

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільська міська організація
Національної спілки краєзнавців України

**НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО
МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА**

— Том 3 —

Кам'янець-Подільський
2020

УДК 069:94(477.43-21)(063)

ББК 63.3(4Укр-4ХМЕ)

Н16

Друкується згідно рішення науково-методичної ради Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника,
протокол № 7 від 20.11.2019 р.

Рецензенти:

- Доценко В. О.*, доктор історичних наук, професор кафедри історії та археології слов'ян (Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова)
Шеломцев-Терський В. С., доктор історичних наук, професор (Національний університет «Львівська політехніка»)

Редакційна колегія:

- Заремба О. О.*, директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (голова);
Ващук Д. П., кандидат історичних наук, провідний співробітник Інституту історії України НАН України;
Йолтуховський Р. В., вчений секретар Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника;
Комарницький О. Б., доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (заст. голови);
Майор Р. І., кандидат історичних наук, завідувач науково-експозиційного відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника;
Старенький І. О., кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний редактор);
Титова О. М., кандидат історичних наук, директор Центру пам'яткознавства НАН України.

Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. / [редкол.: О. О. Заремба (гол.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Буйницький О. А., 2020. Т. 3. 412 с.

До третього тому «Наукових праць Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника» увійшли матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Поділля в 1793–1917 рр.» (19 квітня 2019 р.), круглих столів «Феномен аристократії в українській науковій і суспільно-політичній думці: проблеми та перспективи» (11 квітня 2019 р.) та «Кам'янець-Подільський – тимчасова столиця Української Народної Республіки» (5 червня 2019 р.).

УДК 069:94(477.43-21)(063)

ББК 63.3(4Укр-4ХМЕ)

© Автори статей, 2020

| ЗМІСТ

МАТЕРІАЛИ ІІІ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ПОДІЛЛЯ В 1793–1917 РР.»

Суспільно-політичне та військове життя

1. Западенко І. В. Меджибізький замок у мемуарах Леонарда Совінського: реалії та міфи ХІХ століття6
2. Скрипник А. Ю. Мілітарні приготування російської влади до Січневого повстання 1863–1864 рр.19
3. Стецюк В. Б. Карні злочини військовослужбовців на Поділлі (1870-ті – 1914 рр.).....26
4. Ніколаєва А. О. Початок діяльності Особливого Попечительства над Кам'янецькою арештантською № 29 цивільного відомства ротою (1877–1879 рр.).....36
5. Стецюк В. Б., Палилюлько О. М. З історії соціальної допомоги на Поділлі на початку ХХ ст.: єврейські благодійні товариства Кам'янець-Подільського.....46
6. Адамський В. Р. Думські делегації у Кам'янци-Подільському в березні 1917 року.....51
7. Стамбол І. І. Реакція газет УСРР на вбивство С. Петлюри та судовий процес над С. Шварцбартом у 1926–1927 рр.62

Культурно-освітнє та релігійне життя

8. Левінзон Є. Ю. Іудейський некрополь на Підзамчі другої половини ХVІІІ–ХІХ ст.....72
9. Стецюк В. Б., Штефанко Ю. В. Поділля початку ХІХ століття у подорожніх замітках Ебенізера Гендерсона92
10. Нестеренко В. А. Українсько-польські культурно-релігійні взаємовпливи на Поділлі в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.100
11. Старенький І. О. Церковний літопис села Думанова Кам'янецького повіту.....113
12. Смірнова С. Д. Будівництво дерев'яної церкви в с. Сирватинці 1874–1877 рр. (за матеріалами церковного літопису).....137

13. Кух О. М., Стецюк В. Б. «Вулиця в Ярмолинцях» Франца Рубо: картина в історичному контексті 150
14. Машталір А. І., Сопіга М. О. Заборона вшанування імені та творчості Т. Г. Шевченка у дореволюційу добу 155
15. Кульчицький В. Й., Кульчицька С. В. Політичні передумови розвитку освітньо-виховного процесу молоді на Поділлі наприкінці XIX – на початку XX ст. 164
16. Сльозкін М. О. Газета «Громадська думка» про українське національно-культурне життя Поділля (1905–1906 рр.) 176
17. Павловський А. С. Юрій Липа у столичному Кам’янці: життя та творчість 183

Економіка. Медицина. Повсякдення

18. Варчук Н. М. Паперові грошові знаки Російської імперії періоду кінця XVIII – початку XX ст. в експозиції «Історія грошей» Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника 193
19. Романюк І. М., Романець Л. М. Розвиток винокурної та цукрової промисловості на Східному Поділлі в другій половині XIX – початку XX ст. 205
20. Майор Р. І. Індивідуальний та громадський транспорт і порядок врегулювання їх руху в Кам’янці-Подільському в другій половині XIX – на початку XX ст. 217
21. Хоптяр А. Ю. Діяльність цеху сажотрусів у Кам’янці-Подільському в другій половині XIX ст. 236
22. Михайлик А. О. Розвиток скотарства на території Поділля в ринкових умовах 1861–1914 рр. 243
23. Комарніцький О. Б., Комарніцька Л. М. Сільське господарство, ремесла і промисли у житті містечок Подільської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. 250

МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ «ФЕНОМЕН АРИСТОКРАТІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВІЙ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ»

24. Калущький С. С. Феномен аристократії в науковій і суспільно-політичній творчості В. Липинського 258
25. Нестеренко В. А. Юрій Немирич – визначний український політичний діяч середини XVII ст. 266

26. Пагор В. В. Управлінська діяльність Вацлава Жевуського в Кам'янці-Подільському	273
27. Починок О. О. Співвідношення понять «аристократія» та «еліта» у науковій літературі.....	280
28. Скрипник А. Ю. Почесний громадянин Кам'янця-Подільського губернатор Олександр Ейлер	287
29. Степанков В. В. Поняття «політичної еліти»: спроба розробки нового концепту.....	296

**МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ
«КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ – ТИМЧАСОВА СТОЛИЦЯ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ»**

30. Адамський В. Р., Семенова А. М. Фінансовий стан волосних земств Кам'янецьчини у 1919 році.....	305
31. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський університет улітку–восени 1919 року: підтримка української державності й зміцнення бази національної вищої освіти.....	315
32. Комарніцький О. Б., Комарніцька Л. М. Політична та національна свідомість населення подільських містечок у «Кам'янецьку добу» Директорії УНР	328
33. Кравчук О. М. Подільські губернські комісари доби Директорії УНР	339
34. Лясович Р. С. Мобілізація до Дієвої армії УНР на території Поділля влітку 1919 р.: проблема якісної організації і результативності.....	354
35. Лясович Т. В. Питання матеріального забезпечення Дієвої армії УНР у фокусі української преси (червень–серпень 1919 р.).....	361
36. Марчук О. І. Громадсько-політична діяльність Івана Огієнка в Кам'янці-Подільському (червень–вересень 1919 року)	371
37. Митрофаненко Ю. Р. Справа отамана Волинця	380
38. Прокопчук В. С. Полковник П. Ф. Болбочан: трагічні сторінки життя (до 100-річчя страти на ст. Балин).....	390
39. Рагушняк І. І. Встановлення влади Директорії УНР у Кам'янці-Подільському (листопад 1918 р.).....	404

МАТЕРІАЛИ ІІІ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ПОДІЛЛЯ В 1793–1917 РР.»

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ТА ВІЙСЬКОВЕ ЖИТТЯ

Ігор Западенко,
заступник директора ДІКЗ
«Межибіж» з наукової роботи

МЕДЖИБІЗЬКИЙ ЗАМОК У МЕМУАРАХ ЛЕОНАРДА СОВІНСЬКОГО: РЕАЛІЇ ТА МІФИ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті подається опис Меджибізької фортеці, а також деталі побуту повітового училища, яке в ній на той час перебувало. Матеріал подано на підставі мемуарів Леонарда Совінського – польсько-українського поета і літературознавця, першого перекладача творів Т. Г. Шевченка на польську мову, який навчався в меджибізькому училищі у 1839–1841 рр.

Ключові слова: Меджибіж, замок, училище, мемуари, ХІХ ст.

Особа Леонарда Совінського (1831–1887) (рис. 1) є достатньо відомою в українських і польських літературознавчих колах, а його творчості як поета, літературознавця, перекладача і публіциста присвячено низку праць¹. Хоч в деяких вітчизняних статтях його й називають

1 Див.: Стороженко А. Леонард Совинский. (Опыт посмертной характеристики). // Киевская старина. 1888. Т. 21. С. 284–313.; Zajcew P. O przekładach Szewczenki na język polski // Szewczenko Taras. Poezje. Warszawa: Ukraiński Instytut Naukowy, MCMXXXVI. S. 361–371;

вають «маловідомим нині польським поетом», але сам обсяг бібліографії свідчить, що це не так, і увагою літературознавців Леонард Совінський аж ніяк не обійдений.

А от, натомість, серед істориків, зокрема істориків Меджибожа, Леонард Совінський майже не згадується – і даремно, адже він був одним з останніх учнів Меджибзького повітового училища, про що неодноразово згадував. *«Початкову освіту я отримав в Меджибзькому повітовому училищі, в одному з найкрасивіших замків, що залишилися на просторах давньої Речі Посполитої. Старе замчисько, нескінченні льохи, руїни Раковецького² замку посеред недоступних мочарів справили на мій розум таке незабутнє враження, що вже у дванадцятирічному віці у припливі поетичного натхнення перший свій вірш я присвятив мурам Сенявських і Чарторийських».* Так писав Леонард Совінський в автобіографії, яку опублікував³ Міхал Ролле з листів Совінського до свого приятеля – відомого подільсько-го лікаря, історика та письменника Юзефа Ролле.

Для дослідників історії Меджибожа та Меджибзької фортеці найбільший інтерес становить книга Леонарда Совінського «Шкільні спогади»⁴, адже вона більш ніж наполовину присвячена двом рокам життя і навчання (з 1839 по 1841 рр.) у Меджибзькому повітовому училищі (інша частина – навчання в Житомирській гімназії). Літературні оглядачі ще у XIX ст. відзначали, що в ній дуже яскраво засвідчено талант Леонарда Совінського як оповідача та мемуариста, хоча критика російська й докоряла⁵ йому за суб'єктивізм щодо дещо негативної подачі персонажів російських та упереджено позитивної персонажів-поляків. Заради справедливості слід сказати, що насправді оповідь Совінського саме тому є живою й реалістичною, що він зі смаком передав і погані, і добрі риси характерів своїх наставників та

Соболь В. Переклади поезії Шевченка в Польщі // Київські полоністичні студії. Т. XXIV. С. 142–150; Галус О. Леонард Совінський – перший перекладач творів Тараса Шевченка польською мовою // Філологічний дискурс. Хмельницький: ХГПА, 2017. Вип. 5. С. 20–24 та ін. праці.

2 Усталений нині топонім «замчище Ракочі» не має однозначного пояснення свого походження. Називаючи його «Раковецьким замком», Леонард Совінський наводить також відому йому версію походження топоніма, про яку буде згадано нижче.

3 Rolle M. Poeta o sobie [Leonard Sowiński] // Z minionych stuleci. – Lwów: Gubeykowicz i Szmidt, 1908. S. 149–159.

4 Sowiński L. Wspomnienia szkolne. – Warszawa, 1884. 309 c.

5 Стороженко А. Вказ. праця. С. 307.

оточення, якими вони запам'яталися восьмирічному хлопчикові. При тому він не надто зважав на етнічне походження згаданих, віддаючи кожному належне за його характер, ставлення до учнів, вчинки. У 1961 р. мемуари Леонарда Совінського було перевидано у більш повному обсязі – «Спогади шкільні й університетські»⁶.

Спогади Совінського цікаві деталями про Меджибізький замок та життя містечка Меджибожа, які він наводить як очевидець. Водночас у намаганні відтворити за його словами вигляд замку у 1849–1841 рр., маємо пам'ятати, що мемуари є джерелом наративним і ставитися до них треба з певною обережністю, розуміючи, що автор згадує події свого дитинства через півстоліття після них, і тому, не очікуючи стовідсоткової достовірності свідчень. Окрім того, він ділиться з читачами уявленнями про історію замку з усіма міфами та помилками свого часу. Деякі авторські згадки спонукають шукати пояснень, оскільки й після описаного Совінським періоду замок (власне, фортеця) піддавався реконструкціям. Однак, в цілому завдяки мемуарам Совінського Меджибізький замок наповнюється реальним життям. Зупинимось на тих епізодах, які стосуються замку безпосередньо.

Захоплює розповідь про перше знайомство автора із замком – тоді маленького хлопчика, якого батько вперше має залишити так надовго і так далеко, сам на сам із самостійним шкільним життям⁷: *«Решту дня я провів на самоті, з сумом на серці, блукаючи замком і заглядаючи скрізь, де лишень можна було безперешкодно увійти. Меджибізький замок півстоліття тому являв собою єдину на всю Русь відмінно збережену пам'ятку сімнадцятого століття (близько 1852 року замок той було піддано цілковитій перебудові. Старі мури потиньковано і побілено⁸. Це справляє дивне враження. – Л. С.). До його найдавніших частин належали: високі, у формі персня, мури, внутрішню частину яких перетинав вузький коридорчик⁹; величез-*

6 Sowiński L. Wspomnienia szkolne i uniwersyteckie. Warszawa: Czytelnik, 1961. 294 s.

7 Sowiński L. Wspomnienia szkolne. S. 14–16.

8 При тому Совінський також жодного разу не пише, нібито Меджибізький замок коли-небудь називали «Білим лебедем». Оскільки досі такої згадки не знайдено й в інших джерелах – видається, що назва «Білий лебідь» є екскурсійною байкою дуже недавнього походження.

9 Місцем для «вузького коридорчика» що перетинав мур, є вузький горизонтальний виступ Південного муру, який простягається від комплексу палацових споруд до Каретного корпусу.

на башта¹⁰ при брамі; красивий готичний невеликий костел на середині дідинця з пам'ятниками двох угорських вигнанців¹¹, нарешті частина палацу з великим кам'яним балконом, з якого відкривався чудовий краєвид на Буг, на далекі ліси і на руїни Раковецького замку, що стирчали посеред мочарів. Там, де закінчувався цей балкон, який охоплював давнє помешкання по всьому периметру, турки під час свого панування на Поділлі звели округлу, надзвичайно гармонійну вежу, яка пізніше увійшла до складу переднього палацу, на багато років пізнішого, але назавжди зберегла назву мечеті. В палаці зараз розміщувалися навчальні класи, в більш давніх за нього крилах та офіцинах, що тулилися до мурів, мешкали вчителі.

Оскільки в отворі нижньої частини мечеті дверей взагалі не було, я вибіг по високих кам'яних сходах на самий верх вежі, а звідти зіскочив на плоский дах однієї з замкових будівель, яким почав вільно походити, убезпечений вищим за дах зубчастим карнизом муру. Мене здивувала величезна кількість кінських зубів, розкиданих на даху. Вочевидь, вони роками там вибілювалися на сонці та мали вигляд найпрекраснішої слонової кістки. Переді мною відкривався краєвид на Бужок, який впадає до Бугу і на розлогі подільські лани, де не де помережені чорним лісом або черешневими гаями (рис. 2).

На кожному кроці зустрічали мене несподіванки. Виявилось, що з даху, на якому я був, можна було вузькими сходами зійти на той балкон, про який я згадував, а звідти вже інші, набагато більші сходи виводили на замковий дитинець.

Замок був відділений від міста, а тому я сміливо визирнув за браму. До неї вів кам'яний міст з однією аркадою, під якою пролягала дорога, яка єднала дві частини міста. В обох стінах аркади були отвори для дверей, за якими було видно склепінчасті приміщення. Яким було їхнє призначення – не знаю. Одні стверджували, що то були стайні, інші – що тюремні камери. Мені пізніше казали, що тією дорогою можна було спрямувати Бужок до Бугу та оточити таким чином водою весь замок у разі потреби».

10 Нині має назву «Лицарська вежа».

11 У 1715 р. у меджибзькому замку Сенявських знайшли прихисток угорський князь Антоній Естергазі з дружиною Марією, які були змушені залишити батьківщину. На спомин про цей факт у замковій каплиці були встановлені дві колони з пам'ятними написами кількома мовами. Колони нині не існують.

Проаналізуємо наведений уривок з огляду на сучасні знання про Меджибізьку фортецю (рис. 3). У цих рядках Леонард Совінський повторює міф, який у XIX ст. переходив з сторінок одного польського автора до іншого, а від них був запозичений і тогочасними російськими краєзнавцями: нібито в період османської окупації Поділля (1672–1699 рр.) турки значно розбудували Меджибізький замок «і прикрасили його у східному смаку». Саме звідти походять хиби і в датуванні палацу, і в послідовності його розбудови. Але саме вони надають колориту тогочасному шкільному фольклору, зокрема, легендам про підземні ходи та «мечеть», якою Совінський називає Круглу вежу – вежу-донжон (рис. 4), що збереглася від литовського періоду замку, тобто від другої половини XIV ст. до нашого часу з численними перебудовами. Для дослідників еволюції Меджибізької фортеці цікавою є згадка про кам'яні сходи, що існували на той час всередині «мечеті» – Круглої вежі-донжону. Інші згадані сходи, якими з другого боку можна спуститися на «балкон», тобто бастіон, в поруйнованому вигляді існують досі та підлягають реставрації, але зараз вони є єдиними, якими можна дістатися на «верх мечеті». Надземна частина вежі-донжону нині має сферичне склепінчасте перекриття, яке побудоване на місці одного з ярусів з бійницями, очевидно більш пізніє, яке утворило невелику круглу залу з каміном. Сходів всередині вежі немає. Відтак, не виключається, що сферичну склепінчасту стелю побудовано під час великої реконструкції російського імперського періоду, а в часи діяльності повітового дворянського училища сходи у вежі ще були.

Уявлення про планування території училища в Меджибізькому замку дають документи з фонду 707 Центрального державного історичного архіву України та план¹² з Державного архіву в Кракові. Проте, слід мати на увазі, що ці креслення охоплюють розлогий період від 1818 року, а також почасти є ескізними, тобто не повністю реалізованими в дійсності. Призначення приміщень теж впродовж діяльності училища час від часу змінювалися. На експлікації до ескізного плану кругле приміщення всередині вежі-донжону позначене як шкільна каплиця, але про дійсне існування такої каплиці немає підтвердження.

Кам'яний міст між містом та замком – той, що існує й нині. Єдина відмінність – згадка про «одну аркаду», у той час як їх є

12 Archiwum Państwowe w Krakowie, Zb. kart. Międzybóž VI-155

три, які усі зараз замуровані цегляною кладкою. Згадки про дорожку – проїзд під мостом – є й у ХХ ст. Склепіння, що несуть на собі проїзну частину мосту – саме арочні, з перехресних циліндричних арок, як і пише Совінський. Версія про «сухий» рів під мостом, який можна було перетворити на «мокрый», з'єднавши води Буга та Бужка, не відкидалася до останнього часу, але археологічні розвідки 2017–2018 рр. не засвідчили, що до рову коли-небудь потрапляла вода.

Читаючи в спогадах Леонарда Совінського про Меджибізький замок, неможливо обійти увагою «останню легенду Меджибожа» – тим більше, що оповів її Совінському його шкільний приятель Генрик Яблонський, майбутній поет, повстанець та консул Франції на Занзибарі. За словами Совінського, юних друзів не надто вабили ігри в м'яча на замковому подвір'ї, і вони віддавали перевагу мандрівкам цікавими місцями та розповідям романтичних історій. Під час однієї з таких прогулянок прозвучала й ця шкільна легенда¹³: «Знову ми зійшли сходами в долишню частину мечеті, і Генрик показав мені в кутку залізні дверцята, яких я досі не зауважив.

- Дивись, – вимовив приглушеним голосом, – то вхід до льохів. Розповідають, що вони тягнуться аж до Раковецького замку. Кілька років тому за наказом магістрату дверцята були відчинені, але одразу на порозі слюсар і найвідважніший з урядників впали неживі. Тут-таки за дверима висіла діжка на прикутих до склепіння ланцюгах. Далі вже ніхто не смів посуватися – і двері знов було замкнено.

- Що ж було в діжці? – запитав я.

- Колись було вино, але за сто а може й більше років перетворилося у шар винного осаду на клепках діжки. Коли його звідти виводили і члени магістрату з'їли по малому кавалкові, усі сп'яніли як тлумаки і три дні спали ніби в летаргії».

Де саме Совінський і Яблонський знайшли дверцята, оповіті місцевою легендою, на які багатий Меджибіж? Найвірогідніше – у першому наземному ярусі вежі-донжону, до якого ведуть двері з дитинця, і який з'єднаний з внутрішнім приміщенням барбакану, з якого, у свою чергу, є отвір до внутрішнього простору бастиону. З тими внутрішніми просторами найдавнішої частини Меджибізької

13 Sowiński L. Wspomnienia szkolne, S. 38–39.

фортеці й пов'язані оповіді про її підземелля, зокрема, різні версії переказів про підземний хід до «замку Ракочі», який у Совінського зветься Раковецьким.

Період існування зруйнованого татарами у 1566 р. кам'яного замку у двох кілометрах від меджибізького, від якого нині залишилися тільки земляні укріплення, не збігається ані з часом, ані з обставинами перебування в Меджибожі представників угорського роду Ракоці. Щодо походження його назви в наявності нині є лише версії, поряд з якими версія¹⁴ з мемуарів Совінського є нічим не гіршою за інші: «...Я звернувся до професора з запитанням:

- Чому цей замок називається Раковецьким?

- У давнину тут ловили багато раків, – відповів Ланкастер після хвилинних роздумів, – звідти назва замку.

- Вліз на грушку, рвав петрушку – о! Як цибуля солодка! – відгукнувся несподівано за нами жартівливий голос.

Ми повернулися здивовані, і перед моїми очима постав той самий дідок, який колись мені оповідав історію про влучний постріл Чарнецького.

- А! Пане добродію комірник! – скрикнув професор. – Звідки ти тут взявся?

- Походжав ліском і поглядав до панських дітей, – відповів той. – Згадував собі власне хлоп'яцтво. Але що ж за дурниці ти їм правиш, професоре, про ту руїну? Де ти тут знайшов раків? Окрім того, якого ти печеш зараз, ніколи їх тут не було.

- Отакої! – обурився Ланкастер, – а звідки б узялася назва «Раковецький»?

- А Бог то може знати. Старші люди оповідали мені колись, що було тут колись передмістя, що називалося Раковець, але його спалили до щенту татари чи турки. Залишилася тільки ось ця руїна. Можливо, це залишок висунутих вперед меджибізьких укріплень. У кожному разі то історична пам'ятка... замку для раків ніхто не буде, – додав весело.

До загадки назви Раковецького замку Леонард Совінський приступає не тільки зі згаданим вище професором підготовчої школи на прізвисько «Ланкастер», а й із закоханим в історію романтиком –

14 Sowiński L. Wspomnienia szkolne, S. 81–82.

вчителем латини Стульгінським: *«Подібно, як раніше, запитав про походження його назви.*

- Не знаю, – відповів той відверто. – На Поділлі зв'язок поколінь навіть місць колись прославлених втоплено у крові та спалено пожежами... Чи знаєте, хлопці, – сказав далі після хвилинної задуми, що земля, по якій ступаємо, є великим цвинтарем, що розтягнувся на все Поділля і ще далі?.. Один із пап послам, які просили його про реліквії, відповів: «Бідолашні! Навіщо вам реліквії? Ви маєте їх у себе стільки, як жоден інший край. Кожна жменя вашої землі зрошена кров'ю воїнів, які полягли, захищаючи святу віру, може вважатися реліквією». – Ці слова особливо стосуються Поділля. Країна ця повна слави і споминів про страшну недолю»¹⁵. Хоч цей уривок і не містить конкретних відомостей про меджибзькі реалії 1840 року, але вартий згадки задля опису тогочасних реалій романтичного світосприйняття в провінційному шляхетному середовищі Меджибожа.

Проте, аби не впадати в надмірну романтизацію буття заштатного повітового училища, на яке було перетворено колись потужну, з особливою програмою¹⁶, школу Адама Єжи Чарторийського, звернімося до інших уривків з мемуарів Леонарда Совінського – зокрема, про помешкання, де він прожив перший навчальний рік та його господаря, професора Демковича, вже згаданого вище за прізвиськом «Ланкастер». Колорит оповіді Совінського тут поєднується з цікавою локалізацією місця дії. Отже, у серпні 1839 р. батько щойно привіз маленького Леонарда з Березної під Хмельником до Меджибожа, і вони разом йдуть до професора Демковича, якого їм рекомендували як одного з тих, що приймають учнів на квартиру. Конвікти, тобто гуртожитки, в яких за часів Чарторийського учні малого достатку утримувалися безкоштовно, середнього – за помірну платню, а заможні – за додаткову платню й з додатковими за це факультативами, вже не діють...

«Просто від наглядача ми подалися до пана Демковича. Він займав кут одного з палацових крил. Ми увійшли до вигнутого кори-

15 Sowiński L. Wspomnienia szkolne. S. 111–112.

16 Западенко І. Друковані джерела XIX ст. до історії Меджибзької повітової школи князя А. Є. Чарторийського // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2019. Вип. 20. С. 59–73.

дору, який охоплював велику нежитлову залу і в глибині вдарилась головами об двері помешкання пана професора, позаяк коридор був темний.

Назустріч до нас вийшла якась ще не стара пані в неохайному домашньому одязі, з дитиною на руках.

- Чого вам треба? – запитала українською¹⁷.

- Пан Демкович тут мешкає? Хотів би домовитися з ним про постій для сина.

- Чоловік мій вийшов, – відповіла вона вже польською, силуючись бути привітною. – Прошу сідати, він зараз прийде... Я хазяйка, жінка професора. Тільки, прошу пана, мушу гарувати з тими хлопчиками, що аж навіть вбратися не маю часу.

- О! Пані й без того добра на вигляд, – зауважив батько з усмішкою.

- Тринди ринди, – відповіла професорова дружина, роблячи пальцем енергійний, але незрозумілий рух під носом.

Тієї хвили увійшов господар, маленький чоловічок з слідами віспи та не надто промовистим обличчям. Він не викликав у мене ані симпатії, ані відрази.

- Сей пан хоче у нас синка помістити, – відгукнулася господиня.

- Добре! Добре! Пан добродій буде задоволений. Ми не так дбаємо про власних дітей, як про тих, хто нам довіряє.

По хвилі розмови про пустопорожні речі пан професор засвідчив, що готовий показати нам учнівське помешкання.

Щомиті ризикуючи набити гулі, ми повернулися через темний коридор до палацового вестибюлю, з якого кілька сходинок вели до... хотів би сказати: до вівчарні, оскільки звідти найбільш виразно долинали бекання баранів. Однак це справді було учнівське помешкання.

Професор, коли піднімався сходами, підвищив голос, вочевидь намагаючись попередити своїх квартирантів про своє наближення в надії, що ті припинять фіглі. Але цей маневр залишився марним. Коли ми увійшли, четверо хлопців віддавалися різноманітним гімнастичним вправам. Особливо відзначався якийсь рудий, неймовірно гнучкий хлопець, який, тримаючи за чуприну удвічі грубшого і вищо-

17 В оригінальному польському тексті Л. Совінським виділено фрагменти, які він подає українською мовою, без перекладу, у польській транслітерації, надаючи оповіді колориту подільської говірки.

го за себе колегу, водив його, ніби ведмедя, навколо столу. Усі бекали як навіжені.

- Гей, рудий! Буде біда! – грізно закричав професор.

Рудий натомість відпустив свою жертову і з невинною міною всівся біля столу. Інші наслідували його приклад.

Кімната була великою і світлою. Біля однієї з стін стояли чотири ліжка, над якими було прибито різноманітні образки святих. Середину кімнати займав великий круглий стіл та півдюжини стільчиків для сидіння, – зрештою нічого більше.

- А там що? – запитав батько, вказуючи на непримітні дверцята в кутку кімнати.

- Там... Там підручна бібліотечка, – відповів господар з певним ваганням у голосі.

У той момент за цими дверцятами почулося голосне гелготіння.

- Звідки вона там залізла, клята? – крикнув професор, почервонівши, як буряк, і, відкриваючи дверцята, заволав:

- А киш! а киш!

Велика біла гуска велично вийшла з «бібліотечки», а оскільки поспіх вочевидь вважала за приниження своєї гідності, це дало нам досить часу, аби помітити у цьому вмістилищі мудрості замість книжок пару мішків з мукою і діжку квашеної капусти, яку виказував специфічний запах»¹⁸.

Згадане учнівське помешкання (рис. 5), на розташування якого є конкретні авторські вказівки, також з'являється в оповіді Леонарда Совінського, коли йдеться про ранок його першого навчального дня у меджибизькому училищі.

«О пів на восьму відгукнувся з замкової вежі голосний дзвоник сигнатурки традиційною, досить кумедною мелодією, до якої місцева спільнота допасувала брутальну, дуже зрозумілу учням пісеньку:

«Бельбáси! До кляси!

На гарячі ковбаси!¹⁹»

І нахабно виграла її під самим носом малечі, яка поспішала до замку і розуміла, що ті «ковбаси» означають.

18 Sowiński L. Wspomnienia szkolne. S. 10–13.

19 З подальшої оповіді Л. Совінського зрозуміло, що тут йдеться про щоденні покарання учнів: биття лінійками по долонях за неправильні відповіді, одягання «вслучої шапки», биття різками по суботах тощо.

Незабаром замковий дідинець завирував дітлахами розмаїтого віку і зросту. Одні були в темно-зелених мундирчиках із високими червоними комірами, інші в довгих, незграбних сюртуках, вочевидь перероблених із старої одежі батьків. Ця відмінність являла собою яблуко розбрату між класистами та проформістами²⁰, оскільки останні права носити мундири не мали. Заздрість з одної сторони, презирство з іншої жили взаємну неприязнь.

Стоячи у вікні, я бачив, як старий сторож відчинив великі двері палацу, а невдовзі по тому прозвучав другий дзвінок, вже не з вежі, а у шкільному коридорі»²¹.

Сьогоднішні відвідувачі Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», заходячи до експозиційного залу «Ікона в подільській хаті і храмі» і стоячи перед єдиним вікном цього залу, бачать подвір'я замку і палац Сенявських саме так, як майже 200 років тому їх бачив маленький хлопчик Леонард, майбутній поет і літературознавець, перший перекладач творчості Тараса Шевченка на польську мову.

Рис. 1. Леонард Совінський.

20 Від застар. польськ. *proforma* – початкова школа.

21 Sowiński L. Wspomnienia szkolne. S. 19.

Рис. 2. Сучасний краєвид з даху палацу в Меджибізькій фортеці.

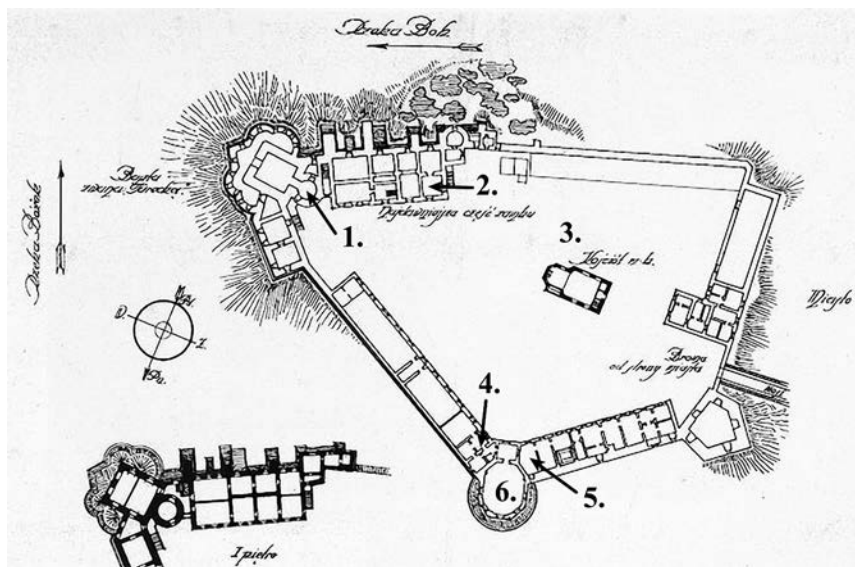

Рис. 3. План Меджибізького замку поч. XIX ст. (Державний архів у Кракові, Зб. карт. Меджибіж, VI-155). Цифрові позначки автора статті:
1. Кругла вежа – т. зв. «мечеть»; 2. навчальний корпус; 3. замковий костел;
4. помешкання професора Демковича, нині службове приміщення; 5. кімната,
в якій в перший рік навчання мешкав Л. Сівінський (нині експозиційна зала).

Рис. 4. Кругла вежа XIV–XIX ст., т. зв. «мечеть» (сучасний вигляд).

Рис. 5. Вхід до учнівської квартири (сучасний вигляд).

Анатолій Скрипник,

доктор історичних наук, доцент,
викладач кафедри інформаційної діяльності,
документознавства і фундаментальних дисциплін
Подільського спеціального навчально-реабілітаційного
соціально-економічного коледжу

МІЛІТАРНІ ПРИГОТУВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ ВЛАДИ ДО СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ 1863–1864 РР.

У статті розглянуто приготування російського царату, спрямовані на відвертання польського Січневого повстання на теренах Правобережної України. Висвітлено загальну політичну ситуацію в краї, проаналізовано причини протиріч між соціальними прошарками і групами. Крізь призму соціальних настроїв у Південно-Західному краї Російській імперії досліджено рівень готовності адміністративно-мілітарних керівних структур Київського генерал-губернаторства до «антидержавницьких дій», простежено створення при губернських і надгубернських установах оперативних відділів моніторингу настроїв серед населення та впливу зовнішніх факторів. Встановлено міру ефективності залучення частин регулярного війська щодо запобігання збройним виступам та їх використання в якості поліцейських підрозділів. Окремо з'ясовано ставлення місцевого населення (зокрема, українського селянства) до повстанців, сприйняття й потрактування ними їхніх програмних політичних цілей і прагнень. Показано реакцію європейських країн на події в Царстві Польському та на заході Російської імперії, простежено вірогідність їх мілітарного втручання з метою локалізації репресивних дій російського самодержавства. Представлено об'єктивні і суб'єктивні причини поразки польського патріотичного повстання та її наслідки для мешканців регіону.

Ключові слова: Київське генерал-губернаторство, Поділля, соціально-політичне становище, Січневе повстання, російська армія.

Із втратою незалежної держави наприкінці XVIII ст., польський етнос упродовж першої половини наступного століття жив мріями і планами про її відродження, вважаючи єдиним шляхом досягнення своєї мети збройне повстання. Колонізатором і поневолювачем була

імперія Романових, яка намагалася асимілювати поляків, втягнути їх до загальноімперського простору, знищивши національні ознаки та ідентичність. Перші два збройні повстання, у 1794 р. під проводом Т. Костюшка та Листопадове повстання 1830–1831 рр., закінчилися поразками через перевагу росіян у мілітарній організації¹. Однак знищити саму думку поляків про відновлення власної держави їм остаточно не вдалося.

Разом з тим, змінювалася й сама імперія. Після поразки у Східній (Кримській) війні 1853–1856 рр. вона ступила на шлях реформ. Одним з інститутів держави, який зазнав докорінних змін, стала імператорська армія. Відмовившись від старої кріпосницької моделі, керівництво намаглося надати їй новітніх форм: перевага якості над кількістю, реформа навчальних закладів, модернізація озброєння і, нарешті, докорінно новий територіальний принцип розташування (дислокації) – військові округи, що дало можливість остаточно поєднати адміністративні й військові повноваження.

На початку 60-х рр. XIX ст. ці два чинники вкотре вступили в історичне протиріччя.

3 літа 1861 р., крім турбот з реалізації селянської реформи, в російській адміністрації краю з'явилася ще одна перспективна проблема. Все частіше жандарми доповідали губернаторам і Київському генерал-губернатору І. Васильчикову про посилення патріотичних і бунтівних настроїв серед частини населення Правобережжя. Судячи зі всього, назрівало ще одне польське повстання: розповсюджувалася заборонена література, вербувалися майбутні бійці повстанських загонів, збиралися кошти на придбання зброї, відбувалися маніфестації, демонстративні святкування таких подій, як Люблінська унія, Конституція 3-го травня, співи заборонених патріотичних пісень, «котяча музика» під вікнами колабораціоністів². Тільки у серпні–вересні 1861 р. на теренах Київського генерал-губернаторства поліцією і жандармами було зафіксовано близько 45 подібних демонстрацій.³

1 Скрипник А. Ю. Мілітарне протистояння у Листопадівому повстанні 1830–1831 рр. на Правобережній Україні // Військово-науковий вісник. Академії Сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного. Львів: НАСВ, 2018. Вип. 30. С. 47–60.

2 Краткая история Польши. С древнейших времен до наших дней / отв. ред. В. А. Дьяков. Москва, 1993. С. 136.

3 Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С. 326–328.

Керівництво повстанців було налаштовано досить рішуче: «Народ згоден проливати кров, тому що прагне політичного бунту, тому що хоче незалежності, хоче бути вільним. Геть царські милості, ми взялися до зброї, і тільки зброя вирішить наше протистояння з Москвою!»⁴ Намагаючись не допустити загострення ситуації в Польщі, у Петербурзі спробували відкоригувати в бік пом'якшення умови селянської реформи 1861 р. та водночас намагалися залучити українське селянство на свій бік у боротьбі з польським національно-визвольним рухом.

Реакцією на потенційні загрози стало поступове впровадження запобіжних заходів військового характеру. В апаратах київського і віленського генерал-губернаторів було встановлено цілодобове чергування спеціальних старших ад'ютантів та особистих ад'ютантів, а їм на допомогу призначали обер-офіцерів чином не нижчим за підполковника зі штабів корпусів⁵. До них надходила уся оперативна інформація щодо загального становища у краї, яку вони негайно доводили до відома начальників.

На початку серпня 1862 р. у Петербурзі не виключали можливість запровадження військового стану в західних губерніях. Однак, вирішили дати можливість генерал-губернаторам самим вирішувати, коли його вводити і де саме, не оглядаючись на царя чи міністрів. Разом з тим, окремим указом були регламентовані права і повноваження представників влади у разі легітимізації мілітарного чинника. Вони були подібні до тих, які запроваджувалися під час повстання 1830–1831 рр.: вся влада належала військовим, беззаперечне кадрове підпорядкування чиновників губернських і повітових установ, арешти підозрілих, судові переслідування, повний контроль поліції над суспільно-економічним життям, можливість застосування владою зброї⁶.

У зв'язку з початком посилення соціально-політичної напруги в Царстві Польському та небезпекою вибуху другого польського патріотичного повстання російське самодержавство розпочало військові приготування, територія краю поступово наповнилася військами.

4 Komitet Centralny jako Rząd Narodowy // Dokumenty Komitetu Centralnego Narodowego i Rządu Narodowego 1862–1864. Wrocław, 1968. S. 99.

5 Полный свод законов Российской империи (далі–ПСЗРИ-II). Т. XXXVI. Отд. 2. СПб: Тип. II Отд. Соб. Е.И.В. канц., 1863. № 37227. С. 138.

6 Там само. № 37328. С. 225–226.

Обидві сторони формували і накопичували сили, а на початку лютого 1863 року з Правобережжя до Польщі вступили частини військ Київського військового округу⁷. Як і у 1794 р. та 1831 р., росіяни робили все для того, щоб повстання не поширилося на теренах Київського генерал-губернаторства. За наказом командувача військами округу для захисту Волинської губернії був направлений загін на чолі генерал-лейтенанта Рудановського. Одна частина, під його особистим командуванням, прикривала Волинь з боку Литви (Гродненської і Мінської губерній) на ділянці від Ратно до річки Горинь. Друга частина – під командуванням генерал-ад'ютанта графа Ржевудського прикривала південний кордон та західну частину Волині. Крім свого головного призначення з охорони меж губернії, обидва загони зобов'язали допомагати військам на території Люблінського відділу у пошуках загонів повстанців⁸.

Завдяки жандармській агентурі вищому керівництву стали відомі подробиці початку повстання. У грудні 1862 р. київський генерал-губернатор надіслав губернаторам секретний циркуляр про близький початок «польського бунту». В ньому повідомлялось що повстання може розпочатись наприкінці грудня цього ж року, надсилався малюнок зразка таємного знаку, за яким змовники мали впізнавати один одного⁹. Наголошувалося, що кожен повстанець має присягнути на вірність Польщі, і по можливості залучити якнайбільшу кількість учасників¹⁰. За розпорядженням подільського губернатора в прикордонних містечках та селах були введені посилені патрулі, важливі об'єкти в містах взяті під охорону, крім поліцейських на вулицях чергували воєнні патрулі. З метою перешкоджання проникненню повстанців з території Австрії на всіх паромних переправах через Дністер виставили військові пости, а берег патрулювали кінні роз'їзди сформовані з місцевих селян¹¹.

7 Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.): моногр. Кам'янець-Подільський: ФОП Зволейко Д. Г., 2016. С. 411.

8 Гескет С. Военные действия в Царстве Польском в 1863 году. Начало восстания (Январь, Февраль и первая половина Марта) / под ред. Пузыревского. Гл. X. Варшава, 1894. С. 19.

9 Колишній Кам'янець-Подільський державний міський архів. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 3347. Арк. 8.

10 Там само. Арк. 7.

11 Там само. Спр. 3476. Арк. 38.

На літо 1863 р. російський уряд істотно збільшив кількість військ у самій Польщі і Західному краї, тобто в Білорусі, Литві та Правобережній Україні¹².

Намагаючись діяти на випередження, київський генерал-губернатор кн. І. Васильчиков наприкінці серпня 1862 р. отримав право на впровадження військових судів, які отримали можливість судити за «Польовим карним положенням» осіб, обвинувачених у безладах і бунтах, що призвели до введення військового стану, протягом 24 годин, а вироки виконувати одразу ж¹³. Такі заходи мали на меті залякати бажаючих виступати проти існуючого державного ладу та дати більше можливостей і свободи дій репресивній машині у справі нівелювання хвилі соціального піднесення та революційних настроїв у польському суспільстві.

Ще одним превентивним заходом росіян, яке явно недооцінило польське політичне керівництво, стало створення з військ 1-ї Армії та 1-го, 2-го і 3-го армійських корпусів на теренах потенційного ареалу повстання трьох військових округів: Варшавського, Віленського та Київського, з метою зосередження усієї повноти військової влади в руках генерал-губернаторів у зонах їх відповідальності¹⁴. Наступним кроком проти поляків було несподіване оголошення самодержавством у вересні 1862 р. чергового рекрутського набору, призначеного на початок 1863 р.¹⁵ «За цим законом конскрипти (новобранці – А. С.) у кількості біля 10 тис. осіб мали бути призвані виключно з міського населення. Цей набір припадав на бойову силу заколоту і мав завдати організації чималого шкоди»¹⁶. Тому значна частина польської молоді призовного віку покидала міста підросійської Польщі і гуртувалася у лісах. Польські історики сходяться на думці, що саме ці фактори стали передчасними спонукальними імпульсами для виступу в Царстві Польському¹⁷.

12 Державний архів Хмельницької області. Ф. 123. Оп. 1. Спр. 281, Арк. 1–3; 38–39.

13 ПСЗРИ-ІІ. Т. XXXVI. Отд. 2. СПбєтербург: Тип. ІІ Отд. Соб. Е.І.В. канц., 1863. № 37370. С. 251–252.

14 ПСЗРИ-ІІ. Т. XXXVII. Отд. 1. СПбєтербург: Тип. ІІ Отд. Соб. Е.І.В. канц., 1865. № 38452. С. 660–664.

15 Там само. Отд. 2. № 38622. С. 1–4.

16 Гескет С. Вказ. праця. С. 8.

17 Kieniewicz S., Zahorski A., Zajewski W. Trzy powstania narodowe: kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe. Warszawa: PWN, 1992. S. 584.

Такі подальші події, як хід повстання та заходи з його придушення, призводять до висновків про не тільки потенційну перевагу імперської військової машини над патріотичними потугами поляків, а й складають враження, по-перше, певної моральної готовності та віри у свої сили адміністративних органів влади за підтримки військового командування; по-друге, збіг у часі аграрних перетворень та повстання створив для влади сприятливі умови. Серед таких дещо несподіваних факторів була підтримка влади українськими селянами, які під керівництвом офіцерів штабу Київського військового округу створювали селянські сторожі, що протидіяли повстанцям¹⁸.

Разом з тим, ноти протесту західноєвропейських держав щодо польського питання почали переростати в серйозні приготування до війни. Розуміючи це, генерал Д. Мілютін писав, що «Війна з коаліцією європейських держав у цей час була б для нас загибеллю. Наші військові сили не готові до війни, по усіх частинах тільки що розпочаті перетворення і розробка нової організації армії». Незважаючи на збільшення за півроку повстання кількості військ в Європейській Росії на 167 тисяч і доведення зального числа до 690 тисяч вояків при 1026 гарматах, з яких у Варшавському, Віленському і Київському військових округах знаходилося 342 тисячі при 410 гарматах, боєготовність військ була низькою. Небезпека зіткнення з колишніми супротивниками по Кримській війні та отримання чергової поразки була реальною¹⁹. Однак, повстання вдалося спочатку локалізувати, а потім і ліквідувати виключно використовуючи наявні військові частини. Разом з поліцейськими вони проводили масовані обшуки в маєтках підозрюваних поміщиків за доносами селян. Неподалік від житлових і господарських будівель знаходили приховану вогнепальну зброю, свинцеві кулі, дріб, картеч, шаблі, кінські сідла та кіраси. Солдат всіляко заохочували до сумлінного виконання своїх обов'язків, місцеві мешканці часто допомагали викрити такі схованки, щоб помститися своїм господарям²⁰.

18 Шандра В. С. Соціальні і політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 року // Український історичний журнал. 2014. Вип. 1. (№ 514). С. 106.

19 Айрапетов О. Р. Внешняя политика Российской империи (1801–1914). Москва: Европа, 2006. С. 245.

20 Держархів Хмельницької області. Ф. 634. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–2; 29.

Важливим фактором дослідження Січневого повстання стає неупереджений аналіз загальної боєздатності загонів повстанців та їх спроможності протистояти регулярним військам. На думку польського дослідника Я. Бартизеля, *«Повстання одразу ж стало par excellence, тобто нерегулярним бродінням, яке то зростає, то слабшає і перетворюється на партизанську війну. Ця війна імпровізована, вона триває в лісі, а не у відкритому полі, без вищого командування, штабу і плану, здійснюється добровольцями, які не мають військової освіти. Її зміст – це сутички, а не битви регулярних тактичних з'єднань. Такий характер малої партизанської війни – геррильї, яка тривала проти регулярної армії найбільш потужної країни тодішньої Європи – з самого початку мав вражаючу диспропорцію власних сил, та сил ворога»²¹*. Такі об'єктивні чинники зумовлювали й поразку. Якщо перемогу не здобула тридцять років тому добре вишколена й озброєна регулярна армія Царства Польського, то яким дивом це могли зробити слабкі лісові загони з примітивною холодною зброєю?

21 Бартизель Я. 1863 – вместе в пропасть // Русский сборник: исследования по истории России. Том XV. Москва, 2013. С. 179.

Вадим Стецюк,

кандидат історичних наук,
доцент, докторант кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

КАРНІ ЗЛОЧИНИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НА ПОДІЛЛІ (1870-ті – 1914 рр.)

Стаття присвячена злочинам військовослужбовців дислокованих у Подільській губернії частин царської армії. Проаналізовано типологію карних дій, особливості злочинів, спрямованих проти інших військовослужбовців та проти цивільного населення.

Ключові слова: Подільська губернія, російська армія, злочин.

Історія імперської військової присутності на Поділлі достатньо детально вивчена у вітчизняній історіографії. При цьому парадоксальним чином більш віддалений від нас у часі період – з кінця XVIII ст. до 1860-х рр. – досліджений детальніше, ніж пізній імперський період¹. Окрім інших аспектів історії імперської військової присутності, це повною мірою стосується прикладів протиправної поведінки військовослужбовців.

Дореформена російська армія традиційно сприймалась суспільством і владою як осередок злочинності. Зумовлювалось це низкою чинників: поширеною практикою здачі в солдати осіб, що вчинили карні злочини (поза сумнівом, в умовах кріпосницьких порядків нерідко до злочинних з точки зору законодавства дій вдавались особи, вимушені до того соціальними реаліями; водночас, на нашу думку, беззаперечним є факт, що чимало із цих осіб вважали цілком прийнятними для себе вчинки не просто протиправні, а негуманні щодо інших людей); екстремально важкі умови побуту вояків, котрі упродовж чверть століття були вирвані із соціуму, змушені були долати чималі матеріальні негаразди.

Військові реформи 1860–1870 рр. стали поштовхом до кардинальних змін у становищі «нижніх чинів». Різке скорочення термі-

1 Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному житті Правобережної України (1792–1865 рр.). Кам'янець-Подільський: ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с.

нів служби та супутнє з ним покращення добробуту солдатів сприяли зменшенню актуальності проблеми покращення життєвих умов шляхом злочинних дій.

Помітні зміни відбулись у статусі офіцерів. Якщо в дореформений час офіцерський статус зазвичай передбачав спадкове дворянство (офіційно до 1917 р. отримання офіцерського чину автоматично передбачало отримання дворянства, наразі ми ведемо мову про походження із дворянської родини), то з 1870-х рр. соціальний портрет офіцерського корпусу помітно змінився – до його складу почали вливатись вихідці з міщанства, селянства, козацтва, також відбувалась поступова маргіналізація дворянства. Відповідно рівень добробуту більшості офіцерів помітно знизився. Безумовно, в окремих випадках це підштовхувало їх до протиправних злочинів.

У рамках нашого дослідження ми вирішили оминати увагою такий сегмент злочинів (згідно тогочасного законодавства) як революційні виступи та злочини проти православної церкви. Щодо перших зрозуміло, що в умовах самодержавної Російської імперії вони становили собою не стільки злочини, скільки форму політичної активності. Що ж стосується другої категорії, то доречно пригадати, що до 1905 р. православна церква мала в Російській імперії привілейоване становище; тому, наприклад, перехід із православ'я до іншої релігії вважався карним злочином і за нього було передбачено відповідне покарання.

Також поза межами дослідження залишено протиправні дії, пов'язані з власне проходженням військової служби, – ухилення від призову, дезертирство тощо.

У першу чергу серед злочинів виділимо відносно незначні службові порушення, які в тогочасному офіційному діловодстві фігурували як «неправильні дії по службі». Нам відома низка подібних правопорушень, однак в більшості випадків (принаймні, згідно опрацьованих джерел) їх причиною були не свідомі злочинні наміри, а недосконалість нормативно-правової бази та недостатній рівень підготовки офіцерів до виконання певних посадових обов'язків. Прикладом подібного правопорушення може бути з Балтським повітовим військовим начальником – призначений на цю посаду полковник Карпухін прийняв кілька процедурно суперечливих рішень

при придбанні певних товарів для управління та повітової конвойної команди, наданні відпусток та звільнень тощо².

Значну частину правопорушень становили дії, що в сучасному цивільному законодавстві кваліфікуються як адміністративні правопорушення. Не становлячи значної суспільної загрози, вони, по-перше, порушували права інших осіб, по-друге, підривали засади армійської дисципліни та субординації. Фігурантами подібних інцидентів ставали військовослужбовці, військові чиновники. Одним із найбільш цікавих є випадок, що мав місце з полковим священником 73-го піхотного Кримського полку (місце дислокації на момент інциденту – Могилів-Подільський) Савою Писаревським, котрий у запалі конфлікту з повітовим відділенням Подільської єпархіальної училищної ради дозволив собі не просто критику, а відверті образи на адресу опонентів. Оскільки в Російській імперії військове духовенство становило окрему адміністративну структуру, очолювану протопресвітером армії й флоту, то саме управлінням протопресвітера на священника було накладено стягнення³.

Доволі гостро стояла в царській армії проблема фінансових зловживань. Зумовлено це було двома чинниками. З одного боку, офіцерська платня було невисокою, особливо з врахуванням того факту, що від офіцерів вимагали дотримання певних норм (скажімо, недостойним офіцера або офіцерської дружини вважалось йти з пакетами покупок із магазину, заборонялось відвідувати шинки, кафе, розважальні заклади «неналежного рівня»). З іншого боку, командири рот (ескадронів), батарей і полків, що були основними господарськими одиницями в армії, отримували у своє розпорядження значні фінансові ресурси – оскільки частини імперської армії було розкидано на величезних територіях із низьким рівнем розвитку комунікацій, полкові та ротні командири самостійно закуповували більшість продуктів, частину елементів уніформи та предметів побуту. Нерідко офіцери зловживали відповідними повноваженнями, здійснюючи різноманітні порушення.

Відзначимо, що із нарративних джерел нам відомі випадки уникнення офіцерами покарання навіть за свідомо вчинені зловживання службовим становищем. Так, зі спогадів генерала О. Лукомського ві-

2 Державний архів Київської області. Ф. 2031. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 1.

3 Російський державний історичний архів. Ф. 806. Оп. 4. Спр. 3830. Арк. 1–2.

домий випадок, коли полковник П. Ренненкампф (також майбутній генерал, на початку I світової війни – командуючий 1-ї російської армії) використав для власних цілей кошти, виділені на придбання зимових кожушків для солдат. Ось як описує цей інцидент мемуарист: «Полковник Ренненкампф, будучи хорошим строевым командиром полка, слишком кутил и ввел слишком разгульный и кутящий характер жизни в среде офицеров Ахтырского полка. Генерал Драгомиров несколько раз через командира XII армейского корпуса предупреждал полковника Ренненкампфа о необходимости вести более скромный образ жизни. Но это не помогало. Наконец в полку произошло крупное недоразумение на хозяйственной почве. Если не изменяет мне память, деньги, ассигнованные на полушубки для полка, были по указанию полковника Ренненкампфа истрачены по какому-то иному назначению. Дело получило огласку и грозило стать подсудным. Генерал Драгомиров вызвал полковника Ренненкампфа в Киев. О чем и что говорил генерал Драгомиров в своем кабинете с полковником Ренненкампфом, осталось никому не известным, но полковник Ренненкампф выскочил из кабинета генерала Драгомирова весь пунцовый и совершенно ошалевший; проскочил мимо лестницы и попал в зал; оттуда бросился назад, сбегал с лестницы и, забыв про пальто, выскочил во двор... Выбежавший за ним дежурный полевой жандарм догнал его и передал пальто, схватив которое в руки и не надевая, полковник Ренненкампф вскочил в коляску ожидавшего его извозчика.

На некоторое время жизнь командира Ахтырского полка стала скромней, кутежи в офицерском собрании полка стали менее шумными и полк получил полушубки»⁴. Згодом Драгомиров пояснив свої дії прагнення уберегти від суду здібного офіцера, котрий намагався зберегти корпоративні традиції частини і, хоча й припустився певного порушення, однак не мав на меті отримання якогось неправомірного зиску.

Далеко не завжди мотиви порушників були безкорисливими як у П. Ренненкампфа. До того ж, невисокий рівень платні та децентралізована система господарювання (чимало товарів та послуг закуповлювали на рівні полку та роти) штовхали багатьох офіцерів та унтер-офіцерів до злочинних дій. Прикладом можуть командира

4 Лукомский А. С. Очерки из моей жизни. Воспоминания. Москва: Айрис-пресс, 2012. С. 472.

16-го Донського козачого полку та його заступника з господарських питань, котрі привласнили частину «господарських сум»⁵.

Що стосується злочинів, пов'язаних із майновими зловживаннями, не можна оминати увагою ревізію під керівництвом сенатора Дедюліна, яка в 1910–1911 рр. відбулась в Київському та Одеському військових округах. У ході ревізії було виявлено численні порушення у сферах закупівлі товарів та послуг. Зокрема, зазначалося, що будівлі військового відомства в Проскурові, Вінниці, Ладижині та Жмеринці, попри відносну новизну, вже потребували значного ремонту. Так, у казармах 12-ї артилерійської бригади, збудованих частково у 1895 р., частково у 1904 р., комісія зафіксувала «наскрізні тріщини товщиною в ½ пальця і в офіцерських флігелях, і в приміщенні бригадного цейгауза»⁶. Також відзначалося, що чимало продовольчих запасів, котрі зберігалися в магазинах (військових складах), були завідомо поганої якості⁷.

Безумовно, мали місце у військовому середовищі й злочини, спрямовані проти життя і здоров'я інших осіб. Звісно ж, як і серед інших категорій населення, вони могли суттєво різнитися щодо мотивації злочинців та цілей, які вони ставили. Мали місце злочини, вчинені з необережності. Наприклад, у Жмеринці офіцер 10-го стрілецького полку під час відпочинку в офіцерському зібранні почав фехтувати з полковим капельмейстером і випадково наніс йому смертельне поранення⁸. Безумовно, у даному випадку доречно ставити питання про порушення норм безпеки, однак випадок не дозволяє говорити про якусь асоціальну поведінку.

Мали місце злочинні дії, вчинені щодо представників маргінальних верств населення, здійснені під впливом алкоголю тощо. Показовим є випадок у містечку Меджибіж, де в травні 1910 р. двоє солдатів дислокованого в Меджибожі та його околицях 48-го піхотного Одеського полку, під час відвідування місцевого борделю вступили в словесну перепалку з однією з повій, а потім завдали їй побоїв⁹.

5 Державний архів Київської області. Ф. 2031. Оп. 1. Спр. 291. Арк. 2.

6 Всеподанный отчет о произведенной в 1910 году по Высочайшему повелению сенатором Дедюлиным ревизии учреждений и установлений военного ведомства Киевского и Одесского военных округов. Санкт-Петербург, 1910. С. 58.

7 Російський державний історичний архів. Ф. 1394. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 4, 12, 37.

8 Центральний державний історичний архів у м. Києві. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 1911. Арк. 38.

9 Центральний державний історичний архів у м. Києві. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 1503. Арк. 2.

Взагалі подібні ситуації були досить поширеними. Наприклад, радянський літературознавець В. Афанасьєв, аналізуючи питання реалістичності сюжету повісті О. Купріна «Поединок», описуючи низку інцидентів між військовослужбовцями проскурівського гарнізону та цивільними особами, в тому числі образи, бійки тощо¹⁰.

Як ілюстрацію автор наводить цитату з газети «Подольские епархиальные ведомости»: «В г. Проскурове 17 июня в 2 часа по полуночи из летнего театра возвращались на квартиру актеры мещанин Соломон К. (по сцене Г.) и вдова купеческого сына Курчатова (по сцене Рощина). На улице против офицерского собрания 46 пехотного Днепровского полка их настиг офицер того полка К. и шиби с головы К. шляпу, а затем между обоими завязалась драка, во время которой К. сорвал с К. погоны. Собравшиеся на крик К. местные жители успели прекратить драку. Вскоре за сим в квартиру Курчатовой и К., живших вместе, явились названный К. с офицером З. и требовали от К. возврата погон, угрожая при этом оружием. Благодаря, однако, вовремя прибывшему к ним подпоручику Сивохо дело было улажено, так как последний извинился за названных своих товарищей перед Курчатовой и К. возвратил погоны. После этого присутствовавшими было предложено К. и К. помириться, но примирения не последовало, причем К. предложил К. быть для объяснений в 11½ час. дня 17 числа в саду, где находится здание театра, и хотя актер К. и был в условленное время в саду, но офицер К. туда не явился. Произведенным по поводу изложенного расследованием обнаружено, что причиной столкновения между К. и К. было сделанное последним К., за неделю до описаного случая удалиться из-за кулис театра»¹¹.

Мали місце і значно важчі злочини, з'ясувати усі деталі яких достатньо важко. Детальнішого вивчення потребує випадок вбивства солдатами офіцера 48-го піхотного Одеського полку капітана Зотоглава. Згадки про цей епізод містяться в радянських працях, однак описуються з певними суперечливими деталями. 29 вересня 1885 р. у Трибухівцях було вбито командира 2-ї роти 48-го піхотного Одеського полку штабс-капітана В. Зотоглава. Слідство встановило, що офіцер був убитий власними денщиками (за тогочасним визна-

10 Афанасьєв В. На подступах к «Поединку» // Русская литература. 1961. № 4. С. 159–163.

11 Цит. за: Афанасьєв В. Указ. соч. С. 160.

ченням, «нижніми чинами, що перебувають при офіцерських чинах в якості казенної прислуги») – рядовими В. Гребенюком та В. Царенком. У ході слідства було виявлено чимало фактів жорстокого ставлення загиблого офіцера до підлеглих. В. Гребенюк свідчив: «Усім солдатам відомо в полку, як було служити в другій роті ротному командирі Зотоглаві, та й керівництво не могло не знати про жорстоке ставлення ротного командира. Через жорстоке ставлення я не раз хотів кинутися в Буг, зарізатись. Три роки моєї служби в другій роті були трьома роками каторжної праці. Так жорстко обходився Зотоглав не лише зі мною, але й з усією ротою. Скаржитись було нікому, оскільки по закону скарги слід подавати самому ротному командирю... вони разом з фельдфебелем били роту й ображали її продовольством»¹². Як вже зазначалося, проблема фінансових зловживань доволі гостро стояла в царській армії. Очевидно, були такі проступки і на рахунку штабс-капітана Зотоглава.

Однак фінансовими порушеннями Зотоглав не обмежувався. Як повідомив слідству колишній солдат 2-ї роти, на час служби вже звільнений у запас, Т. Парасюнько, «штабс-капітан Зотоглав, командир 2-ї роти, поводився з солдатами на навчання й стрільбі дуже жорстоко, сильно бив солдат. Сам я під час служби у 2-й роті зазнавав часто побоїв з боку Зотоглава, а один раз так сильно побив мене Зотоглав, що я пролежав у лазареті один місяць: від завданих мені Зотоглавом побоїв викривився рот, а з правого вуха текла матерія». Якщо Т. Парасюнько, даючи свідчення проти колишнього командира, міг при цьому керуватись певними суб'єктивними мотивами, то практично так саме описали поведінку покійного ротного командира й інші свідки. Так, поліцейський урядник Ф. Чуперкін свідчив: «Я дізнався від селян села Требухівців, що Зотоглав, котрий квартирував в їх селі близько трьох років, з солдатами поводився надзвичайно суворо і у випадку, коли хтось із солдат, особливо із молодих рекрутів, під час стрілецького навчання не попадав у ціль, то він не лише бив нелюдяно, але й бували випадки, коли сідав рекруту-солдату на ший і в такому становищі, їдучи, бив винуватця до самого валу, де знаходилась ціль. Мені доводилось чути розмову лазаретних фельдшерів Одеського полку, що

12 Муратов Х. И. Революционное движение в русской армии 1905–1907 гг. Москва: Воениздат, 1955. С. 48.

під час стрілецького навчання, здійснюваного штабс-капітаном Зотоглавом, мало якого дня в лазарет з навчання привозили одного хворого від побоїв солдата, а частіше, траплялось, привозили по дві й по три людини»¹³.

На жаль, нам не вдалось опрацювати матеріали судової справи про вбивство штабс-капітана Зотоглава, що зберігаються нині у Центральному державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі. Зауважимо, що в матеріалах справи, введених у науковий обіг Х. Муратовим, є два моменти, що привертають увагу. Так, стверджується, що вбивство штабс-капітана Зотоглава здійснили два денщики, однак за тогочасними нормами офіцери в чині до капітана включно могли мати лише одного денщика, тож постає питання, на якій підставі перевели в «казенну прислугу» другого рядового. Можна припустити, що мало місце ще одне правопорушення ротного командира, здійснене за згоди (або, принаймні, невтручання) старших офіцерів. Цікаво також, що цей епізод повністю проігноровано в історії 48-го Одеського полку, хоча водночас там міститься інформація про інші неприємні епізоди, наприклад, самогубства офіцерів. Тож, гадаємо, ця сторінка історії меджибізького гарнізону, щонайменше, потребує додаткового вивчення.

У законодавстві Російської імперії не були виділені в окрему категорію злочини, спричинені національною або релігійною ненавистю. Тим не менш, низки злочинів, відомості про які нам вдалось віднайти, були обумовлені не певними соціально-економічними чинниками, а саме етнічними упередженнями. Так, у Новій Ушиці офіцер дислокованого у місті 17-го Донського козачого полку побив місцевого міщанина-єврея¹⁴.

Найбільш відомим злочином, вчиненим військовими через національні упередження, є побиття військовослужбовцями групи міщан містечка Меджибіж, відоме в історіографії як «Меджибізька справа». Попри те, що цей епізод висвітлено в роботах Й. Петровського-Штерна і С. Щура, вважаємо за доречне торкнутись його детальніше. Й. Петровський-Штерн, провідний сучасний фахівець з історії відносин єврейського населення та імперської армії, наступним чином характеризує інцидент, що тоді трапився: «Початок цьо-

13 Там само. С. 48.

14 Центральний державний історичний архів у м. Києві. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 157. 6 арк.

му новому етапу у стосунках євреїв і армії поклали Меджибізька справа 1896 р. і Мінський процес 1897–1899 рр. Між ними багато спільного... Однак між цими двома процесами – ціла епоха, вододілом якої служить початок організованого єврейського робітничого руху і, як його наслідок, початок єврейської самооборони. Першу справу військові власті зам'яли, не давши юдофобським настроям вихлюпнутись на сторінки урядової преси, а другу перетворили на зразково-показовий антисемітський процес»¹⁵.

Що ж відбулось у Меджибожі влітку 1896 р.? На базарі в центрі містечка спалахнула суперечка між торгівцями-євреями і групою офіцерів 35-го драгунського Білгородського полку, що прибув до Меджибожа на період літнього табірної збору (постійне місце дислокації – місто Проскурів). З вини поручика Бакуніна, котрий був напідпитку, сварка переросла в бійку, у ході якої з плеча Бакуніна зірвали погон. Слід зазначити, що в системі уявлень тогочасних російських військових погони займали особливе символічне місце, їх зривання трактувалось як образа офіцерської честі, тож не дивно, що інцидент з офіцером-уланом був сприйнятий його однополчанами як образа усієї офіцерської корпорації полку.

Іноді мали місце важкі злочини, вчинені через побутові конфлікти, ревності, у стані алкогольного сп'яніння тощо. Один із них (щоправда, без уточнення деталей) повідомляє жандармський звіт: «В с. Требуховцах Летичевского уезда 18 Марта сего года около 6 часов утра поручик 48 пехотного Одесского полка 10 роты, расположенного в м. Меджибужье, Михаил Романович Надежин, убил из револьвера пятью выстрелами корнета 12 Ахтырского гусарского полка 6 эскадрона Дмитрия Николаевича Духонина в его квартире за любовную связь с его, Надежина, женой. По имеющимся сведениям, поручик Надежин ранее предупреждал корнета Духонина о прекращении знакомства с его женой. Поручик Надежин военным начальством арестован и содержится под стражей. Судебное следствие производится»¹⁶.

Достатньо часто «каталізатором» протиправних дій виступав алкоголь, що підштовхував військовиків до конфліктів, образ на ад-

15 Петровский-Шгерн Й. Евреи в русской армии: 1827–1914. Москва: Новое литературное обозрение, 2003. С.

16 Центральный державный историчний архів у м. Києві. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1448. Арк. 261.

ресу інших осіб тощо. Вище вже було згадано про випадок конфлікту між військовослужбовцями і міщанами в Меджибожі, поштовою до якого стали хуліганські дії нетверезих офіцерів. Дуже часто відбувались подібні порушення під час табірних зборів. Відомо про випадок грубого порушення правил поведження зі зброєю й вибухо-небезпечними речовинами під час зборів у червні 1898 р. Епізод міг би видаватись курйозним, якби не завершився значними людськими жертвами. Старший лаборант 3-ї батареї 12-ї артилерійської бригади фельдфебель Шаламов під час сигнального пострілу, що мав повідомити про відбій, вирішив продемонструвати молодим бійцям стрільбу посиленням зарядом, для чого зарядив гармату трьома зарядами пороху і додатково запижив шматком шинельного сукна. Оскільки, всупереч технічним нормам, було одночасно використано димний і бездимний порох, відбувся вибух, жертвами якого стали двоє солдат¹⁷.

Взагалі функціонування табірних зборів супроводжувалось настільки значним зростанням кількості правопорушень, що з 1903 р. було запроваджено практику формування військово-поліцейського загону на час зосередження військ біля Меджибожа¹⁸.

Становлячи собою зріз пізньоімперського суспільства, армія не була позбавлена характерних для соціуму загалом проблем. Військовослужбовці періодично відчували майнові труднощі, здійснювали правопорушення під впливом емоцій чи алкоголю тощо. Водночас, на відміну від дореформеного часу, імперське військо перестало виступати в якості постійного джерела кримінальних дій, видозмінилася номенклатура злочинів, здійснюваних військовослужбовцями.

17 Корреспонденція «Разведчика». Київ // Разведчик. 1898. № 406. С. 666.

18 Державний архів Хмельницької області. Ф. 240. Оп. 1. Спр. 1901. Арк. 1.

Анна Ніколаєва,

*молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника*

ПОЧАТОК ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБЛИВОГО ПОПЕЧИТЕЛЬСТВА НАД КАМ'ЯНЕЦЬКОЮ АРЕШТАНТСЬКОЮ № 29 ЦИВІЛЬНОГО ВІДОМСТВА РОТОЮ (1877–1879 РР.)

У статті на основі архівних джерел, а саме «Журналів Попечительства», розглянуто діяльність Особливого Попечительства над Кам'янецькою арештантською № 29 цивільного відомства ротою протягом 1877–1879 років. «Журнали» дозволили з'ясувати як реалізувались основні функції Попечительства, як-то облаштування ротних приміщень, сприяння в пошуку роботи для арештантів, покращення моральних якостей арештантів, забезпечення провіантом роти, контроль за надходженнями та видатками. Також, на основі зазначених джерел, проаналізовано недоліки в роботі Попечительства.

Ключові слова: *Попечительство, Кам'янецька арештантська рота цивільного відомства, журнал Попечительства, члени-попечителі.*

Діяльність Попечительства над Кам'янецькою арештантською ротою цивільного відомства, як власне історія самої роти, досі ще не були об'єктом комплексного вивчення. Деяку інформацію про подібні заклади Російської імперії можна знайти в роботах Д. В. Країнського¹, М. Н. Гернета^{2 3}, Л. П. Расказова⁴, І. В. Упорова⁵, В. В. Щукіна⁶, А. А. Островського⁷.

- 1 Краинский Д. В. Материалы к исследованию истории русских тюрем в связи с историей учреждения Общества попечительного о тюрьмах. Чернигов, 1912.
- 2 Гернет М. Н. История царской тюрьмы. Т. 2: 1825–1870. Москва: Госюриздат, 1951.
- 3 Гернет М. Н. История царской тюрьмы. Т. 3: 1870–1900. Москва: Госюриздат, 1952.
- 4 Расказов Л. П., Упоров И. В. Исправительные арестантские роты гражданского ведомства как вид лишения свободы в российском праве XIX в. Правоведение. 2000. № 4.
- 5 Упоров И. В. Пенитенциарная политика России в XVIII в. Историко-правовой анализ тенденций развития. СПб, 2004.
- 6 Щукин В. В. Общественная благотворительность и попечительство в пенитенциарных учреждениях Российской империи // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». 2012. Т. 11. С. 456–463.
- 7 Островский А. А. Создание исправительных отделений и правовые основы их

Кам'янецька арештанська рота цивільного відомства почала свою діяльність у 1852 році. Спочатку, через відсутність відповідного приміщення, діяла лише в половинному складі (напіврота)⁸, але вже у 1859 році була перенесена на територію Кам'янецького замку і стала повномасштабним виправним закладом. Спочатку Кам'янецька арештанська рота цивільного відомства, як і інші подібні роти імперії, підпорядковувались Міністерству шляхів сполучень, а з 1863 року її передали під керівництво місцевого Губернського правління⁹.

Піклувальні товариства над арештантськими ротами цивільного відомства або Попечительства почали з'являтися в Російській імперії у 1845, після прийняття «Положення про виправні арештантські роти цивільного відомства»¹⁰. В ньому йшлося, що військове управління кожної роти зосереджується в особі її ротного командира, нагляд за успіхами морального виправлення арештантів покладається на Тюремний комітет (розділ I, ст. 3). Двох представників Тюремного комітету обирають в якості Попечителів терміном на 1 рік (розділ 5, ст. 46). Попечителі виконують цю роботу безоплатно, але користуються всіма перевагами державної служби, за виключенням лише права на пенсію (розділ 5, ст. 48). Якщо немає Тюремного комітету, тоді Попечителями можуть стати віце-губернатор чи предводитель дворянства того повіту, де знаходиться рота. Затверджує попечителів керуючий шляхами сполучень та публічних будівель за поданням начальника губернії (розділ 5, ст. 49). Для успіху у виконанні своїх обов'язків з нагляду за введенням та збереженням «благоправія» в роті, попечителі звертаються до місцевої духовної влади про призначення священника в якості духовного отця і наставника роти (розділ 5, ст. 50). Після закінчення року звіт про стан роти, як в господарському відношенні, так і в відношенні моральності арештантів, надається ротним командиром і попечителями роти в будівельну комісію, або ж де роти підпорядковуються Будівельними комітетами, то в той Комітет (розділ 10, ст. 94).

деятельности в Российской империи // Власть закона: Науч.-исслед. ин-т актуальных проблем современного права. 2016. №1(25). С. 278–289.

8 Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собр. II. СПб, 1852. Т. XXVII. № 26496.

9 ПСЗРИ. Собр. II. СПб, 1863. Т. XXXVIII. № 40369.

10 ПСЗРИ. Собр. II. СПб, 1845. Т. XX. № 19285.

Зміна підпорядкування арештантських рот цивільного відомства була прописана в «Тимчасових правилах для управління арештантськими ротами цивільного відомства»¹¹. Він дещо змінив і правила діяльності Попечительств. Тепер нагляд за господарською частиною та звітністю покладався на Губернське правління та Канцелярію начальника міста (ст. 1), а нагляд за моральним виправленням, постійним заняттям арештантів роботами, пошуку цих робіт, а також за благоустрій рот під вищим наглядом Начальників губерній та Губернських правлінь, покладалось на Особливе Попечительство над арештантськими ротами (ст. 6). Склад Попечительства дещо розширювався: окрім призначених, на основі діючих постанов, двох попечителів із директорів Тюремних комітетів, новим членом ставав міський голова, як особа, який добре відомі потреби і можливості міста. Начальнику губернії мав право призначати, для сприяння Попечительству: поліцмейстра для збереження порядку під час проведення арештантських робіт у місті, а також міського архітектора, як розпорядника робіт (ст. 6).

Начальники губерній можуть запрошувати в Попечительство над арештантськими ротами командирів місцевих батальйонів Внутрішньої Сил або місцевих губернських військових начальників, як інспекторів військових чинів в ротах і наглядачів за військовою дисципліною в ротах, а також призначати техніків для вказівок щодо проведення робіт і проведення уроків, якщо це буде можливим (ст. 7). В разі проведення нових робіт, будівництва об'єктів чи придбання інструментів і такого іншого, подавати записку віце-губернатору, а в більш важливих випадках – начальнику губернії. Затверджені записки передаються для виконання командиру арештантської роти або для обговорення в Попечительстві, яке збирається під керівництвом віце-губернатора, і постанова якого передається на утвердження начальника губернії (ст. 8).

Особливе Попечительство над Кам'янецькою арештантською № 29 цивільного відомства ротою з'явилося в 1877 році, про що свідчить запис в Журналі Попечительства за жовтень 1877 року¹². Журнал Попечительства являє собою рукописний протокол засідання, який ведеться діловодом і підписується наприкінці засідання усі-

11 ПСЗРИ. Собр. II. СПб, 1864. Т. XXXIX. № 40643.

12 Державний архів Хмельницької області. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

ма членами Попечительства. Кожен журнал-протокол передається на утвердження в Губернаторське правління, про що свідчать відповідні записи на кожному рукописі. Нумерація протоколів починається спочатку кожного року.

Журнали Особливого Попечительства над Кам'янецькою арештантської № 29 цивільного відомства ротою розпочинає журнал № 1 від 2 жовтня 1877 року (*Дата проведення засідання не збігається з датою в тексті і записана чорним чорнилом, хоча весь текст від початку до кінця ведеться синім чорнилом. – Прим. автора*). В ньому йдеться, що 10 жовтня 1877 року відбулось перше засідання Особливого Попечительства над Кам'янецькою арештантською № 29 цивільного відомства ротою. Головував в організації віце-губернатор князь Друцький-Соколінський. Також до складу входили члени-попечителі: Олексій Федорович Шевальде, Антон Тимофійович Островський, губернський архітектор Костянтин Олександрович Введенський, кам'янецький поліцмейстр – Микола Іванович Кедрін, кам'янецький міський голова Антон Олександрович Цисоцький¹³.

Перше засідання почалось з проголошення Указу Сенату № 19785 про «Тимчасові правила для управління арештантськими ротами цивільного відомства та обов'язки Особливих Попечительств над ротами». На засіданні розглядали питання про харчування, роботи і заробітки арештантів.

По-перше, оскільки через посуху з городу, наданого в користування арештантській роті, не було зібрано достатньої кількості овочів, попечителі, піклуючись про покращення харчування арештантів, розглянули питання про заготівлю буряків та капусти на термін до весни наступного року. Для цього зобов'язали члена-попечителя Островського з'ясувати скільки овочів є в роті, скільки потрібно ще закупити, а також поррахувати вартість закупки за існуючими в місті цінам.

По-друге, Островський разом із губернським архітектором мали розібратись як арештанти проводять роботи, зазначені в контрактах між капітаном Єфімовим (командиром роти) та міською думою; в якому стані ці роботи знаходяться; скільки грошей за них вже отримано і скільки ще потрібно отримати. Зазначені попечителі мали

13 Там само.

скласти список арештантів, які знають ремеслами, взяти на облік всі інструменти, які є в роті, а також, дізнавшись міські ціни на роботи, запропонувати як задіяти арештантів для робіт всередині ротних приміщень. Останнє, наказати командирі Кам'янецької арештантської роти надати Попечительству відомості, скільки знаходиться в наявності зароблених арештантами грошей, і на майбутнє доповідати Попечительству про всі зароблені кошти для належного їх розподілу¹⁴.

Наступне засідання відбулось 26 жовтня. На ньому члени Попечительства розглядали питання неправильного ведення фінансової звітності по роті. Після ревізії, проведеною членом-попечителем Островським, стало відомо, що командир роти Єфимський вів книги надходжень та витрат невідповідно до Загального рахункового уставу¹⁵. Таким чином, було неможливо перевірити суми, отримані за роботи арештантів. Облікові книги по арештантському одягу, продовольству роти, опаленню, освітленню ротних приміщень велись недбало, з підчистками і виправленнями. До книг не були додані всі свідчення і документи, необхідні для пояснення витрат, що було порушенням ст. 271 та ст. 272 Загального рахункового уставу¹⁶. Враховуючи ці порушення, Подільське губернське правління відсторонило командира роти Єфимського від служби та розпочало розслідування його діяльності. Члени Попечительства постановили зобов'язати двох членів-попечителів Островського і Шевальде слідкувати за фінансовою звітністю роти та сповіщати про всі порушення та зловживання¹⁷.

Більше 1877 році Попечительство не збиралось. Наступне засідання відбулось вже 28 лютого 1878 року. Розглядали питання, які стосувались ремонту колодязя (механізм для підняття води та підлоги), а також про необхідність встановлення нових ротних воріт. Оскільки наймати підряд було дорого, тому було вирішено зробити ремонт господарським способом (силами арештантів). Гроші на матеріали відповідно до кошторису архітектора Введенського має виділити Розпорядний комітет Губернського правління (740 руб. 00коп. на проведення робіт)¹⁸.

14 Там само. Арк. 1–2.

15 Свод законов Российской империи. СПб, 1857. Т. VIII, ч. II, тетр. 1.

16 Державний архів Хмельницької області. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.

17 Там само. Арк. 4.

18 Там само. Арк. 5–6.

На засіданні 21 березня члени-попечителі слухали Подільський губернський розпорядчий комітет з приводу проведення ремонтних робіт у роті (криниця і ворота). Оскільки на 100 руб., виділених раніше, вже були закуплені матеріали, тому на решту 640 руб. 00 коп. матеріали будуть закуплені в купця Геллера, який перемиг у торгах¹⁹.

Засідання 7 квітня стосувалось перегляду різновидів та вартості виконуваних арештантами робіт. Оскільки серед арештантів практично немає кваліфікованих ремісників (слюсарів, столярів, ковалів і т. д.), переважно вони пиляють дрова, прибирають вулиці, виконують земельні роботи, ремонтують або кладуть нову бруківку, тому Попечительство вирішило змінити форму табеля різновидів робіт. Таким чином, його спростили, забравши непотрібні категорії, а також додали розподіл на зимові та літні ціни робіт: на 1878 рік призначити плату робітникам арештантської роти: зимові (з 1 вересня по 1 квітня) – 18 коп./день, літню (з 1 квітня по 1 вересня) – 25 коп./день; якщо потрібні робітники без інструменту, то платня на кожного робітника знижується на 3 коп. Також вирішили не змінювати існуючу вартість за нарізання 1 сажня дров – 1 руб. 20 коп., за прокладання 1 сажня нової бруківки – 50 коп., за ремонт 1сажня старої бруківки – 30 коп. Якщо б знадобились майстри ковальської, столярної, слюсарної справи та інших ремесл, надати командирі роти право призначати самостійно ціну, але дещо меншу, ніж є в місті, щоб заохотити більшу кількість замовників. Командир зобов'язується вести документацію та доносити в Попечительство про всі замовлення, щоб члени могли слідкувати за якістю та точністю виконання робіт. Для сповіщення мешканців про перелік та ціни на роботи надрукувати табелі в Губернських відомостях і 35 екземплярів газети передати в Кам'янецьке міське поліцейське управління для сповіщення тих мешканців м. Кам'янця, які потребують працівників²⁰.

28 червня слухали звіт начальника роти про закуплений новий робочий інструмент за виділені йому Губернським правлінням 127 руб. А саме: 22 тачки по 1 руб. 75 коп. (всього 38 руб. 50 коп.), 102 заступи по 50 коп. (всього 51 руб.), 2 поздовжні пили по 2 руб., (всього 4 руб.), 4 ручні пили по 80 коп., (всього 3 руб. 20 коп.), 45 сап по 45 ½ коп. (всього 18 руб. 22 ½ коп.), 35 дерев'яних лопат

19 Там само. Арк. 7–10.

20 Там само. Арк. 11–12.

по 25 коп. (всього 8 руб. 75 коп.), 3 сокири для дров за 2 руб. (всього 6 руб.), 3 сокири теслярські по 1 руб. 6 коп. (всього 3 руб. 18 коп.), і 4 лійки для поливу городу по 1 руб. 50 коп. (всього 6 руб.). Також вирішили перевірити весь наявний інструмент: поламаний, якщо можливо відремонтувати, якщо ні – викинути, з'ясувати, що ще потрібно для роти придбати з інструментів²¹.

12 вересня засідання слухало звітність по закінченню ремонтних робіт в роті (колодязь та ворота), а також обговорювали необхідність додаткових ремонтних робіт. Так, у приміщеннях роти необхідно відремонтувати 30 квадратних сажнів даху з черепиці та 20 квадратних сажнів гонтового даху; відремонтувати у всіх камерах та в квартирі командира 22 опалювальні печі та одну пекарську піч; побілити всі камери та зробити 20 нових дверей для них, а також компенсувати команду роти згідно з рапортом 33 руб. 46 коп. за вставлені у віконні рами 297 нових шибок, рахуючи по 18 коп. за кожну, а також заплатити 28 руб. 80 коп. водовозам за 72 діжки води по 40 коп. за кожну, які вони доставили, поки ремонтували ротний колодязь. Постановили: звітну документацію передати в Розпорядний комітет та просити їх про надання нового асигнування для проведення необхідних робіт відповідно до кошторису губернського архітектора Анкудінова, а також виділити кошти на компенсацію витрат команду роти на шибки та водовозам²².

27 вересня члени-попечителі вирішування питання заготівлі провіанту на наступний рік. Запропоновані Київським інтендантським управлінням борошно та крупа з Кам'янецького продовольчого магазину, виявились непридатними до споживання, оскільки зберігались там з 1876 року і були вже зіпсовані, тому вирішили закупити свіжі житнє борошно, ячмінну крупу, сіль, м'ясні та рибні порції за рахунок грошей Губернського правління²³.

25 жовтня члени-попечителі підраховували кількість необхідно продовольства для арештантів та нижчих чинів. Так відповідно до табеля доданого до ст. 32 і ст. 42 «Зводу військових постанов» (кн. 2, част. 1) на харчування нижчих чинів арештантської роти потрібно на людину в рік борошна житнього – по 3 чверті (630 л.); крупи ячної

21 Там само. Арк. 13–15.

22 Там само. Арк. 16–19.

23 Там само. Арк. 20–24.

по 2 чверті і по 2 горнеця (426,6 л.); для арештантів на людину в рік: борошна житнього – по 3 чверті (630 л.), крупи ячної по 1 чверті і 4 горнеця (223,2 л.), а також по ½ фунта (230 г.) м'яса на кожного арештанта тричі на тиждень: в неділю, вівторок і четвер, а під час посту в ті самі дні по ¼ фунта (113 г.) риби, і крім того по 24 фунта (10,9 кг.) солі на кожного арештанта в рік. Арештантам, які знаходяться на зовнішніх роботах, хліб варто видавати в меншій, ніж за табелем кількості, замість 3-х фунтів (1,36 кг.) – 2 ½ фунти (1,14 кг) на добу. На заготівлю м'ясних та рибних порцій тричі на тиждень за рахунок «приварочних» (для приготування гарячих страв) грошей потрібно по 5 руб. 31 ½ коп. в рік на людину. У роті на той момент у роті знаходилось 432 арештанти²⁴.

Попечительство зобов'язало члена-попечителя Шевальде, після закінчення контракту з купцем Кривим (5 листопада 1878 року) взяти на себе заготівлю продовольства по роті на майбутній 1879 рік за цінами не вищими від зазначених у звіті члена-попечителя Островського, а саме борошно житнє по 5 руб. за чверть; крупу ячну по 88 коп. за пуд; сіль по 1 руб. 5 коп. за пуд, керуючись при цьому циркуляром Міністра внутрішніх справ за № 99 про меншу кількість хліба для арештантів на зовнішніх роботах, а також з урахуванням витрат на рибні та м'ясні порції. Звіт про витрати на провізію наприкінці кожного місяця подавати у Попечительство²⁵.

27 лютого 1879 року було створене Головне тюремне управління (ГТУ)²⁶, функціонування якого повинне було вирішити питання відсутності централізованого управління закладами карної системи, в тому числі арештантськими ротами. Головне тюремне управління мало перейняти більшу частину функцій Попечительства на себе, але ці зміни відбувались повільно, Попечительство продовжувало працювало у звичному режимі.

10 березня 1879 року попечителі розглядали звіт члена-попечителя Шевальде по харчуванню роти з 6 листопада 1878 року по лютий 1879 року. За цей час на харчування арештантів і нижчих чинів було отримано продуктів на суму 1921 руб. 53 коп., яку потрібно заплатили купцю Герману. Оскільки видатки на харчування роти

24 Там само. Арк. 27.

25 Там само. Арк. 25–28.

26 ПСЗРИ. Собр. II. СПб, 1881. Т. XIV. № 59360.

знаходиться у відомстві Губернського правління, тому звернулись до них з проханням виділити потрібну суму на погашення заборгованості перед купцем, а також просили авансовий платіж – 1000 руб. для харчування на наступні три місяці.

Для кращого контролю над видатками запропонували члену-попечителю Шевальде вести щоденний облік кількості арештантів та нижчих чинів, які харчуються в роті. Він відмовився, оскільки це займе багато його особистого часу, і запропонував покласти відповідальність за облік всіх, хто харчується на командира роти. Окрім прізвищ, потрібно зазначати номер статейного списку, за яким арештант потрапив до роти, а також точне розпорядження про покидання арештантом чи нижчим чином роти. Такий список за кожен місяць надавати члену-попечителю Шевальде для його перевірки та для його додавання до звітності по харчуванню роти. Також командир має вести щоденний облік видачі припасів. За три дні від дати засідання командир роти має скласти поіменний перелік нижчих чинів, які рахуються у роті з 1 січня 1879 року, і з усіма змінами у складі за три попередні місяці передати його в Попечительство²⁷.

На засіданні 29 травня 1879 року слухали відношення Подільського Губернського розпорядчого комітету від 17 травня 1879 року № 3339 з приводу проведення ремонтних робіт у приміщеннях роти. Необхідність ремонту приміщень роти оговорювалась на засіданні 12 вересня 1878 року, але перелік був розширений, Так, окрім зазначеного раніше, ремонту 30 квадратних сажнів даху з черепиці та 20 квадратних сажнів гонтового даху, полагодження у всіх камерах та в квартирі командира 22 опалювальних печей та однієї пекарської печі; вибілення всіх камери та встановлення 20 нових дверей для них, потрібно ще вставити нових 325 шибок, відремонтувати підлогу, встановити нові віконні рами, зробити новий дах на одному з флігелів роти. Для цього Розпорядчий комітет зобов'язався виділити 1319 руб. 88 коп. Перша частина в 1000 руб. має бути надана одразу для закупівля матеріалів, а решта буде видана згодом на основі акту техніка про належну якість матеріалів, до вживання їх у роботу, а також про якість та обсяг проведених робіт. Для того, щоб Будівельне відділення Губернського правління командирувало техніка до нього має звернутись Розпорядчий комітет²⁸.

27 Державний архів Хмельницької області. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 29–37.

28 Там само. Арк. 38–41.

За час від жовтня 1877 року по травень 1879 року під керівництвом Особливого попечительства над Кам'янецькою арештантською цивільного відомства ротою було здійснено наступні справи:

- забезпечило ремонт підйомного механізму та підлоги в криниці, встановлення нових воріт у роті;
- переглянуло різновиди та вартість робіт, які виконують арештанти, а також сприяло в працевлаштуванні арештантів (друк оголошення з новими цінами у місцевій газеті та поширення її серед людей, які потребують робітників);
- знайшло грубі порушення у веденні звітної фінансової документації командиром роти Єфимським, за що над ним було розпочато слідство;
- зобов'язало нового Командира роти закупити потрібний для роботи інструмент та провести ревізію наявного в роті поламаного інструменту на можливість ремонту, обговорили та забезпечили проведення додаткових ремонтних робіт в приміщеннях роти (дахи, вікна, двері, підлога, стіни, печі);
- забезпечило заготівлю якісного провіанту для харчування арештантів та нижчих чинів відповідно до норм (після перевірки, відмовились від неякісного борошна та крупи, яке пропонувало Київське інтендантське управління);
- піклувалось про поліпшене харчування арештантів за рахунок закупівлі м'ясних та рибних порцій по нормам Загального рахункового уставу, зобов'язало командира роти вести щоденний докладний список всіх арештантів та нижчих чинів, які харчуються в роті.

Із зазначеного переліку видно, що свої функції по благоустрою роти та заняттю арештантів роботами Попечительство виконувало. В той самий час, жодних дій спрямованих на моральне покращення арештантів не було вчинено, також не було розглянуто жодного разу питання релігійності арештантів та роботи з ними духовного наставника (священника), що також зазначено в обов'язках Попечительства. Окрім цього, всі закупівлі та ремонтні роботи в роті відбувались за державний кошт, члени-попечителі фінансово не помагали арештантському відділенню.

Вадим Стецюк,

кандидат історичних наук,
доцент, докторант кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

Оксана Палилюлько,

кандидат історичних наук,
викладач Подільського спеціального
навчально-реабілітаційного
соціально-економічного коледжу

З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ЄВРЕЙСЬКІ БЛАГОДІЙНІ ТОВАРИСТВА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Стаття присвячена функціонуванню благодійних структур єврейської громади Кам'янець-Подільського в період перебування міста в складі Російської імперії. Зокрема, характеризується діяльність похоронного братства «Хевра Кадіша», Товариства допомоги бідним євреям-учням, Товариства допомоги бідним євреям Кам'янець-Подільського.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, соціальна допомога, єврейська громада.

«Довге» ХІХ століття стало періодом кардинальних змін в етнорелігійній структурі населення Кам'янець-Подільського. Зокрема, якщо за часів польського панування євреїв неодноразово виганяли з міста, забороняючи проживати на території Кам'янця, то в імперську добу частка єврейського населення починає стрімко зростати. У другій половині ХІХ ст. губернський центр Поділля перетворився на важливий осередок культурного, релігійного, науково-просвітницького та економічного життя українського єврейства. Так, певний час у місті проживав і учителював майбутній «дідусь єврейської літератури» Менделе Мойхер-Сфорім¹. У роки Кримської (Східної) війни в Кам'янці здійснював купецьку діяльність засновник відомої підприємницької династії Євзель Гінцбург².

1 Менделе Мойхер Сфорім // Литературная энциклопедия в 12-ти тт. Т. 7: Марлинский – Немецкая литература. Москва, 1934. Стб. 237.

2

В 1902 р. в Кам'янці-Подільському була опублікована праця Р. Кнопінга «Катехізис сіонізму. Ч. I. Теоретична», перекладена на російську мову В. Шапіро. У передмові зазначалось, що праця ця добре відома німецькому та австро-угорському читачеві, однак практично незнайома євреям Російської імперії. Для російського видання автор також спеціально написав вступну главу, яку присвятив аналізу націоналізму і сіонізму³.

Попри поширення революційних ідей, вельми жвавим залишалося релігійне життя. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Кам'янці діяли дві синагоги і більш ніж два десятки клоїзів (молитовних будинків, де збиралися для спільних духовних практик представники певних течій хасидизму).

Не зважаючи на згаданий зв'язок із Кам'янцем згаданих видатних діячів, загалом серед євреїв міста над Смотричем переважали бідняки, що не мали стабільного прибутку і постійно потребували матеріальної допомоги з боку місцевої єврейської общини або певних її структур.

Ускладнювала становище найбідніших представників єврейської громади необхідність дотримуватися значної кількості релігійних приписів, абсолютно обов'язкових з точки зору релігійної людини (а саме такими були більшість євреїв Кам'янця досліджуваного часу). Зокрема, релігійна традиція приписувала хоронити померлого упродовж дня смерті, і лише в окремих випадках дозволялося провести поховання наступного дня після смерті⁴.

Відповіддю на зазначені виклики стало утворення різноманітних об'єднань, покликаних вирішувати певні ситуації. Так, вже наприкінці XVIII ст. зафіксовано існування в Кам'янці-Подільському братства «Хевра Кадіша» – традиційної общинної структури, що мала допомагати родинам померлих здійснювати ритуали, пов'язані із похоронами⁵.

Однак стрімке зростання чисельності єврейських благодійних організацій припало на кінець XIX – початок XX ст.

3 Кнопинг Р. Катехизис сионизма. Часть I. Теоретическая / Пер. В. Шапиро. Каменец-Подольск: Типо-Литография Л. Ландвигера, 1902. 26 с.

4 Лау И.-М. Практика иудаизма. Иерусалим: Модан, 2006. С. 403.

5 Petrovsky-Shtern Y. Russian Legislation and Jewish Self-Governing Institutions: the case of Kamnens-Podol'sk // Jews in Russia and Eastern Europe. 2006. № 1 (56). P. 107.

Процес утворення та склад подібних структур доречно розглянути на прикладі однієї з останніх (за часом виникнення) громадських організацій Кам'янця імперської доби – Кам'янець-Подільського товариства допомоги учням-євреям усіх навчальних закладів міста Кам'янця-Подільського. Товариство було зареєстровано рішенням Подільського губернського в справах товариств присутствія від 9 березня 1913 р.⁶ Його засновниками виступили Ісидор Осипович Кофман, помічник присяжного повіреного Яків Меєрович Крайз, Абрам Янкелевич Берензон, лікар Хаїм Йосифович Вурштатман, Йоахим Мойсейович Вайнбаум, Голда Симхівна Варгафтіг⁷.

На чолі товариства стояло правління у складі шести осіб, що обирались загальними зборами на три роки. Правління обирало зі свого складу голову, його заступника, скарбника і секретаря⁸. Члени товариства поділялись на почесних (особи, що надали товариству значну допомогу або зробили велику пожертву), дійсних (пожертвували одноосібно більше 100 руб. або щорічно 5 руб.) та членів-претендентів («современователей») (до 5 руб. на рік)⁹.

Мета товариства – надання допомоги бідним учням і ученицям іудейського віросповідання усіх навчальних закладів Кам'янця-Подільського. Допомога передбачалась трьох видів:

- 1) сплата коштів за навчання,
- 2) видача допомоги на купівлю форми і книг,
- 3) субсидія випускникам в розмірі до 100 руб.¹⁰.

Практичну діяльність єврейських благодійних громадських об'єднань доречно простежити на прикладі найбільшої з подібних інституцій губернського центру Поділля – Товариства допомоги бідним євреям міста Кам'янця-Подільського. Створене у 1907 р., товариство за кілька років розгорнуло активну роботу, що тривала аж до початку Першої світової війни. За період з 1 вересня 1910 до 1 вересня 1911 р. прибутки організації склали 12101,67 руб.¹¹.

6 Устав Каменец-Подольского общества вспомоществования учащимся-евреям всех учебных заведений города Каменца-Подольского. Каменец-Подольск: Типография Бытенского и Дунаевского, 1913. С. 3.

7 Там само. С. 14.

8 Там само. С. 8.

9 Там само. С. 4–5.

10 Там само. С. 3–4.

11 Отчет правления Общества вспомоществования бедным евреям г. Каменца-Подольского

Отримані кошти були використані наступним чином: оренда приміщення – 109 руб., служителю – 155 руб., опалення і освітлення – 54,88 руб., поточні витрати – 18,25 руб., канцелярські витрати – 94,93 руб., ведення книг – 200 руб.; відділ «дешеві дрова» – 1323,56 руб., дешева маца – 1960,67 руб., дешева картопля – 155,63 руб., кошерна їжа для земської лікарні – 250 руб., допомога породіллям – 308,04 руб., «малбіш гарімім» (одяг і взуття) – 382,79 руб., «лінас гацедек» (медична допомога) – 461,17 коп., «гекдиш» – 300 руб., одноразова допомога – 884,94 руб.; Новопланівському відділу – 300 руб. на медичну допомогу та 61,25 руб. на дрова (з них 11,25 руб. – спеціальна пожертва); Польсько-фільварецькому комітету – 300 руб.; на влаштування гулянь 17 травня – 328,87 руб., на влаштування гулянь 31 липня – 194,24 руб.; їжа для арештантів на свята – 313,71 руб., їжа для 36 солдат на свята – 90 руб.; за право навчатись у школі С. Блавштейн – 220 руб.; на вшанування Г. О. Шапуновського з нагоди від'їзду – 75,40 руб.; видано безвідсоткових кредитів – 1503 руб.; завдаток на дрова пані Еліович – 25 руб.; повернуто позичок – 260 руб.; внесено на поточний рахунок в товаристві взаємного кредиту – 833,69 руб.; гроші в касі в і на руках у збирачів – 937,65 руб.¹²

Привертає увагу той факт, що, попри секуляризацію східноєвропейського єврейства в імперську добу, низка напрямків благодійної діяльності іменувалися відповідно до іудейської релігійної традиції. Більше того, помітно, що саме дотримання релігійних традицій відіграло вагомий роль в діяльності товариства. Зокрема, якщо на купівлю дешевої картоплі для бідних сімей було виділено 155,36 руб., то на виготовлення та розповсюдження дешевої маці товариство асигнувало майже дві тисячі рублів. Якщо врахувати суми, призначені для роздачі кошерної їжі військовослужбовцям кам'янецької залоги та арештантів, а також придбання кошерних продуктів для лікарні, різниця стає ще більш очевидною. Можна зробити висновок, саме у збереженні релігійної традиції засновники і очільники товариства вбачали гарантію збереження національної ідентичності та виживання євреїв як етносу.

за четвертий год его деятельности (1 сентября 1910 г. – 1 сентября 1911 г.). Каменец-Подольск: Типография Кенигсберга и Фитермана, 1911. 38 с.

12 Там само. С. 3.

Водночас добре помітно, що важливу роль у діяльності товариства займали питання матеріальної допомоги – придбання дров, оплата медичних послуг тощо. Таке співвідношення дозволяє задуматися над важливою проблемою – чи є метою соціальної допомоги вирішення виключно допомоги у розв’язанні матеріальних проблем, чи вона також повинна сприяти забезпеченню всебічного повноцінного життя людини.

Загалом досвід функціонування єврейських благодійних товариств Кам’янця-Подільського цікавий з точки зору самоорганізації населення для вирішення певних повсякденних проблем, здійсненої в умовах неефективності державної системи соціальної допомоги.

Віктор Адамський,

кандидат історичних наук, доцент
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

ДУМСЬКІ ДЕЛЕГАЦІЇ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ В БЕРЕЗНІ 1917 РОКУ

У повідомленні розкривається тема відвідин депутатами Державної думи Кам'янець-Подільського у березні 1917 р. Охарактеризовано комплекс проблем, які стали предметом обговорення під час прийому гостей у штабі головнокомандувача Південно-Західним фронтом та на урочистому засіданні Кам'янець-Подільської ради громадських організацій, що відбулася у Пушкінському народному домі. Особлива увага присвячена висвітленню уповноваженими законодавчого органу питання продовження війни та належного забезпечення війська усім необхідним.

Ключові слова: революція, депутати, Державна дума, Поділля, солдати, громадськість, Кам'янець-Подільський, вітання.

Березень 1917 р. кардинально змінив суспільно-політичну ситуацію в Російській імперії. За лічені дні впав інститут самодержавства, детермінувавши тим самим розвиток революційних процесів, що мали сутнісний вплив на усі сторони життя соціуму. Зміна влади відбулася не лише в столиці, але й на регіональному рівні. Нові державні та громадські структури постали перед вирішенням непростих завдань. Одним з найголовніших у цьому сенсі залишалось питання війни.

Тимчасовим комітетом Державної думи з метою роз'яснення військам ідей оновленого державного устрою була ухвалена постанова про рекомендацію депутатам відвідати військові частини, що розташовувалися безпосередньо в театрі військових дій або були наближеними до нього. Зокрема, уповноважені делегації мали відвідати армії генералів О. Брусилова та П. Лечицького, Псковський район та Ревель. Найбільшу групу планувалося відрядити до армій генерала О. Брусилова. Кандидатами виступали депутати Гронський, Демидов, Масленников, Дзюбинський, князь Шаховський, священник Філоненко, Калінін, Александров, Дуров, Шмаков та Макогон¹.

1 Предстоящий приезд членов Думы. Армейский вестник (издаваемый при Штабе Главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта). 1917. 16 марта. С. 1.

До Кам'янця-Подільського делегація у складі князя Шаховського, Макогона та Кузьміна прибула 21 березня 1917 р. Для зустрічі гостей уже з 11 год. ранку на залізничному вокзалі групами почали збиратися містяни. Над їхніми головами розвивалися червоні прапори. На одному з них великими літерами було написано: «Тил переміг династію, фронт перемаже ворога»². Очевидець так описав атмосферу очікування: «На платформі багато народу. Наряди солдат здержують натиск зацікавлених. Якийсь солдат заспокоює панянку. «Очевидно, Вам сумно без поліції»... Сміх та посмішки. Комерсант просить класну даму «забрати» гімназисток та поступитись місцем оркестру училища. Голоси дівчат заглушують «прохача» і з задніх рядів хтось кричить: «Ми також вільні». Стомлююче очікування переривається дзвінком. «Вийшов»... рознеслось навкруги»³.

Коли зупинився потяг, до гостей підійшла делегація із представників місцевої військової, державної та самоврядної влади, очолювана генералом О. Брусиловим. При цьому лунали звуки марсельези та нестихаючі крики «Ура». Далі відбувся невеличкий мітинг. Гостей вшанували представники міста. У відповідь князь Шаховський висловив сподівання, що тільки при «єднанні народу, армії і Думи» добута свобода розквітне на неозорих просторах Великої Росії». Він закликав берегти здобуту свободу та усім рухатися у напрямку перемоги над ворогом. Оратор проголосив «ура» за армію та її славного вождя О. Брусилова⁴. Депутати Макогон та Кузьмин, в свою чергу, закликали солдат слухатися офіцерів та полководців, які мали привести їх до перемоги і таким чином закріпити за народом здобуті свободи⁵. Генерал О. Брусилов сказав, що якщо його прізвище і знає уся Росія, то цим він зобов'язаний співробітництву своїх офіцерів і, головним чином, солдат, котрі не жаліли життя для захисту Вітчизни⁶.

Після цього під шум вигуків «ура» та звуки марсельези поважні гості в автомобілях направились у місто. В три години дня в офіцерському зібранні Штабу армії гостям був запропонований обід. Виго-

2 Калачик Р. Встреча депутатов. Подолянин (ежедневная, политическая, общественная и сельско-хозяйственная газета). Каменец-Подольский. 1917. 22 марта. С. 4.

3 Там само.

4 Там само.

5 Члены Государственной Думы у генерала Брусилова. Армейский вестник (издаваемый при Штабе Главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта). 1917. 22 марта. С. 2.

6 Калачик Р. Вказ. праця. С. 4.

лошуючи промову на адресу Державної думи та її представників в особах присутніх депутатів, генерал О. Брусилів наголосив на великій приємності приймати поважну делегацію. Її члени репрезентували знакову інституцію, якій судилося створити нову владу, визнану усією Росією. З Державної думи виділився Виконавчий комітет та більшість персонального складу Ради міністрів. Брусилів засвідчив, що армія заприсяглася новому Уряду та готова покласти влане життя за те, аби йому вдалося завершити розпочату справу щодо оновлення життя. Але нас турбує той факт, наголосив О. Брусилів, що поряд з «справжнім Урядом» існує другорядний уряд, який також намагається спрямовувати головні процеси. При цьому головнокомандувач визнав, що він поважає і шанує Раду робітничих депутатів, представники якої зробили основну роботу на початку революції. Але офіцери та солдати однаково думають, що не варто напосідати на уряд, якому ми присягали і якому довіряємо. Далі О. Брусилів підкреслив той факт, що вся Росія сприйняла новий порядок. Він має бути затвердженим Установчими зборами. Я отримую чимало телеграм та листів, в яких висловлюється певна недовіра до армії. Мовляв, до нового устрою перейшли, а камінець за пазухою тримають. Це не так. І солдати, і офіцери, і генерали – усі свідомо сприйняли новий порядок, а відтак армія залишатиметься вірною новому Уряду. Але водночас О. Брусилів визнав факт певних протиставлень офіцерського корпусу і солдат. При цьому він зазначив, що офіцери завжди дружньо ставилися до солдат. Також він висловив задоволення, що солдатам надані права громадянина. Але в жодному разі не повинно бути протиставлення. У цьому контексті багато шкоди приніс наказ Ради робітничих депутатів. Немає жодної армії у світі, яка будувалась би на засадах виборності керівництва солдатами. Офіцер має довго навчатися своєї справи, допоки зможе ефективно виконувати свої обов'язки. Цей наказ, наголосив О. Брусилів, може більше зашкодити військовим підрозділам в тилу, аніж на фронті. В окопах солдати і офіцери складають єдине ціле, харчуються з одного котла та несуть на собі в однаковій мірі весь тягар війни. Але наказ руйнівною силою позначився на тилкових частинах, сприяв послабленню дисципліни та товариських відносин. Позитивно у цьому плані виділяється Київський гарнізон завдяки, зокрема, виваженим

діям Київського виконавчого комітету громадських організацій та полковника Оберучева. За це я їм уклінно кланяюсь.

Завершуючи промову, О. Брусилов підсумував: «Заголом, я повинен сказати членам Думи, що ми, Діюча Армія, віддані усією душею Росії та її Уряду, бо всі ми – росіяни, всі без різниці національностей, релігії та станів, всі в однаковій мірі готові готові покласти життя, аби відстояти і зробити щасливою Росію. Допоки ми не розіб'ємо противника, не зламаємо імперіалізм та мілітаризм Німеччини, не буде Росія славною і сильною... Щоб розгромити ворога потрібно йти вперед, оскільки хто йде вперед, той перемагає. Врешті, німці зайняли таку кількість нашої землі, що ми маємо усю її відібрати назад. Від імені Діючої армії підіймаю келих за здоров'я членів Державної Думи, які обрали Уряд, що доведе нас до Установчих зборів»⁷.

Останні слова генерала О. Брусилова покрилися гучними вигуками «ура».

У відповідь від імені усієї думської делегації князь Шаховський наголосив, що вони уповноважені законодавчим органом вітати захисників Вітчизни. Свобода Росії значною мірою залежить від армії. Тільки коли ворог буде подоланим, тільки тоді Росія зможе спокійно взятися за внутрішні реформи. Тому сьогодні усі наші надії пов'язані з армією. Головнокомандувач говорив про двовладдя. Але єдиною владою є Тимчасовий уряд, якому ми маємо заприсягтися. У час, коли ще не існувало домовленостей між урядом і Радою робітничих депутатів, був ухвалений наказ № 1. Це була велика помилка. На жаль, наказ № 2, який обмежував дію першого документа територією Петрограда, не отримав такого розповсюдження, як перший. Але це уже в історії. Сьогодні Тимчасовий уряд, Дума та Рада робітничих депутатів роботиме свою справу. Завершуючи промову, князь Шаховський наголосив: *«Ще раз прохаємо: допоможіть нам спасти Батьківщину. Що ви здатні це зробити – ми в цьому впевнені. Усьому війську Південно-Західного фронту сердечний привіт!»*⁸

Виступ оратора також був покритий гучними оплесками. Після цього князь Шаховський підкреслив роль генерала О. Брусилова в революційних подіях лютого 1917 р. Зокрема, він публічно визнав,

⁷ Члены Государственной Думы у генерала Брусилова... С. 2.

⁸ Там само.

що О. Брусилов першим відповів на телеграму Державної думи. *«Отримавши його відповідь, – зацитував князь, – ми зрозуміли, що ми правильному шляху».*

Подібною філософією характеризувалися виступи й інших гостей. Депутат Кузьмін наголосив на тому, що їхні слова вітання, це вітання усієї Росії, позаяк князь Шаховський представляє Псковську губернію, він – Рязанську, а Макогон – Катеринославську, що об'єднує північ, центр та південь Росії. У свою чергу, член Державної думи Макогон висловив задоволення з того, що вони є свідками належного порядку в армії і це не може не вселяти в них впевненість у близькій перемозі. Вітання від м. Києва та його гарнізону передали військовий комісар Оберучев, полковник Чехович та солдат Васильчук⁹.

Як бачимо, основні питання, які підіймалися під час цієї зустрічі мали безпосереднє відношення до проблеми війни. Навколо неї, на перконання думців та військових чинів, мали об'єднатися усі, незалежно від національності та віросповідання.

Цього ж дня делегація відвідала засідання Ради громадських організацій Кам'янця-Подільського, яке відбувалося в Пушкінському народному домі, заповненого вщент. Зустріч розпочалася о 8 годині вечора. Гостей зустріли гучними оплесками та запоросили до президії. На запрошення голови Ради В. Собічевського по черзі виступили усі депутати. Вони подякували жителям міста за теплий прийом, висловили своє задоволення з нагоди цілковитого єднання громадян Кам'янця навколо організації тісної співпраці щодо закріплення нового порядку та захисту Росії від зовнішнього ворога. Промови ораторів супроводжувалися гучними оплесками та неодноразовими вигуками «ура».

Далі до слова запросили представників Київської Ради. Загальний сенс їхніх виступів полягав у закликах до об'єднання усіх верств суспільства, аби гідно відповісти на революційні виклики та перейти до еволюційного вирішення нагальних питань¹⁰.

За свідченням іншого очевидця, основним рефреном усіх виступаючих була тривога за майбутній розвиток Росії. Врешті, пролунала думка: *«Доволі святкувати, час до праці! Не тратьмо його*

9 Там само.

10 В Пушкинском народном доме. Подолянин (ежедневная, политическая, общественная и сельско-хозяйственная газета). – Каменец-Подольский. 1917. 23 марта. С. 4.

даремно». Про це говорив представник від робітників, на цьому ж наголошував інженер Васильчук, що служив простим солдатом, на цю ж тему промовисто виступав полковник Оберучев, який відсидів у Петропавлівській фортеці, що тепер перетворилася в Бастилію для злочинного старого міністерства, безвідповідальних господарів землі російської»¹¹.

У повідомленні «Армейского вестника» основний акцент зустрічі був переданий наступним чином: «Нам нагадали, що спасти Росію зможе лише армія, яка допомогла країні розірвати ланцюги рабства, а для неї допомогти має тил, шляхом налагодження буденної роботи. Тилу – праця, порядок та організація! Армії – згуртованість, наснаги у боротьбі за вільну Росію та її майбутнє щастя, єднання солдат з офіцерами та начальниками, свідомо і жорстока військова дисципліна! Крім того, повна довіра до Тимчасового Уряду, який до скликання Установчих зборів є нашою авторитетною владою. Йому одному ми повинні коритися не за страх, а за совість в ім'я єднання тилу та армії, в ім'я єдності та дисципліни в армії»¹².

Не дивлячись на неймовірно підвищений настрій присутніх, збори відбувалися достатньо організовано. Достатньо було голові зібрання махнути рукою, як тут же встановлювалася тиша.

Після урочистої частини Рада громадських організацій перейшла до вирішення інших питань порядку денного. Голова зібрання В. Собічевський звернувся до військового комісара Оберучева з проханням повідомити про організацію і діяльність Київської ради громадських організацій, її виконавчого комітету, про взаємовідносини між ними тощо. Це було зумовлено, зокрема, тим, що в умовах Кам'янця ці питання залишалися відкритими для нормального урегулювання.

У своїх поясненнях Оберучев коротко охарактеризував мінливу ситуацію в місті, яка суттєво впливала на організацію громадських структур. Все розпочалося відразу по отриманні телеграми від Тимчасового уряду. Спочатку була сформована Рада громадських організацій та рада змішаних організацій, які взяли під власний контроль усі державні установи шляхом призначення своїх комісарів. Так,

11 Митропольский И. Слова и дела. Армейский вестник (издаваемый при Штабе Главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта). 1917. 23 марта. С. 3.

12 Там само.

уже 4 березня 1917 р. був призначений військовий комісар району, окремо була виділена продовольча комісія, яка опікувалася справою постачання м. Києва та армії продовольством, були призначені комісари при військових та громадянських судах, ліквідована цензура, жандармське управління та ін. Таким чином, Рада громадських організацій розвинула свою діяльність у межах, що виходили далеко за терени м. Києва, охоплюючи потреби всього Південно-Західного фронту.

Згодом до Ради громадських та змішаних організацій увійшли представники солдатських та офіцерських депутатів. Відтак на сьогоднішній кількісний склад Ради становить понад 130 осіб, а до виконавчого комітету входить 25 членів. При цьому визнано, що подальше його кількісне збільшення є недопустимим. Рада, на думку Оберучева, начеб-то мала виконувати функції парламенту, контролювати діяльність виконавчого комітету та надавати йому розпорядження.

Далі засідання перейшло у формат запитань. Так, Городецький поцікавився взаємовідносинами губернського комісара та Ради громадських організацій. Відповідь була вкрай нечіткою та лаконічною. Оберучев зауважив лише, що губернський комісар є наразі членом виконавчого комітету, а сам губернський комісаріат поповнюється самостійно діячами з повітів.

О. М. Пащенко поділилася думкою щодо наявної недовіри селян до представників повітового земства. Це ж питання спробував конкретизувати Ветвинський. На його думку, селяни висловлюють недовіру не цілковито інституту земства, а конкретно голові Кам'янецького повітового земства В. Маркевичу, діяльність якого в даний час є неприпустимою. На це Оберучев зреагував наступним чином: у разі непорозуміння на місцях Київська рада посилає своїх представників у регіони для вивчення питання та звільняє невідповідних осіб.

Скориставшись нагодою, член ради Павловський запропонував негайно усунути з посади В. Маркевича, оскільки незабаром планувалося скликати повітове земське зібрання. Однак на прохання голови зібрання балотування цього питання відклали, і надали слово члену ради Київських робітничих депутатів. Останній повідомив, що їхня структура є центральною організацією, котра ставить за мету

вирішення питань, пов'язаних з побутом та умовами праці робітників фабрик та заводів. Рада призначає на підприємства своїх комісарів, через яких володіє оперативною інформацією. Безпосередньо на місці комісари намагаються вирішити усі проблемні питання, які виникають між фабрикантами та робітниками. Також в окрему групу виділенні комісари, які допомагають вирішувати продовольчі, освітні та інші проблеми.

Крім того, Рада робітничих депутатів через своїх уповноважених формує порядок денний Ради громадських організацій у разі, коли обговорюються питання, належні до її компетенції.

Після цієї доповіді до присутніх знову звернувся військовий комісар Оберучев. Він визнав прикритим факт відсутності на засіданні Подільського губернського комісара П. Александрова, котрий навіть не вважав за потрібне відрядити на зібрання свого представника. Закликавши до об'єднання, він під гучні овації залишив засідання. При цьому було чути вигуки: *«Передайте Києву, що ми всі живемо одними думками та побажаннями з Вами»*¹³.

По цьому знову відновилася дискусія. Представник Київської ради робітничих депутатів висловив побажання щодо необхідності реорганізації земської інституції шляхом уведення до її складу працівників кооперації та інших селянських і робітничих організацій. В такий спосіб планувалося повернути довіру до самоврядної структури. Наразі М. Альтер озвучив питання щодо встановлення певних відносин між Радою громадських організацій та її виконавчим комітетом. Він вважав, що останній має мати самостійний статус, і на його засідання не повинні запрошуватися члени Ради. Ця пропозиція викликала іронічну відповідь з боку представника офіцерської ради.

Вольфман запропонував з метою оперативного інформування населення розпочати видавати свій часопис. Його підтримав Альтер, позаяк вважав неприйнятним використовувати задля цього газету «Подільнин», що належала союзу російських націоналістів. У результаті тривалої дискусії вирішили перетворити на свій орган газету «Подільські губернські відомості».

Після цього голова зібрання В. Собічевський запропонував перейти до голосування тих питань, які були озвучені під час засідання.

13 В Пушкинском народном доме... С. 4.

Першим було поставлене питання щодо можливості бути присутнім на засіданнях виконавчого комітету членам Ради. Більшістю голосів воно було підтримане. Так само присутні підтримали ідею надати членам Ради права дорадчого голосу на засіданнях виконкому. Позитивним виявилось голосування й з низки інших питань, зокрема, щодо відрядження делегації у м. Смотрич, зміни персонального складу повітового земства, зокрема, в частині відставки В. Маркевича, рекомендації губернському комісарові утворити комісаріат та обрати його до складу виконавчого комітету¹⁴.

По цьому В. Собічевський оголосив засідання закритим.

Як бачимо, багато важливих питань революційного часу залишалося без відповідей. Все доводилося вирішувати на місці шляхом залучення громадської творчості. Зрозуміло, що в такому разі уникнути помилок було справою практично неможливою.

22 березня 1917 р. до Кам'янця-Подільського прибули члени Державної думи Демидов, Гронський та Дуров, які також направлялися в Діючу армію¹⁵. Скориставшись зупинкою, вони увечері відвідали засідання виконавчого комітету Ради громадських організацій, яке відбувалося в приміщенні міської думи. З доповіддю про конструювання громадської структури в губернському центрі Поділля гостей поінформував присяжний повірений Виржиківський. *«Діловитість доповіді, – констатував очевидець події, – питання, які ставились членам Державної думи, їхнє роз'яснення, завершальна коротка, але змістовна промова п. Демидова, яка викликала у присутніх сльози, все – що я бачив і чув в залі засідання, третього дня і в подальші дні говорило за те, що справа налагоджується. Стихла тривога за прекрасне майбутнє нашої країни, пом'якшувалась гострота непростих питань, які народжує думка, синтезуючи явища життя в минулому і тепер»*¹⁶.

Однак ставало очевидним, що при вирішенні окремих питань наростало непорозуміння. Так, М. Альтер запропонував направити повідомлення від виконавчого комітету Кам'янецькому повітовому

14 Там само.

15 Местная хроника. Подолянин (ежедневная, политическая, общественная и сельскохозяйственная газета). Каменец-Подольский. 1917. 23 марта. С. 4.

16 Ич. Впечатления. Подолянин (ежедневная, политическая, общественная и сельскохозяйственная газета). Каменец-Подольский. 1917. 25 марта. С. 3–4.

комісару В. Маркевичу щодо його звільнення з посади. На це Подільський губернський комісар передав прохання Маркевича про звільнення. Альтер запропонував визнати його недійсним та повернути. *«У цій пропозиції, – знову зауважував очевидець, – прослідковується бажання відомстити, принизити, дати відчуту усю силу влади. Засоби минулого режиму, які усі засудили, є засобами неприпустимими. І якщо, за прикладом Альтера, дозволять ним користуватися окремі особистості та національні групи у своїх відношеннях один з одним, то що ж залишиться від необхідного об'єднання та налагодження спільної рботи? Питання не риторичне»¹⁷.*

Щоправда, за декілька днів на зроблений закид Альтер відповів публічно через газету «Подільчанин». Він, зокрема, наголосив: *«Пане Редакторе! В № 1790 в газеті «Подільчанин», що виходить за Вашого редакторства вміщена замітка під назвою «Враження». З огляду на мою відсутність у Кам'янці, я лише сьогодні зміг ознайомитися зі змістом цієї замітки і вважаю своїм обов'язком виправити ті неточності, які вкралися у замітку. Постанова про звільнення п. Маркевича від займаних посад була винесена в засіданні Ради об'єднаних громадських організацій 21 березня. Під час цього засідання жодної пропозиції про відправлення повідомлення п. Маркевичу я не вносив. Така пропозиція була мною внесена в засіданні комітету з огляду на те, що мені стало відомо про подання п. Маркевичем прохання щодо його звільнення із займаних посад за станом здоров'я. З огляду на те, що клопотання ці були подані після ухвали Ради, я запропонував вважати подання недійсними. До внесення такої пропозиції мене спонукали міркування громадського та політичного характеру і мене надзвичайно дивує, що автор вбачає у цій пропозиції бажання «відомстити, принизити, дати відчуту всю силу влади». Запевняю шановного автора, що ані мстити, ні тим більш принизити – я нікого не хотів своєю пропозицією. П. Маркевич для мене, як члена Виконавчого Комітету, є громадянином, політична фізіономія якого не відповідає сучасному моменту. Це єдиний критерій, яким я керувався та всі члени Ради і Комітету, які підтримали мене. Прошу засвідчити до Вас мою шану. Альтер»¹⁸.*

¹⁷ Там само.

¹⁸ Письма в редакцию. Подольчанин (ежедневная, политическая, общественная и сельскохозяйственная газета). Каменец-Подольский. 1917. 30 марта. С. 4.

Таким чином, весна 1917 р. принесла бурхливі зміни в життя усієї Російської імперії та Кам'янця-Подільського зокрема. Найбільш актуальне питання для нових владних структур, що постало після падіння самодержавства, крилося у настроях та стані Діючої армії, її тилових підрозділів. Майбутнє оновлення країни новим керівництвом розглядалося лише в контексті переможного завершення Першої світової війни. Відрядження своїх уповноважених делегацій в зону театрів військових зіткнень мали за мету підняти бойовий дух армії та посилити військову дисципліну. Відвідини членами Державної думи губернського центру Подільської губернії засвідчили, що поряд з військовою тематикою, місцевими громадськими активістами достатньо серйозно піднімалися питання загального переоблаштування життя та реорганізації всієї владної моделі. Обговорення цих питань та перші ухвалені рішення не усіма оцінювалися позитивно, закладаючи підвалини для майбутніх конфронтацій та подальшого розвитку революційних процесів.

Ігор Стамбол,

старший науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського НАН України,
кандидат історичних наук

РЕАКЦІЯ ГАЗЕТ УСРР НА ВБИВСТВО С. ПЕТЛЮРИ ТА СУДОВИЙ ПРОЦЕС НАД С. ШВАРЦБАРТОМ У 1926–1927 РР.

У статті розглянуто та проаналізовано основні публікації у газетах підсовецької України, що стосувалися замаху на С. Петлюру і суду над його вбивцею. Відзначено ярлики і наклепи, якими користувалися совєцькі журналісти-пропагандисти. З'ясовано рівень обізнаності журналістів у матеріалах суду, що впливало і на розуміння населення УСРР щодо ситуації в Парижі.

Ключові слова: *Симон Петлюра, Самуїл Шварцбарт, Париж, совєцька преса, газети.*

Події, пов'язані зі смертю очільника українського національного руху першої половини 20-х років ХХ ст. Симона Петлюри, досі не мають однозначного трактування в Україні. З одного боку, у 2016 р. на державному рівні проголошено 90-ту річницю убивства діяча днем жалоби, а історики майже одностайно вказують на «руку Кремля», якою виявився С. Шварцбарт. З іншого, досі немає україномовної публікації судового процесу над убивцею Головного Отамана, де мали б бути зауваги і примітки юристів, вказівки на порушення міжнародного права та визначення популістсько-істеричного характеру поведінки обвинувачення. У свою чергу, досі немає офіційних дипломатичних запитів від держави України до Французької республіки, про перегляд справи С. Шварцбарта і, відповідно, виправдання С. Петлюри. Це свідчить про те, що у світі досі не прибрано тавро «юдофоба-погромщика» з українського народу та його очільника.

У ХХ ст. питання вбивства С. Петлюри активно висвітлювалося на сторінках діаспорних журналів, зокрема паризького «Тризубу». Досліджувалися більшість аспектів перебування діяча в Парижі, можливим причинам його вбивства, співпраці С. Шварцбарта з мос-

ковськими спецслужбами та історіографії питання. Проте, в більшості згаданих досліджень питання реакції на вбивство Головного Отамана на території України сконцентровано лише на мемуарній літературі, зокрема «Щоденниках» С. Єфремова. Хоча, мемуари лише частково розкривають сприйняття цієї події українцями. Останні публікації Я. Файзуліна, засновані на розсекречених архівах СБУ, також висвітлюють реакцію спецслужб на подію¹.

Важливим джерелом до питання пов'язаного із вбивством С. Петлюри є висвітлення цієї події на сторінках радянської преси (більш коректним для більшовицької імперії є визначення «совецька», але надалі вживатиметься назва «радянська» задля відповідності назві маріонеткової УСРР), зокрема газет. Адже цей, основний у 20-х рр., засіб масової інформації, формував основу суспільно-політичної думки підрадянських українців. Водночас, реакція преси проливає світло на обізнаність тогочасних журналістів у настроях влади ССРР щодо української політичної еміграції та її зацікавленості у смерті очільника Уряду в Екзилі. Тому, метою даної статті є розглянути та проаналізувати основні публікації в газетах радянської України, що стосувалися замаху на С. Петлюру і суду над його вбивцею.

Радянські газети за своїм призначенням та аудиторією поділяються на кілька груп, найбільш загальними з яких є республіканська та регіональна преса. До числа республіканських газет УСРР, що виходили у 1926 р., належали харківські: «Вечернее радио», «Вісти», «Красная Армия: газета политуправления Украинского Военного округа», «Культура і побут: Вісти ВУЦВК», «На зміну: щотижнева газета піонерів», «Народній учитель», «Пролетарий», «Радянське село», «Юный Ленинец», та київська: «Молодий більшовик: орган ЦК ЛКСМ України». Регіональні газети є представлені ширшим колом назв, проте їхнім значним недоліком є відсутність в їхніх редакцій можливостей спостерігати і аналізувати міжнародні події самостійно. Тому, найчастіше, такі газети брали за основу повідомлення з республіканських і так поширювали серед своєї аудиторії. Тож, аби не порушувати субординації видань та хронології, розглянемо почергово повідомлення 1926 і 1927 рр. у республіканських та регіональних газетах.

1 Файзулін Я. Цикл статей про вбивство Симона Петлюри на основі розсекречених документів радянських спецслужб. URL: <http://unr.memory.gov.ua/metodichni-materiali/tsikl-statey-pro-vbivstvo-simona-petlyuri-na-osnovi-rozsekrechenikh-dokumentiv-radyanskich-spetssluzhb>.

Найоперативніше повідомила про смерть С. Петлюри газета «Вісті ВУЦВК», яка підлягала маріонетковому парламенту УСРР. Вочевидь, посилаючись на найсвіжіші дипломатичні зведення, редакція надрукувала новину з Парижу вже 26 травня. У повідомленні йшлося, що в С. Петлюру стріляв українець, *«заявивши, що він мстить Петлюрі за вбивства на Україні руських і євреїв...»*². Наступний номер даної газети вже містив нарис А. Приходька «Петлюра», метою якого було визначити роль діяча в еміграційних колах у 20-х рр. ХХ ст. Автор переможно зазначав, що *«постріл емігранта пірвав ланцюг авантур героя незчислених єврейських погромів, кривавих насильств...»*³.

Вбивство, як стверджував А. Приходько, сталося, *«коли Петлюра... сплітав собі павутину нових авантур і мріяв з допомогою Пілсудського в'їхати до Київа на білому коні...»*. Згадка С. Петлюри у зв'язці із ще польським ворогом більшовиків – типове явище для радянської пропаганди. За однією з версій дослідників, наказ про вбивство очільника української політичної еміграції надійшов з Москви саме у зв'язку з приходом до влади Ю. Пілсудського в Польщі. Автор нарису прив'язав постать С. Петлюри до *«акул імперіалізму, що тримали про всяк випадок, як кваліфікованого і непримиренного ворога більшовиків...»*.

А. Приходько, повторюючи основну тези антипетлюрівської пропаганди, щодо помилковості винесення С. Петлюри на вершину *«дрібної [української] революції»* доводить, що *«діяч заслужив повне право бути занесеним на чорну дошку історії»*⁴. Адже *«він став отаманом, виразником концепції «петлюрівщини»... [що] походила з класово-економічної структури української дрібнобуржуазної дійсності; структури села і національними особливостями України»*⁵. Так, з одного боку, радянський пропагандист відзначає постать С. Петлюри як негативний виняток, а з іншого – як закономірність української революції. Але «петлюрівщина», на думку А. Приходька зі смертю її лідера прийде до логічного занепаду⁶.

2 Вісті ВУЦВК. 1926. 26 трав. С. 3.

3 Вісті ВУЦВК. 1926. 27 трав. С. 2.

4 Там само.

5 Там само.

6 Там само.

У тих же «Вістях ВУЦВК» на паризьке вбивство озвався фейлетоном «Симон Васильович Петлюра» відомий, ще не репресований Остап Вишня (П. Губенко), який у 1919 р. завідував Медико-санітарною управою міністерства шляхів УНР⁷. Відомий письменник у насмішливому тоні визначав провали політики Директорії УНР та її очільника. Так, він назвав С. Петлюру *генієм міжнародної політики, «організатором» (бо вмістив у потяг владу, територію та народ), «стратегом» («бо провів колією між Рівним і Кременцем цілу відроджену націю...»)*. На завершення фейлетону Остап Вишня ставить питання: *«Яка безглузда голова, яка нескромна рука мала право витрачати на нього кулю?»*⁸.

Незважаючи на відверто глузливий характер фейлетону, варто відзначити його стиль. Остап Вишня не звинуватив С. Петлюру у зраді чи буржуазності, він гостро нарікає на невдалу політику Головного Отамана, що призвела до цілковитої поразки державності. Вочевидь, автор фейлетону дійсно мав чимало претензій до провальної державницької діяльності С. Петлюри, тому коли довелося виконувати пропагандистське завдання по знеславленню його як ворога більшовиків, Остап Вишня висловлював до убитого власне обурення. Надалі друкований орган ВУЦВК слідкував за слідством та публікував окремі факти з допиту С. Шварцбарта⁹.

Активно відгукнулася на паризьке вбивство газета «Вечернее радио», яка мала чимало закордонних співробітників. За тиждень до пострілів С. Шварцбарта в цій газеті було опубліковано розлогу статтю про стан речей в українській еміграції, що містив огляд українських видань. Автор статті нарікав на співчутливому ставленні до прибічників С. Петлюри поляків, естонців (міністр К. Р. Пуста відвідав Шевченкові роковини у Парижі) та інші супротивники більшовиків¹⁰. Крім того, зазначено що С. Петлюра намагався провести «всеукраїнський з'їзд», де мав би бути проголошений «вождем» українців, але з'їзд перенесено на червень 1926 р.¹¹

7 «Наш великий сміхотворець»: До 125-річчя від дня народження Остапа Вишні / бібліограф. покажч.; укл.: Панова Л. І., Соловйова Л. О., Янченко О. О. Видання друге, допов. Славутич, 2014. С. 4.

8 Вишня О. Симон Васильович Петлюра (фейлетон) // Вісти ВУЦВК. 1926. 28 трав. С. 2.

9 Вісти ВУЦВК. 1926. 29 трав. С. 3.

10 В. Н. Там, где Петлюра // Вечернее радио. 1926. 18 мая. С. 2.

11 Там само.

Незважаючи на зневажливість зауважень невідомого автора статті, щодо з'їзду та «вождівства» С. Петлюри, можна констатувати, що як «журналісти», так і лідери ССРР не особливо бажали, аби в Парижі, який був на той час центром світової політики, відбувся подібний з'їзд. Адже це спричинило б пожвавлення та актуалізацію українського визвольного руху. Прихід до влади Ю. Пілсудського та союзницькі відносини Франції з Польщею, могли б кардинально змінити міжнародну ситуацію та розпочати нові антибільшовицькі заходи. Вбивство С. Петлюри і невдалий для українців судовий процес все вирішив на користь більшовицької імперії.

За збігом обставин у день вбивства Головного Отамана у «Вечернем радио» опубліковано статтю про фільм «Пілсудський купив Петлюру», що в той час знімався на Кіно-фабриці БУФКУ (згодом – Одеська кіностудія). Автор статті зазначає, що *«це була заздалегідь не вигідна купівля [С. Петлюру «купив» угодою Ю. Пілсудський], гнилий товар, але це було, це шматок історії багатостраждальної української землі і це відображено в кіно...»*¹².

Вже 26-го травня у «Вечернем радио» було повідомлено з традиційною прив'язкою «за кров євреїв та росіян» про вбивство вождя «зоологічного націоналізму – «петлюрівщини»»¹³. Також редакція вмістила «ідеологічний портрет» убитого супротивника: *«продажний (всі штаби читали запопадливі пропозиції С. Петлюри) український білогвардієць», бухгалтер, що «змінив жупан і шапку-керенку на українську папаху»*¹⁴.

Пізніше, 31 травня у «Вечернем радио» вміщено «цитати» із польських газет, що, начебто, описували С. Петлюру, як розпусника і селяка, *«отамана міфічної української республіки», що «загинув у квартирі студентської богеми і легких жінок, де він витрачав гроші, награвовані в Україні та Польщі...»*¹⁵. Подібні «цитати» вміщувалися з метою наголосу на несприйнятті поляками української державності й аби спростовувати очікування еміграції та місцевої опозиції щодо допомоги з боку Польщі.

12 Малори Д. Где делают «Гамбург» – Одесский кино-городок // Вечернее радио. 1926. 25 трав. С. 4.

13 Вечернее радио. 1926. 26 мая. С. 1.

14 Там само.

15 Вечернее радио. 1926. 31 трав. С. 1.

Майже коректно висвітлено у «Вечернем радио» обставини похорону С. Петлюри: згадано відспівування померлого в румунській православній церкві та кордон з поліціантів та українських емігрантів¹⁶. Проте, як місце поховання – цвинтар Монпарнас теж було названо, але з уточненням, що там знайшов спочинок «безславний герой». Також в даній газеті було вміщено кілька художніх творів, що містили елементи спогадів про часи «отаманщини» й «петлюрівщини».

«Комсомолец України» 27 травня повідомив про смерть діяча від рук *«французького громадянина, що брав участь у лавах французів у I світовій війні... і помстився за жах який чинили петлюрівські банди в Україні...»*¹⁷. У цій газеті, як і в «Красной армии» зазначалося, що перед тим, як сім разів вистрілити впритул, С. Шварцбарт крикнув до С. Петлюри: «захищайся!»¹⁸. Також в газеті, орієнтованій на військових, 10 червня було вміщено спогад «Из былого», де йшлося про боротьбу більшовиків проти петлюрівців¹⁹. У «Молодому більшовику» – лише повторено тезу про помсту за «вбитих росіян і євреїв». Інші республіканські газети, майже не містять інформації про смерть очільника українського руху.

В антипетлюрівському руслі була написана замітка «Про комуністичний загін, про «отамана Зінченка й живу партійну роботу», що вийшла в «Комсомольцеві України» у липні 1926 р. У статті йшлося про одне із сіл січеславщини – Сурську-Михайлівку, яке відоме як *«бандитське село... сини якого поклали голову за Петлюру, Махна, Григорьєва»*²⁰. Дане село й сьогодні становить історіографічну цінність, адже в ньому жив відомий спогадами про козацьку старовину Микита Корж. Автор статті зазначає, що *«Калінін [член ЦК ВКП(б)] не забув, як селянство, не визнаючи Радянської влади, не дало т. Калінінові сказати промову, закидало камінням, коли він їхав автомобілем...»*²¹. Дана стаття, незважаючи на вказані факти, є свідченням переможних настроїв радянських пропагандистів над петлюрівсько-самостійницьким рухом.

16 Вечернее радио. 1926. 11 черв. С. 1.

17 Комсомолец України. 1926. 27 трав. С. 1.

18 Красная Армия. 1926. 30 трав. С. 1.

19 Красная Армия. 1926. 10 черв. С. 3.

20 Комсомолец України. 1926. 6 лип. С. 1.

21 Там само.

«Культура і побут» у жовтні 1926 р. відгукнулася також статтею «Як петлюрівці губили пам'ятки української культури та історії» – відповідь на статтю Обідного «Як охоронялися пам'ятки». У статті йшлося про те, як Сірополко із Обідним вивозили документи до Тарнова і до Праги. Дорогою «загортали ковбасу в архівні документи в Рівному, Кам'янці». Хотіли відкрити український національний музей у Варшаві, «але Сірополко схопив те майно і вивіз кудись, куди не відомо»²².

Повідомлення, розміщені в регіональних газетах УСРР не відрізнялися оригінальністю. У більшості з них подавалася теза, що С. Петлюру вбив українець, перед тим пояснивши за що стріляє. Своєрідно подано цей уривок у «Луганській правді»: «...підійшов українець і заявив, що він бажає помститися Петлюрі за здійснені петлюрівцями на Україні вбивства багатьох росіян і євреїв...»²³. Особливий наголос на «українцеві» та «французькому громадянину», що брав участь в імперіалістичній війні» також зберігається майже всюди. Проте, лише деякі з регіональних газет розмістили невелику біографічну довідку після повідомлення про смерть С. Петлюри: катеринославська «Звезда», «Красный Николаев», «Красное Запорожье», «Червоний кордон» (Кам'янець-Подільський).

Біографічні нариси не були схвальними і містили відомі для більшовицької пропаганди ярлики, але трапляються і досить своєрідні моменти характеристики діяча. Так, наголошувалося, що саме Петлюра посприяв восьмимісячній німецькій «окупації» території України²⁴. Він спирався на націоналістично-куркульські сили, що відвернуло від нього селян²⁵. Віддав Галичину, Холмщину і Волинь, долями мешканців яких досить багато переймалася радянська преса²⁶. Крім того, повторювалися тези варшавської «Речі Посполитої» та харківських і київських газет, про авантюризм і гультяйство діяча та підготовку всеукраїнського з'їзду²⁷. Не без радості один з авторів відзначив, що зі смертю С. Петлюри, в еміграції «жовто-блакитні»

22 Дубровський В. Як петлюрівці губили пам'ятки культури та історії // Культура і побут. 1926. 17 жовт. С. 7.

23 Луганская правда. 1926. 27 трав. С. 1.

24 Звезда. 1926. 26 трав. С. 1.

25 Червоний Степ (Одеса). 1927. 23 жовт. С. 1.

26 Красное Запорожье. 1926. 28 трав. С. 1.

27 Звезда. 1926. 26 трав. С. 1.

ідеї згасли, щоб більше не квітнути...»²⁸. Тобто, помітно, що на середину 1926 р. радянська газетна пропаганда не мала чіткої установки щодо знеславлення політичного опонента.

Ситуація змінилася до жовтня 1927 р., коли відбувся суд над С. Шварцбартом. У республіканських газетах, частина з яких мала своїх закордонних журналістів, по дням висвітлювали підготовку і сам судовий процес, а також рясніли гучними ярликами та фейлетонами.

Більш підготованими, ніж у 1926 р. були і регіональні газети. Так «Більшовик Полтавщини» вказував, що суд на Шварцбартом – це суд на «петлюрівщиною», яка призвела до «майже 300 тисяч розстріляних і спалених живцем єврейських трудящих»²⁹. У запорізькій та черкаській газетах, у контексті історії війни 1917–1921 рр., прямо вказувалося, що одним із основних гасел «петлюрівської гайдамачини» були: «спасай Україну від жидів» та «бий комуністів та жидів»³⁰.

Як і в центральних газетах, регіональні редактори висловлювали сумніви, що суд над Шварцбартом закінчиться для нього щасливо, адже обвинувачувати мали підсудного «адвокати-фашисти», а судді були представниками «реакціонерів», які не могли допустити «суду над усім білогвардійським рухом»³¹. Про складність становища С. Шварцбарта свідчили і статті за якими проходило судове дійство: 296 і 302 (вбивство і вбивство, покаранням за яке є смертна кара)³². Проте, за ходом суду слідували дуже прискіпливо, адже «суд є історичним документом проти капіталізму і його льокав» хоч «... зміст суду тускніє перед середньовічними погромами, бандитством Петлюрівщини...»³³.

Різницю від поданої республіканськими газетами інформації становили лише заголовки і наголоси на певних аспектах суду. Так, «Луганская правда» докладно подавала свідчення С. Шварцбарта, у

28 Рядовой. Бесславный конец // Красный Николаев. – 1926. – 27 травня. – С. 1.

29 Більшовик Полтавщини. 1927. 25 жовт. С. 1.

30 Яровский С. Гайдамачина и «демократия» // Красное Запорожье. 1927. 9 жовт. С. 3; Як ми будували Радянську владу (за матеріалами учасника – Джури Василя Омельковича) (Золотоноський район) // Радянська думка. 1927. 27 жовт. С. 2.

31 Більшовик Полтавщини. 1927. 22 жовт. С. 1; Луганская правда. 1927. 25 жовт. С. 1.

32 Луганская правда. 1926. 27 трав. С. 1.

33 Радянська думка. 1927. 27 жовт. С. 1.

яких той аргументував свої дії так: «...Петлюра проводив типову Пілатівську політику... Вся діяльність Петлюри на Україні складалася лише з погромів і убивств... Після того, як Петлюра зник з України, там більше не було погромів...»³⁴. А ось лист від Е. Добковського, в якому автор доводив, що С. Шварцбарт мав зв'язок з «більшовицькою терористичною організацією», метою якою було вбивство усіх помітних антибільшовицьких діячів, та ж «Правда» подала під заголовком «Гнусный вымысел о «заговоре чека»³⁵, а херсонська газета «Рабочий» визначило його як «Липовое письмо провокатора»³⁶.

Виступи з боку обвинувачення, яке в ході суду поступово змушене було перейти до оборони, зокрема, щодо єврейського питання газети подавали заголовки «Смехотворная баня о любви Петлюры к евреям»³⁷, «Показания чорносотенца Шульгина»³⁸, «Палач Удовиченко»³⁹, «Свидетели обвинения «заикаются». Торрес бомбардирует суд документами»⁴⁰. Коли ж стало відомо, що присяжні після 20-хвилинної наради, виправдали вбивцю, газети УСРР по-різному відгукнулися на цю «перемогу». Поряд із сухими констатаціями, зустрічаються заголовки на кшталт: «Бандитская петлюрівщина осуждена», «Смерть – большая честь для Петлюры», «Петлюра у позорного столба»⁴¹. Один із найпоказовіших коментарів до події розміщено у «Правді Прилуччини»: «на суді викрито перед трудящими усього світу всі... жахливо-криваві страхіття Петлюрівщини... тому Шварцбарта навіть буржуазний суд виправдав»⁴².

Підсумовуючи, варто відзначити, що для підсовецької української преси вбивство Симона Петлюри стало несподіванкою, про що свідчить деяка плутанина фактів та відсутність лише поступова поява пропагандистських і наклепницьких заміток та фейлетонів. Автором одного з найпомітніших фейлетонів виявився Остап Вишня,

34 Луганская правда. 1927. 20 жовт. С. 1.

35 Луганская правда. 1927. 21 жовт. С. 2.

36 Рабочий. 1927. 23 жовт. С. 1.

37 Луганская правда. 1927. 23 жовт. С. 1.

38 Рабочий. 1927. 23 жовт. С. 1.

39 Красное Запорожье. 1927. 23 жовт. С. 1.

40 Известия (Одеса). 1927. 25 жовт. С. 1.

41 Красное Запорожье. 1927. 29 окт. С. 1; Луганская правда. 1927. 27 жовт. С. 1.

42 Правда Прилуччини. 1927. 30 жовт. С. 1.

який і сам брав безпосередню участь в розбудові УНР. Також газетярі очікували, що рішення паризького суду не виявиться на користь С. Шварцбарта і тому заздалегідь поспішали зобразити «буржуазний суд» упередженим по відношенню до «нещасного захисника євреїв». Коли ж суд завершився на користь убивці, то преса одразу ж використала це для пропаганди.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЕ ТА РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ

Євгеній Левінзон,

*студент історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка*

ІУДЕЙСЬКИЙ НЕКРОПОЛЬ НА ПІДЗАМЧІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ–ХІХ СТ.

У статті йдеться про старий єврейський цвинтар в м. Кам'янець-Подільський (мікрорайон Підзамче). Вперше подається переклад епітафій надмогильних каменів, дається характеристика типам мацев та їх декору. Описуються нововиявлені могили трьох рабинів, серед яких – цадік Йосеф-Айзік бен Яков. Розглядаються проблеми і перспективи збереження некрополя, його подальшого дослідження.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, Підзамче, Карвасари, кладовище, мацева, надгробок, рабин.

На зеленому високому пагорбі неподалік Старого замку стоїть пустою німа пам'ятка історії єврейської громади Кам'янця-Подільського. Уламки надмогильних плит, покриті товстим килимом трави, залишились самотніми свідками бурхливого життя колись багаточисельного губернського центру. На разі, це кладовище є найдавнішим серед збережених у місті.

Тут останній спочинок знайшли декілька поколінь євреїв, які проживали не лише в Кам'янці, а й, найімовірніше, і в його передмістях: Карвасарах, Підзамче, Татарисках та ін.

Описуване нами єврейське кладовище розташоване на західній околиці м. Кам'янець-Подільський на території мікрорайону Підзамче (давнє приміське село, приєднане до міста 1957 р.) в кінці вул. Кіргізова. Традиційно для іудейських цвинтарів – на високому мису, обмеженому лівим берегом струмка Дібруха (Довжоцький струмок) – права притока р. Смотрич, внизу проходить вул. Об'їзна,

неподалік від Маріїнського джерела. З північного сходу височіє – Старий замок (рис. 1).

Для початку торкнемось історіографії вивчення цієї пам'ятки. Першим відомим дослідником цього кладовища був К. Кржемінський – художник, красзнавець (репресований та розстріляний радянською владою 1937 р.), результатом стала його праця «Пам'ятки єврейського мистецтва на Кам'яничині. Мацеви: єврейські надгробки»¹, що побачила світ 1926 р. Доля цієї праці складна – довгий час вона вважалась втраченою. Частина цієї роботи в розрізненому вигляді було виявлено Є. Котляром в архівно-документальному відділі Національного художнього музею України (Київ), було опубліковано 8 літографій з колекції². На разі цінність публікації Є. Котляра є надзвичайно високою, адже вона є єдиним джерелом для вивчення найбільш декорованих та найдавніших надгробків, які не збереглися до нашого часу.

Довгий час цвинтар залишався поза увагою науковців. У 1993 р. побачила світ замітка відомого українського археолога І. Винокура «Пізньосередньовічне кладовище», який вперше за часу незалежності (за нашою інформацією) звернувся до вивчення цієї пам'ятки³. І. Винокур запропонував датування кладовища XVII–XVIII ст., що на разі не підтверджується нашими спостереженнями. Разом зі студентами-членами Наукового студентського археологічного гуртка Кам'янець-Подільського педагогічного інституту (нині Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка) було проведено впорядкування території пам'ятки. Також науковець наголосив на проблемі взяття некрополя під охорону держави, це питання є не вирішеним і досі.

Ю. Ходорковський у виданні «Єврейські некрополі України», посилаючись на дані Комітету по збереженню єврейської спадщини в Україні, зазначає на існуванні в Кам'янці-Подільському кладовища XVIII – першої половини XIX ст.⁴

- 1 Кржемінський К. Пам'ятки єврейського мистецтва на Кам'яничині. Мацеви: єврейські надгробки // Видання Кам'янецької художньо-промислової профшколи ім. Сковороди. Кам'янець-Подільський, 1926.
- 2 Котляр Є. Пам'ятки єврейського мистецтва Кам'яничини у виданнях школи Гагенмейстера: пошуки і відкриття // Народознавчі зошити. 2014. №6 (120). С. 1474–1487.
- 3 Винокур І. Пізньосередньовічне кладовище. Сторінки історії // Край Кам'янецький. 1992. 3 груд. (№130). С. 5.
- 4 Ходорковський Ю. І. Єврейські некрополі України. Київ: Інтерграфік, 1998. С. 39.

Відомо, що на початку 2000-х рр. І. Винокур допомагав відомим дослідникам єврейської культури В. Лукіну та Б. Хаймовичу у вивченні цієї пам'ятки під час підготовки останніми 3 випуску «100 єврейських містечок України», який, ймовірно, мали присвятити історії євреїв Кам'янця-Подільського, проте це видання так і не побачило світ. У попередньому першому випуску В. Лукін і Б. Хаймович лише побіжно згадують про кладовище у Кам'янці⁵. У цей же час пам'ятку оглянули П. Болтанюк та Р. Йолтуховський (співробітники Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника).

Згадували у своїй публікації про це кладовище А. Ківільша та Г. Осетрова, акцентуючи увагу на потребі дослідження цієї пам'ятки⁶. Також вони запропонували датування кладовища XVI–XVIII ст., що проте на разі підтвердити ми, на жаль, не можемо на основі наявних епіграфічних джерел.

2013 р. В. Кріль і С. Єрмаков провели краєзнавчу розвідку на пам'ятці та опублікували відповідну інтернет-публікацію з ґрунтовним фотозвітом⁷.

2014 р. англійський портал «History of Jewish communities in Ukraine» «Історія єврейських громад в Україні».

Відомий краєзнавець О. Будзей опублікував у газеті «Подільянин» статтю про кладовище, де він торкнувся проблеми його хронології, історії у світлі життя єврейських громад кам'янецьких передмість та ін⁸. Дослідник слушно зауважив на даті закладення кладовища – XVIII ст. та імовірному переважанні серед похованих жителів містечка Карвасари.

Краєзнавець Д. Полухович в електронному єврейському журналі «U-Jew!» подав статтю про пам'ятки єврейської культури Кам'янця-Подільського, зокрема зупиняючись і на Підзамецькому

5 Лукин В., Хаймович Б. 100 еврейских местечек Украины: исторический путеводитель. Иерусалим; Санкт-Петербург, 1998. Вып. 1. Подолия. С. 44.

6 Кивильша А., Осетрова Г. Еврейские памятники Подолии // Матеріали ІХ міжнародної наукової конференції «Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ столітті». Київ: Ін-т іудаїки, 2002. 400 с.

7 Єрмаков С., Кріль В. Закинута і забута свідки людських життів (єврейське кладовище на Підзамчі) [Електронний ресурс] // Вічний Кам'янець. 20.06.2013. Режим доступу: http://kampod.at.ua/publ/turizm/na_mapi_kamyantsa/zakinuti_i_zabuti_svidki_ljudskikh_zhittiv/20-1-0-410

8 Будзей О. Підзамецьке окописко // Подільянин. 2016. 2 верес.

кладовищі⁹. Автор подав яскравий опис історії єврейської громади міста та деяких її старожитностей, проте мусимо зауважити й на низці помилок у цій публікації. По-перше, Д. Полюхович зазначає на бідності декору мацев, порівнюючи їх з давнішими кладовищами Сатанова, Купина, Городка та ін. Загальновідомим є те, що традиції пишного декорування надгробків у ХІХ ст. поступово зникає, саме до цієї доби відноситься переважна більшість збережених до сьогодні плит, яких порівняно і так небагато. Проте, ми маємо зображення знищених мацев з роботи К. Кржемінського, які аж ніяк назвати «бідними» не можемо.

По-друге, особливу увагу Д. Полюхович зосередив на «мацеві-саркофазі» (рис. 4.8), допустивши декілька неточностей в її описі. Зазначимо на тому, що бічні написи на надгробку є ні чим іншим, як слідами діяльності вандалів, які вибили на могилі свої імена українською мовою. Далі, автор говорить про нетипову орієнтацію цього надгробка. На нашу думку, ця мацева першопочатково була розміщена традиційно – за віссю захід-схід. Нами було чітко простежено її переміщення на інше місце – вона стоїть на іншій поваленій плиті. Найімовірніше, це зробили під час встановлення мережі ЛЕП, що проходить через кладовище. Тому пов'язувати цю могилу з іноземцем з Туреччини через «дивну» орієнтацію каменю, як це пропонує Д. Полюхович, не бачимо ніякого сенсу.

По-третє, помилковою є як загальна хронологія кладовища ХVІ–ХVІІІ ст., що наразі, на жаль, не підтверджується перекладом наявних епітафій, так і датування окремих мацев, зокрема мацеви рабина Йосефа-Айзіка (рис. 7.3), який помер не 1752 р., а 1839 р.

2016–2018 рр. кладовище декілька разів обстежував автор, в ході розвідок 2018 р. було виявлено могилу цадіка (праведника) рабина Йосефа Айзіка бен (син) Якова (рис. 7.3–4) та рабинів Гітмана бен Єгошіа Га-Когена 1812 р. (рис. 7.1–2) і Мордехая бен Цві (рис. 4.1). Також автором було складено історичну довідку на пам'ятку та надіслано до Відділу охорони пам'яток історії і культури у Хмельницькій області. За сприяння завідувача відділу С. Шпаковського, почався процес внесення некрополя до реєстру пам'яток історії та культури.

9 Полюхович Д. Каменец-Подольський, кино и евреи [Електронний ресурс] // U-Jew! 23 авг. 2017. Режим доступу: <https://ujew.com.ua/kamenec-podol-skij-kino-i-evrei>

Опис пам'ятки. Довжина некрополя з північного заходу на південний схід по прямій ~ 210 м, ширина з північного сходу на південний захід ~ 55 м, площа ~ 1 га (рис. 1).

Цвинтар оточений ровом та кам'яною огорожею висотою бл. 1 м, яка була мурована насухо з великого та середнього каміння, збережена із західної (частково) та східної сторін.

На разі, збереглося біля 8 десятків понівечених часом та вандалами надгробків з вапняку. У порівнянні з фотографіями 1918 р. (рис. 2.1–2), цвинтар втратив приблизно 70–80% плит (рис. 8).

Більшість зі збережених мацев розбиті або погрузли під шаром ґрунту. Значна частина надмогильних каменів втратила читабельність епітафій через м'якість використаної породи місцевого вапняку.

Простежити первісну структуру та планування кладовища на разі досить важко, через значні кількісні втрати надгробків (рис. 6), які, ймовірно, були знищені німецькими окупаційними військами або використані місцевими жителями, як будівельні матеріали в післявоєнні радянські десятиліття. На жаль, на разі ми не володіємо достовірною інформацією, щодо причин і часу масової руйнації кладовища.

Найімовірніше, що цвинтар слугував місцем останнього спочинку для більшості іудеїв не лише самого міста, а й кам'янецьких передмість, в першу чергу це стосується власне Підзамча, Зінковець, Руських і Польських фільварок, Татарисок та ін. Особливо багаточисельною була єврейська громада тодішнього містечка, а тепер одного з районів міста – Карвасари. Вони розташовані під кладовищем – в долині струмка Дібруха та р. Смотрич. Тісна забудова білих хатин тісно обвивала каньйон від Замкового мосту і далі.

Найдавнішою виявленою плитою є замальована К. І. Кржемінським мацева Ревеки-Песі доньки Еліезера 1761 р. (не збереглась)¹⁰ (рис. 3.1). Отже, найбільш коректним є датування цього некрополя в межах другої половини XVIII–XIX ст. Можливо, що більш ґрунтовне вивчення джерел епіграфіки дозволить дещо понизити хронологію пам'ятки. Ймовірно, що у 50–60-х рр. XIX ст. на цвинтарі поступово починають менше ховати – в цей час закладають нове єврейське кладовище на Біланівці.

10 Котляр ... С. 1481, іл. 13.

Перша відома нам на сьогодні писемна згадка про цвинтар – це позначення його на плані Кам'янця-Подільського 1773 р. під № 7 як «Żydowskie Okopiska»¹¹ (на це вже звертав раніше увагу О. Будзей¹²). В подальшому цвинтар неодноразово потрапляє під увагу картографів у 1842 р.¹³ (на північний захід від єврейського, неподалік позначено і християнський цвинтар, ймовірно, холерний, про який згадував С. Єрмаков¹⁴), зображено його і на Військово-топографічній карті Російської імперії 1864–1877 рр.¹⁵ («карта Шуберта»).

Всі виявлені надгробки містять епітафії на івриті. Склад епітафій типовий для єврейської надмогильної пластики.

Більшість епітафій на цвинтарі відповідають стандартним традиціям. Починаються вони з типової абрєвітаури з літер «пе» і «нун» פ"נ («по нітман / по нікбар» – тут похований / лежить).

Далі слідує зазвичай короткий опис чеснот померлого. Найбільш типовий варіант איש תם וישר «чоловік чесний і прямий», що сходить до Книги Йова. На жіночих надгробках אשה חשובה וצנועה «жінка поважна і скромна»¹⁶.

Наступним перед ім'ям зазвичай йде «титул» або формула ввічливого звертання. У більшості випадків це מר «мар» (пан, одружений чоловік) або מרת (пані, заміжня жінка). Для чоловіків поширеними перед ім'ям є звернення רבי «раббі», רב «реб», ר (скорочений варіант), які, проте зовсім не обов'язково стосувались конкретно рабина, приписати такий шанобливий титул могли практично будь-якому дорослому чоловіку. Щоб виділити саме рабинів виникає тавтологічне звернення הרב רבי «га-рав, раббі», яке також незабаром девальвується, і його замінює абрєвіатура מוהרר «могарар» – «Мо-рейну га-рав, раббі» («наш учитель, рав, раббі»)¹⁷.

11 Петров М. Б. Исторична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. рис. 146, С. 374–375.; Пламеницька О. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець. Кам'янець-Подільський, 2012. іл. 393, С. 490–491.

12 Будзей ... Там само.

13 Єсюнін С. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. Хмельницький, 2015. С. 312.

14 Єрмаков ... Там само.

15 Єсюнін ... С. 312.

16 Носоновский М. Старинные еврейские кладбища Украины: история, памятники, эпитафии // Евразийский еврейский ежегодник. 5768 (2007/2008). С. 239.

17 Носоновский М. Старинные ... С. 239.

Після імені покійного зазначаються слова בן / בת «бен, бат» (син / донька) та ім'я батька, перед яким зазвичай йде титул רב «реб», що, як вже зазначалось вище, вказував лише на шанованість особи в суспільстві, українським замінником є «пан». Прізвища не зазначались, за винятком приналежності покійного до родів когенів чи левітів або старовинних рабинських родин.

Зазвичай, далі зазначається дата смерті, яка має декілька типових складників: נפטר / נפטר «ніфтар/ ніфтера» (помер / померла), לחודש «ле-ходеш» (місяця), ביום «бе-йом» (дня), שנת «бе-шнат» (року). Рік, дні місяця та дні тижня зазначаються за єврейським ка-лендарем та системою гематрії, тобто буквеного позначення цифр.

Стандартною і традиційною майже виключно для всіх мацевот кладовища є заключна аббревіатура ה' תנצב"ה «тієє нішмато црура бі-црор га-хаім» (нехай буде душа його / її зв'язана у вузлі життя). Ця формула запозичена з поминальної іудейської молитви Йізкор, в якій говориться: «Хай буде душа його зв'язана у вузлі життя разом з душами Авраама, Ісаака, Якова, Сари, Ріфки, Рахелі і Леї та інших праведників». У Талмуді сказано, що цими словами янголи вітають душі праведників, що підносяться на небеса. Сам вираз заснований на біблійному вірші, де він, проте, не має відношення до смерті або загробного життя¹⁸. Також ця заключна формула сходиться до Шему-ель 1 25:29 (Перша книга Царств 25:29)¹⁹

Типовим прикладом епітафії єврейського надгробка XIX ст. можемо вважати наступний (рис. 4.2):

תרט"ו	[5]615 (1855)
פ"נ	тут похована
אשה חשובה	жінка поважна
מרת שרה	пані Сара
רבקה בת ר'	Ревека донька реба
יצחק נפ"ט ז	Іцхака померла 7
ימים בחודש	дня місяця
אב תנצב"ה	Ав. Нехай буде її душа зав'язана у вузол життя

18 Носоновский М. Старинные ... С. 140.

19 Носоновский М. Об эпитафиях с еврейских надгробий Правобережной Украины // История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции, памятники, находки. СПб, 1994. С. 109.

Найбільший інтерес, на нашу думку, становлять виявлені нещодавно могили рабинів, про яких вже йшлося вище. На жаль, наразі ми не маємо документальних свідчень про цих людей, нам не відомо в якій саме синагозі вони служили, з яких родів походили, тощо. Сподіваємось, що більш детальні пошуки в архівах дадуть нам відповіді на ці запитання. Далі подаємо оригінальний текст епітафії та відповідний переклад українською:

הפרט פיזר נתן לאביונם
בערב ר"ח סיוון נפ"ט
הרבני הנכבד הנדיב
מוה"ר יוסף אייזק
במ"ו יעקב זצ"ל לה"ה
ופ"נ תקצ"ט תנצב"ה

Особистість, роздавав дари бідним
[Тегілім 112:9 (Псалми 111:9)]
у вечір Рош-Ходеш сіван помер
шанований та щедрий рабин, наш вчитель
та духовний наставник Йосеф-Айзік
син нашого вчителя Якова, нехай буде Благословенна Пам'ять
про Праведника (Цадіка) для життя
у прийдешньому світі
і тут похований [5]599 (1839) року. Нехай буде його душа зав'язана
у вузол життя²⁰ (рис. 7.1–2).

פ"נ
איש תם וישר
מהור"ר גיטמאן
במהור"ר יהושע
הכהן נפטר בים
ב בחדש ניסן
בשנת תקע"ב
לפ"ק תנצב"ה

20 Автор висловлює щире подяку за переклад епітафії та допомогу у написанні статті Л. Сорокіній – к.і.н., науковому співробітнику Наукового центру іудаїки та єврейського мистецтва ім. Ф. Петрякової (Львів).

Тут похований
чоловік чесний і прямий
наш вчитель і рабин Гітман
син нашого вчителя і рабина Єгошіа
Га-Когена. Помер дня
2 місяця нісана
року [5]572 (1812) за малим літочисленням.
Нехай буде його душа зав'язана у вузол життя.

Можемо припустити, що поруч з поваленою плитою рабина Гітмана (рис. 7.1) розташована виконана в такому ж стилі мацева його дружини – доньки Гершома (рис. 7.2). На жаль, друга половина плити втрачена, через що ми не можемо дізнатись ні її імені, ні року смерті тощо.

Також нами було виявлено могилу ще одного рабина Мордехая бен Цві (рис. 4.1), проте плита погрузла в землі, що не дало нам змоги повністю прочитати текст епітафії.

Надгробки поділяються на декілька типів за формою і декоруванням. Власне ми виокремили 2 основні типи: власне мацева (рис. 3; рис. 4.1, 3–7; рис. 7.1–2) – вертикальна плита-стела та т. зв. «чобіток» – своєрідне поєднання мацеви та горизонтальної частини пам'ятника (саркофага), що утворюють Г-подібний надгробок (рис. 5, рис. 7.3–4).

Щодо мацев та вертикальних частин «чобітків», то вони поділяються на наступні типи за формою абрису: заокруглені (рис. 4.1–2), прямокутні (рис. 3.2, 5; рис. 4. 3–4), підтрикутні (рис. 3.1, 3–4; рис. 4.5–6), трапецієподібні (рис. 4.7).

«Чобітки» мають здебільшого дещо заокруглену або загострену підтрикутну форму «саркофага» у розрізі (рис. 5.2–5). Згадуваний вже найбільший парний (епітафія була розділена навпіл вертикальною лінією) надгробок має трапецієподібну форму розрізу (рис. 4.8).

Щодо оздоблення надгробків, то нами було виявлено наступні його різновиди. Перш за все розпочнемо з оформлення площини для епітафії, які найчастіше різьбили у вигляді скрижалів (рис. 4.6) або ж брами, що нагадує синагогальний Арон-Кодеш (рис. 3; рис. 4.5; рис. 7.1). Більш простим є варіант прямокутної (рис. 4.2, 4; рис. 5.1; рис. 7.3), заокругленої (рис. 4.1) або ж трапецієподібної (рис. 4.7) форми для тла під напис.

За рельєфністю тексту виділяється позитивне (заглиблене) (рис. 3; рис. 4.1–3, 5–6; рис. 5.1; рис. 6; рис. 7) та негативне (об'ємне) (рис. 4.4, 7) виконання текстової частини надгробку.

Серед декоративних композицій найчастіше зустрічаємо наступні:

- колони, що розташовані по боках від епітафії, таким чином окреслюючи контур порталу/брами. Колони символізують зруйнований Єрусалимський Храм, додатково вони прикрашені рослинними орнаментами (рис. 3.1–4, 6; рис. 6.3; рис. 7.1–2), різноманітними канелюрами (рис. 3.7; рис. 6.2), капітелями (рис. 3.5) та п'єдесталами (рис. 6.1).

Згідно з описами та легендами, в Другому Єрусалимському храмі колони мали капітелі з рослинною орнаментикою, що також сприяло поширенню цього мотиву в єврейському мистецтві всієї Європи²¹. Майже всі мацевот, починаючи від XVII ст. і до рубежу XVIII–XIX ст., оформлялись у вигляді порталу – своєрідних воріт у потойбічний світ. Тут варто згадати вірш з Псалмів (Тегілім): «Ось брама Господня, в неї увійдуть праведники» (Пс. 118:20). Це ж і є натяком на браму Єрусалимського храму²².

Обов'язковою за єврейською традицією є кількість колон порталу. Незалежно від їх стилю кожна з них має свою назву: права – Яхин, ліва – Боаз. Подібно до мацев декорувались також мезузи та штендери XVII–XIX ст., титульні листи рукописів XVIII – першої половини XX ст., шлюбні контракти (ктуби)²³.

- серед зооморфних компонентів декору, особливо велику частку складають леви (рис. 3.2, 4–5, 8; рис. 7.3). Леви – символ коліна Іуди, з якого походять сучасні євреї. Вони же є символом іудаїзму. Зазвичай вони зображаються у парах, проте трапляються й поодинці. Окремо слід зосередити увагу на декількох мацеввах.

21 Левкович Н. Художні особливості меморіальної пластики єврейських кладовищ Східної Галичини XVIII–XIX ст. // Вісник Львівської національної академії мистецтв. Вип. 24. С. 242–243.

22 Поллохович Д. Тайный код древних надгробий [Електронний ресурс] // U-jew! [Код доступу]: <https://ujew.com.ua/tajnyj-kod-drevnih-nadgrobij>

23 Бойко Х. С. Дизайн фасаду мацев // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2012. №728: Архітектура. С. 208.

Зокрема, на плиті Еліезера 1822 р. (рис. 3.4) зображена пара левів, що утримують лапами таріль та глек, що є сталими символами левітів – служителів Єрусалимського Храму, які омивали руки священослужителям – когенам²⁴. Надгробок Еліезера бен Моше 1830 р. (рис. 3.5) декорований різьбою, що зображає одного лева на двох плодах гранату, що виступають символом багатства Святої Землі²⁵.

А на мацеві цадіка раббі Айзіка-Йосефа 1839 р. (рис. 7.3) пара левів утримують корону – корону Тори, таке декорування зустрічаємо особливо часто на могилах Сатанівського кладовища та в інтер'єрі тамтешньої синагоги (арон-кодеш). Як зазначає Х. Бойко: «Корона Тори, Корона доброго імені, Корона вчення, Корона царського дому Давида використовується як самостійний елемент так і поєднано з іншими символами для підкреслення особливого ставлення до покійного, або визначення його релігійного статусу»²⁶.

Підсвічник (?) зображено на жіночій мацеві XIX ст, що є типовим саме для жіночих надгробків, адже в єврейській традиції саме на охоронниці домашнього вогнища лежить обов'язок запалювання суботніх свічок.

Підбиваючи підсумки, слід зосередити увагу на наступних результатах, проблемах та подальших перспективах нашого дослідження.

По-перше, нами вперше науково було описано найдавніший збережений до сьогодні некрополь Кам'янця-Подільського, що значно доповнює картину до історії як самого міста та його околиць, так і єврейської громади зокрема. В ході написання роботи нами було накопичено значний фотографічний матеріал, що збереже цю пам'ятку для майбутніх поколінь дослідників, не зважаючи на прогресуючі її руйнацію.

По-друге, аналіз збережених до нині та замальованих у 1920-х рр. К. Кржемінським мацев, дав нам змогу визначити відносну хронологію некрополя в межах другої половини XVIII–XIX ст. Можливо, що в подальшому наше датування потребуватиме певних коректив. Найімовірніше, що кладовище найактивніше функціонувало до середини – другої половини XIX ст., коли між сучасними

24 Лукин ... С. 71.

25 Бойко ... С. 210.

26 Бойко ... Там само.

мікрорайонами Біланівка та Жовтневий було закладено великий «новий» єврейський цвинтар.

По-третє, особливого значення має виявлення автором могил рабинів: цадіка Йосефа-Айзіка бен Якова, Гітмана бен Єгошіа Га-Когена та Мордехая бен Цві (попередні дослідники не вдавались до перекладу епітафій цих мацев). Подальший пошук документальних джерел дав би нам неоціненний об'єм інформації про цих осіб, їх значення в іудейському світі Кам'янця та його околиць тощо.

По-четверте, як вже неодноразово зауважувалось, пам'ятка потребує взяття під охорону держави та подальшого її приведення до ладу (реставрації мацев, очищення території, зведення огорожі тощо) та подальшого дослідження із залученням іноземних фахівців. Враховуючи наявність на кладовищі могили цадіка, некрополь потребує і популяризації як туристично-паломницький об'єкт. На нашу думку, реконструкція кам'янецької Великої ремісничої синагоги (як музею або ж за первісним призначенням) та двох єврейських кладовищ дало б змогу значно розширити туристичний потік та іноземні капіталовкладення в бюджет міста. Особливої актуальності це питання набуває в контексті створення єврейського паломницького маршруту по Хмельницькій області, який міг би включити Меджибіж, Сатанів тощо. Тим часом, ці два містечка вже «обігнали» туристичну столицю Поділля за рівнем потоку іудейського паломництва та рівнем зарубіжних дотацій у збереження єврейської культурної спадщини.

Насамкінець висловимо наші сподівання, що іудейський некрополь на Підзамчі не залишиться поза увагою держави та подальших дослідників, посяде чільне місце серед об'єктів культурної спадщини України.

Рис. 1. План-схема розташування єврейського кладовища на Підзамчі

1

2

Рис. 2. Фото кладовища 1918 р. (EtoRetro.ru)

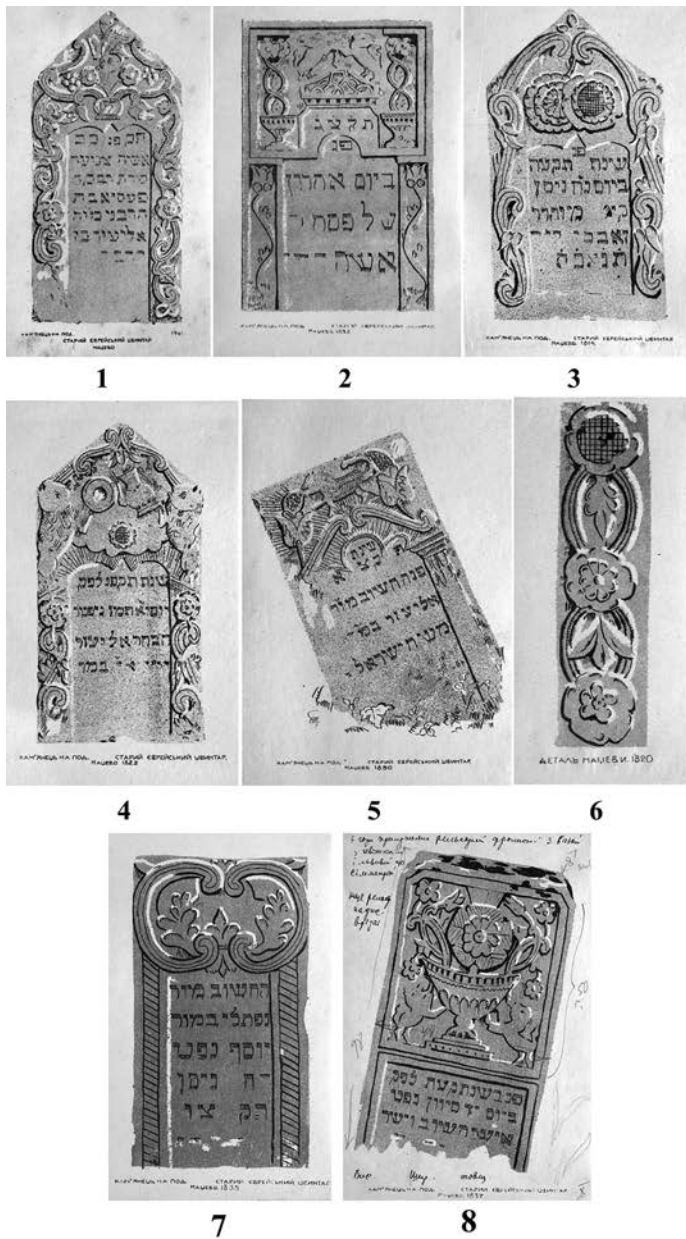

Рис. 3. Мацеви замальовані К. Кржемінським (за Є. Котляром)

Рис. 4.

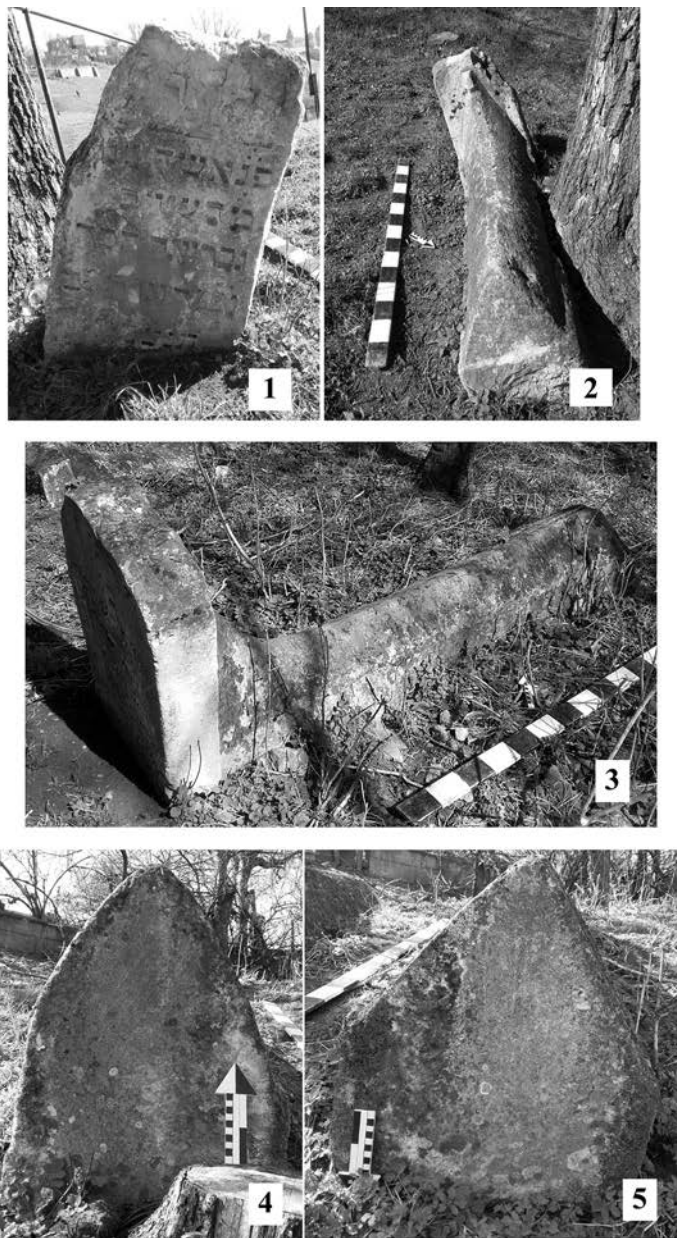

Рис. 5.

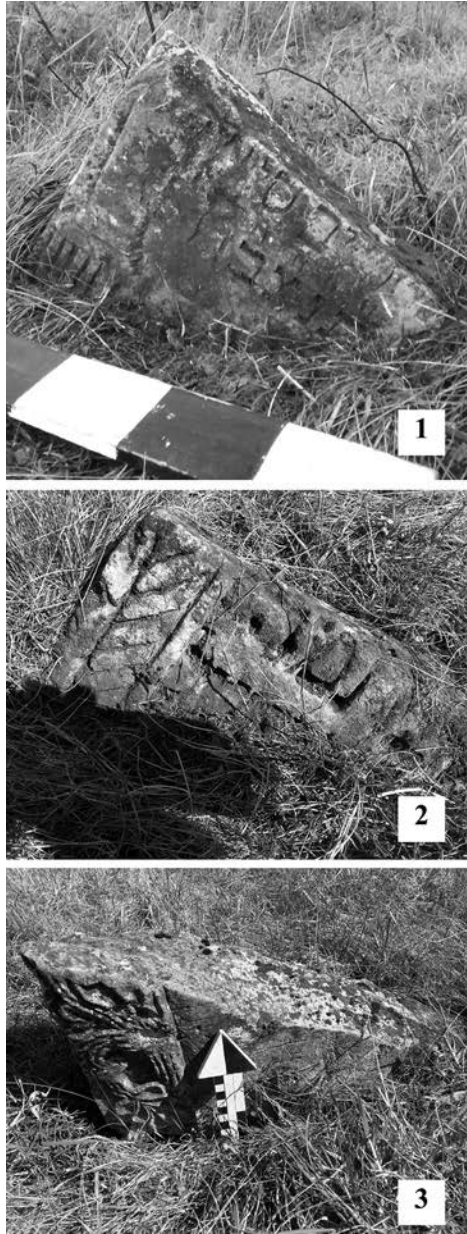

Рис. 6.

Рис. 7. Могили рабинів Гітмана бен Єгошіа Га-Когена (1, 2) та Йосефа-Айзіка бен Якова (3, 4)

Рис. 8. Загальний вид некрополя з півночі

Вадим Стецюк,

кандидат історичних наук,
доцент, докторант кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

Юлія Штефанко,

студентка 2 курсу
магістратури історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

ПОДІЛЛЯ ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ У ПОДОРОЖНІХ ЗАМІТКАХ ЕБЕНІЗЕРА ГЕНДЕРСОНА

У статті проаналізовано опис Поділля шотландським релігійним діячем та публіцистом початку ХІХ ст. Ебенізером Гендерсоном, зокрема, висвітлення ним етнорелігійної ситуації в краї, описи окремих населених пунктів (насамперед Кам'янець-Подільського).

Ключові слова: Ебенізер Гендерсон, Поділля, Кам'янець-Подільський, подорожні записки.

Всебічне вивчення історії Поділля імперської доби неможливе без постійного розширення джерельної бази, в тому числі джерел особового походження. Останні, на відміну від офіційних документів, хоч і відзначаються суб'єктивністю, дозволяють оцінити сприйняття певних історичних подій сучасниками.

Одним із цікавих джерел, що містить опис Поділля (більш конкретно – західної частини Подільської губернії), є спогади шотландського релігійного та громадського діяча Ебенізера Гендерсона. Зауважимо, що попри цікавий та своєрідний опис Поділля і загалом українських земель, праця Гендерсона не згадується ані в класичній роботі В. Січинського «Чужинці про Україну»¹, ані в інших подібних дослідженнях.

Ебенізер Гендерсон народився 17 листопада 1784 р. у селищі Лінн у шотландській області Файф у сім'ї наймита. У молодому віці він побув учнем шевця і годинникаря, а у 1803 р. вступив на навчання до богословської семінарії відомого у той час проповідника Роберта

1 Січинський В. Чужинці про Україну. Львів: Світ, 1991. 93 с.

Холдена. У 1805 р. Гендерсона, котрий проявив непересічні здібності у вивченні мов, відібрали для участі у проповідницькій місії в Індії; однак Британська Ост-Індійська компанія заборонила доставку місіонерів на Індостан, тож вони вирушили до Данії, щоб рушити до датської колонії Срірамपुर в Бенгалії. В результаті низки чинників місія надовго затрималась у Копенгагені, тож виникла ідея проповідувати ідеї конгрегаціоністської церкви у Скандинавії. До 1817 р. Ебенізер Гендерсон здійснював проповідницьку роботу в Данії, Швеції, північнонімецьких землях². Найбільш оригінальною сторінкою його місіонерського служіння цього час стала поїздка до Ісландія, котра в той час була володінням датської корони. Підсумком поїздки стало видання книги з типовою для свого часу назвою «Ісландія, або Журнал резиденції на цьому острові протягом 1814 і 1815 рр., що містить зауваження щодо природних явищ, історії, літератури та старовин острова; а також релігії, характеру, звичаїв та традицій її мешканців»³. Публікація книги перетворила Гендерсона на публічну постать, після чого він вирішив скористатись своєю відомістю для поширення християнських ідей. Надалі він сумлінно описував свої мандрівки, публікуючи після їх завершення своєрідні щоденники.

У 1826 р. Ебенізер Гендерсон видав книгу «Біблійні дослідження та подорож Росією; including Tour in Crimea, and Passage of the Caucasus: With Observation the Rabbinical and Karaite Jews, and Mohammedan and the pagan tribes, inhabiting the southern Provinces of the Russian Empire»⁴. В ній автор детально описував свою мандрівку із Санкт-Петербурга до Тифлісу (сучасний Тбілісі), в ході якої він відвідав українські землі – Київщину, Волинь, Поділля та тогочасну Херсонську губернію.

Слід зазначити, що при аналізі тексту Гендерсона потрібно враховувати особливості його світогляду, а також жанрові особливості його твору. Головний акцент у книзі зроблено на різні аспекти релігійного життя, в тому числі на взаємовідносини подолян різних конфесій. Паралельно автор, подібно до інших авторів подорожніх записок, характеризує природу, незвичні (з точки зору британця по-

2 Stephen L., Lee S. Henderson, Ebenezer (1784–1858) // Dictionary of National Biography. Vol. 25. London: Smith, Elder & Co, 1891. P. 397.

3 Stephen L., Lee S. Op. cit. P. 397.

4 Henderson E. Biblical Researches and Travels in Russia. London: James Nisbet, 1826. 538 p.

чатку XIX ст.) особливості повсякденного життя, просто несподівані для нього місцевості, пам'ятки тощо.

Опис Поділля починається зі згадки про перетин адміністративної межі між Волинською і Подільською губерніями та поетичною характеристикою краю: «Між Старокостянтинівом і Проскуровом ми в'їхали в Подільську губернію, яку доречно назвати Девонширом Росії, зважаючи на місцевий клімат, родючість земель і красу подільських пейзажів»⁵. Зауважимо, що англійські графства Девон і Кент славляться в Британії як курортні зони; порівняно із більшістю регіонів Англії (не кажучи вже про більш північну Шотландію) вони відзначаються м'якшим та приємнішим кліматом. Очевидно, порівняння мало продемонструвати британському читачеві багатство та красу подільської природи, м'якість клімату тощо.

Що стосується губернського центру Поділля, то його мемуарист описує надзвичайно поетично: «На останній північній зупинці у Кам'янці ми були зачаровані видом на ланцюг пагорбів, який тут пролягає по австрійському кордоні з Росією. Вони утворюють гілку Карпатського хребта і покриті зеленню до самих вершин, де над горизонтом видніються скелі, на яких зведено величезний замок. Місто Кам'янець, або, як його іноді називають, Кам'янець-Подільський, розташоване на романтичній півострівній скелі, утвореній річкою Смотрич, яка, описуючи криву навколо скелі і повертаючись у звичне русло, залишає достатньо місця для довгого, але вузького проходу, яким поєднується місто, і стає постійним укріпленням з південного заходу. Скеля від сімдесяти до вісімдесяти футів висотою, в деяких місцях повністю перпендикулярна, а в інших вона більше похила, тут розташовані будинки, які височіють один над одним, створюючи фантастичні види. Адміністративні будівлі, житлові будинки, численні храми і шпیلی, будуються на вершині, створюючи надзвичайно красиву панораму»⁶.

Також у книзі коротко характеризується історія Кам'янця. Зокрема, вказано, що місто заснували литовці у XVI ст., згодом Кам'янець став оплотом Польщі, а в 1672–1699 рр. перебував під владою турків⁷.

5 Henderson E. Op. cit. P. 214.

6 Henderson E. Op. cit. P. 215–216.

7 Henderson E. Op. cit. P. 219.

Окремі епізоди книги викликають, зонайменше, здивування. Описуючи в'їзд до Кам'янця-Подільського, автор відзначає, що *«проходячи через табір 10 000 воїнів, які зайняли позицію на північ від міста, ми спустилися в долину і переходили річку, коли міст ремонтувався. Підйом виявився крутим і складним, хоча й був на одній з найбільш доступних частин скелі»*⁸. Судячи із вказаних координат, автор в'їжджав через Польські фільварки. При цьому постає питання про табір, розрахований на десятитисячне військо. Слід зазначити, що чисельність кам'янецької залоги того часу досить детально вивчена сучасними істориками (особливо слід відзначити дослідження А. Скрипника⁹, А. Філінюка¹⁰). Зокрема, станом на 1818–1819 рр. гарнізон губерньського центру Поділля включав штаб 13-ї піхотної дивізії, 22-у артилерійську бригаду, внутрішній гарнізонний батальйон, інвалідну роту № 67 та ще низку допоміжних підрозділів¹¹. При цьому беззаперечним є факт розміщення гарнізонного батальйону та інвалідної роти безпосередньо в місті, тому постає питання, які саме частини могли бути розміщеними в укріпленому таборі на передмісті.

Як щиро віруючого християнина, до того ж, місіонера, що вважав своєю місією проповідувати християнську віру послідовникам інших релігій, Гендерсона цікавило релігійне життя тих країв, котрі він відвідував. Зокрема, подаючи вже першу загальну характеристику Подільського краю, він детально зупинився на релігійному складі населення. Характеризуючи Подільську губернію, він зауважив, що *«населення складає більш ніж мільйон п'ятсот тисяч жителів, більшість з яких сповідують православ'я (в оригіналі «profess the religion of the Greek Church» – «сповідують віру грецької церкви» – Авт.). Тут проживає і багато римо-католиків, а також греко-уніатів («united Greeks» – Авт.), тобто росіян, які визнають верховенство папи, а також євреїв»*¹². Знайомлячись із нотатками Е. Гендерсона,

8 Henderson E. Op. cit. P. 216.

9 Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному житті Правобережної України (1792–1865 рр.). Кам'янець-Подільський: ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с.

10 Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 565 с.

11 Там само. С. 184–185.

12 Henderson E. Op. cit. P. 214–215.

добре помітно, що для жителя Шотландії, де традиційно більшість віруючих належала до пресвітеріанської Церкви Шотландії, подібне різноманіття було незвичним. Показово, що до теми зустрічі різних культур та релігій автор щоденника повертається ще кілька разів. Зокрема, описуючи враження від Кам'янця, спеціально відзначає «велике здивування» від побаченого на кафедрі для проповідей (pulpit) напису арабською мовою «Нема Бога крім Бога і Мохаммед пророк Бога». При цьому римо-католицький єпископ, що супроводжував британських гостей, пояснив їм, що в минулому костел був мусульманською мечеттю і кафедра для проповідей використовувалася для «пропаганди доктрин Корану»¹³.

Окрім опису самого міста, записки Е. Гендерсона цікаві тим, що вони є практично єдиним джерелом, де згадано про діяльність Подільського біблійного товариства. Слід зазначити, що перше подібне товариство постало для проповідування християнства в Британії, однак слідом за ним подібні інституції почали виникати в різних країнах Європи. У Російській імперії біблійне товариство було створено 1813 р. з ініціативи обер-прокурора Синоду князя О. Голіцина та за активної підтримки царя Олександра І. Товариство мало розгалужену систему місцевих осередків, однак діяльність подібного осередку в Кам'янці-Подільському досі не висвітлена в науковій літературі. Як зазначає Е. Гендерсон, в зборах товариства брали участь переважно римо-католики, але також були представлені православний архімандрит та два «старших російських священники» (можна припустити, що маються на увазі благочинні, що очолювали церковні одиниці, нижчі за єпархію), при цьому «все здавалося оживленим духом гармонійної співпраці»¹⁴. Згадано, що на засіданні «серед інших предметів, запропонованих до розгляду Комітету, було залучення активних агентів та створення асоціацій у відповідних місцях по всій губернії; продаж Святого Письма в будівлях, що належать церквам обох спільнот; їх обіг у військах, розташованих біля міста, і розповсюдження літератури, опублікованої батьківським комітетом у Санкт-Петербурзі»¹⁵. Навіть цей короткий опис може бути цінним для дослідників, оскільки

13 Henderson E. Op. cit. P. 216.

14 Henderson E. Op. cit. P. 218.

15 Henderson E. Op. cit. P. 218.

дозволяє скласти уявлення про склад Подільського біблійного товариства, основні напрямки його діяльності тощо.

Побіжно в подорожніх записках згадано про побутові клопоти, з якими довелося зіткнутися Гендерсону та його компаньйонам: *«Згодом ми орендували житло, це нам вдалося з допомогою євреїв, які завжди пропонують свої послуги в цих випадках, їх зазвичай наймають мандрівники, почесно називаючи факторами. Назва означає агентів, здатних виконати будь-яке завдання, незалежно від його природи або складності, за умови, що вони отримують винагороду за свої клопоти»*¹⁶. Цікаво, що в даному епізоді ми бачимо яскраве свідчення про зміни в національній та економічній структурі населення Кам'янця. Адже ще з середини XVIII ст. євреї були виселені з міста й надалі проживали лише на передмістях Кам'янця (насамперед в містечку Карвасари). Щойно в роки правління імператора Павла I ця заборона була скасована, після чого чисельність єврейського населення почала стрімко зростати, сягнувши до кінця XIX ст. половини населення міста. Наведена цитата яскраво демонструє, що вже через два десятиліття після скасування Павлом I обмежень на проживання в губернському центрі Поділля, євреї вже відігравали значну роль у житті міста, в тому числі в торгівлі та наданні посередницьких послуг.

Слід зазначити, що в певних епізодах релігійний світогляд автора помітно впливає на сприйняття певних ситуацій. Так, описуючи перший вечір у Кам'янці, Гендерсон згадує достатньо типовий побутовий епізод: *«Перед тим, як піти на відпочинок, ми були приголомшені шумом процесії, що проходила повз наші вікна з групою музикантів на чолі, що грали на бубнах і тарілках. Ми дізналися, що йшов єврейський наречений, якого супроводжував почет. Він йшов до дому батька нареченої, щоб забрати наречену до її майбутнього дому. За короткий час вони повернулися з великою кількістю вогнів, що повністю освітили вулиці. Наречена, покрита вуаллю, йшла в супроводі своїх дів, кожна зі свічкою в руці, вони разом з молодими чоловіками співали і танцювали перед нареченими»*¹⁷. На жаль, замість детального опису, що міг би бути цінним для сучасних дослідників історії та культури подільського єврейства, автор робить акцент на

16 Henderson E. Op. cit. P. 216.

17 Henderson E. Op. cit. P. 216–217.

біблійних алюзіях, котрі в нього викликала ця картина: «*Сцена проліюструвала нам важливу притчу, проголошену в главі 25 Євангелія від Матвія; і ми нагадали про відповідний характер наказу, який наш Спаситель дає нам: спостерігати і бути готовим, бо повторна процесія повинна була розпочатися одразу ж після прибуття нареченого*»¹⁸.

Зазначимо, що єврейська тематика взагалі займає надзвичайно вагоме місце в «*Biblical Researches and Travels in Russia*», їй присвячені дві глави книги. Окрім побутових моментів на кшталт одруження, одягу, освіти та навернення до землеробства, Гендерсон досить детально пояснює читачеві (очевидно, в масі своїй практично незнайомому із іудаїзмом), що таке Талмуд, кабалістична традиція тощо. При цьому він навіть описує основні течії іудаїзму, що існували на початку XIX ст., описує їх історію та ключові положення віросповідання. В поле зору Гендерсона потрапляють навіть специфічні релігійні групи на кшталт послідовників Якоба Франка, про діяльність яких на Поділлі, відомий диспут між франкістами та талмудистами, ініційований кам'янецьким католицьким єпископом М. Дембовським він детально пише¹⁹.

Надзвичайно цікавими є оцінки та прогнози щодо єврейського населення: «*...Серед подільських жителів є і євреї. Щодо останніх, то їх кількість зростає пропорційно наближенню до турецьких кордонів; і є всі підстави вірити, що якби пройти прямим шляхом до Палестини, їх кількість зростала б на кожному кроці; як нам відомо, останнім часом їх рух посилюється, що засвідчує їх прагнення повернути землі їхніх предків. Не можна також сумніватися в тому, що якщо Османська влада перестане бути перешкодою, вони зможуть перетнути Босфор і відновити свою древню державу. Така мета євреїв; за це вони щодня моляться; а для того, щоб її досягти, вони готові пожертвувати перевагами життя в Європі*»²⁰. Цією короткою ремаркою Гендерсон торкається масштабної проблеми – ставлення діаспорного єврейство до повернення в Ерец-Есраель. Слід зазначити, що в науковій літературі досі немає єдиної думки з цього питання. Частина авторів наголошують на тому, що повернен-

18 Henderson E. Op. cit. P. 217.

19 Henderson E. Op. cit. P. 237.

20 Henderson E. Op. cit. P. 217.

ня на землі, даровані, за біблійною традицією, єврейському народу Богом, чимало віруючих іудеїв сприймали як релігійний обов'язок. В цьому відношенні показовий приклад родини засновника хасидизму Баал Шем Това, сестра котрого з чоловіком та дітьми з Поділля перебралася до Єрусалиму. Власне, слова Гендерсона про щоденні молитви про повернення до «землі предків» демонструють знайомство проповідника із цим елементом єврейської культури.

Як не парадоксально, після подібних високих оцінок вірності євреїв своїй релігії Гендерсон пропонує детальний проект організації проповідування християнства серед східноєвропейського єврейства.

Як бачимо, подорожні записки Ебенізера Гендерсона містять цікаву інформацію про Поділля початку XIX ст. Попри певні суперечливі та неоднозначні моменти, вони містять цінні відомості з життя певних етнічних та релігійних громад, унікальну інформацію про діяльність у губернському центрі Поділля біблійного товариства, цікаві штрихи до повсякденного життя подолян.

Валерій Нестеренко,

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ КУЛЬТУРНО-РЕЛІГІЙНІ ВЗАЄМОВПЛИВИ НА ПОДІЛЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

В статті розглядається і аналізується характер релігійних та культурницьких відносин між польськими та українськими селянами Поділля, взаємини між Римо-католицькою та Православною церквами, які значною мірою формували українську та польську етнічні культури.

Ключові слова: *етнос, нація, релігія, православ'я, католицизм, Поділля, губернія, культура, українці, поляки.*

Значну увагу українських та зарубіжних істориків викликає історія міжетнічних та міжнаціональних взаємин на теренах України. У цьому плані великий інтерес має вивчення міжрелігійних стосунків та культурної дифузії та взаємовпливів українського та польського етносів. Відомий російський історик, географ та етнолог П. Гумільов вважав, що поляки належали до західноєвропейського суперетносу, а українці – до православного (східнослов'янського). Відомий англійський філософ історії та культуролог А. Тойнбі відносив український етнос до православно-християнської, польський – до західної цивілізації. Прикордонне становище Поділля на межі Російської та Австро-Угорської імперій зумовило виникнення особливих культурно-релігійних відносин між цими слов'янськими етносами.

Досліджувана нами проблема частково вже знайшла своє відображення у вітчизняній історичній науці. Чи не вперше це питання у своїх працях розглянув видатний український вчений Михайло Драгоманов. Він підняв питання про етнічну ідентифікацію українців, які були парафіянами римо-католицьких костьолів, проаналізував особливості їхньої духовної культури. На його думку, переважну

більшість римо-католиків Правобережної України становили нащадки українців – греко-католиків, котрі після ліквідації царизмом Греко-католицької церкви приєднались в силу різних обставин до римо-католиків¹.

Чимало матеріалів, присвячених цій тематиці, ми знаходимо на сторінках друкованих органів Подільської православної єпархії: «Подольские епархиальные ведомости», (виходили з 1862 р. до 1906 р.) та «Православная Подолия» (1906–1918 рр.). Священники губернської Подільської єпархії детально досліджували культурні та релігійні звичаї своїх парафіян, виконуючи отримане від центральної царської влади важливе політичне завдання – активно протидіяти римо-католицькій агітації та польському впливу. Тому їхні праці та дописи є тенденційними, відбивають імперські проросійські настрої, проте містять чимало цікавих відомостей про характер українсько-польських міжетнічних культурних відносин.

В радянські часи дана проблематика вивчалась під кутом офіційної в той час теорії «злиття націй». Саме в такому ракурсі написано ґрунтовне дисертаційне дослідження В. К. Борисенко². Головна увага дослідниці була приділена аналізу українсько-польської дифузії у сфері матеріальної культури та міжетнічних сімейних відносин. В той же час питання про взаємовідносини між поляками та українцями Поділля в духовно-релігійній царині через відомі причини було упущено.

Новий інтерес до досліджуваної нами тематики виник наприкінці минулого століття. З'явилося чимало праць, в яких детально аналізується культурно-релігійне життя поляків даного регіону. Особливо слід відмітити ґрунтовні, написані на широкій джерельній базі монографії І. Лісевича, в яких детально проаналізовано характер царської політики щодо польського етносу Правобережжя. Однак, доволі побіжно висвітлюється питання про українсько-польську культурну взаємодію. До того ж важко погодитися з окремими висновками дослідника. Так, викликає сумнів наступне його твердження: *«Очевидно, що більшість католиків Правобережної України становили*

1 Драгоманов М. Евреи и поляки в юго-западном крае // Вестник Европы. 1875. Т. IV (54). С. 156.

2 Борисенко В. К. Взаимосвязи в традиционной культуре і быту украинцев и поляков Подолии в конце XIX – начале XX ст.: автореф. дис. канд. ист. наук. Минск, 1974.

*все ж поляки, які вже були асимільованими, або з певних причин вважали за необхідне записатись росіянами»*³. Справді, чимало парафіян костьолів не усвідомлювали свої етнічну приналежність, але аж ніяк не записувались «росіянами», а вважали себе частиною «руського народу», до якого в дореволюційний період царські чиновники зараховували і українців.

Отже, в цілому дана тематика залишається малодослідженою. У своїй праці ми ставимо перед собою наступні завдання: 1) висвітлити характер культурницьких та релігійних зв'язків між українськими та польськими селянами Подільської губернії; 2) з'ясувати характер відносин між православними та римо-католицькими громадами; 3) показати ставлення керівників православної та римо-католицької конфесій до міжетнічних культурних контактів та запозичень.

Враховуючи міждисциплінарний характер дослідження, у роботі використовуються як маловідомі історичні документи, так і етнографічні та релігієзнавчі матеріали.

Ретельне дослідження етнонаціональної структури населення Правобережної України (в офіційних документах цей край називався Юго-западним краєм) розпочалось тільки в середині 1870-х років. Саме тоді спеціальна наукова експедиція Південно-Західного відділення Російського географічного товариства на чолі з відомим діячем українського національного відродження Павлом Чубинським комплексно дослідила етнічний склад населення регіону. За даними експедиції, всього в трьох губерніях Правобережної України тоді проживало близько 4 850 000 малоросів (українців), 750 000 євреїв, 91 000 поляків, 50 000 великоросів (росіян), 33 000 німців, 12 000 молдаван, 7 000 чехів⁴. Частка інших етнічних спільнот була зовсім незначною.

В цей же самий час католиків у Правобережній Україні налічувалось згідно даних православних парафіяльних списків 389 тис. П. Чубинський справедливо не всіх католиків вважав етнічними поляками. За основний критерій етнічної ідентифікації він брав мовний чинник, тому тих католиків, які розмовляли українською мовою, він автоматично зараховував до малоросів (українців), а до поляків

3 Лісевич І. Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX– на початку XX ст. Київ, 1993. С. 33.

4 Драгоманов М. Вказ. праця. С. 134.

відніс представників передусім заможних соціальних груп (магнатів, нащадків шляхтичів), які вважали своєю рідною мовою польську⁵.

Коли у 1897 р. у Російській імперії було проведено перший все-російський перепис населення, то головним критерієм визначення етнонаціональної приналежності громадян було визначено мовний чинник. Згідно перепису, у Подільській губернії в цей час поляків налічувалось близько 69,1 тис (2,3% від усього населення губернії), в той час як католиків понад 262 тис.⁶

Офіційна точка зору дуже розходила з поглядами та настроями селян Поділля, священників римо-католицьких громад, які часто ототожнювали поняття «католики» та «поляки». Виходячи з цього, в польській історичній науці поширена думка, що майже всі католики Правобережної України у ХІХ – на початку ХХ ст. були поляками. Цю точку зору поділяє й І. Лісевич, який робить помилковий, на наш погляд, висновок – «для багатьох поляків в Російській імперії рідною мовою стала російська»⁷. Це вірно лише для частини зрусифікованих поляків міст, але аж ніяк щодо селян.

Блискучий аналіз даної проблеми зробив М. Драгоманов. Розглядаючи характер етноконфесійних процесів у Правобережній Україні, він прийшов до висновку, що у ХVІІІ – на початку ХІХ ст. ще діяли осередки Греко-католицької церкви, в тогочасному суспільстві не було ототожнення католицизму та «польськості». Однак, після ліквідації у 1839 р. царською владою на Правобережжі Греко-католицької церкви та після того, як міністр освіти С. Уваров проголосив відому формулу «самодержавство, православ'я і народність», Римо-католицька церква почала набувати все більш польського характеру і з середини ХІХ ст. селяни почали ототожнювати поняття «католик» і «поляк». Діяльність православних церков почала піддаватись все більшій регламентації. Однак, відмітив М. Драгоманов, народне життя не було ще упродовж тривалого часу жорстко регламентовано, внаслідок чого подільські католики та православні продовжували підтримувати між собою близькі стосунки. Часто одружувались між собою. Мова польських магнатів і шляхтичів все більше збагачувалась українськими словами, а «українська тема»

5 Драгоманов М. Вказ. праця. С. 156.

6 Лісевич І. Т. Вказ. праця. С. 31–33.

7 Там само. С. 32.

була улюбленою для багатьох відомих польських письменників та поетів, включаючи А. Міцкевича та Ю. Словацького.

Як відмічає сучасна дослідниця Н. Стоколос, ліквідація Греко-католицької церкви та її «культурних залишків» у Правобережній Україні здійснювалась російською владою під гаслом боротьби з латинством та полонізмом, збереження неподільності єдиного «російського» народу. На її думку, освітня та культурна політика російської влади була спрямована на очищення від «латинських та уніатських пережитків», наслідком чого повинна була створитись ізоляція України від Європи та орієнтація на російське консервативне синодально-казенне православ'я⁸.

В середині XIX ст. процес будівництва української та польської модерних націй тільки розпочався і між ними ще не було антагонізму. Українські та польські селяни Російської імперії знаходились майже в однакових важких матеріальних умовах, що створювало передумови для виникнення між ними широких культурних зв'язків. Ще П. Чубинський відмічав, що католицька шляхта, польські селяни Поділля та Волині своїм побутом та мовленням мало чим відрізнялись від православних українців. Існували змішані міжетнічні релігійно-культурні товариства і братства. В багатьох містах та містечках Поділля (Брацлаві, Летичеві, Тарноруді та ін.) українські православні селяни відвідували літургії в костьолах, де залучались до польської культури, поклонялись католицьким іконам тощо⁹.

Відомий «громадівець» Т. Рильський теж відмітив тісні взаємини між селянами православного і католицького віросповідання. Вони часто одружувались між собою і такі шлюби не викликали осуду з боку сільських громад. Українські селяни часто заявляли: «Католики і православні вірять в одного Бога»¹⁰.

Подібні тенденції були домінуючими на Поділлі в II половині XIX ст. Так, у першому номері «Подольских епархиальных ведомостей» за 1865 р. було вміщено етнографічну розвідку місцевого

8 Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): автореф. дис. док. іст. наук. Київ, 2003. С. 14–16.

9 Драгоманов М. Вказ. праця. С. 144.

10 Рильський Ф. К изучению украинского народного мировоззрения // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. Київ, 1991. С. 46.

священника Д. Синицького «Религиозная сторона нашего народа», в якій детально було проаналізовано культурно-релігійні погляди подільських «малоросів». Він констатував, що місцеве православне селянство не виявляло ніякої неприязні чи ненависті до польського народу, не відзначалось релігійним фанатизмом. Селяни не склали жодного твору чи прислів'я, в якому поляки зображувались у негативному плані. Інколи лунали жарти над колишніми польськими шляхтичами, але вони не мали принизливого характеру. З точки зору ортодоксального представника церкви, байдуже ставлення православних парафіян до католицизму було наслідком незнання ними основних догматів православ'я¹¹.

Проте, це було властиво не тільки для місцевого селянства, але й подільських парафіяльних священників. Навіть після польського повстання 1830–1831 рр. багато православних священників не могли відрізнити католицькі догмати від православних. Часто в церквах можна було побачити ікони з католицькими святими. Вилучення їх з храмів викликало невдоволення парафіян. Православні священники активно підтримували відносини з польськими сім'ями, добре знали польську мову, володіння якою було престижним і певною мірою необхідним у тодішньому суспільстві. Загалом у родинях православних священників домінували польський вплив та культура¹².

Після придушення польського повстання 1863–1864 рр. царський уряд вжив радикальних заходів щодо обмеження польського впливу. Всі чиновники на Поділлі і Волині повинні були мати російське етнічне походження, польські мова і література були виключені з навчальних програм закладів освіти, спеціально створені духовні училища мали виховувати майбутніх священників у дусі відданості російській культурі.

Якщо після царизму удалось роз'єднати місцевих ксьондзів та православних священників, то обмежити стосунки між їхніми парафіянами було набагато важче. Взаємини між ними продовжували залишатись тісними, що проявилось у багатьох сферах культурно-релігійної сфери.

11 Синицкий Д. Религиозная сторона нашего народа // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). 1865. № 1. С. 92–95.

12 Быт священников – дедов и отцов и священников – внуков нашего края // ПЕВ. 1897. № 9. С. 226; № 13. С. 300.

«Відпусти» – щорічні храмові свята – продовжували залишатись багатолюдними святами, коли українські і польські селяни Поділля збирались разом і спілкувались між собою¹³. «Відпусти» були наслідком релігійної практики забороненої царизмом Греко-католицької церкви і не мали нічого спільного з традиційною практикою православних. Натомість, у римо-католиків відпустами (від польського слова *odrust*) називались особливі релігійні зібрання та молитви, які проводились у спеціальні церковні святкові дні. Під час «відпусту» віряни, які відвідували костьоли, після сповіді отримували відпущення гріхів. У римо-католиків сповідь під час «відпусту» була більш важливою, ніж в інші дні, тому в цей день костьоли відвідувало особливо багато людей.

Така релігійна практика набула великого поширення і серед православних селян-українців. Їх проводили і православні священники, незважаючи на негласну заборону губерніальної церковної влади¹⁴. Наприкінці XIX ст. більшість «відпустів» на теренах Поділля проводилось у тих місцевостях, де був католицький костюл з визначними святинями і реліквіями. Такими були «відпусти» в містечках Городок і Тарноруда Проскурівського повіту. Особливо багато вірян (як українців, так і поляків) відвідували храмове свято в Летичеві, де була дуже шанована чудотворна ікона Божої Матері.

На Поділлі проводились «відпусти» і в деяких православних церквах. Найбільш відомим серед них був храмовий «праздник» в Іоанно-Предтеченській церкві міста Кам'янця-Подільського, що відмічався щорічно 24 червня. В народі його часто називали «Іванець»¹⁵. В цей день у губерніальному центрі влаштувався великий ярмарок. Великими православними «відпустами» також були храмові свята в Бакоті, де вони проводились на свято Маковея на місці давньоруського скельного монастиря, та в Летаві. Там можна було купити богослужбові книги, хрестики тощо.

Православні пастирі пояснювали велику популярність «відпустів» серед українського селянства як побутовими, так і релігійними

13 А. Н. Историческая справка о происхождении названия «отпуст» и народного взгляда на значение отпустовой исповеди // ПЕВ. 1897. № 13. С. 399–405.

14 Там само. С. 403.

15 Храмовый праздник в Каменецкой Иоанно-Предтеченской церкви // ПЕВ. 1898. № 19–20. С. 515–517.

причинами. На їхню думку, православним вірянам імпував католицький підхід до Великого посту перед Великоднем. У католиків піст можна було відбутися і після Паски, в той час як у православних – тільки до цього свята.

Наприкінці XIX ст. подекуди православні священники Поділля продовжували (часто на прохання своїх парафіян) дотримуватись тих релігійних обрядів та звичаїв, які не були властиві для канонів Православної церкви. Обряди в православних церквах губернії, за словами приїжджих з центральних губерній Російської імперії священнослужителів, мали свої особливості, в чому керівництво Подільської єпархії вбачало вплив польської культури та «латинізму».

Так, в багатьох парафіях Подільської губернії православні селяни під час молитов над померлими родичами часто читали молитви «Отче наш», «Свята Богородиця» та інші, які за своїм змістом нічого не говорили про померлих. Цей звичай був запозичений у римо-католиків, в яких особливою заслугою вважалося кілька разів прочитати вищезгадані молитви. В самому погляді селян на епитимію (відпущення гріхів), як на отримання Божої правди за гріхи виразно проявлявся католицький вплив. Парафіяни часто просили у своїх пастирів, щоб вони дали їм покарання за їх гріхи, після спокутування яких можна було отримати Божу милість. Подібна практика також не була канонічною з точки зору офіційного православ'я. Натомість широка увійшла в звичай українських селян Поділля¹⁶.

У 1898 р. з метою всебічного обстеження стану подільських православних парафій керівництво єпархії здійснило ретельне обстеження церков Подільської губернії. Було зауважено, що в багатьох церквах краю можна було помітити ікони католицького типу: Сікстинської мадонни (копії славетної картини Рафаеля), зображення Коронування Божої матері і навіть малюнки відомого в той час французького художника Доре (автора ілюстрацій до «Божественної комедії» Данте)¹⁷. Особливо часто в місцевих православних храмах можна було побачити ікони Святої Магдалени, які були виконані в західноєвропейському стилі бароко і часто, на думку керівника єпархії, зовсім не мали церковного характеру. В деяких церквах були літографії, гравюри із зображеннях святих, що дало підставу для зауважень,

16 Черты из религиозной жизни народа // ПЕВ. 1900. № 8. С. 159–172.

17 Обозрение его пресвященством церквей и приходов // ПЕВ. 1898. № 25. С. 669.

що стиль їх не зовсім православний, що в них багато «західного» духу. Крім того, було помічено скульптури християнських святих. З метою недопущення подібної «шкідливої» практики було опубліковано допис викладача Подільської духовної семінарії, водночас відомого дослідника церковної історії Поділля, О. Неселовського, в якому він писав про те, західне християнство поступово відійшло від заповідей християнства, у зв'язку з чим воно почало головну увагу приділяти пластиці, створенню для церков скульптур святих і т. д. Православна церква не допускала у своїх храмах скульптур святих і забороняла вірянам тримати їх у своїх помешканнях. Незважаючи на це, на Поділлі багато православних селян тримали у своїх будинках статуетки Ісуса Христа, Богоматері, рельєфні та литі ікони¹⁸.

Порушенням православної практики було і те, що багато українських православних селян Поділля урочисто відзначали католицькі свята (наприклад, Божого тіла – 14 червня), хоч і не розуміли його символічного значення. З іншого боку, часто в змішаних українсько-польських селах православні зовсім не вшановували офіційні свята Російської Православної церкви (наприклад, в честь Казанської ікони Божої Матері), бо не вважали їх важливими. Багато православних на Святий Вечір напередодні Різдва вживали облатки, як це було прийнято в католиків. Загалом же подібних католицьких звичаїв серед православного населення, особливо в змішаних польсько-українських селах Подільської губернії, було дуже багато¹⁹. Чимало українських селян вважали, що віра в нас одна, тільки католиків хрестить ксьондз, а православних – батюшка. Часом православні віряни під впливом католиків негативно ставились до діяльності тих священиків, які прибули з центральних губерній Росії. Не знали мови і культури місцевих мешканців.

Російська влада намагалась обмежити ці процеси, однак успіхів у цій площині добилась небагато. Про це, зокрема, писав священик М. Ястрембський. Обстеживши у 1907 р. парафії Подільської єпархії, він прийшов до невтішного для влади висновку, що значна частина українського селянства прикордонних Проскурівського та Кам'янець-Подільського повітів великою мірою «піддалися полонізації», що простежувалось у менталітеті, мовленні, звичаях та характері

18 А. Н. О християн ской иконографии // ПЕВ. 1898. № 33–34. С. 865–866.

19 А. Н. Священник в приходе со смешанным населением // ПЕВ. 1898. № 50. С. 1329–1334.

людей²⁰. Отже, незважаючи на заборони губерніяльної світської та церковної влади в Подільській губернії не вдалось повністю «русифікувати» Православну Церкву, в якій і надалі залишилось чимало католицьких впливів.

У другій половині XIX ст. різко посилилась конфронтація між правлінням православної та католицької конфесіями, яка вийшла за межі диспутів і почала набувати все більше політичного характеру. Оскільки Римо-католицька церква фактично очолила боротьбу поляків за відновлення незалежності Польщі, її діяльність викликала серйозне занепокоєння з боку місцевої влади. У 1889 р. член Училищної ради при Синоді відвідав Кам'янець-Подільський повіт, після чого зробив детальний звіт Ober-прокурору Синоду Победоносцеву. У ньому він писав, що вплив католицизму в прикордонній Подільській губернії значно зріс після того як у 1884 р. у Галичині були утворені єзуїтські місії. До них залучались і селяни-католики з прикордонних повітів Російської імперії. Відвідували ці місії і православні віряни, котрі повертаючись додому брали із собою книги релігійного змісту²¹.

Метою католицьких місій було не тільки обговорення моральних питань, а й політична антиросійська пропаганда. Ті жителі Російської імперії, котрі відвідували ці місії, почали недоброзичливо ставитись до православного суспільства, до самодержавства, стали розмовляти виключно польською мовою, мріяли про відновлення «Великої Польщі». Почастішали випадки переходу православних українців в римо-католицьку віру. Деякі православні селяни сповідувались у ксьондзів, приносили до церков польські молитовники і читали їх під час церковної служби²².

Наприкінці XIX – на початку XX ст. католицьке духовенство Подільської губернії, яке майже повністю складалось з етнічних поляків, формувало у своїх парафіян негативне ставлення до російської культури, виступало проти зближення селян-католиків з православними²³. Але більшість католиків й надалі підтримувала зв'язки з

20 Св. М. Ястрембский. Остатки унии у православных подолян // Православная Подолия. 1907. № 15–16. С. 342–346.

21 Латино-польская пропаганда среди православных Подолии в местностях с смешанным населением // ПЕВ. 1897. № 47. С. 1284.

22 Там само. С. 1284–1285.

23 Там само.

православними українцями. Велика частина селян-католиків знала, що колись була незалежна Польська держава, але про повернення до старих феодальних часів із панщинною мало хто з них думав. Виняток складали колишні вихідці з Мазовії – мазури, котрі проживали передусім у Проскурівському повіті. Вони всіляко обмежували свої стосунки з українським селянством, розмовляли лише польською мовою, хоча й з великою кількістю українських слів. Життєвість польського політичного руху на Поділлі підтримували дворяни, колишні шляхтичі, землевласники, котрі рішуче протиставляли себе росіянам та українцям. До цього кола увійшла також частина колишніх православних шляхтичів, які влились в польське середовище²⁴.

Під час російської революції 1905–1907 рр. царська влада пішла на деякі поступки польській спільності. Почали діяти польські культурницькі організації, навчальні приватні заклади, куди приймали не тільки поляків, а й українців. Новим законом про віротерпимість від 17 квітня 1905 р. було дозволено перехід людей з православного віросповідання до католицького. І вже у 1906 р. понад 1500 православних жителів Подільської губернії перейшли до католицизму²⁵.

Це не могло не сподобатись православним священикам, які почали надсилати скарги до центральної і місцевої влади з вимогою відновити винятковий статус Православної церкви. Так, у 1905 р. до губернатора Подільської губернії О. Ейлера надійшла скарга настоятеля православної церкви с. Дорощово А. Длугопольського, в якій мова йшла про те, що селяни його парафії «неправильно користуються маніфестом про свободу віросповідання, почали посилювати репресивний вплив на збільшення польської національності, збирались бандами і говорили, що не вони [поляки – В. Н.] живуть в Росії, а росіяни в Польщі»²⁶. Подібних випадків було немало і вони викликали відповідну реакцію з боку влади.

18 серпня 1905 р. департамент МВС Російської імперії надіслав подільському губернатору рапорт, в якому, зокрема, говорилось про те, що виконання умов про віротерпимість на практиці призвело до

24 Кое-что из взаимных отношений православных и католиков местностях с смешанным населением // ПЕВ. 1897. № 40. С. 1112–1116.

25 Причины неудовлетворительного состояния православной миссии в Подольской епархии и меры к их устранению // Православная Подолия. 1907. № 1–2. С. 1.

26 Державний архів Хмельницької області (далі –ДАХМО). Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7456. Арк. 11, 28.

великих труднощів. Тому необхідно було надавати всіляку підтримку місцевими православним громадам для боротьби проти «католицького в польського впливу» та дотримуватись строгого порядку відходу від православ'я²⁷.

6 березня 1907 р. на засіданні Державної Думи прем'єр-міністр Петро Столипін рішуче висловився за збереження панівного становища Російської Православної церкви. Навернення православних в католицизм знову почало переслідуватись. Одночасно керівництво Синоду в грудні 1907 р. наполягало на тому, щоб за православ'ям були збережені всі переваги домінуючої конфесії, щоб перехід вірян до інших конфесій був категорично заборонений²⁸.

Незважаючи на це, процес будівництва польської політичної нації не припинився. Все більше католиків Поділля (навіть ті, хто розмовляв українською мовою) почали ідентифікувати себе з поляками.

Процес створення націй часто характеризується намаганням провідних верств того чи іншого етносу обґрунтувати самотність свого народу. Саме цим пояснюється зміна ставлення польської еліти Поділля до російської та української культур у роки перед Першою світовою війною. Цю зміну зафіксували численні дописи та повідомлення в тогочасних періодичних виданнях. Так, православний священик І. Степанковський у 1910 р. відмічав, що ще кілька років тому його знайомі з польського середовища були миролюбно налаштовані щодо російської влади, заявляли, що політична та релігійна відмінність між росіянами (українців священик РПЦ теж вважав частиною єдиного російського народу) та поляками – наслідок минулих непорозумінь. Тепер же все частіше лунали голоси серед місцевих поляків, що «Малоросія – це тільки польська провінція, що необхідно відбудувувати незалежну Польщу»²⁹.

І такі настрої в польському суспільстві все більше поширювались. Костьоли все більше почали підтримувати навіть ті польські поміщики, котрі зовсім байдуже ставились до релігійного життя. Все більш помітним ставало намагання ксьондзів Поділля залучити на бік майбутньої боротьби за незалежність Польщі українських селян. В умовах боротьби російського та польського «імперіалізмів»

27 ДАХмО. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7456. Арк. 28.

28 Православная Подолия. 1908. № 5. С. 82.

29 Степанковський І. В защиту веры // Православная Подолия. 1910. № 42. С. 16.

(за твердженням відомого дослідника Д. Бовуа) українські селяни, не маючи своєї політичної еліти, продовжували залишатись лише об'єктом у цій боротьбі.

Після чергового обстеження Подільської губернії начальник губерніяльної жандармерії Соколов у березні 1913 р. склав рапорт, в якому відзначив, що ідея відновлення Королівства Польського «від моря до моря» наводить все більше підтримки серед поляків. Агітація римо-католицьких священників мала великий успіх не тільки серед поляків, але й серед частини українців-католиків, які почали вважати себе частиною польської нації³⁰. Губернська влада з сумом констатувала, що протистояти цій агітації ефективно не вдалося. Чорносотенні осередки «Союза русского народа», хоч і були створені в усіх повітах губернії, ефективної роботи не проводили. Це ж саме можна сказати і про діяльність місцевих православних братств. Отже, напередодні Першої світової війни етноконфесійна ситуація на теренах Подільської губернії залишалась складною і напруженою.

Таким чином, українсько-польські міжетнічні культурно-релігійні взаємини на Поділлі упродовж досліджуваного періоду були складними і неоднозначними. Це було пов'язано з непростими, а пізніше і ворожими стосунками між Католицькою та Православною церквами, що значною мірою формували етнічну культуру українців та поляків.

Частина православних Подільської губернії продовжувала дотримуватись обрядів, поширених в католицькій релігійній культурі і які були заборонені РПЦ. Це сприяло активному запозиченню українськими православними селянами елементів польської духовної культури. З іншого боку, подільські поляки переймали і деякі українські елементи культури. Особливо це проявилось у мові спілкування. Незважаючи на протидію з боку правління Православної та Римо-католицької церкви, українсько-польська культурна дифузія на Поділлі поглиблювалась. В першу чергу це стосується селян, меншою мірою – мешканців міст. Революційні події 1917–1921 рр. суттєво змінили цю ситуацію, але це вже тема для іншого дослідження.

30 ДАХМО. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 8199. Арк. 24–26.

Ігор Старенький,

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільський державний
історичний музей-заповідник

ЦЕРКОВНИЙ ЛІТОПИС СЕЛА ДУМАНОВА КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ПОВІТУ

У публікації подається текст церковного літопису села Думанова Кам'янецького повіту з коментарями та примітками, коротко характеризується його інформаційний потенціал для дослідження вказаного населеного пункту та церковної історії регіону.

Ключові слова: *церковний літопис, село Думанів, Кам'янецький повіт, Подільська єпархія, священик, церква, церковна історія.*

У фондах Кам'янець-Подільський державного історичного музею-заповідника зберігається справа «Церковний літопис села Думанів». Для початку коротко охарактеризуємо історію цього населеного пункту.

В околицях сучасного Думанова розташовано чимало археологічних пам'яток, які репрезентують матеріали від доби енеоліту до давньоруського часу. Так, в урочищі Мазурівка на корінній терасі річки Смотрич зафіксовано трипільське поселення, а на першій надзаплавній терасі в цьому ж урочищі поселення черняхівської культури та давньоруського часу. 1975 року в урочищі Курник робітниками знайдено бронзовий казан, який відноситься до римсько-провінційного типу. В урочищі Над скалами на першій терасі лівого берега річки Смотрич виявлено поселення празько-корчацькрі культури VI–VII ст. н. е. В урочищі На містечку на узвишші західної околиці села, біля дороги на с. Жердя, виявлено черняхівський могильник, де експедицією Інституту археології АН СРСР під керівництвом В. В. Кропоткіна досліджено протягом 1978–1979 рр. 80 захоронень з поховальним обрядом трупопалення та трупопокладення і характерним речовим інвентарем. Захоронення супроводжувались керамічним посудом, виготовленим на гончарному колі і ліпним способом, бронзовими і срібними фібулами, залізними ножами, скляними

кубками, намистом, кістяними гребінцями та ін.¹ 1880 року в околицях села виявлено давньоруську гробницю. Також траплялися знахідки римських монет.

Перша згадка про згаданий населений пункт відноситься до 1412 року, коли відбувся обмін королівського села Вербка на Думанів². 1460 року польський король Казимир IV Ягеллончик дозволив кам'янецьким католицьким єпископам брати десятину з 32 сіл, серед яких згадується і Думанів. За податковим реєстром на 1493 р. у селі нараховувалося 17 димів³. Згадано населений пункт і під 1515 роком, коли Сигізмунд I Старий дозволив кам'янецьким міщанам користуватися думанівським лісом. На 1530 р. селу належало 4 лани землі, а у 1542–1583 рр. – 2 лани. У XVII ст. Думанів належав Сильницьким: з 1615 року Збігневу, а з 1629 р. – Флоріану. Цікаво, що на кінець XVII ст. у воеводському центрі Кам'янці-Подільському в західній частині Старого міста поряд з Вірменським бастионом була ділянка, якою володів Габрієль Сильницький⁴. Під 1735 роком згадується думанівський староста Сигізмунд Линовський. Войцех Раціборовський (1734–1798) – шляхтич гербу «Єліта», мечник червоногородський (1761), стольник (1776), хорунжий летичівський (1788), кавалер ордену св. Станіслава, який з 1756 року володів містечком Маків, а у 1787 р. придбав містечко Шатаву, 1775 року отримав у довгострокову оренду на 50 років Думанів, але фактично в права вступив 1798 року. 1848 року Думанів повернуто до державних земель⁵. 1865 року 211 десятин землі було подаровано барону Майделю⁶.

Справа складається з трьох частин⁷. Перша носить назву «Статистика церкви и прихода села Думанова Каменецкого уезда». Вона має обсяг 4 аркуша зі зворотами, написана 1868 року

1 Кропоткин В. В., Кропоткин А. В. Раскопки Думановского могильника // Археологические открытия 1978. Москва, 1979. С. 361.

2 Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. свящ. Е. Сецинского. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2009. С. 360.

3 Dumanów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa: Filip Sulimierski i Władysław Walewski, 1881. Т. II: Derenek–Gżack. S. 218.

4 Петров М. Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. С. 326

5 Dumanów... S. 218.

6 Приходы и церкви... С. 360.

7 Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Док д/п № 266. 14 арк.

священиком Василем Венгрженевським. У цій частині справа подана досить загальна інформація, яка до того ж має помилки. Так, автор «Статистики» зазначив, що відома назва села «близько з 1700 року»⁸, однак, як зазначалося вище, Думанів відомий у документах ще з 1412 року. Також не маємо підтвердження того, що в період Катерини II тут відбулася битва турок з поляками⁹. Коротко подано інформацію про Залучанські печери та орендаря земель Войцеха Рациборовського¹⁰. При описі храму зазначено, що стара дерев'яна Покровська церква зведена 1700 року, однак на 1865 рік завершене зведення нового приміщення храму, яке того року було освячено. Його розміри становили 16×8,9 м, а висота 6,75 м. Дзвіниця була дерев'яною, стояла окремо від храму і була зведена 1749 року¹¹. Храміві ікони, книги, бібліотека описані досить побіжно. Цікаву інформацію подає Василь Венгрженевський з повсякденного життя. Так, парафія села Думанова на 1868 р. складала 909 осіб (442 чоловіка та 467 жінок); на цю кількість населення (не враховано католиків та іудеїв) припадало 3 (!) шинки і місцеві селяни «мали пристрасть до п'янства». Оскільки горілка продавалася в шинку в борг, то з часом через такі борги селяни втрачали масово землю, яка зосереджувалася в руках шинкарів, до прикладу Іцко Шинкар отримав таким чином 9 селянських полів. Поширення серед місцевого населення пристрасті до алкогольних виробів впливало і на вибори місцевого старости, які відбувалися без участі мирового посередника, адже, за словами священика, на голосування впливали могоричі¹². Цікавою нам видається інформація про те, що сільське училище хоч і було засноване ще у 1850 р., однак «і під загрозою штрафу тут не знайдеться грамотного», що свідчить про ігнорування місцевим населенням отримання освіти¹³.

Друга частина справи є відповіддю на анкету Подільського епархіального історико-статистичного комітету парафіяльного священика Думанова Антонія Труткевича, яка датується 1891 роком.

8 Там само. Арк. 2.

9 Там само.

10 Там само. Арк. 2 зв.

11 Там само. Арк. 3.

12 Там само. Арк. 4.

13 Там само. Арк. 4 зв.

Вона по суті є формальною відпискою, хоч і містить деякий масив інформації, зокрема про чисельність населення, кам'яний хрест 1772 року та ін.¹⁴

Остання частина справи є витягом з церковного літопису і датується близько 1900 року. Ця частина є найбільш інформативною. На початку подається інформація місце розташування парафії, ґрунти, кліматичні умови. Досить цікавими є данні про повну відсутність у селі колодязної води, а селяни пили воду з річки Смотрич, через що «часто хворіють, особливо від час літньої спеки – шлунково-кишковими розладами і хворіють інколи дизентерією ... Через постійне вживання для пиття та приготування їжі води зі Смотрича селяни страждають захворюваннями зубів»¹⁵. Описуючи далі парафію, автор витягу зазначив, що люди в Думанові проживали з давнього часу, адже «знаходять великі і товсті черепки з обпаленої глини, вуглини, перепалені кістки і перепалена глина-печина», зафіксувавши, очевидно, трипільське поселення. Подано в літописі також дві писемні згадки про населений пункт під 1412 та 1493 рр. Цікавими є згадки про проблеми сільського господарства, зокрема про нашествя сарани у 1860-х рр., особливе розмноження ховрахів у 1888 р. та мишей у 1893–1894 рр. Очевидно, що священика склалися непрості відносини з парафіянами, адже, описуючи їх, він зазначав: «Жодних добрих якостей серед парафіян не помічено. П'янство, виступ проти вдасника частини с. Думанова (який був у 1889 р.), сутяжництво, бійки, конокрадіство, злочинство переважаючі недоліки серед селян. Селяни села Думанова забобонливі, брехливі, розпусні»¹⁶. У розділі про храм священик описав історію місцевої церкви, починаючи з 1744 року, подав її тогочасні розміри, описав дзвони. Обривається текст при описі парафіяльних священиків, що свідчить про те, що частина тексту втрачена.

Отже, церковний літопис с. Думанів є цінним джерелом для дослідження історії села та церковного життя краю. У зв'язку з цим подаємо його текст зі збереженням авторської пунктуації та орфографії мовою оригіналу. Водночас у тексті літера «Ѣ» замінена на «е», а літера «ъ» опускається.

14 Там само. Арк. 5–8.

15 Там само. Арк. 10–10 зв.

16 Там само. Арк. 11–13.

Статистика церкви и прихода села Думанова Каменецкого уезда

1. Местность и наименование прихода

Село Думанов имеет церковь; наименование же свое удержало ли первоначально, ниоткуда неизвестно.

Известно только, что наименование Думанов удержало за собою с екатерининского времени около 1700 года; а прежде того было местечко, по преданию, но название его не сохранилось в памяти, которое занимало местность ныне юго-восточной стороны села, на левой стороне реки Смотрич, которая местность и ныне называется местечко. Можно полагать, что здесь до екатерининского времени происходила или битва турок с польскими войсками, или сделано нечаянное нападение на местечко шайки турок, что доказывается человеческими костями в разных местах и разных возрастов, открываемый то кучами, то по одиночке мелко в грунте земли незаселённой местности, и вымываемые водой, тучными дождями.

Местность села Думанова, на косогорах по течению р. Смотрич – по обеим берегам, выше г. Каменца в 16-ти верстах.

В 1 $\frac{1}{4}$ версте выше Думанова на левом берегу известны 2 пещеры у песчаного утёса подошвы, в коих сохранилось много человеческих костей разных возрастов; вероятно, там спрятались соседние жители от турецкой шайки, но открытые последними, – все погибли, по преданию от дыма. Есть несколько легенд в стихах и прозе на то обстоятельство. Местные жители думановские доходили по веревке по лабиринту переходов в большой пещере до 75 сажень¹⁷, дальше не решились, потому неизвестно где проход пещеры оканчивается. Большую пещеру называют христианскою и ставят в ней свечи и 12 июня¹⁸ служат панахиду, а меньшую называют жидовскою, будто в ней прятались евреи. На сколько это предание вероятно, никому достоверно неизвестно, но если существовало в близи пещер местечко заселённое по образцу польских местечек евреями, то и предание вероятно, и кости в пещерах свидетельствуют о постигшей участи жителей того местечка.

5. Село Думанов было государственным имуществом и при царице Екатерине отдана поляку кастеляну Рациборовскому в аренду

17 160 м.

18 24 червня.

на 50 лет. По смерти кастеляна, Думанов перешёл 2-м меньшим его сыновьям от 2-й жены, Рациборовским-Маковским. По прошествии 50 лет аренды, крестьяне быв угнетёнными последними арендариами, просили прекратить конченную над ними аренду и перечислить их на положение государственных крестьян, но по влиятельной силе арендаторов Рациборовских, долго не освобождались и страдали, а с ними и бывший тогда священник Ковальский, за то, что показал в Комиссии число умерших от побоев, был разорён и ещё за свою правду был удалён от места при архиепископе Кирилле.

6. Село Думанов Каменецкого уезда 3-го округа благочиния в 16-ти верстах от губернского города Каменца.

2. Пространство и наружность храма

Думановская церковь на правой стороне реки Смотрич, деревянная, новая – построена на счет казны и освящена 1865 года. Старая совершенно изветшавшая, была построена 1700 года.

Настоящая новая церковь имеет вид креста; длиною с алтарною частью и папертью 7 ½ сажений¹⁹; шириною в средней части 12 ½ аршин²⁰; вышиною от цоколя до крыши в средней части 9 ½ аршина²¹, а в алтарной и папертной части 6 аршин²². Колокольня деревянная отдельно, ветхая – построена 1749 года. Колоколов 4: 1-й 12 пуд,²³ 2-й 7²⁴, 3-й 3²⁵ и 4-й 1 ½ пуда²⁶.

Церковь однопрестольная во имя Покрова Богоматери.

3. Внутреннее украшение храма

1. Престол в указную меру. На горном месте икона Вознесения, а на жертвенном – Снятие с Креста Спасителя и на стороне Плащаница. Все три иконы новейшей академической работы.

2. Пред алтарный иконостас деревянный, с 4-мя иконами: Спасителя, Богоматери, Покрова и Св. Николая – все 4-ри той же академической живописи и Тайная вечеря над Царскими вратами.

19 15,97 м.

20 8,89 м.

21 6,75 м.

22 4,26 м.

23 195,6 кг.

24 114,1 кг.

25 48,9 кг.

26 24,45 кг.

3. На право от храмовой иконы, есть в киоте икона храмовая из старой церкви, живописи новейшей.

Крестный ход совершается в праздник Св. Троицы.

Кладбище в 150 сажнях²⁷ от церкви за селом с северо-восточной стороны; в некоторых местах встречаются известковые камни, но по пространству – кладбище приличное.

4. Церковная утварь, богослужебные книги, библиотека

1. Евангелия 3, 1-я в листе в жёлтой меди с пятью финисами (финифтями?) оправленное, 2-е в листе в плисе (?) с пятью медными Евангелистов и Спасителя изображениями и 3-е в четверть в коже. Б) Крестов 3-ри, 2-ва медные с финисами (финифтями?), а один оловянный на подножии. В) Чаш 2-ве, 1-я серебрянная с ложецею такою же, а 2-я медная посеребренная с такою же звездю и дискомом. Г) Гробница жестяная с финисами (финифтями?). Д) Мирница из жёлтой меди. Е) Водосвятная чаша из жёлтой меди и Всенощное блюдо жестяное. Риз 8-м, все старые; подризников 5-ть, из коих 1-н новый, а прочие исправлены; епитрахийей 8-м, из коих две новые, а прочие ветхие; поясов 2-ва новых и воздухов 9-ть. Кадильниц 3-ри, но только 1-на годна для употребления. Хоругв 17-ть и крестов выносных 2-ва. Печатей 2-ве: церковная и старостинская.

2. Книги богослужебные есть все – печати православной, но на половину избиты.

3. Библиотеки церковной нет.

5. Сведения о приходе

1. Приход села Думанова всегда был самостоятельным.

2. Душ в нём мужского пола 442, женского 467, итого 909. Смешанных супружеств имеется до 10-ти.

3. Суевериями прихожане водятся, по своему невежеству, а к ворожеям прибегают все без исключения в семейных несчастных случаях, а особенно при воровстве.

4. Прихожане были униаты, которые при Преосвященном Ионикие большею частью присоединились к православию, но меньшая часть оставшихся униатов совершенно окатоличились. Прихожане большею частью набожные и нравственные, но та беда, что подвержены страсти к пьянству. Меньшая часть, как подгородные,

²⁷ 319,5 м.

научились мошенничеству, особенно воровству. Впрочем, воровства значительного не случается. Пьянству между прихожанами способствуют евреи (боргами), отпуская водку безденежно в долг, делают их безответными рабами в мошенничестве и воровстве; в селе Думанове 3-ри шинка, в коих 5-ть хозяев евреев, и все они живут достаточно, тогда как крестьяне значительно беднеют... Один еврей Ицко Шинкарь – пашет 9-ть крестьянских полей, да другой несколько – по селе того, естественно, крестьяне лишились средств к жизни, и, по бедности своей, готовы на всё злое, у тех же евреев обрабатывая свои поля! Впрочем, большая часть прихожан усердно хлебопашествует. Зло здесь происходит еще и от свободного выбора из среди себя старосты и выборность без участия мир. [овых] посредников, почему силою влиятельных могорычей избирают худших; в корчмах sprawy производятся, там же сорятся и дерутся и могорычами кончают дела, разумеется – состоятельный всегда правый остается.

5. Приход в 6-м классе и жалование священнику и дьячку 136 руб.

6. Земли церковной – пахотной и сеножатной – 40 десятин²⁸, усадебной 1 десятина 1416 сажений²⁹, на части коей, ещё самоуправно поместился в самой середине огорода крестьянин, во время не бытности в приходе священника, почему никогда не имелось пользы из остальной части огорода. Священно- и церковнослужители занимаются хлебопашеством с большими затруднениями, не имея частной и нравственной прислуги, и мало вознаграждается за свой труд ещё потому, как при существующих порядках много терпят от потрав скотом в поле, а в гумне от воровства. Жаловаться же в настоящее время решительно нет ни места, ни лица, как мировые посредники никогда здесь не бывают и подобными мелочами, по важности своей особы, не занимаются. Обработка проводилась прежде несвоевременно, но 2 года назад кое-как уплачивается деньгами.

7. Дома для священника и причта есть, но такие ветхие, что в них опасно жить. Палата гос. имущества сделала смету на постройку новых домов 7-м лет назад.

28 43,7016 га.

29 1,7371 га.

8. Сельское училище числится заведённым с 1850 года, но оно так несостоятельно, что и под штрафом не окажется здесь грамотного, кроме 3-х, давно окончивших своё учение в кадиевской школе.

9. Всех православных священников было 6-ть с настоящим, но предшественники не долго здесь заживались, не имея помещения и выгодной усадьбы. Долго же числился приход за протодиаконом и наблюдался викарием, почему никем не выражена заботливость о церкви.

10. Кроме православных, в приходе живут католиков 202 души и евреи 29 душ.

1868 года 14 генваря.

Село Думанов. Священник Василий Венгрженовский

От Подольского епархиального историко-статистического комитета

Вопросы для составления историко-археологических и статистических сведений по приходу села Думанов 3-го округа Каменецкого уезда.

1. *Что составляет приход (наименование поселения: города, местечка, села или части его, а также приписных приселков)?*

Составляет приход село Думанов, самое по себе без присёлков.

2. *Как объясняют название поселения или поселений, составляющих приход?*

Село Думанов.

3. *Где расположено поселение (при речке, на горе и т. п.; в каком расстоянии от значительного города или местечка)?*

Село Думанов расположено при речке Смотрич на горе, по обеим сторонам реки; от города Каменца расстоянием [в] 16-ти вёрстах³⁰ и направление на юго-запад.

4. *Всегда ли, по народным сказаниям или по документам, поселение находилось на теперешнем месте и с тем же названием, что и теперь, или оно перенесено из другого места и изменяло свое название?*

Как по народным сказаниям, так и по документам, село Думанов находилось на теперешнем месте и с тем же названием.

³⁰ 17,05 км.

5. *Нет ли каких-либо сказаний о начале поселения и об основателях его?*

Предание говорит, что здесь над рекой поселился первоначально шляхтич Думанский с своей многочисленной семьёй, а за тем начали поселятся здесь и другие пришельцы³¹.

6. *Нет ли в окрестностях поселения и в самом поселении каких-либо «городищ» (мест, где был когда-то, по народному сказанию, город), «замчищ» (где были укрепления), валов и других урочищ, где, по рассказам народа, было когда-то поселение?*

Нет.

7. *Что народ говорит и что известно вообще об этих остатках старины?*

Ничего.

8. *Нет ли вообще в окрестностях поселения пещер, курганов (могил), каменных баб? Если есть, подробно описать их, указать местоположение. Что о них говорит народ и т. п.*

Нет.

9. *Нет ли в окрестностях поселения монастырищ – мест, где некогда были монастыри, что из себя представляет в настоящее время такая местность? Что народ рассказывает о бывшем там некогда монастыре? Нет ли в местной церкви каких-либо остатков от бывшего монастыря (икон, богослужебных книг и т. п.)?*

Нет.

³¹ Інша легенда про походження назви села твердить: «Початок був покладений з того, що чумаки подорожували в Крим по сіль. Дорога їх вела по шляху з півночі на південь по Білецькому шляху, який проходив по полях біля села. Вздовж шляху не було питної води. Зустрічались рутки з стоячою водою і чумаки в пошуках питної води добрались до берегів річки Смотрич. Тут вони і натрапили на святу, влітку льодяну, а взимку не замерзаючу воду, чисту як сльоза. З цією водою вони не змогли зрівняти жодне джерело, яке зустрічали по дорозі. Це джерело і привабило їх. Слава про нього пішла по всьому Поділлі. Чумацький шлях проходив біля цього джерела. Чумаки завжди робили зупинку біля нього. Так спочатку і появилася над річкою Смотрич біля джерела з святою водою перша корчма. Багатьом чумакам подобалась мальовнича місцевість, не могли вони залишити це чудове місце і більше не появлялись. Цілюще джерело тягнуло їх до себе і деякі чумаки залишились. Довго чумаки думали, де саме їм поселитись, і вирішили корчму перенести на друге місце, серед лісу. Біля корчми побудували два будинки, не так просто було поселитись в не заселеній місцевості. Кругом красиві лісні місця, серед лісів степи з лікарськими травами, річка, джерело з святою водою. Довго чумаки міркували, думали, гадали. сперечались, згоджувались, розходились в рішеннях і на кінець прийшли до єдиної думки і придумали... Селище отримало назву Думанів, що означає місце, про яке довго думали».

10. Нет ли вообще в окрестностях поселения или в самом поселении урочищ, которые своим названием или по народным рассказам указывают на какие-либо исторические события (битвы и т. п.)?

Нет.

11. Из кого состоит население по народности (малороссы, великороссы, молдоване, евреи и т. п.) и их численность в настоящее время.

Из малороссов: численность православных мужского пола 769, женского 771. Католиков мужского 114, женского 98. Евреев мужского 19, ж. 21.

12. Как увеличивалось население в последнее столетие?

Годы	Православных									католиков всего	евреев всего	других вероисп.	
	Родилось			браков было	Умерло			Всего населения					
	муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого	муж.	жен.				итого
1790													
1800													
1810													
1820													
1830	40	41	81	28	32	31	63	253	246	599	23	3	
1840	43	38	81	31	34	29	263	253	281	534	28	4	
1850	68	51	119	43	60	53	113	304	335	639	30	3	
1860	94	101	195	50	70	63	133	414	433	847	50	5	
1870	151	162	313	80	91	99	190	495	593	1089	111	10	
1880	202	208	410	101	118	131	249	614	628	1242	180	30	
1890	318	322	640	140	187	192	379	469	771	1540	222	40	

13. Сколько в настоящее время в приходе грамотных мужского и женского пола (приблизительно, если нельзя точно)?

Мужского пола 113, женского нет.

14. Какая в настоящее время церковь (деревянная, каменная), о скольких куполах, покрашена ли и как, чем крыта крыша? Каков план церкви и т. п.? Во имя какого святого или в честь какого праздника церковь? Не было ли изменений в посвящении церкви имени святому?

Церковь деревянная на каменном основании, в одном куполе, покрашена масляной краской и покрыта листовым железом. Квадратная во имя Покрова Богородицы; при посвящении изменений не было с 1740³².

15. *Когда построена ныне существующая церковь? Есть ли на это документы? Если нет документальных свидетельств о времени построения церкви, то нет ли где надписи (на церковных, напр., косяках) о времени построения церкви и её строителях?*

Построена 1865 г. августа 30 дня.

16. *Какие были перестройки и расширения церкви и когда именно?*

Не было.

17. *Колокольня вместе или отдельно от церкви? Когда построена? Сколько на колокольне колоколов? Нет ли на колоколах каких надписей?*

Колокольня отдельно от церкви, построена 1876 г. Колокола четыре: большой из них с надписью: «20 п. 13 ф. сооружён кр. с. Думанова для Покровской церкви». На 2-м «1801 года», на 3-м «1842 года» и на 4-м «Божия 1741 року».

18. *Какой иконостас в церкви? Во сколько ярусов? Какова живопись?*

Новый в один ярус, живописи петербургских художников.

19. *Нет ли в церкви икон, примечательных по своей старине, живописи, по особому уважению к ним народа, по надписям или народным преданиям?*

Нет.

20. *Нет ли икон чудотворных? Если есть, подробно описать такую икону. Какие есть сказания о таких чудотворениях, написанные или устные? Нет ли каких привесок к иконам?*

Нет.

21. *Нет ли в церкви какой-либо церковной утвари, замечательной по своей древности, форме, работе, надписям и т. п.?*

Нет.

22. *Нет ли каких-либо особенных, замечательных старинных облачений?*

Нет.

32 Зроблено дописку іншим почерком: «1740 ц.[ерковь] крыта соломой (Vis., VII, 616)».

23. *Нет ли старинных печатных богослужебных и других книг? Какие на них надписи (точно списать)? Нет ли рукописных книг?*

Евангелие, напечатанное иждивением Братства при церкви храма Успения Пресвятой Богородицы в Львове 1743 года.

24. *Какие есть древние документы, касающиеся церкви, церковной земли и прихода (визиты, эрекции, презенты, храмозданные грамоты и пр.).*

Есть план церковной земли, составлен 1855 г. за подписью подольского губернского землемера Мисюревича и благочинного свящ. Климетина (?) Рудолькевича. Храмозданная грамота есть от 16 июня 1860 года³³, за подписью Преосвященнейшего Иринарха архиепископа Подольского и Брацлавского за № 8910.

25. *Нет ли в церкви или около ней надгробных памятников – плит, крестов и др. монументов? Кто там похоронен? Какие надписи на памятниках (точно списать)?*

Есть на погосте существовавшей церкви пять крестов каменных надгробных, один с надписью: «Здесь опочивает Петро Мельник, 1828 г. апреля», а четыре без надписей.

26. *Были ли раньше другие церкви на месте ныне существующей? Когда они упразднены, перенесены, разобраны или сгорели?*

Упразднена 1865 г., а разобрана 1875 г., существующая на месте ныне существующей.

27. *Кроме главной, ныне существующей, церкви, нет ли в том приходе приписной? Если есть, то где она, какая, во имя чьё, когда построена, что в ней находится достопримечательного?*

Нет.

28. *Не было ли раньше в том приходе других церквей и приходов, ныне упразднённых? Если были, то что известно о тех церквях и приходах?*

Не было.

29. *Нет ли в приходе каплиц, каких-либо статуй и крестов придорожных и других каких-либо памятников? Что о них говорит народ и что вообще известно об этих монументах? Нет ли на них надписей?*

Есть крест каменный в селе при дороге около крестьянина Михаила Кушнира с надписью: «Преставилась 9-го иуния Раба

³³ 28 червня 1860 р.

Божия Параскова цорка Павлова погребена Року Божия 1772»³⁴. Народ говорит, что на этом месте скоропостижно умерла девушка, где и похоронена.

30. *Нет ли колодцев, источников и других мест, почему-либо особенно чтимых народом?*

Нет.

1891 год Приходской священник с. Думанова
Антоний Труткевич

20 февраля³⁵ [нерозбірливо] Максим Лонтковский

31. *Не совершаются ли в известное время крестные ходы куда-либо и по какому случаю?*

Совершаются: 6 генваря в день Богоявления Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа на речку Смотрич для освящения воды; 15 июня в день святого равноапостольного великого князя Владимира, тоже на речку Смотрич для освящения воды и в день пятидесятницы на поля, принадлежащие думановским крестьянам для освящения хлеба.

32. *В каком расстоянии от церкви приходское кладбище? Старое ли оно или новое, недавно отведённое? Какие похороненные там выдающиеся личности, о которых народ сохранил память? Нет ли на кладбищах памятников, замечательных почему-либо?*

Расстояние от церкви [до] кладбища $\frac{1}{4}$ версты³⁶, старое, выдающихся личностей похороненных нет и памятников замечательных тоже нет; есть памятники самые древнейшие с 1820 года.

33. *Нет ли старых упразднённых кладбищ – холерных, чумных? Что там находится в настоящее время?*

Нет.

34. *Не известны ли священники того прихода, живши в прошлом веке?*

Неизвестны³⁷.

35. *Какие были священники в текущее столетие с 1795 г. По настоящее время (проследить по церковно-приходским докумен-*

34 20 червня 1772 року за сучасним літочисленням.

35 4 березня 1891 року за новим літочисленням.

36 266,5 м.

37 Іншим почерком зроблена дописка: «1741 Григорий рук.[оположен] 1736 г. по презенте [нерозбірливо].»

там – метрическим книгам, клировым ведомостям и т. п.)? что известно из жизни и деятельности тех священников?

- С 1823 г. св. Иоанн Михайлов Ковальский, по 1833 г.
- 1833 г. св. Стиран Иосифов Судыиковский, по 1841 г.
- 1841 г. св. Порфирий Дмитриев Строковский, по 1854 г.
- 1854 г. св. Владимир Феодоров Трохимович, по 1861 г.
- 1861 г. св. Василий Венедиктов Незабитовский, по 1862 г.
- 1862 г. св. Созонт Василиев Крижановский, по 1867 г.
- 1867 г. св. Василий Василиев Венгрженевский, по 1874 г.
- 1874 г. св. Сергей Андроников Чирский, по 1888 г.
- 1888 г. св. Антоний Иоаннов Труткевич.

36. Есть ли в приходе школа (одна или несколько – в приписных сёлах) и какая (народная – министерская, церковно-приходская, школа грамотности)? Когда основана? Сколько в ней обучалось (каждый год) и теперь обучается мальчиков о девочек? Какие средства школы (помещение, жалованье учителю, учебные пособия и т. п.)? нет ли в приходе преданий о прежде существовавшей школе?

Школа грамотности основана в 1871 году обучалось мальчиков по 1887 год до двадцати, а 1888 г. 40 мальчиков. 1889 г. 44 м.[альчика] и 4 девочки. 1890–91 г. 47 м.[альчиков] и 4 девочки. По приговору на наемном доме под школу и на содержание школы кр.[естьяне] отпускают учителю 80 руб., а тридцать рублей на содержание школы.

37. Каковы причтовые помещения?

Дом для священника новый, с новыми постройками. Дом для псаломщика новый с таковыми постройками.

38. Какие выдающиеся личности были уроженцами того прихода? Нет ли каких-либо преданий о таких лицах?

Нет.

39. Какие были особенно выдающиеся события в церковно-приходской жизни в последнее столетие или по крайней мере пятидесятилетие? Указать на основании церковно-приходских документов или памяти прихожан.

Никаких. В 1890 году проезжал по ревизии Преосвященнейший Димитрий, епископ Балтский, а ныне епископ Подольский и Брацлавский.

40. *Какой адрес священника для корреспонденций и телеграмм? Какая ближайшая железнодорожная станция и в каком расстоянии?*

Ст.[анция] Негин Под.[ольской] губ.[ернии], Каменецкого уезда, с. Думанов, священнику Антонию Труткевичу.

1891 год Приходской священник с. Думанова

Антоний Труткевич

20 февраля [нерозбірливо] Максим Лонтковский

Выписка из церковной летописи с. Думанова Каменецкого уезда

Местность

Село Думанов расположено по обеим берегам р. Смотрича, образуя особенно крутые извилины в местности расположения села. Р. Смотрич в этом месте представляет крутую извилину, похожую на цифру 8. От с. Залуча Смотрич течёт к Думанову на юг, затем круто огибает полуостров, на котором расположена часть села, названом Мазуровкой и направляется к северу, – обходит старый Думанов, принимая постепенно восточное направление и затем, обогнув старый Думанов, в юго-западном направлении течёт до д. Киселёвки, которую огибает в юго-западном направлении и круто сворачивает на юго-восток, по направлению к с. Армянам.

Местоположение села открытое, на равнине, перерезанной балками, крутые стенки которых состоят из сплошного глинистого сланца, выветрившего от времени. Оба берега Смотрича покрыты массой тонких сероватых плиток сланца, выносимых из балок водой.

В следствии того, что с. Думанов расположено на сплошной каменной подпочве (от Негинских толтр до д. Киселёвки), в с. Думанове нет грунтовых вод, а поэтому ни одного колодца, вырытого в земле. Берега Смотрича, на которых расположен Думанов, представляют из себя громады камня, в породах коего преобладает гранит, известняк и сланцевой плитняк, при полном отсутствии песчаника. Камень этот откалывается при выломке правильными кубиками и представляет превосходный материал для всякого рода построек. Плитняк, добываемый в селе по берегам Смотрича, вывозится даже в другие уезды, бедные камнем. В южной части с. Думанова между дорогами в Киселёвку и м. Оринин и Лянцкорунь расположено при-

ходское кладбище, при копании могил на коем добывают огромные глыбы известняка, сходного по строению с известняком, из которого образовались толтры Белецкие, Залучанские, Негинские, Вербецкие и другие.

С. Думанов расположено на северо-восток от губернского города Каменца в 16 вёрст.³⁸ от него чрез Киселёвку. В 4-х вёрстах³⁹ от Думанова пролегает почтовая дорога из Каменца в г. Проскуров. Почтовая дорога эта до м. Ярмолинец, в настоящее время, с проведением шоссейной дороги из Каменца чрез Ярмолинцы на Дунаевцы в Проскуров, потеряла своё значение.

Шоссейная дорога пролегает в 12 вёрст.⁴⁰ от Думанова, чрез м. Шатаву. Железная дорога от Думанова в ближайшем расстоянии на 50 в.⁴¹ ст. «Ларга» Новоселицкой ветви Ю.З.Ж.Д.⁴², но сообщение с сей станцией чрез р. Днестр бывает весьма затруднительным, по отсутствию постоянной переправы в с. Устье. Станция Проскуров в 76 вёрст.⁴³ от Думанова. Ближайшие к Думанову поселения на севере Залуче, на северо-востоке Негин, на юге д. Киселёвка и на юго-западе д. Дубинка – не дальше 3 вёрст⁴⁴.

Благодаря тому, что с. Думанов расположено по обеим берегам р. Смотрича и по склонам их, на открытой незащищённой ни горами, ни лесами местности – ангиенические условия села весьма благоприятны. Периодические ветры северо-западные и юго-восточные свободно дуют и освежают местность, а каменистый грунт, в коем преобладает глина, никогда не образует грязей ни весною, ни осенью, а быстротекущая р. Смотрич сносит все отбросы, сваливаемый в речку. Навоз вывозится на поля для удобрения их. Вследствие таких условий, климат в с. Думанове хотя холоднее и суше, чем в других местностях, напр. Орининская степь, но зато здоровее, чем где-либо. Заразные болезни редко посещают Думанов, бывают непродолжительны и слабы. Смертность в Думанове среди населения, сравнительно с другими сёлами, весьма незначительна. Единственное

38 17,05 км.

39 4,26 км.

40 12,79 км.

41 53,3 км.

42 Юго-западной железной дороги.

43 81,01 км.

44 3,19 км.

неудобство, испытываемое крестьянами – это полное отсутствие колодезной воды. Крестьяне употребляют для питья воду из Смотрича, часто заболевают, особенно во время летних жаров, – желудочно-кишечными расстройствами и заболевают иногда дизентерией. Хотя в верстах 3-х от села к юго-западу, на берегу Смотрича напротив Мазуровки – бьёт ключ отличной воды, пользующейся в народе целебной от глазных воспалений, но за дальностью расстояния, крестьяне пользуются этой водой только во время полевых работ летом. От постоянного употребления для питья и пищи воды из Смотрича крестьяне страдают зубными болезнями и вообще порчей зубов.

Почва на крестьянских огородах глинистая, а по берегам реки Смотрича иловатая, очень удобная для конопляников и посадки капусты. На пахотных полях к югу от села почва суглинистая, с гипсовой или известковой подпочвой. К западу от села, на урочищах «Млаки» и «Балган» (?) почва чернозёмная, благодаря тому, что в давние времена в этом месте росли дремучие лиственные леса, оставившие массу перегноя, обратившегося в чернозём. «Балган» и «Млаки» представляли некогда топкие места, покрытые довольно глубокими и обширными озёрами. Ныне озёра высохли и распахиваются крестьянами.

К северу от села между полями крестьян с. Негина и с. Думанова расположены крестьянские поля, почва коих глинистая с известковой подпочвой; в благоприятные годы с этих полей получается более всего урожая.

Вообще почва на полях Думанова истощена и требует постоянного удобрения и главное мелкой вспашки.

Приход

В какое именно время и кем основано с. Думанов – точных сведений нет. Что на месте теперешнего поселения в давние времена росли леса доказывается нахождением в грунте на огородах и дворах огромных пней и корневищ и что в этих лесах водились дикие животные – подтверждается нахождением в земле огромных кабаньих клыков и костей животных, принадлежащих очевидно буйволово́й породе^{45а}. С достоверностью можно сказать, что древнее поселение было гораздо меньше неподалеку от ключей, где ныне крестьянские пахотные поля.

45 ^а Найімовірнише, знайдені кістки належали ВРХ.

В этом месте добывают большие и толстые черепки из обожжённой глины, уголь, пережжённые кости и пережжённая глина-печина⁴⁶⁶, а потом поселение это переносится на то место, где ныне старый Думанов – ближе к отлогим берегам Смотрича. По документам Думанов встречается под 1412 годом, когда произведён был обмен королевского села Вербка на Думанов. Это самое первое документальное указание на существование в этой местности поселения. Название села Думанов или иначе Доманов, Домановка – производят от фамилии первого поселенца «Думанского или Доманского». Но когда этот поселенец жил и почему в Думанове в настоящее время нет ни одного жителя носящего эту фамилию – неизвестно. Предполагают также, что Думанов или «Доманов» получил своё название от слова «дом», «домина» – жилище – жаль это не точно и неопределенно.

С. Думанов состоит в настоящее время из трёх собственно частей. Старого Думанова, где ныне церковь и старое упразднённое кладбище в погосте старой церкви. Это древнейшая часть поселения, ибо на этой части особенно на церковной усадьбе, где дом священника, и на ближайших усадьбах крестьян Тимофея и Михаила Григорчуков, добывается на значительной глубине в земле кости человеческие, а во время сильных ливней дождевая вода вырывает целые суставы на переулке, ведущему к р. Смотричу между указанными усадьбами. Полагают, что здесь было кладбище, но с этим трудно согласится потому, что кости добываются в земле разбросанными в беспорядке, в разных направлениях, а гробов признаков нет.

Следующая за тем часть заселения с. Думанова называется «мистечком, замистьем, замостьем», потому что поселение это образовалось в местности за мостом и плотиной чрез р. Смотрич по дороге из Думанова в с. Негин⁴⁷. В этой местности на усадьбе крестьянина С. Коберского находится очень древний каменный крест без надписи, время постановки этого креста относится к какому-то бывшему моровому поветрию в прошлом веке⁴⁸.

46 ⁶ У згаданому ур. Мазурівка на верхній терасі корінного берега Смотрича зафіксовано трипільське поселення, а на першій надзаплавній терасі виявлено залишки черняхівського та давньоруського поселень. Важко сказати про яку саме археологічну стоянку йдеться в тексті; можна припустити, що священником зафіксовано інформацію про трипільське поселення.

47 Очевидним є походження мікротопоніма від слова «мистечко», а не «міст».

48 В урочищі На мистечку на узвишші західної околиці села, біля дороги на с. Жердя, виявлено

Третья уже новейшая часть поселения с. Думанова называется «Мазуровкой», от живущих здесь шляхтичей – вероятно выходцев с Польши мазуров. Часть эта расположена по берегам реки Смотрича, круто огибающего отлогий полуостров, образуемый течением р. Смотрича.

В 1493 году считалось в Думанове 17 дымов. По метрическим книгам с. Думанова за 1823-й год прихожан считается мужского пола 224, а женского 211; в 1833 г. муж. 261, женского 267; в 1843 г. мужского 244, женского 285; в 1853 году мужского 307 д. женского 327; в 1863 мужского 451, а женского 486; в 1873 муж. 512, ж. 566; в 1883 г. муж. 669, женского 684; в 1893 году мужского 759, женского 793; в 1898 году муж. 833 души, а женского 854.

Жители с. Думанова были издревле православными, но с началом польского владычества в Юго-Западном крае, когда в Думанове начали селиться выходцы из Польши, появилась и уния, которая просуществовала до общего воссоединения униатов с православной церковью. Потомки шляхты и захудавших дворян живут в Думанове и в настоящее время на Мазуровке. Скомаровские, Веломирские, Ногачевские, Савицкие, Новицкие, Ациславские носят и поныне название шляхта, одеваются несколько иначе чем крестьяне, в разговоре у них преобладают польские выражения и обороты речи, но по образу жизни – это также крестьяне и все считаются по ревизским сказкам крестьянами.

Случаев выселения куда-либо прихожан или отчисления к другому приходу не было. В начале 20-х годов текущего столетия из с. Залесцы переселено было в с. Думанов несколько семейств безземельных однодворцев, которым отведены были усадьбы и пахотная земля. Крестьяне с. Думанова без исключения все земледельцы. Ремесел не знают никаких, промышляют только извозом, других заработков не имеют и этому бедствуют в случае неурожая или недорода хлеба. Кроме саранчи, бывшей на полях Думанова лет 25-30 тому

черняхівський могильник, де експедицією Інституту археології АН СРСР під керівництвом В. В. Кропоткіна досліджено протягом 1978–1979 рр. 80 захоронень з поховальним обрядом трупоспалення та трупопокладення і характерним речовим інвентарем. Захоронення супроводжувались керамічним посудом, виготовленим на гончарному колі і ліпним способом, бронзовими і срібними фібулами, залізними ножами, скляними кубками, намистом, кістяними гребінцями та ін. (Див. Кропоткин В. В., Кропоткин А. В. Раскопки Думановского могильника // Археологические открытия 1978. Москва, 1979. С. 361).

назад, никаких вредных насекомых в садах и полях не появлялось. В 1888 году размножились были сильно суслики, а в 1893–1894 г. мыши. Пожаров относительно тоже не помнит никто в с. Думанове.

Религиозно-нравственная жизнь прихожан заставляет желать гораздо лучшего. Хотя в приходе нет иноверцев, кроме 5 семейств еврейских, ни сектантов, ни раскольников, кроме римско-католиков, но прихожане с. Думанова отличаются индифферентностью и равнодушием к жизни своего приходского храма. Прихожане вообще мало усердны к церкви, богослужению, говению и повинению умерших. На богомолья мало ходят и мало отзывчивы на дела благотворения.

Крестных ходов и общественных молений по особым случаям не бывает и не бывало. Случаев значительных пожертвования как единичных личностей, так и общества в целом, не было ни в пользу церкви, ни на другие добрые дела. В 1875 году куплен на собранные пожертвования колокол в 20 п.⁴⁹ весом за 300 р. В 1897 г. приговором общества с. Думанова поземельный налог с крестьян с. Думанова [нерозбірливо] по высочайшему государя императора Николая II манифесту, обращает в пользу приходского храма в сумме 152 р. в год в течении 10 лет. Никаких добрых качеств среди прихожан не замечено. Пьянство, буйство возмущение против владельца части с. Думанова (бывшее в 1889 г.), сутяжничество, драки, конокрадство и воровство суть преобладающие пороки в среде крестьян.

Крестьяне села Думанова суеверны, лживы, развращены. В 1898 г. благодаря суеверию крестьянки Гурской, у неё в течение недели умерло 4 детей от дифтерии. Крестьянка Анна Ильницкая, у которой умер сын от дифтерии, старший в семье, продала своего младшего сына крестьянке Гурской, которая купила его за 10 к. и 16 яиц куриных, забрав при этом и всю одежду умершего мальчика и таким образом занесла с одеждой заразу в свой дом, от которой и умерли её четверо детей. Суеверие это обосновывается на том, что Ильницкая боясь, что бы Бог не отнял у неё последнего её сына, продажей оною Гурской, сбывала его, так сказать, из своей семьи, так что Бог уже не покарал бы её на её сыне, так как он станет уже сыном Гурской, а не Ильницкой. Объяснение этого суеверного поступка дала Ильницкая.

49 326 кг.

К елеосвящению крестьяне с. Думанова редко прибегают, как потому в 1-х, что после елеосвящения больной по их суеверию непременно умрёт, так и потому во 2-х, что выздоровевший больной не должен ставать на голую землю ногами в течении 6 недель. На 2-й день праздн. Рождества Христового, парни и девки прыгают чрез огонь, который зажигают из так званых «дидухов». Огонь, по их мнению, очищает от болезней и придаёт особенную силу и крепость и т. п.

Главным препятствием к искоренению неуместных суеверных обычаев и поступков крестьян с. Думанова служить полнейшая безграмотность и неразвитость крестьян. Очевидно, что на развитие крестьян и на искоренение суеверий никто раньше внимания не обращал.

На крестьян с. Думанова, коснеющих в невежестве и туго поддающихся у вещания приходского священника, не влияют в смысле улучшения их быта, строя их жизни никакие благие распоряжения властей и правительства. Ко всему этому, как к священническим проповедям и извещениям крестьяне относятся подозрительно с недоверием или совсем равнодушно.

Храм

В с. Думанове до 1744 года была деревянная убогая крытая соломой церковь с обыкновеннейшим потолком. В 1744 году построенная также церковь деревянная о трёх куполах, которая просуществовала до 1875 г., присоединена к православию в конце прошлого века. В 1801-м году в ней был антиминос, освященный Иларионом епископом Переяславским в 1776 году.

Старая церковь в 1875 г. разобрана, а равно и колокольня при ней существовавшая и из остатков годного материала построили некоторые хозяйственные постройки на усадьбе священника, столоду и амбар, а остальной материал, употреблённый бывшим священником Чирским на дрова для отопления его квартиры. Старое церковнице с окружающими его могилами и крестами вошли в усадьбу псаломщика и ничем не ограждено от вторжения на него животных и людей. На месте бывшего престола крестьянином с. Думанова И. Вальком [установлено] каменный крест с соответствующей надписью. Оградить старое церковнице с кладбищем, крестьяне на пред-

ложение священника в 1898 году категорически отказались и, наверное, без принуждения начальства не оградят.

Длина церкви с притвором и алтарём 21 ½ арш.⁵⁰, ширина 12 ½⁵¹, окон в ней 10. Церковь имеет почти квадратную форму, с выступом алтарной части и притвора, с одним ныне куполом. Раньше на ней было 5 куполов, похожих на небольшие голубятники, но так как купола эти не украшали здание церкви, а напротив служили причиной порчи крыши, то купола эти были сняты, оставив только средний глухой, а крыша покрыта листовым железом. Ныне существующая церковь имела быть построенной на другой стороне села на ровной и открытой площади между «Мазуровкой» и «Замостьем» против Старого Думанова, как раз среди села, но алчность и продажность крестьян Старого Думанова послужила причиной того, что церковь построена на том же месте на косогоре в тесном пространстве между крестьянскими постройками, а камень заготовленный для постройки церкви и вся площадь имевшая отойти под церковь и усадьбу причта разобрали крестьяне. Архитектор и подрядчик, строившие церковь, из личных расчетов не желали строить каменную церковь, которая обошлась бы несколько дороже против сметы и, следовательно, им меньше бы осталось от постройки, поэтому они начали спаивать крестьян более влиятельных и устроили по-своему. До настоящего времени крестьяне заречной стороны упрекают крестьян Старого Думанова за то, что они пропили церковь.

Внешний вид церкви с. Думанова, самый убогий и некрасивый, свидетельствует о полнейшем равнодушии крестьян к своему храму. В ней нет ни замечательных икон, ни хорошей дорогой утвари, ни ризниц и ничего, что бы свидетельствовало об усердии прихожан к своему храму.

Колокольня при церкви деревянная на 4-х столбах. Колоколов 4. 1-й самый большой в 20 п.⁵², на нём надпись: «1875 г. сооружена крестьянами с. Думанова для Покровской церкви» с изображением св. Александра Невского и [нерозбірливо]. 2-й, на нём надписи нет, весу до 4-х пудов⁵³. На 3-м в верхней части надпись:

50 15,29 м.

51 8,89 м.

52 326 кг.

53 65,2 кг.

«Року Божия 1842» (или 1812), надпись испорчена. 4-й весом фунтов 35⁵⁴, на нём надпись: «Року Божия ~~А~~ЩМА»⁵⁵. Сему последнему колоколу суеверные крестьяне приписывают силу отвращать грозу и градовые тучи».

Причт

Первым священником бывшим при Свято-Покровской церкви с. Думанова был Григорий Горыневич, рукоположённый 6 апреля 1735 года⁵⁶ в Уневе по презенте Фомы Радецкого, управляющего именьями Сигизмунда Линовского думановского старосты. Затем были униатские священники Иаков Горыневич до 1779 года, Иоанн Михальский с 1779 г. по 1791, которому Войцех Рациборовский⁵⁷ в 1786 г. выдал презенту эрекцию, которой назначалось для церкви пахотного поля в 3-х кусках на 10 дней пахоты каждый и сенокоса на 22 косаря. Православные священники до 1823 года неизвестны.

С 1823 по 1832 г. священник Иоанн Ковальский, разорённый помещиком и лишённый прихода за то, что при производстве следствия относительно жестокого обращения с крестьянами, показал действительное число умерших от побоев крестьян. С августа 1832 года по март 1834 наблюдали приход священники Александр Кречковский, Емельян Лапчинский и Пётр Баранович.

С марта 1834 по март 1841 священниками были то Иоанн Ковальский, то Иоаким Турчинский. С марта 1841 по апрель 1853 прих. священником был⁵⁸.

Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, К док д/п 266, 14 арк.

54 14,31 кг.

55 1741 р.

56 17 квітня 1735 року за сучасним літочисленням.

57 Войцех Рациборовський (1734-1798) – шляхтич гербу «Єліта», мечник червоногородський (1761), стольник (1776), хорунжий летицівський (1788), кавалер ордену св. Станіслава. З 1756 року володів містечком Маків, у 1787 р. придбав містечко Шатаву. 1775 року отримав у довгострокову оренду на 50 років Думанів, але фактично в права вступив 1798 року; 1848 року Думанів повернуто до державних земель.

58 Подальша частина літопису втрачена.

Світлана Смірнова,
магістр історії,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

БУДІВНИЦТВО ДЕРЕВ'ЯНОЇ ЦЕРКВИ В С. СИРВАТИНЦІ 1874–1877 Р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦЕРКОВНОГО ЛІТОПISУ)

У с. Сирватинці Кам'янецького повіту Подільської губернії протягом 1876-1878 років будувалася дерев'яна церква, що з перебудовами збереглася до нашого часу. У статті описано процес будівництва церкви у с. Сирватинці. Деталі побудови храму взяті з церковного літопису села, що зберігається у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Ключові слова: священник, церковний літопис, будівництво, церква, с. Сирватинці.

Побудова дерев'яних церков на теренах Поділля залишається темою малодослідженою. Метою нашого дослідження є розкриття деталей побудови церкви II половини XIX ст. на прикладі церкви села Сирватинець. В цьому нам допоміг церковний літопис села.

Відомо, що окрім нині існуючої, в Сирватинцях існувало ще дві дерев'яні церкви. Коли була побудована і якому святому присвячена перша церква – не відомо. Є згадка про існування дерев'яної церкви в с. Сирватинці¹ протягом 1739–1772 рр.¹ Наступна церква була трьохкупольна, дерев'яна, побудована за кошти прихожан, освячена як церква Покрова Пресвятої Богородиці священником (вікарієм) Кам'янецької Свято-Миколаївської церкви Іоанном Площанським. Вона існувала протягом 1772–1876 рр., через аварійний стан була розібрана². Церква, що існує сьогодні (рис. 1), побудована у 1874–1877-х рр. Опис цієї церкви подається в анкетному

1 Говгера В. Організаційна структура Львівської єпархії XVIII ст. (1700–1772). Львів: Тріада плюс, 2014. С.772, 942.

2 Церковний літопис с. Сирватинці // Фонди КПДІМЗ. К П–12972. К док д/п 237. Арк. 4; Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. свящ. Е. Сецинского. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. С. 409.

листка, що є складовою частиною церковного літопису: «Церква дерев'яна, однокупольна, покрита бляхою та пофарбована олійною фарбою – дах зеленого кольору, а стіни побілені. За формою споруда (кораблевидна)¹¹ хрестовидна...»¹¹¹. Саме про її будівництво будемо вести мову.

На Поділлі, приєднаному до Російської імперії у 1793 р., початок ХІХ ст. слугував межею, за якою старі типи малоруських церков вже перестають створюватися, а з'являються нові, з північними формами та мотивами в оздобленні³. Протягом ХІХ – поч. ХХ ст. церковне будівництво переважно розвивалось в рамках російського стилю⁴. До 1830-х рр. храмовбудування здійснювалось в формах пізнього класицизму. Провінційне церковне будівництво здійснювалось як за авторським, так і за зразковим проектами в дусі класицизму⁵. Церковне будівництво в 1830–1870-ті рр. характеризується російським стилем (інша назва цього періоду – «тоновський»: русько-візантійський чи офіційно-академічний)⁶. Поклав початок російському стилю в церковному будівництві 1830 р. імператор Микола І. Він обрав, за конкурсом на побудову церкви св. великомучениці Катерини в Санкт-Петербурзі, проект архітектора К. Тона^{1V}, що був виконаний в стилі храмів московської школи ХV–ХVІ ст.⁷ Цей стиль сподобавшись імператору отримав офіційне схвалення. У 1830, 1844, 1858 рр. К. Тоном були розроблені та опубліковані креслення для побудови дерев'яних та кам'яних церков, якими користувались губернські архітектори. Зокрема церква в с. Сирватинці будувалася за проектом архітектора Ф. Несторова, який був складений на основі Альбомів К. Тона (рис. 2)⁸. Згодом, в Російській імперії, з'являється ціла серія видань фасадів та планів з храмового будівництва в «тоновському»

3 Павлуцький Г. Г. Деревянные и каменные храмы // Древности Украины, вып. І. Киев: Изд. Импер. Моск. Археол. Об-ва, 1905. С. 3.

4 Берташ А. В. Церковное строительство в Польше и на Северо-западе России в средине-конце ХІХ в. // Sztuka Europy Wschodniej Искусство Восточной Европы Art of Eastern Europe 1, 2013. С. 235.

5 Там само. С. 236.

6 Там само.

7 Там само. С. 237.

8 Тон К. А. Церкви, сочиненные архитектором Его Императорского Величества профессором архитектуры Императорской академии художеств и членом разных академий Константином Тоном. СПб., 1838; Тон К. А. Проекты церквей, сочиненные Архитектором Его Императорского Величества... Дополнение 1-е. СПб., 1844.

стилі (рис. 3)⁹.

На законодавчому рівні процес будівництва церков регулювався Будівельним статутом, що був опублікований в 12 томі видання «Свод законов Российской Империи» 1857 р. Зокрема, у ст. 215 Будівельного статуту йде мова про те, що дозволяється всюди будувати дерев'яні церкви, якщо прихожани не мають коштів на зведення кам'яних церков. Рекомендовано, щоб дерев'яні церкви будувались на кам'яних фундаментах¹⁰. Виходячи з цієї норми закону, в Сирватинцях вирішили будувати дерев'яну церкву на кам'яних фундаментах.

В примітках до ст. 216 Будівельного статуту зазначено, що «для керівництва бажаючих будувати церкви... і для керівництва Губернських Архітекторів видана книга – Составление планов фасадов и профилей»¹¹. Звідси видно, що проекти нових церков мали опиратися на законодавчо затверджені зразки планів та фасадів храмів.

В Подільській єпархії побудовою нових та ремонтом старих церков займалася Особлива Церковно-будівельна Комісія, що перебувала у відомстві Міністерства Внутрішніх Справ. Ця комісія видавала розпорядження стосовно складання планів та розрахунків на побудову та ремонт церков та виділенням з казни необхідних коштів на це¹². Відповідно до ст. 231. Будівельного статуту плани фасади та рахунки з іншими матеріалами від громадського начальства мали передаватися до Єпархіального Архієрея; звіди з його коментарями надсилатися до Святійшого Синоду, а звіди – знову до Церковно-Будівельної комісії для розгляду та асигнування суми, із назначеного річного кошторису на такі витрати¹³. Тобто, маючи намір будувати нову церкву, парафіяни спільно зі священником повинні були отрима-

9 Атлас планов и фасадов церквей, иконостасов к ним и часовен, одобренных для руководства при церковных постройках в селениях. [М], [1899]. Изд. 3-е: СПб., 1911; Атлас проектов и чертежей сельских построек, изданный от Департамента сельского хозяйства М.Г.И. СПб., 1853; Атлас сельских деревянных церквей по Высочайшему повелению издан Главным управлением путей сообщения и публичных зданий. СПб., 1858; Капинос И. С. Атлас планов и фасадов церквей, иконостасов к ним и часовень одобренных для руководства при церковных постройках в селениях. Москва: Синодальная типография, 1899.

10 Свод законов российской империи повелением государя императора Николая Первого составленный. Изд. 1857 года. Т. 12, Ч. 1. Устав строительный. Раздел 3. С-Пб.: Тип.Втор. отд. Его Импер. Вел. Канцелярии, 1857. С. 49.

11 Свод законов.... С. 49.

12 О постройке, исправлении и обновлении церквей Подольской Епархии в течении 1877 года // Подольские Епархиальные Ведомости. 1879. 1 янв. (№ 1). С. 6.

13 Свод законов... С. 52.

ти позитивне рішення Церковно-будівельної комісії, схвалене Єпархіальним Архієреєм та затверджене Святійшим Синодом.

З церковного літопису ми дізнаємось, що ідею побудови нової церкви з парафіянами обговорював ще священик М. Ровинський¹⁴, який впродовж 1866–1867 рр. опікувався парафією села Сирватинці. А втілив у життя ідею побудови храму його наступник – священик С. Манчинський^V.

В 1871 році, за переконанням свого пастора, в березні місяці парафіяни дали згоду будувати нову кам'яну церкву, на яку пожертвували 300 рублів. Було написано громадське звернення на ім'я керівника губернії князя Мещерського^{VI} про допомогу грошима на будівництво церкви. В тому ж 1871 році, протягом квітня-травня, парафіяни за власний рахунок почали звозити камінь на нову церкву. Всього звезли 30 квадратних сажнів^{VII}. Цілий рік пройшов в очікуванні розпорядження про виділення коштів, проте вони так і не надійшли.

В грудні 1872 року парафіяни написали інше звернення про грошову допомогу на ремонт церкви, на що вони від себе пожертвували 400 рублів та весь будівельний матеріал. За розпорядженням начальства був присланий академік архітектури, архітектор Подільської єпархії Ф. Несторов для ревізії існуючої церкви (котрій був необхідний ремонт). Після ревізії, ним був зроблений висновок, що ремонтувати існуючу церкву марно, це лише зайва трата грошей. Через це він запропонував парафіянам будувати нову церкву. Оглянувши привезений камінь, архітектор порадив не відкладати будівництво. Селяни одразу ж погодилися будувати нову дерев'яну церкву. Для побудови нової церкви додали свої пожертвування в сумі 1500 руб. і погодились необхідний для будівництва матеріал доставити безкоштовно¹⁵. У 1873 році для побудови церкви у Свіршковицькому лісі куплено 100 дубів на бруси, за які заплачено 392 руб. і доставлено до того місця, де мали зводити нову церкву.

9 березня 1874 р. проект на будівництво в Сирватинцях нової дерев'яної церкви був схвалений губернським архітектором Д. Ореховим^{VIII}, що з 1868 р. перебував на посаді Подільського губернсько-

14 Церковний літопис с. Сирватинці... Арк. 6.

15 Церковний літопис... Арк. 18–19.

го архітектора¹⁶. З боку духовенства Архієпископ Подільський та Брацлавський Леонтій затвердив і благословив будівництво церкви в с. Сирватинці. Ним була видана «храмозданна» грамота № 829. Зазначені документи на спорудження нового храму в Сирватинцях громада отримала 24 травня того ж 1874 року. Протягом квітня-травня заготовлялись матеріали та здійснювався пошук підрядника на будівництво нової церкви¹⁷.

7 червня (1874?) Благочинним священиком Феодором Сенгалевичем спільно зі священиками с. Слобідки Смотрицької Кирилом Петровським, с. Свіршковець Еміліаном Ляторовським та с. Кузьминчика Іваном Верескевичем(?) покладено наріжний камінь цієї церкви.

В літописі детально описані урочистості закладки першого каменю. Саме цього дня парафіяни святкували явлення Ікони Сирватинецької Божої Матері, народу з навколишніх сіл прийшло багато, незважаючи на дощ. Коли настав час іти для освячення місця для нового храму, то вперше взята була до хресного ходу шанована народом ікона Божої Матері. Її несли два священики: Йосип Юркевич та Кирило Степанович Петровський. На місце освячення місця прибув благочинний священик Федір Сенгалевич, що мав літургію в м. Купині. Коли обійшли тричі хресним ходом навколо викопаних ровів, благочинний прочитав молитву на колінах у повний голос перед поставленим хрестом, потім освятив приготовлену плиту з необхідним написом, помазав її елеєм, зійшов у рів та поклав її в куті, де мав бути жертвник. На завершення дійства, місцевий священик Севастьян Мончинський проголосив молитву за здоров'я імператора та його родини, Святійшого Синоду та Архієпископа Подільського та Брацлавського Леонтія та настоятелю храму цього і її прихожанам¹⁸. Після цього закінчена була велика панахида священиком Ляторовським на тому місці, де мала бути нова церква. Оскільки при копанні рову для фундаменту було знайдено багато трун, людські кістки були кинуті разом з землею наверх, тому парафіяни та священик побажали, щоб була заупокійна літургія та панахида на могилах їх предків.

16 Задорожник А. Б. Подільські архітектори XIX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 4. С. 267.

17 Церковний літопис... Арк. 20.

18 Церковний літопис с. Сирватинці. Арк. 20–21.

В пам'ять про померлих та похованих у тому місці, де буде будуватися церква було влаштовано поминки – трапезу для 25 жебраків та 50 осіб прийшлих з інших сіл¹⁹.

Будівельні роботи розпочались того ж дня, коли архітектор Ф. Несторов перевіряв розрізи ровів. Одразу ж почали класти камінь. Якість роботи контролював сам настоятель. У червні 1874 р. укладка фундаменту під церкву була завершена. У вересні парафіяни завдяки переконанням священика внесли на побудову церкви 345 рублів сріблом²⁰.

5 червня 1875 р. розпочалося будівництво церкви, власне, укладання дерев'яних брусів. Наглядом за будівництвом займався селянин с. Ганівка Ушицького повіту Мукарівської волості Харлампій Панфілов, за що, згідно укладеного договору, домовилися заплатити йому 1800 рублів та дати будинок для проживання. Роботи під його керівництвом тривали до 6 липня, далі Панфілов перестав працювати²¹.

15 липня роботи з будівництва церкви знову розпочались під безпосереднім наглядом священика Севастьяна Мончинського, який згодився здійснювати нагляд за будівництвом безкоштовно. До 5 жовтня споруда церкви була добудована до карнизів²².

В січні 1876 р. куплено для закінчення церкви 20 дубів (на пожертвувані Іваном Манчинським 50 рублів), за які потрібно було заплатити 82 р. 90 к. Наявних коштів не вистачало, щоб заплатити за дуби, тому парафіяни скористалися правом зазначеним у ст. 238 Будівельного статуту, за яким «Єпархіальне начальство могло надати парафіянам допомогу при будівництві церкви, видавши одному з парафіян, вибраному та уповноваженому ними, книгу для збору пожертвувань від «христоролюбивих благодійників»²³. Вже 20 січня 1876 р. була виклопотана в єпархіального начальства Просительна книга^{ІХ} на ім'я відставного унтер-офіцера Андрія Ковальчука, який в лютому вніс 21 руб. В лютому на церкву надійшли 28 руб. сріблом від орендаря корчми.

19 Там само. Арк. 21.

20 Там само. Арк. 22–23.

21 Там само. Арк. 26.

22 Там само. Арк. 27.

23 Свод законів... С. 53.

В березні кожен господар вніс ще по 1 р. 50 к. з двору, а господиня – по 28 к. сріблом (виняток становили бідняки). Андрій Ковальчук за Просительною книгою в березні вніс 31 р. Всієї суми до березня-квітня було від жертвувань селян 178 р. 68 к. сріблом. Від Андрія Ковальчука отримали 52 р., від орендатора 28 р., а всього 255 р. 68 к. сріблом. Із появою коштів будівельні роботи продовжились протягом 7 березня – 10 червня. Будівництво церкви було закінчено, залишились лише оздоблювальні роботи.

Додатково з домогосподарств зібрано по 1 руб. на будівництво церкви і взято в борг 300 руб. у відставного солдата с. Сирватинець Ігнатія Дмитровича Нагуляка на 3 роки з річним відсотком 8 руб. з кожної сотні. На зібрані гроші куплено 2 ящики покрівельної бляхи за 36 руб. та куплено дошок в м. Жванці за 67 руб. 20 коп. сріблом. На покрівельну бляху дано в завдаток 100 руб. сріблом. Домовились з євреєм м. Городка Синдором про покриття церкви бляхою. За домовленістю він мав отримати 90 коп. сріблом за покриття та пофарбування кожного пуду жести. Синдор роботу якісно не виконував, тому отримавши 34 руб. 50 коп. залишив роботу незавершеною²⁴.

В квітні 1877 р. з дозволу Преосвященного Архієпископа Подільського та Брацлавського Феогноста було перенесено іконостас^x зі старої церкви в нову²⁵.

В червні місяці підписано договір зі столяром Карлом Завацьким на виготовлення вікон та дверей в нову церкву. До серпня робота була виконана, за 12 віконних сплетінь та 4 дверей згідно домовленості столяр отримав 70 руб. В серпні звернулись знову до К. Завацького, щоб він уклав підлогу в побудованій церкві (без дзвіниці) за 50 руб. сріблом, а у вересні дійшли згоди, щоб він зробив деякі столярні роботи в притворі та церкві за 7 руб. Через відсутність коштів, домовились виплатити 57 руб. сріблом до квітня 1878 р. У вересні також позичили в Ігнатія Нагуляка 100 руб. для купівлі дошок. В жовтні закупили дошки на підлогу і того ж місяця була закінчена вся столярна робота всередині церкви²⁶.

В листопаді 1877 р. від Єпархіального начальства отримано дозвіл на освячення церкви^{x1}. Освячення призначено було на 13 ли-

24 Церковний літопис с. Сирватинці... Арк. 29–30.

25 Там само. Арк. 35.

26 Там само. Арк. 32–33.

стопада. Церкву освячував благочинний священик Петро Добржанський (м. Кузьмина Проскурівського повіту) та священик Василь Бельчанський (депутат с. Кремена), які спільно з іншими священиками^{XII} прибули ще 12 листопада. 13 листопада о 10 годині розпочалось освячення води, а потім церкви. Весь храм була заповнена людьми. Літургію здійснював благочинний П. Добржанський спільно з шістьома священнослужителями²⁷.

Після освячення церкви роботи з облагородження території та облаштування церкви не припинилися. У 1879 р. селянином Іваном Щурем (за 37 руб.) була влаштована огорожа біля церкви. 1880 року для закінчення новозбудованої церкви державним казначейством виділено 3000 руб. Селяни, зі свого боку, внесли на користь церкви 236 руб. 13 коп. 1881 року на користь церкви селяни внесли 80 руб., отримані ними від оренди корчми та 60 руб. 30 коп. сріблом власних коштів. В червні 1881 р. куплено дзвін вагою 16 ½ пуд. за 250 руб.

У вересні 1881 року отримано з казначейства на закінчення церкви та влаштування нового іконостасу 1498 руб. 96 коп. сріблом²⁸. А вже у січні 1882 р.^{XIII} розпочались роботи з влаштування нового трьохярусного іконостасу²⁹, які тривали до осені 1883 р. (1 жовтня 1883 р. він був урочисто освячений). Іконостас коштував 1200 руб. Виготовляв його з дерева селянин Савіцький, а писали ікони Яновіцький та Вайноч³⁰. В літописі подано детальний опис іконостасу: «На першому ярусі розташовані наступні ікони: на царських воротах зображений св. Архангел Гавриїл та Пресвята Діва, що отримує добру новину про народження від неї Сина Божого та чотири євангеліста: Матвій, Марк, Лука та Іоанн. Праворуч царських воріт є помісна^{XIV} ікона Пресвятої Богородиці, а далі святителя Миколая та св. благовірного князя Олександра Невського.

В другому ярусі: посередині над царськими воротами зображено Таємна вечеря, праворуч Преображення Господнє, Різдво Хри-

27 Там само. Арк. 35.

28 Там само. Арк. 39.

29 Там само. Арк. 41.

30 Там само. Арк. 44.

стове, Вхід Господа в Єрусалим та Успіння Пресвятої Богородиці; по ліву Сходження св. Духу на Апостолів, Хрещення Господнє, Введення в храм Пресвятої Богородиці та Воздвиження чесного та животворящего хреста Господнього.

В 3-му ярусі: посередині зображення Ікони Пресвятої Богородиці, ліворуч: Воскресіння Господнє, св. Івана Хрестителя, Преп. Івана Кущника^{XV} та св. Петра Московського й Преподобних Антонія і Феодосія, ліворуч: Вознесення Господнє, св. пророка Мойсея зі скрижалями Заповіту^{XVI}, св. Кирила та Мефодія та св. Першомученика Архидиякона Стефана, на лівій – Собор Архистратига Михайла. Всі ці святі зображення розташовані на світло-блакитному фоні позолоченого іконостасу»³¹.

Отже, дерев'яна церква в с. Сирватинці побудована за проектом архітектора Феодора Несторова в «тоновському стилі». Як і більшість церков того часу вона побудована за типовими зразками російського церковного будівництва. Вона мала шатрове покриття. Однокупольна, трьохзрубна розрахована на 500–600 прихожан. Церкви такого типу не являлись рідкісним явищем на той час в Україні^{XVII} (рис. 4, 5). Будівництво церкви тривало з червня 1874 р. по листопад 1877 р. на кошти прихожан. За матеріалами церковного літопису з'ясовано, що впродовж 1871–1877 рр. на будівництво церкви прихожанами та благодійниками було зібрано приблизно 3600 руб. сріблом, а у 1881 р. державою для завершення новозбудованої церкви та влаштування іконостасу було виділено 3000 руб. сріблом. Трьохярусний іконостас було влаштовано 1883 р. Таким чином громада села отримала новий храм, який незважаючи на буремні часи, зберігся до сьогодні.

- I На 1730 р. церкви в Сирватинцях не зазначено. Скоріш за все, парафіяни відносилося до церкви м. Кулина, що була збудована у 1710 р. На 1760 р. церква с. Сирватинці відносилася до Смотрицького деканату Кам'янець-Подільської частини Львівської Єпархії.
- II Планувальна схема церкви типу «корабель» передбачає існування трьох зрубів: бабинця, нави та вівтаря, розташованих вздовж осі захід-схід.
- III Згідно християнської символіки один купол храму символізує єдиного Господа Ісуса Христа; корабель – це символ ковчегу Ноя, що пливе через «життєві перепитії» до тихої пристані (в Царстві небесне).
- IV Тон Костянтин Андрійович (1794–1881) – російський архітектор, що розробив «русько-візантійський стиль» храмового будівництва. Найвидатніші споруди – храм Хри-

31 Там само. Арк. 4–5.

- ста Спасителя та Великий Кремлівський палац. Був ректором Імператорської Академії мистецтв.
- V Севастьян Манчинський був настоятелем в селі Сирватинці протягом 1867-1889 рр. Помер у с. Сирватинці та похоронений на церковному погості. Севастьян Мончинський був сином священника, народився у 1847 р. Після закінчення курсу в Подільській духовній семінарії, у 1867 р рукопокладений у священники до Св.-Покровської церкви с. Сирватинець, у 1876 р. за пастирську діяльність та особливу турботу про будівництво нового храму в парафії нагороджений набедреником і за особисті пожертви при будівництві цього храму, Преосвященнішим Феогностом висловлено Боже благословення з проголошенням вдячності. В 1877 році відзначений Святійшим Синодом з видачею грамоти, у 1885 році нагороджений скуфією від святішого Синоду. У 1889 р. у зв'язку з хворобою (сліпота) став заштатним священником. Помер 19 жовтня 1891 року на 44 році життя. Після себе залишив дружину Анну 43 р. та дочку Олімпіаду 18 р., яка вийшла заміж за священника Олександра Левицького, який ще при житті Мончинського зайняв парафію с. Сирватинець.
- VI Іван Васильович Мещерський – подільський губернатор в 1869–1873 рр.
- VII 30 саж.2 дорівнює 136.5675 м2. Тобто 1 кв. саж.= 4.55225 м.2
- VIII Дмитро Орехов до призначення на Поділля працював молодшим архітектором Орловської губернії.
- IX Просительна книга – дозвіл на збір пожертвувань для будівництва церкви чи інших потреб, видається на ім'я конкретної людини за зверненням священика та парафіян.
- X Іконостас – це перегородка, що складається з одного чи кількох рядів впорядковано розміщених ікон. Ним відділяється вівтарна частина в приміщенні православного храму.
- XI Благочинний Сенгалевиц доніс єпархіальному начальству, що нова церква не міцна і може впасти. Тому через переписки тривалий час церква не освячувалась.
- XII С. Слобідки Смотрицької Кирило Петровський, с. Чорної Івни Молдавський, с. Нового Поріччя Михайло Конський, с. Яромирки Іван Дибалевич, с. Демшина Єлиферій Веселовський.
- XIII В цій частині літопису (арк. 4–5) помилково вказано, що новий іконостас влаштовано у 1877 р.
- XIV Намістна ікона – ікона святого чи свята, в честь якого освячений престол храму, те саме, що храмова ікона.
- XV Іоанн Куцник – християнський святий. Його пам'ять в православній церкві вшановується 15 січня.
- XVI За Біблією, скрижалі – це дві кам'яні плити, де викарбувані 10 заповідей.
- XVII Такого типу церкви є в с. Воронки Рівненської області (Свято-Миколаївська церква 1888 р.), с. Пекарщина Житомирської обл. (Успенська церква 1909 р.), с. Слобідка Житомирської обл. (Миколаївська церква 1895 р.) та ін.

Рис. 1.

Рис. 2.

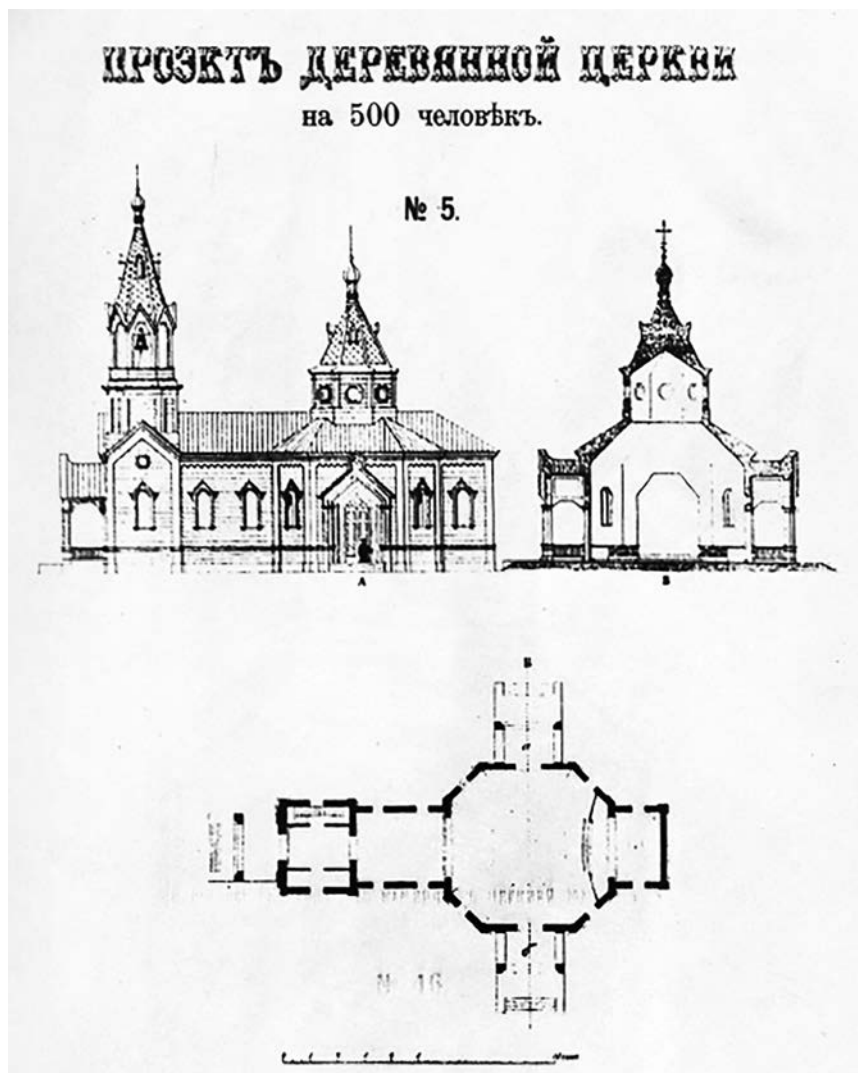

Рис. 3.

Рис. 4.

Рис. 5.

Олеся Кух,

керівник гуртка Позашкільного
навчального-виховного об'єднання

Вадим Стецюк,

доцент, докторант кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

«ВУЛИЦЯ В ЯРМОЛИНЦЯХ» ФРАНЦА РУБО: КАРТИНА В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Стаття присвячена обставинам створення і контексту сприйняття картини відомого художника кінця XIX – початку XX ст. Франца Рубо «Вулиця в Ярмолинцях». Показано, що картина була створена в умовах єврейських погромів 1881–1882 рр. і в ній автор прагнув зобразити реалії життя подільського містечка зазначеного часу.

Ключові слова: Ф. Рубо, Ярмолинці, євреї, містечко (штетл), погроми.

В російській науковій та популярній літературі сформувався образ Франца Рубо як видатного російського баталіста, що створив низку унікальних за масштабами полотен панорамного типу – «Оборона Севастополя», «Бородинська битва». Насправді цей стереотип надзвичайно далекий від реальності – Франц Рубо народився і виріс у родині громадян Франції (та й сам більшу частину життя був французьким громадянином), отримав освіту і провів більшу частину свого життя в Німеччині, підданство якої отримав у 1912 р.¹

Однак в науковій літературі практично недослідженим залишається «український вектор» біографії Франца Рубо, одному з проявів котрого присвячено цю розвідку.

Слід зазначити, що родина Рубо, залишаючись офіційно громадянами Франції, з першої половини XIX ст. проживала в Одесі, відіграючи помітну роль в житті міста. Саме в Одесі й народився 1856 р. майбутній художник, там же він отримав базову мистецьку освіту, після чого вступив до Мюнхенської академії мистецтв².

1 Федорова О. В. Франц Рубо. Москва: Искусство, 1982. С. 101.

2 Там само. С. 28, 33.

Як зазначає дослідниця життя і творчості Франца Рубо О. Федорова, «вже в самому початку творчого шляху в художника намітились дві теми, які хвилювали його упродовж всього життя. Одна з них – побут народу України, де пройшли дитячі роки художника. Друга – Кавказ»³. Потрібно зазначити, що тема Кавказу фактично була привнесена в творчість митця ззовні – після повернення з навчання в Мюнхенській академії мистецтв художнику запропонували масштабний контракт на оздоблення військово-історичного музею Кавказького військового округу, втілення якого й зробило Рубо відомим художником-баталістом. Водночас, працюючи на Кавказі, художник чимало часу приділяв створенню побутових картин, що зображували повсякденне життя північнокавказьких народів.

Водночас інтерес Франца Рубо до української тематики відомий щонайменше з часу навчання в академії й зберігався упродовж усього життя. Цікаво, що дві перших картини Рубо, написані у 1881 р., це «Загін арабів» і «Атака запорожців у степу»⁴. Очевидно, молодий митець з власної ініціативи вирішив втілити заданий сюжет за допомогою цікавих для нього козацьких персонажів.

Згодом Франц Рубо неодноразово звертався до української тематики. Особливо активно він опрацював сюжети, пов'язані із побутом українського села, на межі століть, коли вже здобув визнання як художник-баталіст і мав можливість зосередитись на цікавих йому темах⁵.

На окрему увагу серед картин Ф. Рубо заслуговує картина «Вуличні торгівці. Вулиця в Ярмолинцях Подільської губернії», що стала першою спробою художника звернутись до побутового жанру. На жаль, окрім кількох побіжних згадок, дослідники практично не характеризували зображеного живописцем сюжету. До того ж, описи, присутні в науковій літературі, сповнені численних неточностей. Так, у брошурі, укладеній В. Даниленко, зазначено, що «Та найбільше чим прославилась вулиця Хмельницька, це картиною видатного живописця-баталіста Франца Рубо «Вулиця в Ярмолинцях». На якій була зображена ця сама вулиця, тільки в 1882 році. За цю картину художник отримав академічне звання, а картину виставили на продаж

3 Там само. С. 40.

4 Там само. С. 40.

5 Там само. С. 84.

за 2000 рублів»⁶. Насправді професором Академії мистецтво Рубо став лише у 1903 р.; також викликає сумніви факт продажу картини – твори подібної тематики переважно купували колекціонери, однак про перехід «Вулиці в Ярмолинцях» до якоїсь колекції невідомо.

Малопереконливим видається нам також аналіз картини, наведений в книзі однієї з провідних дослідниць творчості Франца Рубо, О. Федорової. Щоб уникнути перекручень авторської думки, дозволимо собі розлогу цитату: «Одним из первых произведений Рубо на бытовую тему явилась картина «Улица в Ермолинцах Подольской губернии», написанная в 1882 году и экспонировавшаяся на выставке в Петербургской Академии. Сюжет этой картины близок передвижническому. Художник представил один из уголков украинской провинции: на улице села Ермолинцы, у заезжего дома «Одесса», тучный купчина продает свой товар, привезенный в стоящей рядом повозке с двумя распряженными лошадьми. Идет обычная серая деревенская жизнь. Словно прижавшись друг к другу, стоят ветхие домишки с худыми крышами. Поблескивают золоченые купола местной церквушки. По разъезженным колеям уходящей вдаль дороги медленно движется повозка с сеном. За ней шагает пожилой крестьянин с мешком за плечами. Одинокие маленькие фигурки людей почти затерялись среди неприглядного пространства. Серый пасмурный день, грязная улица, редкие прохожие – во всем ощущается полное уныние. Настроение застоя и тоски, пронизывающее всю окружающую природу, сопутствует ленивому течению сельских будней.

Картина «Улица в Ермолинцах Подольской губернии» была высоко оценена Советом профессоров Академии и получила положительные отзывы публики»⁷.

Погоджуючись із дослідницею щодо схвального сприйняття картини як фаховим середовищем, так і громадськістю загалом, а також загальний песимістичний характер твору, відзначимо кілька важливих моментів.

Насамперед абсолютно неможливо погодитись, що на картині зображено «ліниве протікання сільських буднів». Нагадаємо, що Яр-

6 Вулиці нашого містечка (краєзнавча подорож: історія вулиць) / Укл. В. Москаленко. Ярмолинці: [Б. в.], 2015. С. 6.

7 Федорова О. Указ. соч. С. 42.

молинці селом на той час не були, маючи статус містечка. Ця різниця в статусі була суттєвою і чітко усвідомлювалась сучасниками. Понад те, у Правобережній Україні специфічність статусу містечка додатково підкріплювалась особливим етнічним складом населення – оскільки діяла заборона на проживання в сільській місцевості євреїв, і водночас єврейське населення не могло покинути так звану «смугу осілості», саме в містечках концентрувалась єврейська людність регіону⁸.

Сконцентроване в містечках українське єврейство змушене було існувати в специфічних соціальних умовах. Певна його частина вела успішний бізнес і взагалі досить успішно інтегрувалась в імперську спільноту. Однак абсолютна більшість єврейського населення відверто бідувала, належачи до так званих «торгівців повітрям», тобто перебиваючись випадковими заробітками. Це призводило як до маргіналізації єврейської людності; так, вельми показовим є приклад, наведений у спогадах білогвардійського генерала О. Лукомського – він пригадує, що в Проскуріві наприкінці ХІХ ст. деякі євреї підробляли, переносючи на плечах пасажирів екіпажів, що застрягли в болоті на небрукованих вулицях міста⁹. Водночас містечкове перенаселення позначалось і на зовнішньому вигляді населених пунктів – практично кожен будинок неодноразово перебудовувався, отримуючи при цьому надзвичайно своєрідний вигляд¹⁰.

Саме містечкові реалії й зображено на картині Ф. Рубо. Центром композиції виступає небрукована вулиця, справа від якої знаходяться типові єврейські будинки з високими гонтовими дахами. Зліва помітно заїжджий двір, а за ним селянські хати. На передньому фоні кілька людей: справа містечковий єврей (можливо, дрібний перекупник або лахмітник), зліва – два купці, що торгуються із заможним селянином або шляхтичем.

Картина була створена в момент, коли Російською імперією прокотилась хвиля єврейських погромів, значною мірою інспірованих або підтриманих владою. До того ж, саме в цей час були запроваджені так звані «Тимчасові правила», які історик М. Штереншиц

8 Лукин В. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. Вып. 2: Подолия. Санкт-Петербург: Издатель А. Гершт, 2000. С. 57.

9 Лукомский А. С. Очерки из моей жизни // Вопросы истории. 2001. № 3. С. 98.

10 Лукин В. Указ. соч. С. 57.

оцінив як «кріпацтво для євреїв»¹¹. У нашому розпорядженні немає доказів, що Франц Рубо намалював свою картину під впливом поточних політичних подій, однак безперечно, що популярність «Вулиці в Ярмолинцях» значною мірою була обумовлена цими політичними подіями. Адже сюжет картини наочно спростовував закиди влади на адресу євреїв смуги осілости як «експлуататорів» місцевого селянства, демонструючи їх бідність та непрості умови їх життя. Більше того, саме єдиний не єврей – поміщик або багатий селянин – виглядає на картині найзаможнішим, що підкреслено як одягом, так і наявністю власного верхового коня, абсолютно недоступного більшості селян та жителів містечок.

Слід відзначити, що «Вулиця в Ярмолинцях» Рубо особлива ще з однієї причини. До початку XX ст. тема містечкового життя фактично перебувала за межею інтересу живописців. Лише у 1920–1930-х рр. до цієї теми починають звертатись такі митці як Марк Шагал, Хаїм Голдберг, Мане Катц¹². Однак Рубо не лише випередив майже на півстоліття звертання до містечкових мотивів, він також, на відміну від згаданих художників, подав не апологетичну картину життя в штетлі, створену за допомогою модерністських прийомів, а створив реалістичну картину життя конкретного подільського містечка.

Загалом, попри те, що «Вулиця в Ярмолинцях» значно менше відома, ніж інші картини Франца Рубо, її можна вважати певним знаковим моментом в житті митця. Рубо продемонстрував, що він не лише талановитий баталіст, але й митець, здатний тонко передавати особливості пейзажі та декларувати живописним твором певні соціальні ідеї.

11 Штереншис М. Евреи: история нации. Герцлия: Исрадон, 2008. С. 388–389.

12 Petrovsky-Shtern Y. The Golden Age Shtetl: A New History of Jewish Life in East Europe. Princeton: Princeton University Press, 2014. P. 386.

Андрій Машталір,

кандидат історичних наук,
керівник навчального відділу, викладач кафедри
педагогіки вищої школи та суспільних дисциплін
ДВНЗ «Тернопільський державний медичний університет
імені І.Я. Горбачевського МОЗ України»,

Михайло Сопіга,

доцент, кандидат історичних наук,
доцент кафедри педагогіки вищої школи та
суспільних дисциплін ДВНЗ «Тернопільський державний
медичний університет імені І.Я. Горбачевського МОЗ України»

ЗАБОРОНА ВШАНОВУВАННЯ ІМЕНІ ТА ТВОРЧОСТІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА У ДОРЕВОЛЮЦІЙНУ ДОБУ

Стаття присвячена забороні вшанування імені та творчості Т.Г. Шевченка у дореволюційну добу. Наводиться інформація про те, як в різних куточках українських земель, що входили до складу Російської імперії влада доклала зусиль задля відміни вшанування імені і творчості українського Кобзаря. Подаються дані про знівелювання владою спроб відзначити в закладах освіти, «Просвітах», церковних установах, державних адміністраціях роковин Кобзаря. Зазначається, що у всіх куточках українських земель, незважаючи на царські заборони, громадськість проводила заходи та започаткувала традиції щодо популяризації імені та творчості Т.Г. Шевченка. У статті аналізуються спроби громадськості спорудити пам'ятник українському поету та аналізуються репресивні дії влади у цьому питанні.

Ключові слова: Т.Г. Шевченко, заборона вшанування, Поділля, «Просвіта», царська влада, Державна дума, Синод, панахида.

Потужним національним символом для української спільноти від середини ХІХ ст. постав образ Тараса Шевченка – Великого Українця, і вимовлене ним слово, яке було зрозуміле як мешканцям міст, так і українських сільських просторів.

Творчість і сама особистість Тараса Григоровича Шевченка стала синонімом і каталізатором опозиційного руху до влади. Після

смерті поета, тогочасні владні інститути докладали максимум зусиль для нівелювання цього фактору.

Метою нашої статті є висвітлення репресивних заходів, організованих царською владою спрямованих на заборону вшанування імені та творчості Т. Г. Шевченка.

Зазначена тема частково знайшла відображення у публікаціях багатьох науковців, зокрема: О. Прищепу¹, В. Мельниченка², С. Вергун³ Г. Кучерова⁴, О. Резниченка⁵, О. Лисенка⁶, В. Милько,⁷ Ю. Гризь⁸, А. Машталіра⁹ та ін.

Неабияку загрозу у творчості та особистості Т. Г. Шевченка вбачав уряд Російської імперії, докладаючи зусиль щодо заборони друкувати і розповсюджувати його твори, практикувалася навіть заборона вшанування пам'яті Кобзаря в ювілейні дати. З наближенням річниць вшанування українського генія Т. Г. Шевченка, 50-річчя від дня смерті 1911 р. і 100-річчя від дня народження 1914 р., до яких готувалися українці, зокрема і на Поділлі, проросійські націоналісти

- 1 Прищепу О. П. Тарас Шевченко в освітньо-культурному просторі міст Правобережної України: від заборони до вшанування (друга половина XIX – початок XX ст.) // Т. Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ: матер. круглого столу. Київ: Ін-т іст. України, 2014. С. 55–66.
- 2 Мельниченко В. Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Черкащині: зародження та розвиток традицій // Краєзнавство. 2010. № 1–2. С. 205.
- 3 Вергун С. І. Правоохоронна система російського самодержавства у боротьбі з українським друкованим словом (Т. Шевченко і транспортна жандармерія) // Т. Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ: матер. круглого столу. Київ: Ін-т іст. України, 2014. С. 49.
- 4 Кучеров Г. Г. Бібліотека-читальня у містечку Печарі Подільської губернії (1908–1913 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський : Оіом, 2010. Т. 14. С. 52–64.
- 5 Резниченко О. Культ Шевченка в його історичній ретроспективі (дорядянський період) // Медіапорт. 2004. 4 берез. С. 11–17.
- 6 Лисенко О. В. Популяризація творчої спадщини Тараса Шевченка українськими «Просвітами» // Т. Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ: матер. круглого столу. Київ: Ін-т іст. України, 2014. С. 158–162.
- 7 Милько В. І. Заборона святкування 100-літнього ювілею Т. Г. Шевченка: позиція депутатів Державної Думи (1914 р.) // Т. Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ: матер. круглого столу. Київ: Ін-т іст. України, 2014. С. 24–32.
- 8 Глизь Ю. І. Київська міська дума та вшанування Тараса Шевченка // Т. Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ: матер. круглого столу. Київ: Ін-т іст. України, 2014. С. 33–37.
- 9 Машталір А. І. Лозовий В. С. Політична інструменталізація постаті та творчості Тараса Шевченка як чинник національного відродження у Наддніпрянській Україні (1917–1920 рр.): моногр. Тернопіль: ФОП Паляниця В. А., 2016. 296 с.

і церква розгорнули шалене травлення свідомого українства в пресі, на вулицях і зверненнях до влади. Так як сам Шевченко творив образ єдиної України, так і її духовна еліта вбачала в ньому образ провідника нації¹⁰. По суті Т. Г. Шевченко зі своєю страдницькою життєвою стежею і визначними здобутками на літературній ниві виконував ідеологічну, просвітницьку, виховну, культурно-синтезуючу роль збирача до купи «українськості» у всіх її проявах¹¹.

Імперським урядом було накладено цілий ряд заборон так чи інакше пов'язаних з ім'ям великого українського поета. У циркулярі Головного управління у справах друку від 24 лютого 1881 р. містилася заборона публікувати в газетах статті, які закликають шанувати пам'ять поета. Циркулярами того ж відомства від 6 квітня 1881 р. до друку було заборонено рукопис книги М. Комарова «Про життя та пісні Кобзаря», а в поданні, надісланому до Київського окремого цензора з іноземної цензури від 26.11.1881 р., зазначалось, що брошура «на малоруському наріччі «Гайдамаки» Т. Г. Шевченка з огляду на її тенденційну спрямованість уявляється незручною до надрукування»¹².

Цензура у 1890-х рр. не оминула творчість українського Кобзаря, так у 1885 р. за «негативне ставлення до «москаля» і «Московщини»» було заборонено видавати і розповсюджувати окремою книгою поему «Катерина». Того ж року, циркуляром від 26 липня було дозволено перевидання поеми Т. Г. Шевченка «Наймичка» «...з обов'язковим дотриманням правил правопису російської мови, а не до буквального передрукування примірника...»¹³

20 лютого 1892 р. циркуляром за № 1064 цензором Фрейманом було накладено вето на друк п'яти творів Шевченка («Гомоніла Україна»; «Ой гляну я, подивлюся...»; «Ой я свого чоловіка в дорогу послала...»; «Орися ж ти, моя ниво...»; «Понад полем іде...»),¹⁴ що входили до збірки українських пісень М.В. Лисенка. З лютого 1893 р. до друку заборонено «Гайдамаки». 22 листопада 1894 р. циркуляром Головного управління... за № 6846 три вірші Шевченка були виключені

10 Прищепя О. П. Вказ. праця. С. 55.

11 Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. Київ: Абрис, 1997. С. 11.

12 ЦДІАК України, ф. 294, оп. 1, спр. 147, арк. 1; Вергун С. І. Вказ. праця. С. 49.

13 ЦДІАК України, ф. 294, оп. 1, спр. 147, арк. 55.

14 ЦДІАК України, ф. 294, оп. 1, спр. 227, арк. 28–29.

зі збірки «Украинский кобзарь. Малороссийские песни знаменитых писателей: Шевченко, Котляревского и пр.», решта творів повинна була бути виправлена «согласно требованиям русского языка»¹⁵.

У цьому ж контексті, у наступні роки, зокрема 20 квітня 1909 р. директор народних шкіл Подільської губернії дає термінове розпорядження інспектору народних шкіл 3-го району Подільської губернії про вилучення в школах книги «Життя Тараса Шевченка». Рокком пізніше – заборонено поширювати «Кобзар» за редакцією Івана Франка, цього ж року – 22 грудня з подачі харківського архієпископа Арсенія, «Кобзар» було визнано «дуже шкідливим для народу в антиморальному та антирелігійному напрямках».

Царська влада у питанні заборони «Кобзаря» пішла далі, наклала арешт на «Малий Кобзар для дітей», а всі примірники вилучалися¹⁶. У шкільних аудиторіях заборона накладалася не лише на Шевченкове слово, а й портретні зображення митця. У багатьох училищах портрети Т. Г. Шевченка виділялися серед інших своїми розмірами і часто прикрашалися вишитими рушниками і зеленню. Це викликало незадоволення влади, про що написала газета «Киевлянин»¹⁷. Особливо державну адміністрацію непокоїла можливість задіяти у ювілейних заходах учнівську молодь. Вимоги не допустити «устройства в... школах юбилейных собраний в память Шевченко и вообще каких-либо отступлений от обычного хода будничной учебной работы, а равно о недопущении распространения в сих школах тенденциозной «украинской» литературы» були розіслані у формі таємних циркулярів по усіх навчальних закладах Правобережної України¹⁸.

Чому так жорстко імператорська влада реагувала на увічнення пам'яті про Кобзаря? Не лише тому, що його творчість сприяла утвердженню та розвитку української мови, а зміст творів визначив їхню високу оцінку в суспільстві¹⁹. Вочевидь ще й тому, що його образ сприяв формуванню спільної національної пам'яті українсько-

15 ЦДІАК України, ф. 294, оп. 1, спр. 227, арк. 29.; Вергун С. І. Вказ. праця. С. 50.

16 Вергун С. І. Вказ. праця. С. 50.

17 О выборе портретов для стен училищ // Киевлянин. 6 июня. 1914. № 24. С. 2.

18 Держархів Житомирської області, ф. 147, оп. 1, спр. 485, арк. 1–1 зв.; Держархів Вінницької області, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 2.

19 Гриценко П. Українська мова в Росії XIX – початку XX ст.: шляхи утвердження // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). – С. XLIV.

го етносу, що суперечило великодержавним національним інтересам Російської імперії²⁰.

Наведемо ще один приклад негативного ставлення влади до імені й творчості Т. Г. Шевченка. Подібно до решти керівників середніх і початкових навчальних закладів Київського навчального округу, директор Вінницького учительського інституту у червні 1914 р. отримав циркулярне розпорядження від попечителя округу А. Деревицького про недопустимість вивішувати на стінах класних аудиторій портретів Шевченка, які, на його думку, «нередко виділяються среди других величиною и бивають украшені вишитими полотенцями, зеленюю и т. п.». При цьому головним аргументом виступала теза, що вивчення творчості українського письменника не було передбачено курсом російської словесності²¹.

Спроби владних структур в такий спосіб розправлятися з іменем і творчістю українського Кобзаря наштовхувалися на супротив, зволікання, саботування, а подекуди зовсім відверте ігнорування царських заборон. Так, наприклад як відомо, твори Шевченка були під повною забороною в Російській імперії. Головне управління у справах друку, так і окремі цензори під різними приводами постійно відхиляли пропозиції про перевидання творів Т. Г. Шевченка, проте, в Російській імперії збірка поетичних творів Шевченка «Кобзар» перевидавалася не менше двох десятків разів²². Книжки Великого Українця друкувалися як у північній столиці, так і в окремих містах українських губерній (Київ, Харків, Одеса), й користувалися стабільним попитом, який постійно зростав. До них долучалися ще й закордонні видання, які нелегально dopravлялись до Російської імперії, зокрема, з Австро-Угорщини²³.

Бажання вшанувати ім'я та творчість поета було мрією багатьох національно свідомих діячів, проте дії влади були спрямовані на знівелювання таких спроб. Наприклад спроби встановлення пам'ятника Т. Г. Шевченку на Караваєвській площі та жваве обговорення у пресі цього питання наштовхнулося на активну діяльність анти-

20 Прищеп О. П. Вказ. праця. С. 63.

21 Держархів Вінницької області, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 35.

22 Прищеп О. П. Вказ. праця. С. 59.

23 Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). С. 253.

українських сил, спрямованих на дискредитацію поета.²⁴ Особливо старалися земляки, російські націоналісти на чолі з А. І. Савенком, називаючи поета «анархистом», «извергом». Київський губернський «Союз русского народа» у доповідній записці міністру внутрішніх справ просив заборонити заходи щодо вшанування пам'яті Т. Шевченка та організацію встановлення пам'ятника поету у Києві²⁵. Крім них, проти пам'ятника виступав колишній намісник Києво-Печерської лаври архімандрит Антоній, який писав листи-доноси генерал-губернатору Ф. Ф. Трепову, висвітлюючи поета як п'яницю, поезія котрого тісно перепліталася з польськими революційними творами А. Міцкевича та С. Гоцинського. Антоній вважав просування ідеї спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку цілеспрямованими революційними діями українофілів.²⁶ Проте, комітет, який опікувався приготуванням до ювілею українського Кобзаря, отримавши схвалення проекту щодо спорудження пам'ятника від міського голови І. М. Дьякова звернувся з клопотанням до Ф. Ф. Трепова про дозвіл на його встановлення, на що той дав вказівку призупинити усі приготування до святкування ювілею. Тож через утиски влади, комісія зі святкування припинила свою діяльність. Тоді комітет вирішив схвалити проект італійця А. Шіортино як остаточний і його було надіслано на схвалення до Міністерства внутрішніх справ й Академії мистецтв. Але спочатку київський генерал-губернатор, а згодом 25 вересня 1914 р. й Академія мистецтв його не затвердили.

Генерал-губернатор Ф. Ф. Трепов не бажаючи самостійно боротися з українським елементом, шукав підтримки в міністра внутрішніх справ П. А. Столипіна. У відповідь П. А. Століпін пропонував Ф. Ф. Трепову вжити усіх необхідних заходів аби ювілей не набув характеру пропаганди ідей українських політичних організацій²⁷. Цю ж точку зору поділяв і заступник міністра внутрішніх справ В. Джунковський, який відправив місцевій адміністрації телеграму із вимогою не допустити проведення вуличних демонстрацій та публічних заходів (винятком були лише заходи в закритих приміщеннях за при-

24 ЦДАК України, ф. 442, оп. 662, спр. 501, арк. 5.

25 Надточій О. Видання та цензура драматичних творів, пов'язаних з іменем Тараса Шевченка, у кінці XIX – на початку XX ст. // Друкарство. 2006. № 4. С. 71.

26 ЦДАК України, ф. 442, оп. 662, спр. 501, арк. 11–12.

27 ЦДАК України, ф. 442, оп. 662, спр. 501, арк. 31.

сутності жандармів)²⁸. Влада видала указ про конфіскацію «Кобзаря» Т. Г. Шевченка у видавництвах і книгарнях Києва – всього було вилучено 7800 примірників²⁹.

Апогеєм царських заборон став 1914 р. – столітні роковини від дня народження Т. Г. Шевченка. На теренах підросійської України було заборонено відзначати ювілей Шевченка. Влада не давала дозволу не лише на встановлення пам'ятників, але й на проведення меморіальних заходів. Так, окремі депутати кадетської та трудової фракцій (загалом 36 осіб) внесли заяву про запит до голови Ради міністрів Російської імперії І. Горемікіна та міністра внутрішніх справ М. Маклакова³⁰. По суті, в документі йшлося про необхідність підтвердження (і у цьому випадку – пояснення) або спростування факту розсилки губернаторам та градоначальникам циркуляру із заборону проводити будь-які офіційні заходи та публічні збори з метою вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка (в тому числі й присвоєння його імені навчальним закладам та вулицям, призначення іменних стипендій, збір пожертвувань на фонд імені Шевченка, проведення панахид «о рабе Божьем Тарасе»)³¹.

Разом з цим, 11 лютого 1914 р., було подано і другу заяву про запит від соціал-демократів (34 чол.), яка мала більш рішучий зміст і стосувалася не лише святкування ювілею Т. Шевченка, а й пояснення фактів закриття українських організацій і переслідування української преси. Пізніше, на засіданні 28 лютого цю заяву було відкликано (тобто фактично вже після прийняття першої, кадетської), натомість прийнято заборону святкування 100-річчя від дня народження Т. Шевченка та заборону православному духовенству служити панахиду. Представник фракції російських націоналістів і помірковано-правих, отець Калинник Рудич (Подільська губ.) на основі нормативно-правових актів, доводив право міністра внутрішніх справ

28 Гаухман М. В. Позиція консервативно-охоронних сил щодо українського питання під час «Шевченківських днів» 1914 р. (на матеріалах Правобережної України) // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. 2011. Вип. 23. С. 26.

29 Глизь Ю. І. Вказ. праця. С. 36.

30 Машталір А., Сопіга М., Романець Л. Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Поділлі в дореволюційний період // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного музею-заповідника: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2018. Т. 2. С. 222–227.

31 Милько В. І. Вказ. праця. С. 24.

розсилати розпорядження про заборону святкування 100-ліття з дня народження Т. Шевченка³². Окремо депутат торкнувся релігійного аспекту питання, зазначивши, що 20 лютого у Києві члени місцевого клубу російських націоналістів, Київського російського зібрання та Свято-Володимирського церковного братства надіслали телеграми міністру внутрішніх справ, св. Синоду, Петербурзькому та Київському митрополитам і т. д. із вимогою не допустити вшанування пам'яті Т. Шевченка³³. Рудич відзначив, що св. Синод видав розпорядження, в якому заборонялася участь православного духовенства в будь-яких масових заходах щодо вшанування пам'яті Т. Шевченка, однак при цьому було дозволено проводити панахиди³⁴. У дійсності ж циркуляр Синоду забороняв проведення панахид по «богохульнику» Шевченку. Церква отримала заборону на поминальні служби³⁵.

Водночас, депутат Державної думи В. Геловані, відзначив, що відповідно до статті 83 «Городового положення» 1892 р. губернатори мали право призупиняти виконання постанов міських дум. Депутат підкреслив, що у даному випадку жодних подібних рішень з боку органів місцевого самоврядування не було, а сама вказівка заборонити проводити на місцях урочисті заходи надійшла згори. Подібно до цього наголошував В. Геловані – закон від 4 березня 1906 р. «Про товариства та союзи» давав право забороняти публічні збори лише, якщо вони порушували громадський спокій або суперечили «суспільній моральності» – що теж не відповідало характеру та суті святкових заходів до 100-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка. У підсумку, депутат закликав Державну думу виконати свій громадський обов'язок, тобто перешкодити незаконним діям міністра внутрішніх справ Російської імперії³⁶. Парламентське обговорення запиту щодо заборони вшанування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка охопило чотири засідання Державної думи³⁷.

32 Машталір А. І. Лозовий В. С. Вказ. праця. С. 59.

33 Столетие со дня рождения Т. Г. Шевченко // Киевская мысль. 1914. № 54 (23 февр.). С. 5.

34 Государственная дума, четвертый созыв, 1913–1914 гг., сессия вторая. Стенографические отчеты. – Ч. 2: Заседания 29–52 (с 22 января по 19 марта 1914 г.). СПб: Госуд. типогр., 1914. Стб. 775.

35 Вільшанська Л. О. Образ Т. Шевченка у суспільній свідомості наприкінці XIX – на початку XX ст. // Т. Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ: матер. круглого столу. Київ: Ін-т іст. України, 2014. С. 138.

36 Государственная дума, четвертый созыв... Стб. 707–708.

37 Милько В. І. Вказ. праця. С. 30.

Під царські репресії потрапило й товариство «Просвіта», яке енергійно взялося за підготовку до ювілею Кобзаря. Так, поліція провела обшук у приміщенні кам'янець-подільського товариства та на квартирах 11 її членів. У «Просвіті» були конфісковані бібліотечні каталоги, книга протоколів, абонементна книжка і вся переписка. Були забрані також книжки зі складу та всі періодичні видання. Книжковий склад і бібліотека були опечатані, а біля входу до приміщення було поставлено городового із наказом нікого туди не впускати. У членів «Просвіти» були конфісковані легальні українські книжки, журнали та газети. Під час обшуку поліція поводила себе надзвичайно некоректно – зривала з глузуванням зі стін портрети українських письменників, забрала навіть відривний календар видавництва «Час». Жандармський полковник Переверзов, побачивши в залі товариства портрет Т. Г. Шевченка, сказав: «Повісили таку гиду на чільному місті та ще й прикрасили як. Все це мазепинці, австріяки, але я з ними скоро розправлюсь»³⁸.

Однак, незважаючи на ці заборони, а також масові арешти напередодні ювілею (23–24 лютого), багатотисячні мітинги і демонстрації все ж таки відбулися не лише в Каневі, Умані, Катеринославі, Кам'янці-Подільському, а й в Москві та Санкт-Петербурзі³⁹.

Таким чином, заборона вшанування імені і творчості Т. Г. Шевченка у дореволюційну добу носила всеохоплюючий характер, була спрямована на ліквідацію проявів української національної свідомості. Яскравим прикладом неспроможності вгамувати бажання українського елемента в Російській імперії були відверті спроби влади контролювати та впливати на діяльність, культурних, освітніх громадських об'єднань. Царський режим чинив перепони, видаючи цілу низку заборонних указів. Непримиренна позиція самодержавства в цьому питанні спричинила в подальшому до консолідації української спільноти та одночасно спровокувала процес сакралізації постаті Т. Г. Шевченка, поширення національного відродження.

38 Лисенко О. В. Вказ. праця. С. 159.

39 Милько В. І. Вказ. праця. С. 30.

Віталій Кульчицький,

*кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки вищої школи
та суспільних дисциплін
ДВНЗ «Тернопільський державний медичний
університет ім. І. Я. Горбачевського МОЗ України»*

Софія Кульчицька,

*студентка Тернопільського національного
педагогічного університету ім. В. Гнатюка*

ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ОСВІТНЬО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ МОЛОДІ НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Статтю присвячено дослідженню політичних передумов розвитку освітньо-виховного процесу молоді на Поділлі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Зосереджено увагу на тому, що прямим результатом державної політики в сфері освіти в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. було значне розширення, зокрема в Подільській губернії, мережі навчальних закладів як початкової освіти, так і середньої. Зроблено висновки про те, що у цілому стан освіти в губернії максимально відбивав загальні соціальні й економічні умови, в яких вона перебувала. Відчутне зростання мережі навчальних закладів у містах Поділля збіглося з періодом суттєвих змін соціально-економічного й політичного розвитку

Ключові слова: *освіта, молодь, школа, патріотизм, Поділля.*

Питання розвитку освіти завжди привертало увагу науковців. Актуальність проблеми полягає в тому, що в Державній національній програмі «Освіта: Україна ХХІ століття» йдеться про головне стратегічне завдання реформування освіти – це виховання патріотичної, творчої, освіченої особистості, становлення її фізичного і морального здоров'я, забезпечення пріоритетності розвитку людини, відтворення і трансляція культури й духовності в різноманітності вітчизняних та світових освітніх зразків. У державних документах акцентується увага на невіддільності освіти від національного ґрунту, на необхідності проведення історико-педагогічних дослід-

джен, метою яких повинно стати розкриття та активне використання культурно-освітньої спадщини українського народу. Ці стратегічні цілі вимагають від педагогів бути обізнаним в історії народу, його освітнього розвитку та пошуку нових якісних методів навчання та виховання.

Розглядаючи політичні передумови розвитку освітньо-виховного процесу молоді на Поділлі наприкінці XIX – на початку XX ст., потрібно відштовхуватись від того, про яку освіту буде йти мова – національну систему освіти чи про освіту на Поділлі в руслі «великодержавницької» освітньої політики. І в тому, і в іншому випадку перш за все потрібно брати за основу законодавчу базу Міністерства народної освіти Російської імперії, як основоположне джерело реформ і перетворень в сфері розвитку освіти. Проте, якщо для системи російськомовної освіти це був позитивний вплив, то для української національної – переважно негативний, а то й руйнівний. Насамперед, під політичними передумовами слід розглядати ті умови для розвитку освітньо-виховної галузі, які були складені в результаті рішень керівних органів щодо даної сфери. У даному випадку, під ними ми можемо розуміти укази імператора, циркуляри міністрів освіти, постанови уряду чи інші правові акти, які мали на території Російської імперії юридичну силу і були обов'язковими для виконання. Особливо прогресивними були в той час реформи, в тому числі і в сфері освіти.

З середини XIX ст. в імперську економіку почали активно проникати елементи ринкових відносин. Промисловці почали запозичувати досвід західних сусідів, які досягали кращих результатів у виробництві з використанням найманої і кваліфікованої праці. Відповідно, це дало поштовх політикам до усвідомлення необхідності реформ в економіці. А оскільки дана сфера напряму залежала від робочої сили і її якості, то почати реформування саме із неї було найдоцільніше.

Прямим результатом цього можна вважати і реформування в сфері освіти, адже побудова нової освітньої мережі була обумовлена потребами капіталістичного розвитку господарства¹. Власне це і можна вважати однією з політичних передумов розвитку освітньо-

1 Анохіна Л. С. З історії освіти у м. Вінниці (II пол. XIX – поч. XX ст.) // Подільська старовина: зб. наук. пр. Вінниця. 1998. С. 104.

виховного процесу молоді у вищезгаданий період як по всій Російській імперії, так і в Подільській губернії зокрема. Відміна кріпосного права в Російській імперії теж посприяла подальшому поштовху до розвитку народної освіти в її окраїнах, в тому числі і на Поділлі².

Загалом, на Правобережній Україні ще на початку XIX ст. склалася система державного управління за зразком Російської імперії. Коли було утворено Міністерство народної освіти, то під його егідою почала формуватись нова мережа навчальних закладів. До неї входили навчальні заклади чотирьох типів: парафіяльні училища, які призначалися для дітей найвищих станів; повітові училища для дітей дворян, купців, державних службовців, заможних ремісників; класичні повітові гімназії і неповні прогімназії – найпоширеніший тип середньої школи; ліцеї, університети – вищі навчальні заклади. Найбільше відкривалось платних приватних пансіонів для дітей дворян. На Поділлі існували всі згадані типи навчальних закладів, крім вищих³.

Необхідно відзначити, що в краї були всі необхідні передумови для успішного впровадження перетворень у сфері освіти, в тому числі і політичні. У другій половині XIX – на початку XX ст. тут були міста, в яких, з огляду на помітну урбанізацію, було просто необхідно засновувати нові навчальні заклади. Зокрема, повітова Вінниця Подільської губернії своїм статусом відповідала стратегії уряду: «відкривати навчальні заклади в містах, що являють собою центри релігійної, духовної і громадської діяльності»⁴.

У зв'язку із соціально-економічними реформами існуюча система освіти зазнала значних змін, які вносилися і регулювалися відповідними урядовими постановами.

Так, існуючі типи початкових шкіл, які передбачалися статутом 1828 року, а саме: повітові і сільські школи міністерства освіти, училища Міністерства державних маєтностей, церковно-парафіяльні і єпархіяльні школи, зберігалися і оголошувалися загальнодоступними.

2 Вороліс М. Г. Розвиток початкової освіти на Поділлі в 1861–1918 рр. // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. Вінниця, 1999. Вип. 1. С. 42–45.

3 Анохіна Л. С. З історії освіти у м. Вінниці (II пол. XIX – поч. XX ст.) // Подільський телеграф. 2001. 13 верес. (№ 12). С. 10.

4 Держархів Вінницької області. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 7.

Вони об'єднувалися однією назвою – початкові народні училища і повинні були працювати за єдиною програмою. Жінки отримували дозвіл на вчителювання в народних училищах. Отже, створювалась єдина система початкової освіти з курсом на поступове запровадження на місцях загального початкового навчання⁵.

У процесі реалізації урядового курсу, практика народних училищ дійшла і на Поділля. Так, 1 квітня 1908 року Вінницька дума прийняла рішення «відкривати кожного року по одній двокомплектній школі» (училище з двома учителями на 100 учнів)⁶.

У квітні 1915 року Вінницький голова повідомляв подільського губернатора, що згідно плану в місті було відкрито 11 училищ, зокрема в районах: Дубовецькій Слободі, Липках (Замостя), Садках, Старому місті, Малих хуторах, при окружній лікарні, в «Мурах» та ін. Ці школи переважно були однокласними і двокласними. У перших навчалися три роки, в других – чотири.

Починаючи з 70-х років XIX ст., в містах, в тому числі і на Поділлі, відкривались початкові школи нового типу з шестирічним терміном навчання, які отримали назву міських вищих училищ. Їх поява була обумовлена потребами капіталістичного розвитку господарства. Вищі училища давали випускникам закінчену початкову освіту, необхідну для роботи в канцеляріях, на транспорті тощо⁷.

Щодо правового регулювання середньої освіти, то тут в результаті реформування намітились такі зрушення.

Міністерство народної освіти Російської імперії, реагуючи на об'єктивну вимогу часу, коли державі потрібні були освічені освітні кадри для промисловості, торгівлі та інших галузей капіталістичного господарства, 19 листопада 1864 року затвердило статут реальних гімназій⁸. Вони прирівнювались до класичних гімназій, але курси стародавніх мов – латини і грецької, були замінені на сучасні європейські мови: французьку, німецьку, англійську. Реальні гімназії відкривали шлях випускникам у вищі

5 Вороліс М. Г. Початкова та середня освіти на Поділлі в другій половині XIX – початку XX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр. Вінниця, 2004. Вип. 2. С. 11–13.

6 Держархів Вінницької області. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 12, 50, 79, 89.

7 Анохіна Л. С. З історії освіти у м. Вінниці (II пол. XIX – поч. XX ст.) // Подільська старовина: зб. наук. пр. Вінниця, 1998. С. 103.

8 Вишневецький О. І. Повернення гімназії // Рідна школа. 1992. № 2. С. 73–76.

навчальні заклади, а в практичній діяльності давали можливість стати помічниками інженерів⁹.

У 1871 році російський уряд провів нову реформу середньої школи, спрямовану на повне відокремлення класичної освіти від реальної. Згідно цієї реформи класичні гімназії повинні були залишатися закладами освіти для привілейованих, а реальні гімназії перетворювались в реальні училища, які призначалися для «среднего сословия, которое еще не привыкло долго и много учиться»¹⁰.

Навчальна програма реальних училищ будувалась на зовсім новій організаційній основі: надання учням загальної освіти і технічних знань з врахуванням практичних вимог регіону. Входячи з місцевих потреб, реальні училища могли мати від трьох до семи класів.

Наступним етапом на шляху реформування системи освіти стало відкриття жіночих навчальних закладів. І першим провісником нового часу стали саме закони про всестанову жіночу освіту відкритого типу¹¹.

Питання про організацію жіночої середньої освіти на державному рівні вирішувалось в Міністерстві народної освіти. Вихідним пунктом перетворень у цьому відомстві щодо жіночих шкіл була доповідь міністра освіти С. Норова 5 березня 1856 р., в якій він детально виклав свої погляди на головні вади існуючої системи. Міністр підкреслив, що особи середнього стану в губернських і повітових містах не мають можливості дати своїм дочкам необхідну освіту. Тому заснування середніх жіночих навчальних закладів відкритого типу було б, на його думку, подією величезної ваги для країни.

Схвалююча резолюція Олександра II на цю доповідь поклала початок організації середньої жіночої освіти на державному рівні. У травні 1858 року він затвердив «Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти». Але на території України воно поширювалося на всі губернії, крім трьох – Київської,

9 Анохіна Л. С. З історії освіти у м. Вінниці (II пол. XIX – поч. XX ст.) // Подільська старовина: зб. наук. пр. Вінниця, 1998. С. 92.

10 Держархів Вінницької області. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 34, 35.

11 Кулікова Л. Гімназія як символ кращих традицій у вітчизняній освіті // Історія в школі. 2000. № 4. С. 8–12.

Подільської та Волинської. Попечителі шкільних округ і начальники губерній вказували на головну ваду цього документу – усунення від управління училищами представників тих станів і товариств, на кошти яких вони утримувалися, а також про надмірність повноважень навчальних закладів. Тому вже через два роки – 10 травня 1860 р. – було затверджено проект нового положення про жіночі училища Міністерства народної освіти, згідно з яким при кожному училищі засновувалися дві ради: попечительна і педагогічна. Основна ідея положень 1858–1860 років полягала в тому, щоб залишити за жіночими училищами характер приватних навчальних закладів. Зі свого боку, уряд взяв на себе ініціативу керівництва цією справою через начальників губерній та училищне керівництво Міністерства народної освіти з наданням цим закладам деяких прав нарівні з державними.

Досвід існування перших закладів нового типу протягом десятиріччя виявив необхідність внесення змін у навчальний процес. Тому в травні 1870 року було затверджено нове положення про жіночі гімназії і прогімназії Міністерства народної освіти, за яким жіночі училища перейменовувались на гімназії і прогімназії. Крім того, згідно з новим положенням, для проходження повного курсу в гімназії вводилося сім років навчання замість шести, як це було раніше¹².

Щодо жіночої середньої освіти в українських Правобережних губерніях, то 26 травня 1869 року було затверджено положення про жіночі гімназії і прогімназії в Київській, Подільській і Волинській губерніях. Уряд надавав вихованню жіноцтва в Західному краї особливого політичного значення і прагнув сприяти її розвитку двома способами: організувати державні училища; надавати грошову допомогу особам російського походження, які утримували приватні пансіони.

Уряд взяв на своє утримання жіночі училища в цьому регіоні з тією метою, щоб не залучати коштів громадськості, яка, в свою чергу, буде вимагати своєї участі в управлінні закладами.

Ще одна відмінність – остаточне рішення про заснування нових жіночих гімназій у межах цього регіону приймалося виключно імператором¹³.

12 Сухенко Т. В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 1998. № 5. С. 68.

13 Там само. С. 69.

Згідно цього положення в м. Немирові була відкрита перша на Поділлі «для приходящих дівчат» прогімназія з чотирирічним терміном навчання. Децю пізніше жіночі учбові заклади почали діяти в інших містах губернії.

У липні 1900 р. в складі підготовчого і чотирьох молодших класів у Вінниці відкрилась жіноча гімназія. Інші класи – п'ятий–сьомий, відкривали відповідно роком пізніше. Через десять років на кошти земства був відкритий восьмий (педагогічний) клас¹⁴.

Взагалі мережа середніх жіночих навчальних закладів на Поділлі створювалася дуже повільно, навіть порівняно з іншими регіонами України, адже уряд штучно стримував їх зростання. Так, на 1897 рік у Подільській губернії було всього 9 гімназій Міністерства народної освіти, в той час, як в Полтавській, Чернігівській їх відповідно було по 14 і 20¹⁵. Ці дані свідчать про те, що царський уряд розглядав систему освіти на Поділлі передусім як елемент політичного впливу на суспільство, як інструмент великодержавницької шовіністичної політики відносно населення окраїнних провінцій імперії, а не як засіб поширення освіченості серед широких народних мас.

У пореформений період в систему середніх навчальних закладів для дівчат, крім гімназій, входили епархіальні жіночі училища (відав Синод), Маріїнські училища, згодом гімназії (відомство імператриці Марії Федорівни), інститут благородних дівчат та приватні пансіони, які давали незакінчену середню освіту.

Такого типу навчальні заклади діяли і на Поділлі. Зокрема, в м. Кам'янець-Подільський діяла в період 1867–1917 років Маріїнська гімназія¹⁶.

Для втілення в життя реформи загальної освіти, а також для обслуговування міських вищих училищ виникла нагальна потреба в педагогічних кадрах. Для їх підготовки створювались учительські інститути і учительські семінарії – середні навчальні заклади з трирічним курсом навчання. Інститути готували вчителів для

14 Анохіна Л. С. З історії освіти у м. Вінниці (II пол. XIX – поч. XX ст.) // Подільська старовина: зб. наук. пр. Вінниця, 1998. С. 99.

15 Вороліс М. Г. Стан середньої освіти на Поділлі у 1891–1901 рр. // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. Вінниця, 2007. Вип. 12. С. 187–189.

16 Сесак І. В. З історії Кам'янець-Подільського середнього технічного училища (1903–1919 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. Т. 2. 580 с.

міських вищих училищ, семінарії – для початкових училищ сільської місцевості. Навчання в семінаріях велося по скороченому варіанту програми учительських інститутів.

На той час на Поділлі не було навчального закладу такого типу, а питання про відкриття учительської семінарії в м. Вінниці вирішувалося протягом 29 років. Вперше клопотання було подане в 1878 році, а вдруге – 1907 р.¹⁷ І лише у грудні 1907 року вчительська семінарія була відкрита у с. Потоки, а в червні 1909 року переведена до Вінниці. За період свого існування з її стін вийшло багато вчителів, які сприяли поширенню освіти серед подолян. Проте педагогічна семінарія не могла повною мірою задовольнити потребу регіону в педагогічних кадрах, а тому 1 липня 1912 року за рішенням Міністерства освіти у Вінниці був відкритий учительський інститут. Він був восьмим в Україні. У перший рік у ньому здобували освіту 25 юнаків та дівчат, а згодом їх було 71. Термін навчання становив три роки¹⁸.

Крім цих педагогічних закладів на Поділлі було відкрито ще два: учительську семінарію в Кам'янці-Подільському (1913 р.) і учительську семінарію в Ольгополі¹⁹.

Отже, прямим результатом державної політики у сфері освіти в другій половині XIX ст. було значне розширення мережі навчальних закладів як початкової освіти, так середньої, зокрема і в Подільській губернії. Зокрема, на передодні Першої світової війни лише у Вінниці існували такі навчальні заклади: реальне училище, чоловіча гімназія, три жіночі гімназії, комерційне училище, учительський інститут, учительська семінарія, церковно-учительська школа, залізничне училище, 12 початкових училищ.²⁰

Перелічені вище заклади вже цілком відповідали потребам ринку праці, соціально-політичним та економічним особливостям регіону в умовах становлення капіталістичного господарства.

17 Тростогон А. М. Створення реальних училищ у кінці XIX ст. // Матеріали III історичної краєзнавчої конференції. Вінниця, 1994. С. 25.

18 Томчук М. Учительські семінарії в Правобережній Україні в II пол. XX ст. // Український історичний журнал. 1994. № 4. С. 50–60.

19 Сесак І. В. Освіта на Поділлі: у 2-х ч. – Ч. II. Середні навчальні заклади у другій половині XIX – початку XX ст. Кам'янець-Подільський, 1999. 599 с.

20 Вороліс М. Г. Особливості розвитку середньої освіти на Поділлі в другій половині XIX – на початку XX століття // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. Вінниця, 2000. Вип. 2. С. 55–56.

Якщо говорити власне про політичні передумови розвитку освіти в той чи в інший період, не потрібно забувати, що не завжди ці передумови є сприятливими. Справа в тому, що освітня галузь, будучи в той же час і однією зі сфер політичної діяльності влади, загалом підкоряється політичній стратегії урядового курсу. Досить часто, особливо якщо мова йде про багатонаціональні держави та імперії, освітня система меншин мусить переходити на уніфіковану і систему для забезпечення централізованої політики і полегшення управління освітньою сферою. І цей процес є дуже болісним для національних меншин чи інших народів, адже вони позбавляються чи обмежуються в праві користуватись рідною мовою в навчальному процесі, а відповідно і відчують тиск національного гноблення.

Така ситуація склалась і в Російській імперії відносно України, в тому числі і відносно Подільської губернії.

Розвиток капіталістичних відносин в Російській імперії у середині XIX ст. дав поштовх до корінних перетворень в усіх сферах життя суспільства, в тому числі і в національній культурі, науці, освіті. Відбувалися зміни в суспільній свідомості українського народу, зростали ряди революційно-демократичної інтелігенції, що сприяло боротьбі за відновлення державності і подолання відсталості в соціально-економічному, культурному і освітньому відношенні, та прискорювало прихід української весни національного і культурного відродження²¹.

Відтак, розцінюючи Україну як свою провінцію, царизм неодноразово робив спроби ліквідації української мови, культури і освіти. Царське самодержавство добре розуміло, що знищивши мову і культурні надбання народу, буде знищений і сам народ. Тому в другій половині XIX – на початку XX ст. царизмом було видано ряд заборонних указів, направлених на знищення української мови, культури, науки і освіти²².

Почалися переслідування освітян. Першою жертвою стала національна школа: у 1862 році були заборонені українські

21 Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української школи і педагогіки: навч. посіб. Київ: Знання, 2006. 747 с.

22 Гурський В. А. Освітня діяльність інтелігенції в контексті розвитку педагогічної думки України у 2-й половині XIX – початку XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 1998. Т. 1. С. 177–184.

недільні школи; в 1863 р. заборонено друкувати українські підручники та книжки для народу. Відомим документом – листом міністра внутрішніх справ П. Валуєва до міністра народної освіти О. Головіна від 18 липня 1863 року, що увійшов в історію під назвою Валуєвського циркуляру, рух за національну школу був припинений. У цьому листі говорилося, що «ніякої малоросійської мови (тобто української) не було, нема і бути не може», а друкування книжок малоросійською мовою як духовного змісту, так і начальних і для початкового читання народу треба призупинити²³.

Подальшим кроком російської імперської влади в цьому напрямку став відомий Емський указ Олександра II про заборону друку і поширення книжок українською мовою, виданий 1876 року. Крім того, указ забороняв ввозити з-за кордону книжки, видані «на малоросійському наріччі», не допускав читання українською мовою і т. д. У результаті реалізації цього указу постраждали всі ступені системи україномовної освіти. В університетах звільнялись викладачі. Також не обминули репресії і середню школу. Вчителів з українофільськими поглядами теж звільняли з роботи або переводили до Росії²⁴.

Проте українське учительство не збиралося відмовлятися від своїх поглядів щодо розбудови національної школи. Репресивна політика царського уряду тільки посилювала напругу. Педагогічна громадськість активізувала свою діяльність. На нарадах, зборах, конференціях вчителі заслуховували доповіді, приймали резолюції, звернення. Влада вороже поставилася до активізації педагогічного руху за національну школу. Попечителям навчальних округів Міністерство народної освіти надсилало таємні циркуляри, де вимагалось подавати інформацію про неблагонадійних вчителів, схильних до українофільства. Звичайним явищем на той час у школах були несподівані перевірки, і при наявності відповідних доказів учителів звільняли з роботи.

Після Емського указу пішла ціла черга несприятливих для розвитку української національної освіти указів та постанов:

23 Гупан Н. Педагогічна громадськість у боротьбі за піднесення національної свідомості українського народу на межі XIX–XX століть // Історія в школах України. 2000. № 3. С. 44–47.

24 Там само.

1881 р. – указ Олександра II про дозвіл друкувати окремі словники українською мовою, але російським правописом; 1888 р. – указ про заборону вживання української мови у всіх державних установах, в тому числі і в освітніх закладах; 1895 р. – заборона Головного управління у справах друку видавати і розповсюджувати книги для дітей українською мовою²⁵.

Внаслідок вказаних вище репресивних заходів щодо української освіти українська молодь була позбавлена можливості знайомитися з кращими зразками прозових та поетичних творів українських авторів, не мала змоги прилучитися до культурних надбань свого народу. Щодо навчання народних мас, то більшість дітей шкільного віку залишалися поза навчальними закладами і неминуче прирікалася на неписьменність. У дев'яти українських губерніях з корінним населенням 23,5 млн. чоловік налічувалося 1320 початкових шкіл різних типів, у яких навчалося 67129 учнів. Тобто 1 учень приходився в середньому на 163 жителі. Ще гіршим показник був у Подільській губернії – 1 учень на 400 чоловік. Отже, 98% дітей шкільного віку не мали змоги здобути елементарної початкової освіти²⁶.

Такий стан справ викликав хвилю обурення серед української інтелігенції. У періодичних виданнях почали з'являтися численні публікації на підтримку національної школи. Такі ж домагання ставили деякі земства, міські думи, науково-просвітні і технічні з'їзди, підкреслюючи, що українське суспільство потерпає через відсутність своєї школи і відповідної літератури. Нарешті сама Рада міністрів Російської імперії визнала наприкінці 1904 року, що низький рівень грамотності українського населення є результатом заборони видання популярної літератури рідною мовою. І поки в урядових колах обмірковувалося питання освітньої політики на Україні, на початку 1905 р. вибухнула революція, прискоривши розв'язання проблеми. У вересні того ж року Кабінет міністрів Російської імперії скасував заборону українського друкованого слова, визнавши її несвоєчасною²⁷. З певними змінами такий стан справ зберігався до

25 Гурський В. А. Вказ. праця. С. 177–184.

26 Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X ст. – початок XX ст.): нариси / під ред. М. Д. Ярмаченко, Н. П. Калениченко, С. У. Гончаренко та ін. Київ, 1991.

27 Гупан Н. Педагогічна громадськість у боротьбі за піднесення національної свідомості українського народу на межі XIX – XX століть // Історія в школах України. 2000. № 3. С. 44–47.

початку Першої світової війни. У питанні мови викладання з боку царату і надалі проводилась шовіністична політика, спрямована на заборону української мови. Усі педагогічні заклади на Україні, в тому числі і на Поділлі, мали готувати викладачів для початкових народних училищ виключно російською мовою.

Лише після жовтневої революції, у 1917 році Українська Центральна Рада почала здійснювати систематичну політику українізації школи. У березні 1917 року керівництво Центральної Ради добилось від Міністерства освіти і Тимчасового уряду Росії дозвіл на викладання українською мовою у початкових школах тих регіонів, де проживає українське населення. У цей же період були розроблені нові принципи освіти: обов'язковість, безкоштовність, наступність, які були схвалені Українським національним конгресом 6–8 квітня 1917 року. Було засновано курси перепідготовки вчителів. У нових школах вивчали курс «українознавства», створювались бібліотеки, лабораторії, започатковано випуск навчальних кінофільмів, вийшло біля 680 назв книг українською мовою, до осені 1917 року на Україні засновано було близько 2 тис. «Просвіт».

Українізація освіти на Поділлі мала значні успіхи. Заходи Центральної Ради підтримала Подільська єпархія на першому вільному єпархіальному з'їзді православного духовенства Поділля, щовідбувся 18–23 квітня 1917 року²⁸. При Вінницькому вчительському інституті було відкрито однорічні педагогічні курси української мови. Таким чином, діяльністю Української Центральної Ради було закладено політичні передумови для розбудови української школи, за яку боролися передові демократичні верстви протягом усього XIX ст., становище школи починає покращуватись і зміцнюватись²⁹.

У цілому стан освіти в губернії максимально відбивав загальні соціальні й економічні умови, в яких вона перебувала. Відчутне зростання мережі навчальних закладів у містах Поділля збіглося з періодом суттєвих змін соціально-економічного й демографічного розвитку, ознаки якого почали проявлятися в XIX – на початку XX ст. Проте потреби розвитку краю вимагали значно вищого рівня освіченого населення.

28 Держархів Вінницької області. Ф. 680. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 3–5.

29 Вороліс М. Г. Розвиток початкової освіти на Поділлі в 1861–1918 рр. // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. Вінниця, 1999. Вип. 1. С. 42–45.

Максим Сльозкін,
студент Кам'янець-Подільського
національного університету ім. І. Огієнка

ГАЗЕТА «ГРОМАДСЬКА ДУМКА» ПРО УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ (1905–1906 РР.)

У публікації схарактеризовано висвітлення діяльності подільського осередку товариства «Просвіта» на шпальтах першого українського щоденника «Громадська Думка», вказано на особливості культурного життя Поділля в період революційних подій 1905–1906 рр., розкрито певні особливості становлення «Просвіти» в Кам'янці-Подільському.

Ключові слова: газета «Громадська Думка», товариство «Просвіта», просвітницький рух на Поділлі, національне відродження.

На початку ХХ ст. на теренах України широко розгорнувся процес українського націотворення. Проте, державна політика Російської імперії полягала в цілеспрямованому нищенні української культури та освіти. Тому, задля піднесення та популяризації ідей національно-культурного відродження українська еліта потребувала механізму, яким стало товариство «Просвіта», що розгорнуло свою працю на території Наддніпрянщини¹.

Діяльність подільської «Просвіти» привертає увагу науковців. Значний вклад у дослідженні цієї проблеми зробили О. Лисенко², В. Лозовий³, В. Нестеренко⁴, Л. Баженов⁵, О. Завальнюк⁶, В. Прокоп-

1 Кришук Б. С. Суспільно-політичні та культурно-освітні передумови виникнення та становлення осередків товариства «Просвіта» на Поділлі // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир, 2010. С. 171–176.

2 Лисенко О. В. «Просвіти» у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905–1916 рр.): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Київ: Нац.акад. наук України, Ін-т історії України, 1998. 24 с.

3 Лозовий В. С. Становлення та діяльність першої Подільської Просвіти (1906–1907 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам'янець-Подільський, 2011. Т. 17. С. 31–39.

4 Нестеренко В. А. Діяльність товариства «Просвіта» на початку 20-х років на Поділлі // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Доля, 1995. С. 158–160.

5 Баженов Л. В., Кучеров Г. Г. Подільська «Просвіта» у дослідженнях вітчизняних істориків. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2006. С. 306–318.

6 Завальнюк О. М. «Просвіта» і заснування Кам'янець-Подільського державного українсько-

чук⁷, А. Заводовський⁸, Г. Кучеров⁹. Проведений аналіз історичних праць засвідчує, що незважаючи на значне зацікавлення наукової спільноти історією національно-культурного життя на Поділлі, та велику кількість здійснених публікацій, на сьогодні немає спеціального дослідження, котре проливало б світло на те, як діяльність «Просвіти», національний культурний рух у краї знайшов відображення у першій щоденній українській газеті в Наддніпрянській Україні – «Громадській Думці».

Метою цієї статті є з'ясування питання про висвітлення на шпальтах «Громадської Думки» умов і розвитку українського національно-культурного життя в 1905–1906 рр.

Виникнення просвітницьких організацій стало можливим завдяки певній лібералізації урядової політики в добу революції 1905–1907 рр. Вперше товариство «Просвіта» було засноване у 1868 р. у Львові, адміністративному центрі Галичини, що перебувала в складі Австро-Угорщини. Її очільником став громадсько-політичний діяч А. Вахнянин. Основним вектором діяльності було визначено видавничу справу. Один з активних діячів, греко-католицький священник о. Степан Качала зазначав на тому, що це «вспомогатиме просвіті» широких народних кіл¹⁰. Вироблена західноукраїнцями модель національно культурної роботи згодом була використана в Наддніпрянській Україні.

Діяльність «Просвіти» на теренах Поділля пов'язана із значною активізацією культурно-освітніх процесів серед населення в період революції 1905–1907 рр.¹¹. Ідея створення на Поділлі просвітянської організації, котра ширила б у народні маси українську культуру,

го університету // Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі: зб. наук. пр. Хмельницький, 1995. С. 15–19.

7 Прокопчук В. С. З історії просвітницького руху на Хмельниччині // Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі: зб. наук. пр. Хмельницький, 1995. С. 19–20.

8 Заводовський А. А. Національна програма українців-подолян в пресі 1906 року // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2000. Вип. 4. С. 12–17.

9 Кучеров Г. Г. Становлення і діяльність сільських товариств «Просвіта» Правобережної України (1905–1923 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. ун-т, 2007. 261 с.

10 Створення товариства «Просвіта» (08.12.1868 р.) // Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія Терору». URL: <http://territoryterror.org.ua/uk/resources/calendar/details/?newsid=175>.

11 Кришук Б. С. Суспільно-політичні та культурно-освітні передумови виникнення та становлення осередків товариства «Просвіта» на Поділлі // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. Житомир, 2010. С. 171–176.

історію, звичаї та традиції виникла на початку 1906 р.¹². Саме цього року розпочалося поширення української преси. Першим щоденним органом Наддніпрянської України стала газета «Громадська Думка», засновниками якої стали Є. Чикаленко, активний політичний та громадський діяч, меценат, фундатор перших щоденних українських газет «Громадська Думка» та «Рада», Б. Грінченко, мовознавець, письменник, поет, публіцист, М. Левицький, громадсько-політичний діяч, дипломат, В. Дурдуківський, мовознавець, педагог. Редактором номеру був Ф. Матушевський, публіцист, громадський діяч, член ТУП та УСДРП, а відповідальним секретарем редакції – В. Козловський¹³.

Газета «Громадська Думка» стала першим загальнонаціональним органом, який охоплював своєю увагою різноманітні проблеми перспектив розвитку України. Не оминуло видання й духовно-культурного життя Подільського краю. Як зазначає дослідниця преси А. Кобинець, газета намагалася «бути органом усієї України», розповідаючи не лише про суспільно-політичні аспекти життя окремого краю, а й розкриваючи зміст духовного та культурного життя українців по всій Російській імперії¹⁴.

8 травня 1906 р. у Кам'янці-Подільському відбулися установчі збори осередку товариства «Просвіта», які отримали схвальні відгуки в пресі. Зокрема, на сторінках щоденника в рубриці «З українського життя» йшлося про те, що така робота дуже потрібна, адже більшість населення або «зовсім неграмотна», а ті, що все ж вміють читати «багато ще потребують, щоб стати освіченими людьми»¹⁵.

За два місяці до проведення зборів у «Громадській Думці» з'явилася публікація «Програма Статуту Подільського Українського товариства «Просвіта»». У ній акцентувалася увага на тому, що після проголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. на часі постала потреба у просвітній роботі. У програмній статті просвітяни чітко визначали механізми щодо досягнення своєї мети¹⁶.

12 Національна програма українців-подолян // Громадська Думка. 6 січня 1906 р. № 6. С. 3.

13 Бурдега Т. Відродження української преси у Наддніпрянській Україні (1905–1907) // Теле- та радіожурналістика: зб. наук. пр. Львів: ЛНУ, 2012. Вип. 11. С. 16–27.

14 Кобинець А. В. Громадсько-політичне життя – цільна тема щоденника «Громадська думка» (1905–1906) // Наукові записки. Київ: Ін-т журналістики, 2001. Т. 21. С. 93–97.

15 Заклик до праці // Громадська Думка. 9 травня 1906 р. № 105. С. 3.

16 Проект Статуту Подільського товариства «Просвіта» // Громадська Думка. 5 березня 1906 р. № 52. С. 5.

Одним з основних напрямків діяльності новоутвореного товариства було утворення бібліотек-читалень. Про це свідчать два «прошення» до Подільського губернатора. У них зазначалося на необхідності відкрити в містечку Жванці, селах Криничани, Карабчїв, Жердя, Жабинці, Боришківці, Драганівка Кам'янецького повіту та с. Ялтушків-Підлісний Могилівського повіту бібліотек-читалень¹⁷. Також зазначалося на прагненні зорганізувати зібрання, «читанки з рефератами та бесідами, що стосуються України», що дозволить «витлумачувати» народові соціальні, національно-політичні та правничі питання. Особливе місце в програмі займала вимога поширення друкованих газет, книжок, листівок¹⁸.

Редакція газети на своїх шпальтах розповідала про те, що засновники «Просвіти» щиро бажають поширити освіту серед подолян, а за-для досягнення своєї мети товариство потребує у працівниках, тому закликає усіх до «єднання навколо цієї роботи»¹⁹.

У січневому номері видання в статті «Національна програма українців-подолян» йшлося про те, що українська нація, чисельність якої складає 20 мільйонів мешканців Російської імперії, має повне право напередодні скликання Думи на рівні з німцями, євреями та поляками висунути власні «політичні, суспільні та економічні вимоги»²⁰. Подоляни акцентували увагу, насамперед, на необхідності впровадження початкової та професійної освіти українською мовою, до якої «на вищих ступенях школи» приєднувалася б російська, «як загальнодержавна». В середніх та вищих школах українською мовою повинні викладатися історія України, література та мова. Щодо початкової освіти, то просвітяни вважали, що вона повинна бути загальнообов'язковою «для дітей обох полів» і безоплатною. В середній та вищій школі освіта також повинна бути загальнодоступною як для чоловіків, так і для жінок. Особливе місце в програмі займала вимога скасування цензури на друк видань як усередині держави, так і на ввезення з-за кордону²¹.

Стосовно суспільно-політичних вимог, то, в першу чергу вису-

17 Прошение правления Подольского украинского общества «Просвіта» подольскому губернатору // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр). Кам'янець-Подільський, 1996.

18 Там само.

19 Заклик до праці // Громадська Думка. 9 травня 1906 р. № 105. С. 3.

20 Національна програма українців-подолян // Громадська Думка. 6 січня 1906 р. № 6. С. 3.

21 Там само.

вался аргументи на користь впровадження виборчої системи. Кожен «горожан [громадянин – М. С.] держави, без різниці полу» з віку 21 року повинен отримати право «обирати та бути обраним» до Державної думи на термін не більше трьох років, а самі вибори мають бути проведені на підставі загального, рівного, безпосереднього таємного голосування. Щодо судів та громадських інституцій, то вони повинні складатися з людей, вибраних місцевою радою, без затвердження цих виборів державним урядом²².

Українці-подоляни висували економічні вимоги, які могли б запобігти безземеллю та малоземеллю селян. Зазначалося, що одним із способів досягнення цієї мети є виділення селянам наділів із казенних, монастирських, удільних земель та дозвіл їх викупити. Наголошувалося на необхідності радикальної зміни функцій Селянського банку, котрий повинен отримати право скупляти землі та продавати їх малоземельним та безземельним селянам. У програмі розглядалася проблема ліквідації посередніх податків, а замість них вимагалося впровадити безпосередній податок на дохід-прибуток та спадщину. Належну увагу приділено захисту прав ремісників, хліборобів, наймитів та «домашніх слуг»²³.

Пробудження національної самосвідомості та потягу до української культури серед народу потребувало не лише певного стратегічного плану діяльності товариства. Насамперед, чи не найважливішим аспектом успішного впровадження ідеї розвитку української освіти та культури була необхідність формування команди лідерів та діячів, котрі досягнуть бажаного результату²⁴. Серед організаторів та активних діячів Кам'янець-Подільської «Просвіти» на початках її функціонування були лікар К. Солуха (голова організації), С. Іваницький, В. Стиранкевич, Ю. Сіцінський, Г. Павловський. Перше засідання новоствореної організації провели 8 травня 1906 р. На ньому були присутні 120 членів «Просвіти», які обговорили нагальні завдання товариства та обрали просвітянську Раду, до якої увійшли 8 осіб на чолі з К. Солухою²⁵

22 Національна програма... // Громадська Думка. 8 січня 1906 р. № 7. С. 3.

23 Там само.

24 Герман О. М. Діяльність товариства «Просвіта» на Поділлі наприкінці XIX – пер. пол. XX ст.: дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Чернівці, 1995. 24 с.

25 Лозовий В. С. Становлення та діяльність першої Подільської Просвіти (1906–1907 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам'янець-Подільський, 2011. Т. 17. С. 31–39.

Редакція газети висловлювала власне ставлення до церковної реформи. Засуджувалася байдужість парафіяльних священників, які «обмежуються відправою служб божих» та критикувалася позиція митрополитів та архієреїв, котрі «живуть магнатами, до них звичайному чоловікові і доступитись трудно». Тому, організатори видання акцентували увагу на тому, що церковний собор «котрий має ось-ось зібратися» повинен повернути канонічний стан церкви та відділити її від держави²⁶.

Щодо Подільської губернії, то на шпальтах видання повідомлялося про початок видання щомісячного журналу «Православная Подолія», який редагував протоієрей Ю. Сіцінський. Редакційна колегія «Громадської Думки» підтримувала журнал у прагненнях запровадити проповіді українською мовою, щоб «українське духовенство не боялося свого начальства». У статті йшлося про те, що для подільського селянина найзрозумілішою є українська мова, тому й проповіді треба вести рідною для парафіян мовою. Це обґрунтовувалося тим, що перепис населення 1897 р. показав, що на Поділлі проживає понад 3 млн. українців, а таких, що вважають українську мову рідною – близько 2,5 млн. Тому редакція «Громадської Думки» вважала, що «якщо українське духовенство хоче йти з народом, то нехай не цурається його рідної мови і обстоює нею справжні народні інтереси». У газеті, наголошувалося, що тепер «часи змінилися», тому основним завданням священнослужителі вважали видання українського Євангелія, що дасть змогу спілкуватися священникам із народом його рідною мовою²⁷.

«Громадська Думка» порушувала питання про використання української мови в церковному житті. Видання інформувало про майже повну відсутність українських перекладів Святого Письма. На шпальтах газети повідомлялося, що ще з XVII ст. зупинилася будь-яка робота в цьому напрямку. Позитивні тенденції простежуються лише з початком національного відродження у XIX ст., коли активізувалася робота по створенню українського перекладу святого писма. Автор статті завдячував П. Кулішу, І. Левицькому та С. Пулюю, завдяки праці яким у 1903 р. у Відні видали Біблію, написану україн-

26 Орган подільського духовенства в обороні народної української мови // Громадська Думка. 4 березня 1906 р. № 51. С. 2.

27 Там само.

ською народною мовою. Проте, залишалася невирішеною проблема легалізації книг на території України, бо ввозити українські книги з-за кордону заборонялося урядом. «Найвищим маніфестом» імператор дозволив друкувати українські книги на теренах Росії. Таким чином, пропонувалося отримати дозвіл на створення українського перекладу Святого письма на території України²⁸. Порушена проблема мала важливе значення для переважної більшості українського народу, світогляд якого був православно-релігійний.

Отже, на сторінках «Громадської Думки» порушувалися проблеми національно-культурного життя Подільської губернії у 1905–1906 рр. Позитивно оцінювалася діяльність товариства «Просвіта» та культурно-просвітніх ініціатив подільських громадських діячів. Зокрема, редакція газети відчутно симпатизувала програмній статті українців-подолян, у якій висувалися не лише культурно-освітні, а й політичні та соціально-економічні вимоги. Також висловлювалася підтримка подільським священикам, котрі прагнули до видання Біблії українською мовою та ведення проповіді нею.

²⁸ Святе Письмо Старого й Нового Завіту українською мовою // Громадська Думка. 21 лютого 1906 р. № 40. С. 2.

Андрій Павловський,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ЮРІЙ ЛИПА У СТОЛИЧНОМУ КАМ'ЯНЦІ: ЖИТТЯ ТА ТВОРЧІСТЬ

У статті йдеться про кам'янецький період життя (1919-1920 рр.) письменника і громадського діяча Ю. Липи, висвітлено його літературну діяльність, виокремлено художні твори митця про Кам'янець-Подільський в період української національної революції.

Ключові слова: Юрій Липа, Кам'янець-Подільський, Українська Революція, столиця УНР.

Завдяки статусу тимчасової столиці Української Народної Республіки, Кам'янець-Подільський став знаковим для багатьох учасників і сучасників національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. Серед них – громадський діяч, прозаїк, поет, лікар, автор української геополітичної концепції, один з визначних ідеологів українського націоналізму Юрій Іванович Липа (1900–1944 рр.). Вивченням його життєвого та творчого шляху займалось уже не одне покоління дослідників. Постаць Юрія Липи стала предметом ретельної уваги ще від самої його загибелі, а її першими дослідниками стали представники діаспори¹. Проте, попри наявність низки публікацій липознавців у періодичних виданнях, наукових збірниках тощо, їх дослідження ще далекі від завершення. Тож окремі періоди життя та творчості письменника досі потребують більш детального дослідження. Зокрема його перебування у Кам'янці-Подільському.

То як же привела доля тоді ще зовсім юного Юрія Івановича в Кам'янець на Поділлі?

Зі сторінок щоденника Ю. Липи дізнаємось, що прибуттю молодого чоловіка та його батька до Кам'янця-Подільського передувала небезпечна пригода. Пропонуємо розглянути її хронологію.

¹ Янчук О. Пороги Вічності Юрія Липи. URL: <https://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=1502>.

Щасливий збіг обставин

Майже через 20 років після арешту, пограбування, переслідування і загрози розстрілу, заподіяними румунськими окупантами недалеко Березова Нижнього на Станіславівщині наприкінці травня 1919 року, Юрій Липа в листі до редактора А. Жука написав: «*Вражає вас віра в провидіння? Бачите, є між нами тільки одна різниця... вас не розстрілювали, а мене розстрілювали. Небезпека смерті дуже багато дає: або ламає, або перевиховує*»².

Тоді Іван та Юрій Липи, а також міністри І. Андрущенко і Ю. Коллард із дружиною поверталися з лікування в Косівському санаторії до Коломиї. Румунські солдати їх заарештували та пограбували. А щодо подальшої долі міністрів та їх родин подали запит до своєї столиці – Бухареста. Як діяти, Липи не знали. Зате знав Ю. Коллард – він утік з-під варти за зручної нагоди. А румунські солдати не зважилися розстріляти інших затриманих, адже боялися розголосу. Тому змушені були їх відпустити. Без документів і перепусток потерпілі тиждень переховувалися у горах.

Порятував міністрів і їх родини щасливий збіг обставин – вони виїхали зі Станіславівщини урядовим поїздом, який перевозив канцелярії Морського і Освітнього міністерств з Коломиї до звільненого (3 червня) від більшовиків Кам'янця столичного³.

Тож Липи прибули до Кам'янця на початку червня 1919 року і стали свідками та активними учасниками багатьох місцевих подій – вони залишилися в місті під час встановлення польської влади, дочекалися повернення українського уряду і виїхали назавжди з Кам'янця-Подільського перед черговим захопленням міста більшовиками на початку липня 1920 р.

Студент

У Кам'янці-Подільському протягом липня-серпня 1919 р. тривав набір нових студентів до університету. Брали всіх охочих за умови наявності середньої і навіть початкової освіти та можливості сплатити 250 крб. на рік. Юрій Липа записався на юридичний факультет, сподіваючись продовжити перерване навчання. За відсутності оригіналу атестату про повну середню освіту його було зараховано «умовно дійсним студентом» від 31 жовтня 1919 р.

2 Стамбол І. І., Кучеренко С. В. Іван та Юрій Липи. Харків: Фоліо, 2016. С. 70.

3 Там само. С. 53–54.

Чим займався Юрій Липа до зарахування на юридичний факультет – невідомо. Принаймні про це мовчать джерела. Можна припустити, що він міг перебувати серед двадцяти хлопців, що записалися в школу гардемаринів, яка була організована в Кам'янці у вересні 1919 р. і проіснувала всього півтора місяці. Принаймні таку версію озвучує заступник голови Благодійного фонду імені Івана і Юрія Липи С. Кучеренко⁴.

Що ж відомо наразі про навчання Ю. Липи в університеті та які офіційні документи маємо? На жаль, небагато:

- протокол про зарахування умовно дійсним студентом від 30 жовтня;
- адресу проживання – Соборна площа, 1;
- запис про сплату 250 крб. за навчання на правничому факультеті університету;
- заяву на відвідування лекцій та практичних занять з політекономії і статистики пр.-доц. С. Остапенка, з фінансового права – пр.-доц. Х. Лебідь-Юрчика, з історії римського права – пр.-доц. В. Завадського, з історії України – проф. В. Біднова, з українського права – проф. П. Клименка, з українського письменства – проф. М. Плевако та з української мови – проф. І. Огієнка⁵.

Той факт, що Липа навчався в університеті підтвердив і тодішній ректор – Іван Огієнко. У спогадах «Світлій пам'яті Івана Липи», опублікованих у журналі «Наша культура» (1937 р.), він писав, що 10 жовтня 1922 року І. Липа *«завітав до мене й просив мене як ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету видати відповідну посвідку його синові Юркові про те, що він був два семестри (1919–1920 рр.) на юридичному факультеті в Кам'янці. Звичайно, потрібну посвідку я охоче видав»*⁶.

Про кам'янецький період у житті Юрія Липи маємо й інші спогади. Український літературознавець, критик і публіцист Михайло Мухин у спогадах «Яснозбройний Юрій», що вперше були

4 Кучеренко С. Кам'янець Столичний у біографії та творчості Юрія Липи. Сторінки історії української революції та більшовицьких репресій на Поділлі (1917–1930-ті рр.). Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2018. С. 250.

5 Там само.

6 Будзей О. Кам'янець Липівський. URL: https://kampod.at.ua/publ/znakhidki_vid_o_budzeja/personaliji/kam_janec_lipivskij/35-1-0-691.

надруковані в журналі «Київ» (Філадельфія, 1953 р.), писав, що в другій половині літа 1919 року в Кам'янці на Поділлі кілька разів бачив Юрія Липу разом із його батьком на обідах у римо-католицькому дитячому притулку⁷: *«Юрій Липа був у ясно-сірій курточці, що так пасувала до його блакитно-сивих очей, ясно-білого обличчя й сріблястої чуприни».*

Напровесні 1920 року Михайло Мухин двічі чи тричі знову зустрів Юрія Липу. Він згадував: *«Поспішаючи десь на обід, я все зустрічав Юрія Липу у цьому пустельному закутку на тлі ефектних архітектурних декорацій – таких рясних у Кам'янці – в западині, звідусіль щільно огороженої мурами та вежами, похмуро-зосередженого, з маленькою книжечкою в руці, білявого й блілого, в променях ясного квітневого сонця, на тлі біло-рожевих квітів магнолії...*

Не маючи нагоди розмовляти, ми лише віталися при кожній зустрічі. Але тепер я поцікавився книжечками в його руках. Цим разом це були прозові «Спогади вдовця» Поля Верлена. Іншим разом були – також у французькому оригіналі – вірші Альфреда де Мюссе. Зрештою, мені завжди здавалося, що довша зупинка й розмова були б не на місці, і, глянувши на титульну сторінку поданої книжки, я швидко біг далі»⁸.

У Кам'янці-Подільському Ю. Липа не тільки здобував освіту, а й продовжив свої літературні вправи. Про це свідчить місцева преса. Невдовзі після прибуття у місто, його публікації з'явилися у виданнях «Життя Поділля», «Наше життя», «Українське слово». Також він був редактором і співавтором першого і другого випусків студентського журналу «Нова думка». Третій (останній) готував Валер'ян Поліщук, який з часом став народним письменником і був розстріляний у 1937 році як ворог народу.

Деякі із зазначених публікацій Юрія Липи охарактеризую детальніше.

Газета «Українське слово» опублікувала його перший поетичний переклад з вірша Гофмана фон Фалерслебена «Уніформа»⁹, журнал

7 Там само.

8 Там само.

9 Липа Ю. Уніформа [Гофман фон Фалерслебен]: поет. пер. з нім. Українське слово. 1919. 2 серп. (Ч. 7). С. 2.

«Життя Поділля» – враження з Одеси «З-над моря»¹⁰, а спогади «Чорноморський кіш»¹¹ у «Нашому житті» були оприлюднені тоді, коли їх автор вже виїхав з міста.

У тому ж «Нашому шляху» в рубриці літературних новин надруковано невеличкий анонс про видання першої книжки (№№ 1–2) студентського журналу «Нова думка» на 80 сторінках і підготовку № 3. У змісті часопису: красне письменство, науково-публіцистичні статті, хроніка літератури, бібліографія і студентська трибуна. Літературні матеріали приймали редактор Юр. Липа (Соборна, 1) і адміністратор Вал. Поліщук (Університет, історико-філологічний факультет)¹².

Юрій Липа – також автор «Нової думки». На її сторінках вийшли:

- вірш «Три кондори»;
- прозовий переклад з книги П. Верлена «Спогади вдівця»;
- поетичний переклад А. Грюна «На березі»;
- есей «Замітка про кубізм»;
- допис «Про форму» (про значення зовнішніх відзнак для української студентської громади);
- публіцистична стаття «Нещасний спадкоємець» (про роль студентства в розвитку нації).

Третій номер «Нової думки» готував Валер'ян Поліщук. Проте до цього випуску, попри ідейне, а часом і фізичне, протистояння чинного та попереднього редакторів, під псевдонімом В. Воїн було вміщено статтю Липи «Нещасний спадкоємець». Автор продовжив одеську тему студентських корпорацій, назвавши студентство «лицарським орденом», по моралі та духовній праці якого пізнається дух нації. Нещасними спадкоємцями апатичного й деморалізованого поразкою революції 1905 р. російського студентства Ю. Липа назвав студентів-українців 1920 р. і висловив сподівання, що суперечності між ними будуть подолані заради великої спільної справи.

Різку оцінку студентському журналу «Нова думка» дав тоді критик Лев Биковський. Він знайшов у виданні більше мінусів, ніж

10 Липа Ю. З-над моря: враження з Одеси. Життя Поділля. 1919. 8 берез. (Ч. 66). С. 2; 9 берез. (Ч. 67). С. 2; 14 берез. (Ч. 71). С. 2.

11 Липа Ю. Чорноморський Кіш: спогади. Наше життя. 1920. Лип. (Ч. 1).

12 Літературні новини. Наш шлях. 1920. 24 берез. (№ 59). С. 3.

плюсів. У нього були зауваження і до оформлення, і до змісту, і до розповсюдження. Биковський назвав видання «анемічним збірником редактора» з «надзвичайно блідим і невиразним обличчям», який «не оправдує своєї назви і не подає жадної нової думки», «органом якої хочете групи, тільки не укр. студентства в Кам'янці»¹³.

Щодо сутичок між Поліщуком та Липою, то про які ж ідейні та фізичні протистояння йдеться? Письменник, редактор Юхим Кошельник у спогадах, опублікованих 1952 року в журналі «Київ» під псевдонімом Б. Сивенко, зазначив про Поліщука таке: «Обох їх часто можна було зустріти також на літературних вечірках, при чому, рідко бувало, щоб вони не мали гострої сутички поміж собою. Річ у тім, що Юрій Липа був палкий патріот УНР, запеклий противник большевизму, а Валеріян Поліщук завжди демонстрував свої ліві, советофільські погляди. Розповідали, що одного разу в університеті між ними дійшло до бійки, при чому поле бою залишилося за Юрієм Липою»¹⁴.

1929 року Ю. Липа в есеї «Лист до літераторів» згадав: «...Се площа в Кам'янці... Комісарська площа в передосіннім сутінковім дню... На площі перед сірим будинком, на дні площі, як у велетенській мушлі, купка піщинок – невеликий відділ кавалерії. Неспокійні коні.

Це відсіч (остання!) Кам'янця проти ворогів, що близько. Чути слова промови: «Для слави, для честі...» Се відповідає командир надтріснутим високим голосом, і раптом – потім – тут, розпихаючи всі почуття, ввірвалася і з'єднала мелодія «Вже воскресла Україна»... Гімн grano інакше, як звичайно, – його grano на відсіч, гарячково, шалено, запановуючо, і одночасно говорив командир, вимахуючи руками. І одночасно говорили сурми, дерлися сурми і торохкотів барабан...

З тою мелодією вийшла еміграція. У тій мелодії українська тихомирна і чавунна гордість. Дзвін сеї мелодії тяжко розлягається над усім принишклим (але як зовнішньо!) краєм...»¹⁵.

Кам'янцю-Подільському Юрій Липа присвятив і новелу – «Кам'янець Столичний», яка увійшла до другого тому тритомника новел «Нотатник» (Львів, 1936 р.)¹⁶. У ній – урядове місто в стані

13 Кучеренко С. Вказ. праця. С. 249–258.

14 Будзей О. Вказ. праця.

15 Липа Ю. Лист до літераторів. Бій за Українську літературу. Київ: Дніпро, 2004. С. 38–39.

16 Будзей О. Кам'янець Липівський. Подолянин. 2013. 17 лип. (№ 28 (1195)). С. 8.

триваючої війни: «Небо було над цим химерним містом достигле і блакитне. Сонце пекло, і в цій спеці зближався вечір без хмар.

Душно було, сіро від пилюги в кімнатах, вузьких, середньовічних вулицях Кам'яця, в цьому камінному, фантастичному гнізді на горі, де несподіванкою була кожна чудернацька лінія мурів і веж фортеці, палаців, церков, мінаретів, костелів. Час від часу над цими закам'янілими декораціями недалеко війна нагадувала про себе уривистими і глухими громами артилерії.

Вибухів люди слухали без зворушення і говорили про свої справи. Тисячі урядовців роїлися в міністерствах і установах, поспішали з праці і до праці, на дижури, до варти, до комісії розроблювання законопроектів. Дехто на мить байдуже прислухався до вибухів, і знов гнались далі, пульсували в ритмі одного тіла... Всі були в френчах, в рештках військового вбрання, не раз навіть жінки...»¹⁷.

Моначевський, один із головних героїв «Кам'яця Столичного», зазначав¹⁸: «...ніколи, ніколи я так не голодував, як у Кам'яці в липні, року Божого 1919-го. Ніколи. Навіть за студентських часів».

Як стверджує доктор філологічних наук Віра Просалова в монографії «Текст у світі текстів Празької літературної школи» (2005 р.), цілком ймовірно, що прототипами зображених героїв були реальні особи, яких міг знати автор¹⁹. Дослідниця припускала, що в процесі роботи над «Нотатником» Юрій Липа користувався своїм записником.

У новелі перед читачем постає образ героя нового типу – інтелігента, безмежно відданого ідеї, цілеспрямованого й діяльного, людини витонченої душевної організації, високого інтелекту. Він – природній провідник, герой європейський і, водночас – типовий представник свого народу.

Зовсім по-різному поводять себе інтелігенти «Кам'яця Столичного»: один вдає з себе переконаного, що війна це не його професійне заняття, другий – нічого не робить, вважаючи, що все марно, третій – проклинає усіх й усе за те, що заважають отримувати задоволення від життя.

17 Липа Ю. Кам'янець Столичний. Дніпро. Київ: Молодь, 1991. С. 56.

18 Там само.

19 Кам'янець Столичний. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Кам'янець_Столичний.

У статті «Михайло Гаврилко» (1942) редактор «Нової думки» описав першу зустріч з митцем-вояком у Кам'янці:

«В серпні 1919 р. оркестра Гаєвського грала, як звичайно, пополудні в парку. Цілий урядовий і неурядовий Кам'янець саме прогулювався під звуки Сеницевого романсу – «Згасає день». Власне тоді підійшов до Івана Липи військовий у старому усусувівському мундирі... представився і гарячково почав доводити щось міністрові. Невідомо, що то було. Лишень раз ураз було чути слова: «Вірте мені, це далеко важніше, як навіть воєнні дії. Це дає підстави на століття». Коли він так само поспішно відійшов, як і прибув, міністр сказав своєму супроводові: «Це був різьбар Гаврилко. Він говорив про негайну потребу зміни сучасного календаря на більш національний, зв'язаний з нашим прастарим минулим»²⁰.

Додам, що про Михайла Гаврилка Юрій Липа хотів написати повість, але трагічна смерть не дала йому здійснити свої плани.

До кам'янецького періоду звернувся Юрій Липа і у вступі до підручника з фітотерапії «Ліки під ногами» (1943 р.):

«Це було в 1919 році. Невеличка українська армія, оточена в Кам'янці на Поділлі з усіх боків більшовиками і поляками, не мала нізвідки помочі. День і ніч відбивалися від ворога частини Директорії, обороняючи свою тимчасову столицю. Надія була, що окремі повстання по цілій Україні сполучаться в одно загальне, і тоді вдасться наново здобути обидві столиці України. Треба було б тільки видержати»²¹.

Також у передмові до книги йдеться про те, що не вистачало їжі, було обмаль амуніції. А найгірше було з ліками: «Не було чим лікувати хворих і ранених. Не було чим гальмувати кровотечі, обнижувати гарячку, гоїти запалені кишки і рани»²².

Усі шпиталі були переповнені. Перевтомлені лікарі, медсестри й фельдшери майже нічим не могли допомогти: «Хіба що вдалося трохи забрати медикаментів від ворога або контрабандою щось прийшло з Заходу. Але цього було мало, незначна кількість ліків не заважувала багато серед загальної біди.

20 Кучеренко С. Вказ. праця. С. 249–258.

21 Липа Ю. Ліки під ногами: про лікування рослинами. Київ: Україна, 1996. С. 3.

22 Там само.

Люди вмирили і недалеко від фронту, і в самому Кам'янці від нестачі найпотрібнішого – хіни, саліцилу, таніну»²³.

У вступі до підручника «Ліки під ногами» Юрій Липа згадав і свого батька: «Батько мій, тоді лікар Військового міністерства, приходив сумний і мовчазний. Дуже часто доводилося тільки безрадно дивитися, як гинуть від пошестей і хвороб найкращі люди»²⁴.

Далі письменник поставив риторичне запитання: «– Чи можна було б лихові запобігти? – не раз питав я себе, дивлячись на те, що діялося серед моїх товаришів, студентів і військових. Можє, є щось таке, що б замінило хіну з далекої Ост-Індії, або заморські тинктури, або фабричні витвори Заходу? Нехай би замінило хоч частково, але все ж і це багато б значило.

Після кам'янецької доби немало минуло часу, але все ж пам'ять моя не могла викреслити тих тяжких хвилин, коли лікарі нічим не могли допомогти хворим.

По Кам'янці пішов я на медицину»²⁵.

На чужину

У липні 1920 р. батько і син Липи виїхали до Станіславова (нині Івано-Франківськ), потім до Львова, а у вересні опинилися в польському Тарнові, де осів український уряд у вигнанні (у таборі інтернованих вояків УНР і УГА). Але Кам'янець-Подільський ще надовго залишається у серці Юрія Липи. Пропоную вашій увазі поетичні рядки про місто над Смотричем, що сформували вірша «Кам'янець» (1926 р.) Юрія Липи (цикл «Міста»):

*Цей лучник спить. Упав до долу лук.
Фортеці обрис думає в тривозі:
Чи ж лучника розбудять ще погрози,
Пожари сел і гарб турецьких стук?*

*А він заснув. І він давно вже спить
Під Смотрича сліпого голос змінний.
Сплять ящірки на мурах. День дзвенить,
Сміються в місті діти, і цвітуть ясмину»²⁶.*

23 Там само.

24 Там само.

25 Там само.

26 Липа Ю. Кам'янець: вірш. Твори. Львів: Каменяр, 2005. Т. 1: Поетичні твори. С. 154.

Підсумовуючи, зазначу, що один рік у Кам'янці Столичному (весна 1919 – осінь 1920 рр.) вплинув на все подальше життя Юрія Липи. Про це свідчать факти, наведені у дослідженні. Життя у Кам'янці-Подільському 1919–1920 рр. було нелегким, але доволі насиченим. У вирі подій був і Юрій Липа. Проте, на превеликий жаль, його життєвий шлях, літературна діяльність у Кам'янці на Поділлі досі чекають свого дослідника. А матеріали, опубліковані тут, лише актуалізують кам'янецький період життя і творчості Юрія Липи.

**Економіка. Медицина.
Повсякдення**

Наталія Варчук,
молодший науковий працівник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

**ПАПЕРОВІ ГРОШОВІ ЗНАКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
ПЕРІОДУ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.
В ЕКСПОЗИЦІЇ «ІСТОРІЯ ГРОШЕЙ»
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА**

У статті подається інформація про грошові реформи Російської імперії в період кін. ХVІІІ – поч. ХХ ст., що чітко відображають економічний стан в період перебування України в складі Російської імперії, від асигнацій до банкнот-«замінників» та скасування обігу паперових грошових знаків.

Ключові слова: гроші, банкноти, монети, рубль, асигнації, кредитний білет.

В експозиції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника «Історія грошей» представлені асигнації, депозитні білети, державні кредитні білети, банкноти Російської імперії кін. ХVІІІ – поч. ХХ ст., що чітко дає змогу відстежити реформації протягом більше 100 років.

Поява перших паперових грошей на теренах України пов'язана з іменем російської імператриці Катерини ІІ (1762–1796 рр.). Ще до її правління склалися обставини, які змушували правлячу верхівку замислитися над впровадженням в обіг паперових грошей. Це було зумовлено інтенсивним розвитком торговельних відносин і новоствореної банківської системи. Так, ще Петро ІІІ (1761–1762 рр.) прийняв указ (від 25 травня 1762 р.) про заснування Державного банку та про запровадження в грошовій системі Росії банківських білетів. Державний переворот 1762 р. завадив виконанню цього указу.

Проте невдовзі критичний стан бюджету (російсько-турецька війна спричинила його дефіцит майже у 2 млн руб.) змусив Катерину II, що захопила владу внаслідок перевороту, повернутися до проблеми паперових грошей.

У 1768 р. граф Карл Сіверс надіслав Катерині II доповідь, в якій обстоював необхідність запровадження на території Росії паперових грошей. Він стверджував, що основною умовою для забезпечення довіри населення до асигнацій є їх приймання завжди і всюди та нагромадження св спеціально створеному банку мідних грошей на суму, на яку буде випущено асигнації¹.

Асигнації – російські паперові гроші, вперше випущені 1769 році за правління імператриці Катерини II. Номінальна вартість – 25, 50, 75 (невдовзі вилучені з обігу) та 100 руб. З 1786 р. запроваджено номінали 5 та 10 руб.² Асигнації забезпечувались мідною монетою, що надавалася асигнаційним банкам у Москві та Санкт-Петербурзі. Всього за часів правління Катерини II випущено асигнацій на суму бл. 10 млн., а до 1817 р. ця сума виросла до 836 млн. руб. Зростання емісії асигнацій спричинило падіння їх вартості і припинення обміну на срібло, а згодом і на мідь. 1796 року асигнаційний рубель дорівнював 68 коп., а 1822 р. – 29 коп. монетою, 1843 р. – замінено державними кредитними білетами. Анульовано їх 1849 року³.

Циркулювали асигнації тільки на внутрішньому ринку. Ввіз і вивіз їх за кордон було заборонено через побоювання припливу в державу фальшивих купюр. Водночас у самій Російській імперії фальшування асигнацій було поширене, хоча винним загрожувала смертна кара.

Перші російські асигнації друкувалися на міцному білому папері зі складними філігранями. Їх малюнок складався з візерунчастої рамки і тексту, виконаного чорною фарбою, а також двох овальних відбитків (медальйонів). Зворотній бік асигнацій був чистим і не містив малюнків. На кожній асигнації були підписи чорнилом двох сенаторів, радника і директора банку. Рамка мала два написи: верхній – «любовь к отечеству», нижній – «действует к пользе онаго»,

1 Рубль Російської імперії. URL: https://pidruchniki.com/13340203/bankivska_sprava/pershi_raregovi_groshi_ukrayinskih_zemlyah.

2 Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Нз. 12258.

3 Зварич В. В., Шуст Р. М. Нумізматика: довідник. Тернопіль, 1998.

а ліворуч і праворуч однакові слова – «государственная казна». У кутах рамки під коронами розміщувалися герби чотирьох царств – Московського, Казанського, Астраханського та Сибірського. Зверху над друкованим текстом було зображено два овали без фарби з емблемами. На лівому овалі – військові регалії (гармати, ядра, прапори) та символічні знаки промисловості й торгівлі (пакунок, бочка, кадучей Меркурія), за якими проглядався корабель. У центрі овалу – двоголовий орел, на ший якого орден Андрія Первозваного. Посеред ланцюга ордена містився геральдичний щит із зображенням Георгія Переможця. Зверху овалу – напис «покоит и обороняет». На правому овалі – скеля, а під нею – бурхливе море та голови різних потвор, зверху півколом – напис «невредима» (рис. 1, 2).

Такий зовнішній вигляд мали перші асигнації Російської імперії, які потрапили до грошового обігу Лівобережної України. Після поділу Польщі гроші поширились і на Правобережну Україну.

У 1839–1843 рр. пройшла грошова реформа в Російській імперії, яка вперше встановила срібний монометалізм. Названа вона ім'ям її ініціатора – міністра фінансів Є. Канкріна. Проведена вона у зв'язку з постійним знеціненням паперових грошей і підвищенням цін на дорожочінні метали, що було спричинено потребою покриття тогочасних видатків в умовах зростання військ. витрат. К. р. було започатковано маніфестом імператора Миколи I від 1 липня 1839 р., згідно з яким в основу грошової системи Росії було покладено срібний рубль і встановлено обов'язковий курс асигнацій (3 руб. 50 коп. асигнаціями дорівнювали 1 руб. сріблом), які ставали допоміжною грошовою одиницею. Також фіксувався курс золотої та мідної монет (1 срібний руб. = 0,097 золотого імперіала = 16 (потім 32) руб. міддю). На срібній основі повинні були укладатися всі операції з казною і приватними особами, вестися підрахунки державних прибутків і видатків, кредитних закладів та ін. Для зберігання срібної монети були утворені депозитні каси, які видавали вкладникам замість отриманого срібла депозитні квитки. Цими квитками передбачалося замінити державні асигнації. Як засіб платежу депозитні білети становили еквівалент срібної монети й відповідно обмінювалися на срібло⁴.

4 Мовчан О. М. Канкріна реформа 1839–1843. // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком. Київ: «Наукова думка», 2007. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kankrina_reforma_1839_1843.

Депозитні білети випускалися лише на ту суму, на яку в депозитній касі накопичувався фонд золота і срібла. Такі білети були рівноправним платіжним засобом поруч із срібною монетою і перебували в обігу на території всієї країни. Користуючись великою популярністю, депозитні білети дедалі частіше використовувалися для погашення зобов'язань, особливо тоді, коли це стосувалося великих платежів.

Неврожай 1840 року і дефіцит державних коштів змусили уряд ухвалити рішення про випуск кредитних білетів на суму 30 млн. срібних рублів. Тож у 1841 р. було випущено нові грошові знаки – кредитні білети 50 руб., що перебували в обігу нарівні зі сріблом і розмінювалися на срібну монету.

Отже, починаючи з 1841 р. у Росії паралельно в обігу перебували три види паперових грошових знаків: асигнації, депозитні та кредитні білети. Їх економічна сутність була різна. Асигнації були засобом обігу і платежу, їх реальна вартість була в чотири рази нижче номінальної. Депозитні білети були фактично квитанціями на срібло. Вони перебували в обігу в розмірі, що дорівнює сумі вкладів, і скарбниця не мала додаткових доходів від їх емісії⁵.

Останнім кроком реформи Є. Ф. Канкріна, згідно з маніфестом від 1 червня 1843 р., була заборона використовувати в грошовому обігу країни всі наявні види паперових грошових знаків та їх заміна на державні кредитні білети. Нові паперові гроші повинні були повністю забезпечуватися золотими, срібними і мідними запасами.

Указом від 21 вересня 1843 р. передбачався випуск білетів номінальною вартістю 3, 5, 10 і 25 рублів, а указами від 2 жовтня 1843 р., 23 лютого та 4 жовтня 1844 р. – білетів в 1, 50 (рис. 3) і 100 рублів. На лицевому та зворотному боці грошових знаків було зображено герб Росії, вміщено витяг із маніфесту, зазначалися рік випуску і номер банкноти.

У 1853 р., з початком Кримської війни, уряд відчув гостру потребу у фінансових ресурсах. Цю проблему було вирішено нерозважливо – додатковою емісією кредитних білетів, що, своєю чергою, призвело до падіння їх курсу і масових обмінів на монети. За таких

5 Шуст Р. М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч. посіб. Київ: Знання, 2009. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/100010-3-groshove-gospodarstvo-ukrainskih-zemel-u-sklad-rosysko-mper-XV-pochatok-XX-st.html>.

обставин 1854 р. уряд призупинив вільний обмін кредитних білетів на срібло. Фінансування Кримської війни 1853–1856 рр. практично звело нанівець позитивні результати грошової реформи 1839–1843 рр. Грошова система почала стрімко руйнуватися, і майже до кінця XIX ст. в Росії існував розладнаний паперово-грошовий обіг.

У 1861 р. було здійснено ряд спроб з метою налагодити функціонування грошового обігу належним чином. Однією з них було здійснення зовнішніх запозичень. Так, 1862 р. уряд уклав угоду з банками «Н. М. Ротшильд і сини» в Лондоні та «Брати Ротшильди» в Парижі про 5% кредит на суму 15 млн. фунтів стерлінгів. Частина цих грошей пішла на поповнення розмінного фонду, що дозволило з травня 1862 р. відновити обмін кредитних білетів на монети. Проте суми були настільки великими, що невдовзі обмінний фонд досягнув свого критичного рівня, і в кінці 1863 р. уряд знову припинив обмін кредитних білетів на золото і срібло. Спроба стабілізації рубля успіху не мала.

Зовнішній вигляд державних кредитних білетів, починаючи від середини 50-х і особливо після 60-х років, зазнав суттєвих змін. На них почали з'являтися архітектурні споруди й портрети історичних діячів – полководця князя Дмитрія Донського (кредитний білет 5 рублів, 1866 р.) (рис. 4), засновника династії Романових Михайла Федоровича (кредитний білет 10 рублів, 1880 р.), Петра I (кредитний білет 50 рублів, 1866 р.) (рис. 5), Катерини II (кредитний білет 100 рублів, 1864 р.) (рис. 6).

Уперше друкувалися зображення імператорських вензелів: на знаках, випущених до 1882 р. – Олександра II, з 1882 р. – Олександра III, а з 1895 р. – Миколи II.

У 1887–1895 рр. було випущено державні кредитні білети нових зразків номіналами 1, 3, 5, 10 і 25 рублів, на зворотній боці яких було зображено герб Російської імперії. Усі кредитні білети, випущені в той період, містили текст з указівками про їхній обмін у касі Державного банку на срібну й золоту монету. Однак на практиці це не виконувалося.

Для налагодження грошового обігу в країні необхідно було провести нову грошову реформу, яка забезпечила б стабілізацію курсу паперового рубля. Агрегуючи золоті запаси та здійснюючи валютні

інтервенції на російських та іноземних біржах, російський уряд від початку 1890-х рр. зумів досягнути стабілізації курсу рубля на певному рівні. До моменту оголошення реформи курс паперового рубля дорівнював приблизно 66 коп. золотом. На цьому рівні й провели девальвацію. Водночас в обіг поступово почало вводитися золото.

Золота монета підлягала обміну на кредитні білети. При цьому між ними було встановлено таке співвідношення: 7,5 рубля кредитних білетів за напівімперіал (5 золотих рублів) і 15 рублів – за імперіал (10 золотих рублів).

У той час Державний банк почав приймати вклади золотом, видаючи натомість депозитні квитанції різної вартості. Ці квитанції без будь-яких труднощів приймалися у сплату казенних платежів на рівні із золотом.

Завершальним етапом реформи було прийняття закону, що регулював емісію кредитних білетів. Державному банку дозволялося здійснювати випуск на 600 млн. рублів. Половина цієї суми забезпечувалася золотом, решта – товарами й нерухомістю. Випуск білетів понад цю суму належало стовідсотково забезпечувати золотом.

Після грошової реформи (1895–1897 рр.) Державний банк перетворився на емісійний, а його кредитні білети – на банківські. Економічне піднесення в країні було підкріплене випуском банкнот, які кредитували товарообіг і вільно розмінювалися на металеві гроші. Це сприяло перебуванню оптимальної кількості банкнот у грошовому обігу, відповідно до потреб господарського розвитку країни.

Проведена реформа дозволяла здійснювати необмежений обмін білетів на золоту монету. Це викликало потребу в проведенні відповідних змін у написах на державних кредитних білетах, який раніше передбачав обмін на срібну монету, як основний засіб платежу. Спершу було випущено білети номіналами 1, 3, 5, 10 і 25 рублів із попереднім зовнішнім виглядом та білети номіналом 50 рублів зразка 1899 р., 100 рублів⁶ (1898 р.) і 500 рублів⁷ (1898 р.), на яких було зображено портрети Миколи II, Катерини II і Петра I відповідно. Усі кредитні білети, які перебували в грошовому обігу до проведення реформи, були вилучені до 1902 р., а з 1905 р. почалася поступова

6 Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Фонди. Нз. 12221.

7 Там само. Нз. 12224.

заміна грошових знаків, випущених у перші роки після реформи, на кредитні білети нових зразків.

У результаті багаторічних творчих пошуків було виведено образ «російської валюти», зображення на якій нерідко перевершували складністю й витонченістю рисунки та гравюри кращих художників. Тоді було випущено в обіг грошові знаки номіналами 3 рублі (зразка 1905 р.), 5, 10 і 25 рублів (1909 р.), 100 рублів⁸ (1910 р.) і 500 рублів⁹ (1912 р.). Останню купюру можна віднести до кращих зразків світових валют. До того ж вона виявилася найбільшою за всю історію паперових грошей. На купюрах номіналом 25, 100 та 500 руб. було зображено портрети Катерини II (рис. 7) і Петра I (рис. 8).

Стабільність паперових грошових знаків похитнулася з початком Першої світової війни, в яку була втягнена Російська імперія. Використання паперово-грошової емісії для фінансування війни стало причиною інфляції, що суттєво зменшило купівельну спроможність рубля. Кредитні білети у великих кількостях пред'являлися для обміну на золото. Це змусило уряд у липні 1914 р. припинити такі операції¹⁰.

У умовах війни емісійна політика царського уряду докорінно змінилась. 1915 р. став останнім роком випуску золотих і великих срібних монет (1 рубль, 50 (рис. 9) і 25 копійок). За різними даними, у 1915 році срібних рублів було випущено від 600 до 5000 штук (у 1914 р. – 536 тис.), а полтини і роздрібні монети замінили на паперові банкноти.

До кінця 1916 року царська монета повністю зникла з обігу; її замінили масовим випуском паперових грошей. Якщо станом на 1 січня 1914 р. в обігу було паперових грошей на суму 1 633 млн рублів, то на 1 січня 1915 р. – 2 947, на 1 січня 1916 р. – 5 617, а на 1 січня 1917 р. аж 9 103 млн рублів.

Після Лютневої революції 1917 р. фінансове господарство країни перейшло до рук Тимчасового уряду. Фінансова політика нової влади значно загострила становище на грошовому ринку. Якщо емісійна політика царського уряду диктувалася лише воєнними потре-

8 Там само. Нз. 12179.

9 Там само. Нз. 12225.

10 Рубль Російської імперії. URL: https://pidruchniki.com/13340203/bankivska_sprava/pershi_paperovi_groshi_ukrayinskih_zemlyah.

бами, то нове керівництво країни вдалося до цього інструменту для вирішення будь-яких, часто другорядних, проблем. За 8 місяців існування Тимчасового уряду емісія паперових грошей зростає вдвічі. Незабаром Тимчасовий уряд вже випускав власні банкноти – повноцінні «думки» та «керенки» у вигляді відрізних талонів в рулонах.

Царський рубль зберігав довіру в населення навіть у роки громадянської війни, тому банкноти і монети царського уряду перебували в обігу до 1921 року, коли були замінені совзнаками.

Рис. 1. Асигнація 10 руб. 1819 р.

Рис. 2. Асигнація 100 руб. 1819 р.

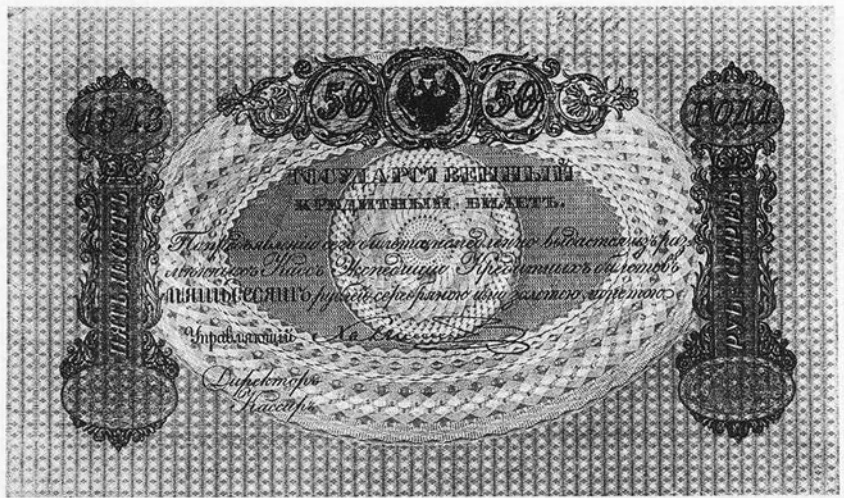

Рис. 3. Кредитний білет 50 руб. 1843 р.

Рис. 4. Кредитный билет 5 руб. 1876 г.

Рис. 5. Кредитный билет 50 руб. 1866 г.

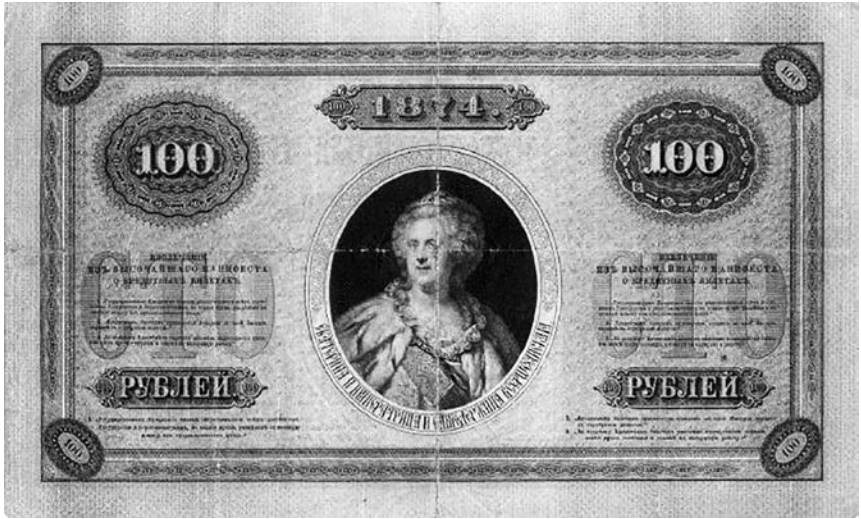

Рис. 6. Кредитный билет 100 руб. 1874 р.

Рис. 7 100 руб. 1910 р.

Рис. 8. 500 руб. 1912 р.

Рис. 9. Банкнота 50 коп. 1915 р.

Іван Романюк,
доктор історичних наук,
професор, кафедра історії та культури України
Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського

Людмила Романець,
кандидат історичних наук,
голова циклової комісії суспільних дисциплін
Вінницького коледжу Національного
університету харчових технологій

РОЗВИТОК ВИНОКУРНОЇ ТА ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто особливості економічного розвитку Правобережної України на прикладі винокурної та цукрової промисловості Східного Поділля в другій половині ХІХ на початку ХХ століття. Проаналізовано позитивні та негативні моменти впливу розвитку промисловості на діяльність дворянства, поміщиків та селянства в досліджуваний період.

Ключові слова: промисловість, Поділля, винокуріння, цукрова-ріння, розвиток, господарство, галузь, земля, гуральня.

Наукова зацікавленість проблемами вітчизняної соціально-економічної історії визначається, з одного боку, недостатнім вивченням, або частковими дослідженнями цієї проблематики, а з іншого – тим, що саме у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – у пореформений час – на українських теренах відбувалось формування ринкових відносин у промисловості, зокрема спостерігався справжній промисловий бум у винокурінні і цукроварінні як в плані його технічної модернізації так і щодо обсягів виробництва готової продукції.

Актуальність обраної теми визначається нагальною потребою критично узагальнити досить складні процеси у розвитку винокурної і цукрової промисловості Східного Поділля під кутом зору впливу на неї нових ринкових відносин у контексті вітчизняної економічної історії.

Проголошення незалежності України відкрило нову сторінку історичних досліджень. Сучасні українські науковці отримали можливість безперешкодно працювати з документами. Дослідники цікавляться різноманітними аспектами соціально-економічної історії України другої половини XIX – початку XX століття.

Прикладом є дослідження Н. Темірової¹, О. Доніка², Т. Лазанської³, О. Машкіна⁴, З. Степник⁵, О. Гордуновського⁶ та інших. Їхні дослідження характеризуються глибоким науковим аналізом та творчим переосмисленням визначеної тематики. Тому автори даної статті роблять спробу розкрити стан винокурної та цукрової галузі промисловості Східного Поділля означеного періоду.

Найважливішими галузями промисловості у другій половині XIX – початку XX ст., які давали найбільші прибутки, продовжували залишатися як і в дореформений час, гуральництво й цукроваріння, чому сприяли не тільки економічне й соціальне становище дворянства, а й урядова підтримка. Зокрема, до початку 1860-х рр. гуральництво було привілеєм поміщиків, які досить суттєво потіснили з цієї галузі козаків, котрі також мали право виробляти горілку. Звільнені від податків на користь держави, гуральні влаштувалися в більшості поміщицьких господарств (їхня кількість і розмір виробництва, як правило, залежали від розміру маєтку). Тому не дивно, що українські губернії були на лідируючих позиціях у країні за кількістю таких закладів. У 1860 р. в Україні налічувалося вже 2497 гуралень, з яких у Подільській губернії було 251⁷.

-
- 1 Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк, 2003. 320 с.
 - 2 Донік О. Участь дворян України в промисловому виробництві // Проблеми історії України XIX–XX ст. 2005. Вип. XIII. С. 121–136.
 - 3 Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К., 1999. 282 с.
 - 4 Машкін О. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал. 1998. № 2. С. 83–91.
 - 5 Степник З. Розвиток винокурної промисловості в Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття: автореф. дис. ...канд. істор. наук:07.00.01. Тернопіль, 2019. 18 с.
 - 6 Гордуновський О. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст. // Український історичний журнал. 2000. № 1. С. 61–71.
 - 7 Донік О. Участь дворян України в промисловому виробництві // Проблеми історії України XIX – XX ст. 2005. Вип. XIII. – С. 127

Особливо при низьких цінах на хліб горілка давала набагато більший прибуток, ніж зернові, тим само гарантуючи поміщикам надійні доходи. Крім того, барда (відходи горілчаного виробництва) йшла на відгодівлю великої рогатої худоби. Це сприяло швидкому розвитку гуральництва протягом всього досліджуваного періоду.

Для виробництва горілки у Подільській губернії використовувалися значна кількість борошна, а також солоду, картоплі та патоки. Головним матеріалом для забезпечення промислового винокуріння сировиною у Подільській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. крім картоплі, була меляса (побічний продукт цукрового виробництва)⁸.

Продукція гуральництва збувалася поміщиками у власних шинках, які влаштовувалися в кожному населеному пункті, відкупниками для продажу в інші губернії. Так із 77 838 шинків і горілчаних лавок, що були зафіксовані 1859 р. в Російській імперії, на українські губернії припадало 37 516, тобто майже половина⁹.

Таким чином, протягом другої половини XIX ст. виробництво горілки на продаж у поміщицьких маєтках продовжувало невпинно зростати і становило одну з найважливіших статей у валовому доході їхніх власників. Найбільшого поширення гуральництва набуло у поміщицьких господарствах Київської й Подільської губерній. В Подільській губернії протягом всього дореформеного періоду гуральництво за вартістю продукції займало перше місце серед усіх інших галузей промисловості, не дивлячись на запровадження у 1851 р. акцизно-відкупної системи в цій галузі¹⁰.

У пореформений час, щоб утримати свої позиції в гуральництві, дворяни-підприємці змушені були більш активно пристосовуватися до нових умов господарювання і ринкової кон'юнктури. Зокрема, згідно з положенням «Про питний збір» від 4 липня 1861 р., на території Російської імперії з 1 січня 1863 р. скасовувалися горілчані

8 Степник З. Розвиток винокурної промисловості в Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. істор. наук:07.00.01. Тернопіль, 2019. С. 8.

9 Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К., 1999. С. 261.

10 Гордуновський О. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст. // Український історичний журнал. 2000. №1. С. 65

відкупи й запроваджувалася акцизна система¹¹. Тобто, монополія дворянства на гуральництво ліквідовувалася, і з того часу кожна особа, придбавши відповідне свідоцтво, могла заснувати таке підприємство. Зі скасуванням відкупів і запровадженням акцизу обкладання заводів було засновано на «нормальному» виході спирту. Перекур проти норми становив так звані безакцизні відрахування на користь заводчика, які були, як правило, вище на заводах, розташованих у містах. Їх власники – переважно купці – одержували право на безакцизний збут усього надлишку спирту понад визначену законом норми перекуру.

Проникнення в цю, фактичну, суто дворянську галузь промисловості капіталів представників інших суспільних верств, особливо купців, створювало велику конкуренцію, яка була не на користь дворян-поміщиків. За словами С. Ю. Вітте, уряд розраховував, що дворянство, маючи досвід і матеріальні цінності, найкраще скористається можливістю реорганізувати і модернізувати виробництво спирту¹². Утім, значна кількість невеликих гуралень у поміщицьких маєтках із примітивним технічним обладнанням і технологією виробництва, не витримуючи конкуренції з великими заводами, стрімко скорочувалася.

Реформи 60-х – 70-х рр. ХІХ ст. дали потужний імпульс у розвитку економіки, формуванню підприємницького класу. Сприяло цьому й нове юридичне підґрунтя для заняття підприємництвом, яке ліквідувало станове обмеження в цій сфері діяльності. Так, положення від 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. «Про мито за право торгівлі та інших видів промислів» закріпило право на свободу торгово-промислової діяльності. Підприємцем відтепер міг стати будь-хто, кому під силу було придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Статут про промисловість 1893 р. надав право засновувати заводи, фабрики та мануфактури в містах і повітах приватним особам, товариствам і компаніям¹³.

11 Корелин А. Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг.: Состав, численность, корпоративная организация. Москва, 1979. С. 81.

12 Гордуновський О. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини ХІХ ст. // Український історичний журнал. 2000. № 1. С. 64.

13 Донік О. Участь дворян України в промисловому виробництві // Проблеми історії України ХІХ–ХХ ст. 2005. Вип. ХІІІ. – С. 124.

Враховуючи скарги поміщиків, уряд в їхніх інтересах 4 червня 1890 р. ухвалив новий закон який заохочував сільськогосподарське гуральництво. Зокрема, з 1 липня 1891 р. скасовувалися безакцизні відрахування для великих заводів, водночас зберігався такий привілей для дрібних підприємств, розташованих у сільській місцевості, тобто поміщицьких (безакцизне відрахування на користь власників «сільськогосподарських» заводів встановлювалося в розміні, обернено пропорційному обсягові виробництва), заборонялося відкривати спирт-заводи в містах, а також створювати в цій галузі акціонерні товариства. Перетворення забезпечили поміщицькому гуральництву збереження його провідного становища стосовно промислового.

Запровадження наприкінці 1890-х – на початку 1900-х рр. державної горілчаної монополії призвело до посилення регулюючої ролі держави в галузі гуральництва, сприяло підтримці поміщицького гуральництва. Зокрема, коли в 1894 р. виникла криза перевиробництва спирту, із метою недопущення її поглиблення в Москві було скликано всеросійський з'їзд гуральників, в якому взяли участь близько 500 власників таких підприємств. За наслідком його роботи наступного року держава взяла на себе право монополії на закупівлю горілчаних напоїв.

Розповсюджуючись поступово, вона до 1904 р. охопила майже всю країну. В українських губерніях, де не було відкупів (крім міст), поміщики користувалися «правом пропінатції», тобто правом на монопольне виробництво і продаж горілки через свої або здані в оренду, насамперед євреям, шинки. Запровадження монополії було надзвичайно вигідним для поміщиків цих губерній, оскільки держава щедро відшкодовувала їм втрату права пропінатції. Отримання від казни великої винагороди за втрату такого права по суті було різновидом викупу, який здійснювала держава перш за все за рахунок головного платника податків – селян. Унаслідок таких заходів протягом 1897–1911 рр. власники гуралень Правобережжя отримали 41,5 млн руб.¹⁴.

Перехід до великого машинного виробництва відбувався в умовах значної концентрації. Це дало змогу Подільській і Київській

14 Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863–1914). Поляки в соціоетнічних конфліктах. К., 1998. С. 127.

губерніям стали головними районами виробництва спирту. Винокурна промисловість була однією з перших, яка застосовувала парове оснащення і стала провідною технічною галуззю ринкової промисловості не лише Східного Поділля, а й всієї Правобережної України. Серед найпотужніших винокурних заводів Східного Поділля вже з 70-х рр. XIX ст. були Бершадський, Немирівський, Сутиський та Чечельницький¹⁵.

Головним джерелом забезпечення прибутків гуралень були відверто пільгові ціни на спирт. Усе це забезпечувало поступальний розвиток винокуріння в поміщицьких господарствах Східного Поділля.

Найбільшого успіху у промисловій діяльності Східного Поділля було досягнуто в галузі цукроваріння. На відміну від гуральництва, яке було представлено невеликими підприємствами, цукрова промисловість на українських землях (Правобережна Україна стала головним районом із виробництва цього продукту в усій Російській імперії) наприкінці XIX ст. концентрувалася в руках невеликої групи цукрових магнатів, які відігравали чималу роль у промислово-фінансових колах і мали значний вплив на урядові органи, що всіляко опікувалися цією галуззю, сприяли монополізації цукрової промисловості¹⁶.

Попри таку урядову політику, до другої половини 1830-х рр. українські губернії щодо кількості цукрозаводів відставали від центральних районів Росії. У своїх маєтках поміщики спершу влаштовували невеликі примітивні цукроварні, які переробляли сировину власного господарства. Великий інтерес до цукровиробництва, прокинувся в 1840-х рр., коли граф О. О. Бобринський та торговий дім купців Яхненків і Симиренків (власники модернізованих цукрозаводів) за короткий час одержали величезні прибутки. За словами сучасника, «цукроманія» опанувала тоді всі класи суспільства. Найяскравіше згаданий переворот позначився на київських контрактах. По салонах, у театрах, на

15 Степник З. Розвиток винокурної промисловості в Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття: автореф. дис. ...канд. істор. наук:07.00.01. Тернопіль, 2019. С. 10.

16 Донік О. Участь дворян України в промисловому виробництві // Проблеми історії України XIX–XX ст. 2005. Вип. XIII. – С. 127.

балах під час контрактів ні про що інше не говорили, окрім як про цукрозаводи та буряки.

1840-і рр. стали поворотними в розвитку цукрової промисловості на українських землях, особливо це стосувалося Подільської губернії, де з того часу потенціал багатьох поміщицьких господарств був спрямований на розвиток цієї галузі, яка набувала все більш виразного комерційного характеру, на її організаційно-технічну перебудову. Удосконалені в технічному плані, коли замість кінської тяги й отримання соку вогняним способом запроваджувалися парові машини й закриті апарати випарювання бурячного соку, заводи почали різко збільшувати розмір виробництва. Цукрозаводчик тепер змушений був використовувати, поряд із кріпаками, найману робочу силу, запрошувати кваліфікованих фахівців. Збільшення розмірів виробництва змушувало його розширювати посіви буряку в маєтку, закуповувати додатково сировину та матеріали на ринку. Таким чином, цукровиробництво із допоміжної ланки господарства маєтку, якими були в багатьох випадках підприємства з переробки решти продукції сільського господарства, перетворюється на самостійне, і в багатьох випадках головне виробництво, якому підпорядковується все поміщицьке господарство. Володіючи великим латифундіями й тисячами кріпаків, поміщики-магнати заснували по кілька великих або середніх цукрозаводів. Лише з 1842 по 1847 рр. кількість діючих цукрозаводів в Україні зросла з 67 до 144.

За вищезазначені п'ять років за неповним даними вартість продукції цукрозаводів України зросла майже в 15 разів (з 328,8 тис. до 4843,7 тис. руб. сріблом)¹⁷.

У наступне десятиліття відбувався подальший розвиток цукроваріння в Україні як щодо зростання кількості заводів, так і розмірів виробництва, яке стає предметом найзаповітніших прагнень великих поміщиків, у першу чергу Правобережної України, котрі уміло пристосувалися до ринкових відносин. Протягом другої половини цього десятиліття загальна кількість заводів, які використовували вогневий спосіб виробництва й дармову працю кріпаків, починає невпинно зменшуватися, на противагу підприємств із паровою технікою, у губерніях активного цукровиробництва. Зокрема, в

¹⁷ Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк, 2003. С. 47.

1856/57 рр. у Подільській губернії було вже 15 парових цукроварень проти 13 вогневих. А всього на той час в Україні налічувалось 87 парових і 145 вогневих цукрозаводів¹⁸. Таким чином, у 40-х–50-х рр. XIX ст. цукрова промисловість характеризувалися не тільки швидким збільшенням кількості заводів, а й концентрацією виробництва, що поступово набувало капіталістичного характеру. Ці особливості поміщицької цукрової промисловості відрізняли її від інших галузей дореформеної промисловості, де на переважній більшості підприємств представників дворянського стану застосовувалася кріпацька праця й мануфактурна техніка.

Свій поміщицький характер ця галузь зберігала аж до кінця 1860-х рр., коли роль купецького капіталу в ній стала вагомою. Попри різке скорочення виробництва цукру на поміщицьких підприємствах України та перехід багатьох цукроварень до рук купців, представникам дворянського стану все ж удалося утримати лідерство в зазначеній галузі. Цьому сприяли насамперед їхні статки (всі вони були великими землевласниками) та підтримка уряду, що був посередником у регулюванні виробництва й збуту цукру та цін на нього. Формально ж жодних станових переваг або обмежень у цукровій галузі з того часу не існувало. У пореформені роки в основному продовжували діяти цукрозаводи, засновані на базі латифундій. Капітали для перебудови своїх підприємств магнати одержували найчастіше у вигляді кредиту, нерідко під заставу маєтку¹⁹.

Усе більше підприємців-поміщиків слідом за купцями-цукрозаводчиками змушені були змінювати систему господарювання, шукати шляхи раціонального розподілу робіт, упроваджувати різні машини й знаряддя. Наприклад, на Правобережжі завдяки таким заходам лише протягом 1873–1879 рр. загальний обсяг цукрового виробництва зріс на 44,5% (з 5,6 до 8,06 млн. пудів). Справжнє піднесення почалося на початку 1880-х рр., коли швидкими темпами відбувалася концентрація виробництва цукру, множилися підприємства у формі акціонерних підприємств із великими інвестиціями капіталів, упроваджувалися нові технології. Високий рівень прибутковості цукрових заводів та приплив

18 Там само. С. 62.

19 Темірова Н. Вказ. праця. С. 68.

капіталів у цю галузь зумовлювалися дешевизною робочої сили, близькістю сировинної бази, монопольним пануванням магнатів-цукрозаводчиків на внутрішньому ринку завдяки запровадженню заборонних тарифів, різних форм кредитування через Державний банк, наданню розстрочки при сплаті акцизу, побудові залізниць, які здешевлювали доставку цукру. До того ж із кінця 1870-х рр. і до 1882 р. Західна Європа була вигідним ринком збуту продукції українських цукрозаводчиків²⁰.

Коли ж у 1884 р. цукрову галузь охопила криза, викликана перевиробництвом, провідні цукрозаводчики, аби не втратити своїх прибутків, об'єдналися у квітні 1887 р. в цукровий синдикат, управління якого розташовувалося в Києві. Майже 70% заводів одразу було монополізовано, що дало можливість підприємцям встановити норми випуску цукру, утримати високі ціни на нього, контролювати ринки збуту цього продукту, ліквідувати дрібні цукроварні. Зокрема, в 1892–1893 рр. синдикат охоплював 92% всіх цукрозаводів у країні (201 підприємство), які разом виробляли 90% цукру. Однак держава не могла довго дивитися на перехід у приватні руки регулювання важливого джерела державних податків. За законом 1895 р. уряд узяв у свої руки нормування цукру на внутрішньому ринку, а в казну потекли прибутки від непрямого податку (акцизу) на продаж цукру. У травні 1897 р. було засновано Всеросійське товариство цукрозаводчиків, яке не тільки впливало на ціноутворення в середині країни, дбало про розширення зовнішніх ринків збуту, а й усебічно вивчало цукрове виробництво. Уже протягом першого року діяльності його членами стали власники 185 із 218 заводів²¹.

Наприкінці XIX – на початку XX ст., в умовах аграрної кризи, цукрова галузь знову була на піднесенні, від якого найбільші прибутки отримали великі цукропромисловці. Поряд із державною існувала приватна монополія, напівлегальний синдикат рафінерів, який утворився в 1902 р. (він установлював норми виробництва й ціну цукру на ринку)²². Наприкінці XIX ст. розпочався процес активного зрошення великих землевласників – цукрозаводчиків із фінансовою буржуазією. Спершу зв'язок цукрозаводчиків із приват-

20 Донік О. Вказ. праця. С. 127.

21 Донік О. Вказ. праця. С. 129.

22 Лазанська Т. Вказ. праця. С. 214.

ними комерційними банками обмежувався сферою кредиту, якого в усе більшій кількості потребували цукрозаводчики для поповнення обігових коштів. Наступною стадією проникнення банківського капіталу в цукрову галузь стала безпосередня участь банків у діяльності таких підприємств або їх купівля.

Цукор був своєрідним символом економічної потужності великих землевласників Правобережної України. Сучасний французький дослідник Д. Бовуа з розпачем констатує: *«Хто б міг уявити в 1914 р. що гігантський промисловий потенціал Браницьких у Соснівці (Поділля), Міхала Собанського в Кирнасівці, Ободівці (Поділля), Потоцьких у Клембівці, Корці, Кременчуках, Шепетівці (Волинь), Сатанові, Сутківцях (Поділля) – усе це буде покинуте й невдовзі перетвориться на радянські цукрові заводи»*²³.

Монополюю володіючи землею і прикріпленими до неї селянами, поміщики не зустрічали у виробництві горілки й цукру з боку решти суспільних станів такої великої конкуренції, як це було в інших галузях промисловості. Базуючись значною мірою на праці кріпаків, у цілому технічно-застаріла поміщицька промисловість до цього часу явно відставала у своєму розвитку від капіталістичної промисловості яка перебувала в основному в руках представників купецького стану. Вистояти в гострій конкурентній боротьбі з такими підприємствами вдалося лише тим промисловим дворянським закладам, які перебудувалися на капіталістичних засадах.

Впродовж XIX ст. Україна в цілому та Поділля зокрема стає ареною активної економічної діяльності російських дворян іноземного походження. Розглянемо участь в розвитку промисловості Поділля російських дворян – нащадків вихідців з країни Західної Європи. Князівський рід Вітгенштейнів (Сойн-Вітгенштейнів) – це родина дипломатів та військово-політичних діячів імперії, які жили в Росії більш ніж 150 років й змогли за цей час накопичити значні багатства. Наприклад, М. Н. та Г. Ф. Сойн-Вітгенштейни в 1900–1912 рр. тільки на Поділлі володіли водяним млином у маєтку Кам'янка Ольгопільського повіту (за добу він переробляв 800, а за рік 175 тис. пудів зерна) та одним з найбільших в Україні винокурно-ректифікаційних заводів у с. Брониця²⁴.

²³ Бовуа Д. Вказ. праця. С. 252.

²⁴ Машкін О. Вказ. праця. С. 84.

Більш ніж 70 тис. відер неочищеного та до 200 відер ректифікованого спирту постачала на ринки в той час й винокурня графа Ф. А. Лідере-Веймарна, яка працювала в с. Марківці Сусловецької волості Летичівського повіту на Поділлі.

В поле зору дослідника, що вивчає соціально-економічну історію України капіталістичної доби, неодмінно потрапляють шість представників графської родини Гейденів, які певною мірою впливали на рівень та темпи промислового розвитку краю. Це перш за все Д. С. Гейден – патріарх вказаної шістки, якому у 1911 р. належав гідромлин у маєтку Тиврове на Поділлі. Слід згадати також Д. В. Гейдена – володаря млина в с. Сутиски на Вінниччині (тут у 1898–1909 рр. працювала гідротурбіна в 75 к/с, а за добу перероблялася 1 тис. пудів зерна), О. Ф. Гейдена – власника винокурно-ректифікаційного закладу в с. Голяки Калинівської волості Вінницького повіту Подільської губернії (тут працювала спочатку одна, а потім – дві парові машини потужністю від 15 до 60 к/с, спирту вироблялося щорічно відповідно 50 та 100 тис. відер), Ольгу Францівну Гейден – власницю винокурні в с. Шершні Тивровської волості. Ще трьома промисловими підприємствами – винокурнею та млином у с. Сутиски, а також паровою пивоварнею річною потужністю 175 тис. відер готової продукції володів Д. Ф. Гейден. Пиво Гейденів користувалося попитом навіть у Гельсінгфорсі (Велике Князівство Фінляндське)²⁵.

Деякі представники окремих баронських фамілій, що мешкали в той час на Україні, мали підприємства кількох галузей фабрично-заводського виробництва. Зокрема, барон О. О. Масс та його нащадки поряд з винокурнею в с. Зведенівка Ямпільського повіту володіли також млином.

У цукрово-рафінадній галузі здавна помітну роль відігравали представники родини Тронкуа. Так, за даними 1906–1912 рр., Г. К. та Г. Г. Тронкуа (разом з А. Мортюре та Е. де Молінарі) обіймали керівні посади в управлінні Товариства Тростянецького цукрового заводу (Брацлавський повіт Подільської губернії). Окремі дворяни брали в оренду підприємства, отримуючи таким чином великі прибутки.

25 Машкін О. Вказ. праця. С. 84.

Зокрема, С. Фон Розепбах протягом тривалого часу орендував декілька винокурень і млинів на Поділлі та Київщині

Отже, розвиток винокурної та цукрової промисловості в Правобережній Україні свідчить про руйнування натуральних підвалин кріпосного господарства, утягування його в товарно-грошові відносини. Усе більш важливе місце в економічному житті краю починало посідати промислове підприємництво. Сьогодні назріла необхідність усвідомлення того, що економічний потенціал Подільської губернії з другої половини ХІХ ст. був складовою економіки не лише імперії, але й Європи, свідченням чого виступали торгово-економічні зв'язки Правобережжя України.

Ростислав Майор,

доктор філософії
завідувач науково-експозиційного відділу
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ТА ГРОМАДСЬКИЙ ТРАНСПОРТ І ПОРЯДОК ВРЕГУЛЮВАННЯ ЇХ РУХУ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті висвітлено розвиток візничого промислу в Кам'янці-Подільському, появу та використання в місті велосипедів, автомобілів і автобусів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Проаналізовано постанови міської думи, які регламентували діяльність візників, правила руху старих (гужового) і нових (велосипедів, мотоциклів, автомобілів) видів транспорту.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, транспорт, візник, велосипед, автомобіль, міська дума.

Порушеної в статті проблеми у своїх дослідженнях частково торкалися С. Єсюнін¹ і В. Молчанов². Зокрема, С. Єсюнін зауважив, що в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. головним видом транспорту на Поділлі залишався гужовий, а найбільш доступним видом громадського транспорту на початку ХХ ст. був електричний трамвай. Цінність наукового доробку В. Молчанова в тому, що автор опублікував повний текст постанов Кам'янець-Подільської міської думи, які регламентували візничий промисел і містили перші правила використання велосипедів, мотоциклів і автомобілів у місті. Науковець відзначив високий рівень конкуренції серед візників, демпінгування деякими з них цін на проїзд, а також те, що серед губернських міст Правобережної України «найгірше становище із засобами пересування жителів» було в Кам'янці, а найкраще – в Києві.

1 Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. С. 199–206.

2 Молчанов В. Б. Еволюція транспортного забезпечення населення губернських міст Правобережної України у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Київ: Інститут історії України, 2004. Вип. VIII. С. 164–185.

У другій половині XIX – на початку XX ст. найпоширенішим видом сухопутного транспорту в Кам'янці-Подільському був, як і раніше, гужовий (рис. 1–8)³. Якщо в селах для перевезення переважно використовувалися воли й бики, то в містах і містечках – коні. При цьому містяни часто пересувалися на конях верхи, а не тільки на бричці, тарантасі, кареті тощо⁴. Та поступово поруч із гужовим транспортом, історія якого нараховувала кілька тисячоліть, з'являлися нові види: велосипеди, мотоцикли та автомобілі. Їх поява та поступове збільшення призвели до необхідності розробки органами влади правил руху для існуючих видів транспорту. Це було необхідно задля безпеки як пішоходів, так і водіїв гужового та механізованих видів транспорту.

У 1903 р. Кам'янець-Подільська міська дума прийняла «Обов'язкову постанову про порядок руху по вулицях». Вона складалася з 10-ти параграфів. Згідно зазначеного документу встановлювався правосторонній рух для усіх міських перевізників, осіб, які пересувалися на конях чи/та керували екіпажами. Рух на мостах дозволявся тільки кроком, а розворот екіпажів на них взагалі заборонявся. Їзда верхи та на велосипедах по тротуарам, між тротуарами й огорожами будинків, і взагалі на всіх місцях, призначених для пішоходів, заборонялася. На вул. Троїцька (від Центральної площі до будинку Англе) проїжджим міським перевізникам і всім екіпажам приватних осіб заборонялося зупинятися, обганяти або повертати назад чи в бік, за винятком необхідності заїхати в двір або висадити пасажирів⁵.

Для вивантаження поклажі на вулицях і площах дозволялося зупинятися до 10-ї години ранку в будь-яку пору року, з 18.00 до 20.00 – у літній період, та з 16.00 до 18.00 – у зимовий період (з 1 жовтня до 1 березня). У місті, особливо в його центральній частині, заборонялося рухатися з великою швидкістю. У зимовий

3 Гужовий транспорт – вид дорожнього (безрейкового) транспорту, як вантажного, так і пасажирського, в якому транспортні засоби (вози) приводяться до руху тваринами. Як тяглові тварини використовуються коні, воли, буйволи, віслюки, мули та ін.

4 Молчанов В. Б. Вказ. праця. С. 166–167.

5 Сборник действующих въ г. Камень-Подольске обязательных постановлений городской думы (изданных за время действия въ Камень-Подольске Городового Положения 1870 и 1892 гг. по 1 июля 1915 года). Камень-Подольскъ: Типогр. Св.-Троицкаго Братства, 1915. С. 36.

час у межах міста не дозволялося їздити без бубонця⁶, зразок якого встановлювала міська управа. Виняток становили лише селяни й особи, котрі приїжджали в місто ненадовго. Громадяни, котрі несли важкі, громіздкі чи маркі (вугілля, мука, гіпс, дьоготь і т. п.) речі, мали ходити не тротуарами, а частиною вулиці, призначеної для їзди екіпажів. Без дозволу міської управи заборонялися виставки товарів на тротуарах, зведення на вулицях, площах і тротуарах різних споруд, складування матеріалів⁷.

Особливу увагу органи місцевої влади приділяли врегулюванню діяльності візників (кучерів, фірманів), оскільки саме їх у місті було найбільше (порівняно з автомобільним транспортом). У 1897 р. в Кам'янці нараховувалося 670 осіб, зайнятих візничим промыслом. 54% з них були євреями, 41,6% – українцями, 3,3% – поляками, 1% – росіянами. За статевою ознакою в даному виді діяльності домінували чоловіки, щоправда, несуттєво. Їх нараховувалося 51,6%, а жінок – 48,4%⁸.

У 1909 р. у Кам'янці працювали 2 біржі перевізників. До першої входило 118 візників, а до другої – 25 влітку та 50 взимку⁹. Тобто загальна їх кількість влітку становила 143, а взимку – 168. Більше візників тоді було лише у Вінниці (190 на 1910 р.). В інших містах Подільської губернії станом на 1910 р. перевізників було менше: Могилів-Подільський – 100, Проскурів – 88, Балта – 66, Жмеринка – 42, Гайсин – 27¹⁰.

В обох біржах екіпажі складалися з двох коней. Різниця полягала в тому, що перша біржа працювала за фіксованою такою, а друга – за ціну, про яку між собою домовилися візник і клієнт. По-друге, перевізники 1-ї біржі мали кращі екіпажі¹¹.

Цікаві відомості про кам'янецьких перевізників у своїх спогадах занотував відомий місцевий громадсько-політичний діяч

6 Бубоніць – брязкальце або дзвоник, що має форму порожньої металевої кульки із шматочками металу всередині.

7 Сборник действующих въ г. Каменецъ-Подольске... С. 37.

8 Первая всеобщая перепись населения Российской имперіи 1897 г. Подольская губернія / под ред. Н. А. Тройницкаго. СПб: Иц СК МВД, 1904. Т. 32. С. 188–189.

9 Памятная книжка Подольской губерні на 1911 годъ. Ч. III. Отдель статистическій / сост. В. В. Филимоновъ. – Каменецъ-Подольскъ: Типогр. Под. губ. правл., 1911. С. 142.

10 Єсюнін С. М. Вказ. праця. С. 201.

11 Памятная книжка Подольской губерні на 1911 годъ. Ч. III... С. 142.

В. Приходько. За його словами, засобами пересування на початку ХХ ст. у Кам'янці були «жидівські балагули». «Жидівський балагула» – це звичайний фаєтон, тільки дещо ширший від міського і, здебільшого, старий та обдертий. В основному він запрягався не двома кіньми, а – трьома чи чотирма. Особливістю такої «балагули» був передовсім візник («балагула»). Переважно це були євреї. Як зазначав В. Приходько, «у цій професії вони майже цілком втрачали свій міський жидівський тип і виглядали справжнісінькими «мужиками»: в чоботях, зимою – в грубих баранячих кожухах, з великими баранячими комірами, підперезані мотузкою, закрубілі, зарослі бородами обличчя, закрубілі руки, – оце був тип кам'янецького «балагули». До цього треба додати, що вони здорово пили горілку й лялялись також многоповерхово, як і наші «православні» візники, крім того, були круті й ніколи не дотримували слова»¹². Вони порушували всі (чи майже всі) усні домовленості: запізнювалися, брали додаткових пасажирів¹³. Балагул ще офіційно називали «імперіалами», а пасажирів – «імперіалістами»¹⁴.

Серед перевізників існувала висока конкуренція. У газеті «Подільнин» повідомлялося про сутички (бійки) між візниками через демпінгування цін на перевезення¹⁵.

Окрім того, що клієнти замовляли послугу проїзду з пункту «А» в пункт «Б», існувала ще практика найму візника на певний період. У Житомирі, наприклад, у 1908 р. вартість найму однокінної підводи на день складала 2 рублі 50 коп., а парокінної – 4 рублі¹⁶.

Часто нововведення, які приймали органи місцевої влади у сфері перевезення, викликали спротив з боку візників. Так, 1910 р. у Києві відбувся страйк перевізників, які вимагали відмінити постанову міської думи про введення в місті екіпажів тільки на гумовому ході (на той час використовувався на металевому) з відкритим верхом. Страйк тривав 6 днів і завершився компромісом: Київська міська управа продовжила термін переобладнання екіпажів із металевого

12 Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / упоряд. і авт. передм. Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. С. 18.

13 Там само. С. 18–19.

14 Молчанов В. Б. Вказ. праця. С. 173.

15 Там само. С. 168.

16 Там само. С. 167.

ходу на гумовий¹⁷. У Кам'янці-Подільському фаєтони (не відомо чи всі) на гумових шинах використовувалися у 1918–1919 рр.¹⁸, а, можливо, і дещо раніше.

Окрім пасажирських перевезень візники займалися ще й вантажними, зокрема доставкою води. У 1860-х рр. воду в Кам'янець привозили з р. Смолитич чи криниць, розташованих за межами Старого міста. Перевезенням води здебільшого займалися 20 муніципальних (міських) і більше 60 приватних водовозів (рис. 9–11). Воду вони возили у двох бочках, середній об'єм яких становив близько однієї тони води. Муніципальні водовози, кожен з яких тягло по троє коней, мали здійснювати в день по 10 рейсів¹⁹.

Відповідно до постанови міської думи, прийнятої 1905 р., бочки для перевезення криничної води фарбувалися червоним кольором, а для річкової – взагалі не фарбувалися. На бочці зазначалося прізвище її власника. Бочку дозволялося закривати лише дерев'яною кришкою на петлях. Відра (допускалися лише залізні) й бочки мали утримуватися в постійній чистоті, а коні бути здоровими й сильними. У віз з однією бочкою запрягалися двоє коней²⁰.

Що торкається цін на перевезення води, то візники часто сильно завищували таксу. Як писала місцева газета «Подільський край», «дерли сім шкур». Хто не погоджувався платити, був змушений пішки приносити воду у відрах з Нового плану²¹.

Відомі випадки, коли діти та підлітки запрягали в невеликі вози замість коней собак і так їздили містом (рис. 8.1).

Врегулювання діяльності візників було здійснено місцевою владою на початку ХХ ст. У 1903 р. Кам'янець-Подільська міська дума прийняла постанову «Про ремесло візників». Вона складалася з п'яти частин: 1) «Правила отримання дозволу на перевезення»; 2) «Утримання кінних екіпажів, коней і т. д.»; 3) «Правила зайняття візницьким промислом»; 4) «Нагляд за візниками»; 5) «Стягнення за невиконання цих правил». Відповідно до 1-ї частини перевезенням могла займатися лише особа чоловічої статі старше 18 років, з до-

17 Там само. С. 168.

18 Приходько В. Вказ. праця. С. 290.

19 Kremer A., Rolle J. Kamieniec. Place i ulice, kanały i ścieki // Materiały do topografii lekarskiej i higieny Podola. Część I. Warszawa, 1865. S. 8.

20 Сборник действующих въ г. Каменецъ-Подольске... С. 67–68.

21 Местная жизнь // Подольский Край. 1918. № 234. С. 2.

статньою фізичною силою, відсутністю заборони суду здійснювати даний вид діяльності та ін. Під час їзди містом перевізник мав пристойно одягатися: взимку – в сіряки²² з темно-синього сукна, влітку – в легкі темно-сірі сіряки. У погану погоду передбачалося використання кучерами водонепроникних плащів. Хромі, хворі чи покалічені коні не могли використовуватися для перевезення. Візник із двома кіньми був зобов'язаний мати при екіпажі два ліхтарі, на зовнішньому склі яких червоною фарбою зазначався номер екіпажу. Ліхтарі мали утримуватися у робочому стані та світитися упродовж всієї ночі²³.

Згідно «Правил заняття перевізним промислом» встановлювався правосторонній рух. Перевізникам заборонялося: швидко їздити; здійснювати обгін; рухатися тротуарами; залишати екіпажі й коней; прив'язувати коней до дерев і ліхтарних стовпів; подавати екіпажі без бажання на те клієнта та переслідувати перехожих наполегливими пропозиціями своїх послуг; сваритися і битися, лягтися, порушувати спокій і тишину; насміхатися над перехожими та проїжджаючими; курити тютюн під час їзди з пасажирами, закриватися зонтиком; вимагати більше плати від встановленої міською управою такси. Перевізник не міг відмовити клієнту везти його в яку-небудь частину міста в межах Кам'янця. Заборонялося в робочий час перебувати в стані алкогольного сп'яніння. Поручені візникові речі необхідно було зберігати в цілісності й охороняти від пропажі. А якщо їх забув клієнт, то перевізник мав негайно повернути ці речі власнику або доставити їх у найближче дільничне управління. При цьому за доставку забутих речей клієнт сплачував винагороду в розмірі встановленої такси. На вимогу поліцейського візники безкоштовно перевозили: хворого, якого підняла поліція; побитого, витягнутого з води чи раптово померлого; взятого в п'яному стані буйного чи в ненормальному стані бродячого; осіб, котрі хотіли сповістити пожежну команду про пожежу. Заборонялося наносити коням удари твердими чи гострими предметами, бити по животу чи голові, накладати на віз занадто велику вагу, непідвладну коневі²⁴.

22 Сіряк – український народний чоловічий та жіночий верхній плечовий одяг до стану, який носився зверху по сорочці.

23 Сборник действующих въ г. Каменецъ-Подольске обязательных... С. 37–39.

24 Там само. С. 39–40.

Вільним перевізникам дозволялося зупинятися на площах, спеціально відведених міською управою стоянках, або в один ряд на вулицях уздовж тротуарів. У дні, коли відбувалися спектаклі, кількість екіпажів мала становити не менше 24-х, а вартість проїзду від театру в центр міста складала 30 коп., на Новий план – 40 коп., на Руські і Польські фільварки – 50 коп. Власники екіпажів були зобов'язані щодня відправляти на біржу по черзі нічних перевізників (не менше 12 екіпажів і 4 бричок) для розвезення з 00.00 до 8.00 годин. При цьому чергові перевізники з 00.00 до 6.00 годин отримували на 50% більше за звичайну таксу²⁵.

В останній чверті XIX ст. у Кам'янці з'явилися перші велосипеди. Спочатку цей вид транспорту використовувався переважно заможними містянами, особливо інтелігенцією²⁶. Як у XIX ст., так і на початку XX ст., велосипеди коштували дорого й були недосяжними для більшості громадян. Англійські «Енфільд» і «Свіфт» коштували 100 рублів, а німецькі «Опелі» й російські «Дукси» – 40–50 рублів. Заробітна плата куховарки на початку XX ст. становила 14 рублів на місяць, робітника – близько 20 рублів, поліцейського службовця – до 40 рублів. Будучи розкішшю, велосипеди часто використовувалися у фотоательє як антураж, на фоні якого любили фотографуватися подоляни. Зробити фото біля велосипеду було досить модним на початку XX ст.²⁷ У Кам'янці містяни робили такі світлини у фотосалоні А. Енгеля, що розташовувався на Центральній площі в будинку Ластва (рис. 12)²⁸.

З часом велосипеди ставали фінансово доступнішими і їх могли собі дозволити все більше кам'янчан. У 1908 р. велосипеди продавали в магазині Б. Вайнбаума на вул. Поштовій у будинку Рубінштейна (рис. 13)²⁹.

Нерідкими були випадки, коли велосипедисти зазнавали нападів криміналітету. Газета «Одеський листок» писала, що в червні 1913 р.

25 Сборник действующих въ г. Каменецъ-Подольске... С. 39–41.

26 Єсюнін С. М. Вказ. праця. С. 201.

27 Єсюнін С. М. Велосипедисти, стережіться... двірників. URL: http://velo-extreme.at.ua/news/velosipedisti_sterezhitsja_dvirnikiv/2010-03-27-39

28 Адресы должностных лиц, правительственных учреждений и частных фирм, находящихся в Каменце-Подольске. Составлен в 1891 году. Каменец-Подольск, 1891. С. 42.

29 Адресь-календарь Подольской губернии / сост. Г. С. Станкевичь. Каменецъ-Подольскъ: Типогр. Под. губ. правл., 1909. С. II.

у районі Кам'янець-Подільського залізничного вокзалу пограбували учнів, які їхали на велосипедах. За словами постраждалих, грабіжники йшли з сокирами й лопатами³⁰. Як не дивно, але велосипеди не допомогли їм втекти від озброєних пішоходів. Взагалі ситуація в місті була криміногенна. Газета «Життя Поділля» у 1918 р. повідомляла: «Як тільки почнеться ніч, а часом і в день, як в м. Кам'янці, та і по селах повіту починається стрілянина... це дуже нервує населення»³¹. У 1919 р. на її шпальтах розміщувалися подібні новини: «В Кам'янецькій повіті настрій підвищений, в повіті продовжується знищення лісів, стрілянина, грабунки злочинцями проїзжаючих осіб і озброєний напад на міліцію»³².

Врегулювання велосипедного руху в Кам'янці відбулося на початку ХХ ст. У 1908 р. міська дума прийняла «Обов'язкову постанову про порядок їзди на велосипедах». Відповідно до неї їзда міськими вулицями дозволялася виключно на низьких велосипедах (чи велосипедах іншого типу, визнаними міською управою безпечними) всім особам, що отримали відповідне іменне свідоцтво Кам'янець-Подільської міської управи й були старше 14 років. Це свідоцтво міська управа видавала за умови відсутності сумнів у вільному та вмілому керуванні велосипедом. В іншому випадку ті, хто бажав отримати свідоцтво, мав скласти «екзамен» на вміння керувати велосипедом. Приймали екзамен особи, визначені міською управою. Термін діє свідоцтва закінчувався 31 грудня кожного року. Після цього воно визнавалося недійсним³³.

Під час їзди у велосипедиста мали бути при собі: свідоцтво з чинними правилами їзди та два номерні знаки, отримані від міської управи (один прикріплювався спереду на кермо, інший – позаду сидіння). Велосипед обладнувався дзвінком і ліхтарем, який розміщувався попереду³⁴.

30 Одеській листокъ. Газета литературная, политическая и коммерческая. 1913. 29 (16) июня.
URL: <https://kamienec.livejournal.com/81266.html>

31 Життя Поділля. 1918. № 9. С. 4.

32 Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Української революції (1919-1921) і повстанського руху під проводом Я. Гальчевського (1921–1924): зб. док. та матер. / упоряд.: Байдич В. Г., Завальнюк О. М., Олійник Ю. В., Галатир В. В., Павлунішена Т. Д. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. С. 43.

33 Сборникъ действующихъ въ г. Каменецъ-Подольске... С. 43.

34 Там само. С. 43.

Їздити по тротуарах, стежках для пішоходів уздовж замських проїзних доріг, міськими парками, садами, церковними й торговими площами, заборонялося. Використовувати велосипед із несправними гальмами не дозволялося. Велосипедисти мали: їздити лише в один ряд і тільки правим боком вулиці; об'їжджати пішоходів і екіпажі тільки з лівого боку та подавати при цьому сигнал дзвінком; не дзвонити без потреби. У місцях великого скупчення натовпу, при зустрічі з хресною ходою, похоронною процесією чи військовою частиною, велосипедист зобов'язувався злізти з велосипеда та штовхати його руками³⁵.

Мотоциклети й автомобілі почали їздити вулицями найбільших населених пунктів Поділля на початку ХХ ст.³⁶ У зв'язку з появою нових видів транспорту Кам'янець-Подільська міська дума 1911 р. прийняла «Обов'язкову постанову про порядок їзди на автомобілях та інших автоматичних екіпажах». Згідно неї автоматичні екіпажі поділялися на 3 категорії: 1) для індивідуального користування; 2) для перевезення пасажирів; 3) для перевезення вантажу. Їзда та керування автомобілями/мотоциклами, перевезення на ватажних автомобілях важких предметів у Кам'янці дозволялася лише за умови отримання власником екіпажу та водієм відповідних дозволів Кам'янець-Подільської міської управи. Водієм авто могла стати особа старша 20 років, яка пройшла медичну комісію (не страждала короткозорістю тощо) та мала загальні уявлення з прикладної механіки, розбиралася (на елементарному чи середньому рівні) в електроніці, принципах роботи двигуна, слюсарському ремеслі, володіла необхідними вміннями та ін. Мотоциклами дозволяли керувати лише особам старше 18 років³⁷.

Дозвіл на використання автомобіля й два номерні знаки (спереду та позаду) надавала міська управа. При цьому передній номерний знак дозволялося зробити й на радіаторі автомобіля фарбою, розміром удвічі більшим за звичайний. Присвоєні автомобілю/мотоциклу номери заборонялося встановлювати на інші транспортні засоби³⁸.

35 Сборник действующих въ г. Камень-Подольске обязательных... С. 43–44.

36 Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині ХІХ... С. 201.

37 Сборник действующих въ г. Камень-Подольске обязательных... С. 44–46.

38 Там само. С. 46.

У межах міста на автомобілеві заборонялося їхати зі швидкістю більше 10 верств (приблизно 11 км) на годину, а за межами міста – більше 20 (приблизно 21,3 км). Встановлювався правосторонній рух. Обгін дозволявся лише з лівого боку. При зупинці на вулиці водій був зобов'язаний: не залишати авто без догляду; не перегороджувати проїзд, ворота й ставати вздовж тротуарів в один ряд з іншими екіпажами в напрямку їзди. Заборонялося їздити на автомобілях тротуарами, пішохідними смугами, міськими парками, садами, церковними та торговими площами, а також їздити без номерів, брати участь у автоперегонах³⁹.

Всі автомобілі мали періодично (не менше 4 разів на рік) оглядатися комісією, вибраною міською управою. Авто, що прибули до Кам'янця на термін більший 1 місяця, отримували номери на загальних умовах⁴⁰.

У перших десятиліттях ХХ ст. автомобілів у Кам'янці було мало, як і людей, які у них хоч трохи розбиралися (рис. 14). На той час – це надзвичайно дорогий і малодоступний засіб пересування. Придбати його могли лише поодинокі заможні персони або певні державні чи приватні установи. Зокрема, близько 1918–1919 рр. губерніяльна управа володіла тільки двома автомобілями й «легенькою тягарівкою» (її ще називали «санітарка»), яка використовувалася як невелика вантажівка. Один з автомобілів дістався управі від генерала Лечицького. Саме з його гаражу після війни авто й купили. Узагалі їздити на автомобілях у той час у Кам'янці, особливо в Старому місті, було складно, оскільки середньовічні вулиці були дуже вузькі. «Коли їдеш, бувало, вулицею *«Поштовою»*, – писав у спогадах В. Приходько, – *а на дворі мокро, то обляпаєш усю публіку, що йде хідниками»*⁴¹. На території Нового плану, котрий почав формуватися в другій половині ХІХ ст. за кварталним принципом, ситуація була значно кращою, бо вулиці там були ширші.

Не зважаючи на те, що кількість автомобілів у місті була мізерною, іноді вони потрапляли в аварії. Зокрема, 29 листопада 1919 р. на Новому мості зіштовхнулися два авто. На щастя, ніхто не

39 Там само. С. 47–48.

40 Там само. С. 48–49.

41 Приходько В. Вказ. праця. С. 290–291.

постраждав. У результаті аварії були пошкоджені лише автомобілі й парапет, один прольот якого впав у каньйон⁴².

Ремонтом автомобілів у 1918 р. займалася «Велосипедно-моторна й слюсарсько-механічна майстерня В. Скоморовського». Вона розташовувалася на території Нового плану на розі вулиць Московської та Резервуарної в будинку Опольського. Окрім авто, тут також ремонтували мотоцикли, велосипеди та інші механічні апарати⁴³.

Окрім легкових автомобілів та невеликих вантажівок використовувалися й автобуси (для міжміського сполучення). І якщо придбати власний автомобіль могли одиниці, то користуватися автобусними перевезеннями – значно більше людей. У січні 1914 р. запровадили міжміське сполучення «Кам'янець-Подільський–Проскурів». Автобус курсував двічі на добу. Вартість проїзду на новому виді транспорту була дешевшою, ніж на гужовому. До того ж проїзд на автобусі значно комфортніший. Тому не дивно, що автобуси почали витісняти гужовий транспорт з ринку перевезення. Поява конкуренції сприяла тому, що кам'янецькі візники зменшили таксу за проїзд до Проскурова до 2 рублів 50 коп.⁴⁴

Та попри все серед усіх губернських центрів Правобережної України транспортне сполучення в Кам'янці-Подільському на початку ХХ ст. залишалося найгіршим⁴⁵. Навіть у Вінниці, яка не була центром губернії, у 1913 р. уже запрацювали трамваї⁴⁶. У Кам'янці даний вид транспорту так і не був запущений.

Підсумовуючи, зазнач, що у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. найпоширенішим видом транспорту в Кам'янці-Подільському залишався гужовий. Та завдяки науково-технічному прогресу поступово з'являлися нові види транспортних засобів: велосипеди, мотоцикли, автомобілі (легкові та вантажні). Вони були швидшими та значно комфортнішими, проте, і дорожчими (за винятком велосипедів) за гужовий транспорт. Та з часом новий транспорт ставав усе доступнішим і витісняв кінний. Зі збільшенням

42 Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Української революції (1919–1921) і повстанського руху... С. 152.

43 Подольській Край. 1918. № 236. С. 1.

44 Молчанов В. Б. Вказ. праця. С. 182.

45 Там само. С. 182.

46 Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині ХІХ... С. 201.

кількості велосипедів, мотоциклів і автомобілів на вулицях Кам'янця виникла необхідність врегулювання їх руху. Тому на початку ХХ ст. Кам'янець-Подільська міська дума прийняла низку постанов, які регламентували порядок руху в місті різних видів транспортних засобів і заняття візничим промислом. На той вони були досить деталізовані й суворі. Частина з правил дорожнього руху початку ХХ ст. актуальна і сьогодні: правосторонній рух, заборона обгону з правого боку та ін.

Рис. 1. Візники в Кам'янці-Подільському, ХІХ – початок ХХ ст.

Рис. 2. Візники в Кам'янці-Подільському, ХІХ – початок ХХ ст.

Рис. 3. Візники в Кам'янці-Подільському, XIX – початок XX ст.

Рис. 4. Візники в Кам'янці-Подільському, XIX – початок XX ст.

Рис. 5. Візники в Кам'янці-Подільському, XIX – початок XX ст.

Рис. 6. Візники в Кам'янці-Подільському, XIX – початок XX ст.

Рис. 7. Візники в Кам'янці-Подільському, XIX – початок XX ст.

Рис. 8. Візники в Кам'янці-Подільському, XIX – початок XX ст.

Рис. 8.1. Невеликий віз, запряжений собаками

Рис. 9. Водовози в м. Кам'янці-Подільському

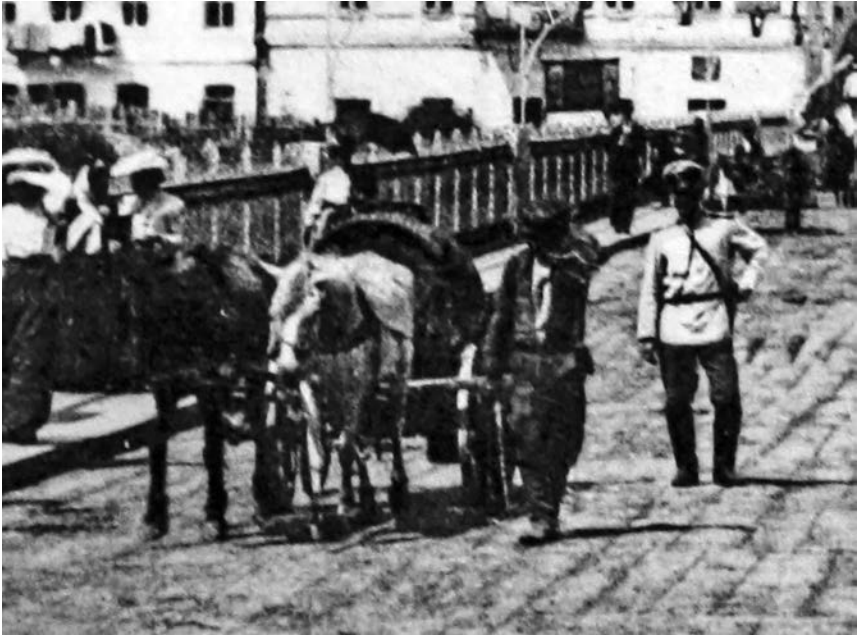

Рис. 10. Водовози в м. Кам'янці-Подільському

Рис. 11. Водовози в м. Кам'янці-Подільському

Рис. 12. Велосипед у фотоательє Августа Ангеля

Рис. 13. Вул. Поштова, магазин Б. Вайнбаума, де на початку ХХ ст. продавали велосипеди

Рис. 14. Автомобіль біля Старого замку, 1919-1920 рр.

Андрій Хоптяр,

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕХУ САЖОТРУСІВ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Стаття висвітлює загальний історичний контекст походження професії сажотрусів у Російській Імперії, а також розкриває ключові аспекти з історії функціонування цеху коминарів у Кам'янці-Подільському в другій половині ХІХ ст.

Ключові слова: цех, міська професія, сажотрус, коминар, дитяча праця, Кам'янець-Подільський.

Губернський центр Кам'янець-Подільський у другій половині ХІХ ст. характеризувався сучасниками як густонаселене місто свого часу. У 1861 р. чисельність населення Кам'янця становила 21 тис. мешканців, а на рубежі ХІХ і ХХ ст. цей показник наблизився до 40 тис.¹ Місто адміністративно поділялось на 3 частини (дільниці), а географічно – на 4 райони: Старе місто, Руські фільварки, Польські фільварки та Новий План. У 1859 р. в межах Кам'янця нараховувалось 1636 будинків: 858 – кам'яних, 778 дерев'яних². Кількість будівель у місті щороку зростала, і у 1888 р. уже сягала 4,6 тис (з них бл. 3 тис – житлові)³, що становило 2,5-кратний приріст упродовж 29 років. Жителі Кам'янця користувались здебільшого пічним опаленням, тобто майже кожна будівля була обладнана піччю з дымоходом-комином. У випадку ж великих багатоквартирних будинків, готелів чи адміністративних установ, число коминів в одній будівлі могло сягати кількох десятків. Усі ці пічні труби потребували постій-

1 Єсюнін С. М. Динаміка чисельності населення міст Подільської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 15. – С. 393.

2 Памятная книжка Подольской губернии на 1859 г. Изданная редакцией Подольских губернских ведомостей. – Каменец-Подольск: Типография губернского правления, 1859. – С. 113.

3 Справочная книжка Подольской губернии на 1888 г. / под ред. В. Гульдмана. – Каменец-Подольск: Типография губернского правления, 1888. – С. 441.

ного обслуговування, ремонту та очищення від сажі. Відтак у місті існував значний попит на роботу сажотрусів. Саме діяльності цеху вищезгаданої професії в Кам'янці-Подільському й присвячено дане дослідження.

Серед історичних праць, що проливають світло на функціонування ремісничих цехів Кам'янця-Подільського, слід виокремити праці давніх і сучасних істориків В. Гульдмана⁴, Ю. Сіцінського⁵, М. Петрова⁶, А. Філінюка⁷, А. Задорожнюка⁸ та ін. Однак, діяльність цих професійних об'єднань висвітлена в наявних працях досить фрагментарно, через це вказана тема зберігає гостру актуальність у наш час.

Історично, сажотруси (або коминярі) – це міська професія, яка бере початки в північноєвропейських містах Раннього нового часу. Урбанізація та зростання населення Європи в XVI–XVII ст. сприяли появі кількоповерхової міської забудови з пічним опаленням і розгалуженою системою вентиляції. Несправний, забитий сажею димохід загрожував мешканцям такого будинку отруєнням від продуктів горіння та навіть пожежею. Відтак, з'явився попит на професійних працівників, які могли швидко та якісно очистити пічні труби та інші елементи вентиляційних комунікацій. Згідно найбільш поширеного визначення, головними завданнями сажотрусів є перевірка та очистка димоходу (комина) в печі, каміні, топці котла для забезпечення вільного виходу продуктів згоряння, а також систем вентиля-

-
- 4 Гульдман В. Памятники старины в Подолии. – Каменец-Подольский: типография Подольского губернского правления, 1901. – 293 с.
 - 5 Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 247 с.
 - 6 Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 480 с.
 - 7 Філінюк А. Г. До питання про функціонування та знищення самоврядування в місті кам'янці-подільському наприкінці XVIII – в 40-х роках XIX ст. // Самоврядування у Кам'янці-Подільському: історія та сучасність: зб. наук. повідомл. за підсумками круглого столу. – Кам'янець-Подільський: Комп'ютерно-інформаційна лабораторія іст. ф-ту Кам.-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка, 2014. – 58 с.
 - 8 Задорожнюк А. Б. Виробнича діяльність кам'янецьких ремісників наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: зб. наук. пр. за підсумками II Міжнар. наук.-практ. конф. «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків». – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. ун-т, інф.-видав. відділ, 2005. – С. 52–61.

ції для забезпечення нормальної життєдіяльності людини. Вперше професія «коминяр» згадується в переліку професій датської столиці Копенгаген у 1639 р., де очищенням димоходів займався виходець з Литви Гудманд Ольсен⁹. Це професійне заняття швидко поширилося по країнах Європи. У першій половині XVIII ст. сажотруси з'явилися на теренах Російської Імперії, зокрема в м. Санкт-Петербург¹⁰.

У XIX ст. адміністративні установи міст Російської імперії часто користувались послугами муніципальних сажотрусів. Незважаючи на неабиякий попит на регулярне очищення труб, важкість і ризиковість робіт, такі коминярі отримували надзвичайно мало. У 1840–1850-х рр. їхня зарплатня становила 8–15 руб. на рік¹¹. До прикладу, лікар-фельдшер у шпиталях Російської імперії отримував до 72 руб. на рік¹². Утім, зарплати представників інших ремісничих професій також перебували на стабільно низькому рівні.

Поряд із муніципальними сажотрусами в Російській імперії існувала ланка вільнонайманих коминярів, які обслуговували, головним чином, житлові та комерційні будівлі. У великих містах функціонували професійні об'єднання сажотрусів – цехи. Не виключенням був і губернський центр Кам'янець-Подільський, який з 1793 р. входив до складу Російської Імперії. Перша документальна згадка про функціонування цеху коминярів у Кам'янці сягає 1866 р. Тоді цех складався з 8 сажотрусів-майстрів, кожен з яких мав у підпорядкуванні кілька підмайстрів та учнів. Цех очолював староста майстер Іоган Гриненко (австрійський підданий), а його помічником був кам'янчанин Станіслав Фльонц. Цехові команди сажотрусів на чолі з майстрами працювали на кожній із трьох дільниць міста¹³.

Про встановлені правила та норми роботи сажотрусів у Кам'янці в другій половині XIX – поч. XX ст. можна дізнатися із постанов Кам'янець-Подільської міської думи. Відповідно до «Обов'язкових

9 Професія та історія сажотруса. Гільдія сажотрусів України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://sweeper.lviv.ua/content/14-nacionalnaya-gildiya-trubochistov-ukrainy>.

10 Трубочисты в Российской империи. История и происхождение. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tuvera.ru/gallery/russian_people_19.

11 Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е (1825–1881). Т. 22 (1847). – СПб: Типография II отделения канцелярии его императорского величества, 1847. – № 21203.

12 Там само.

13 Державний архів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, спр. 3675, арк. 1–81.

для жителів Кам'янця-Подільського постановою по будівельній частині» від 1901 р., коми́ни житлових будинків мали очищатись раз на два тижні, а пічні труби пекарень, ковбасень, трактирів, заїжджих дворів, шинків та інших комерційних і фабричних приміщень – раз на тиждень¹⁴. Сажотрус-майстер безпосередньо не займався очисткою пічних труб, а лише контролював хід робіт. Усю чорну роботу виконували підмайстри та учні. Після проведення необхідних робіт, дата очистки коми́на відмічалася відповідальним майстром у спеціальній книзі, яка зберігалась у власника будинку. Чистка димоходів була надзвичайно важкою, виснажливою та низькооплачуваною працею. Так, наприкінці XIX ст. сажотруси Кам'янця-Подільського за очистку одного коми́на отримували 3 коп. Натомість, штрафи за неякісну очистку пічної труби чи прострочення термінів очистки сягали 3 руб. за один коми́н. Окрім безпосереднього механічного очищення пічних труб, сажотруси також займалися випалюванням надлишків сажі, яке за нормами XIX ст. мало відбуватися щонайменше 2 рази на рік. Наприкінці XIX ст. випалювання труб через потенційну небезпечність стало прерогативою міської пожежної команди¹⁵.

Одним із актуальних питань без відповіді залишається чисельність професійної спільноти сажотрусів Кам'янця-Подільського в досліджуваний період. З огляду на той факт, що кількість будинків у Кам'янці-Подільському в 60-ті рр. XIX ст. сягала 2,5–3 тис., а пересічний сажотрус очищав 4–5 коми́нів на день, такий об'єм робіт були спроможні виконати щонайменше 40–50 представників цієї професії¹⁶.

При цьому, як свідчать документи, у 60-х рр. XIX ст. міська влада була різко невдоволена якістю роботи цеху сажотрусів і розглядала питання щодо розпуску цеху та пошуку вільнонайманих представників даної професії. Незважаючи на опір цеховиків, об'єднання таки розформували. Відбулося це, ймовірно, наприкінці 1860-х або в 1870-х рр.

Однак, вільнонаймані сажотруси, очевидно, також не справлялись із своєю роботою, адже на початку 1880-х рр. цех коми́нярів

14 Сборник действующих в Каменец-Подольске обязательных постановлений городской думы / сост. Г. А. Езерницкий. – Каменец-Подольск: типогр. Св.-Троицкого Братства. – 1915. – С. 10–12.

15 Там само.

16 Памятная книжка Подольской губернии на 1859 г. Изданная редакцией Подольских губернских ведомостей. – Каменец-Подольск: Типогр. губ. правл., 1859. – С. 113.

відновив свою роботу. У 1882 р. Подільське губернське правління розглянуло питання «Про особливі правила сажотрусів у Кам'янці» і винесло рішення про утворення окремого цеху сажотрусів, який керувався загальними правами ремісничого статуту міста. У 1890-х рр. у Кам'янці також існувала міська команда сажотрусів, що налічувала 12 осіб взимку та 6 влітку¹⁷. Очевидно, що крім міської команди, потреби міста обслуговували й інші сажотруси, однак їхня кількість залишається невідомою. Остаточно професійний цех коминярів Кам'янця-Подільського розформували в 1894 р., а його члени приєдналися до місцевої пожежної команди. Однак варто відзначити, що професія сажотруса існувала в Кам'янці й після 1894 р. В офіційних документах міста сажотруси згадувалися й на початку ХХ ст.¹⁸

Який же вигляд мали типові кам'янецькі сажотруси другої половини ХІХ ст.? Люди цієї професії – це, як правило, чоловіки невеликого зросту, худорлявої субтильної статури. Одягалися сажотруси зазвичай в одяг з равендуку¹⁹ чи брезенту темних або сірих тонів. Єдиної уніформи цехові представники цієї професії, очевидно, не мали, хоча в Повному зібранні законів Російської імперії містяться правила щодо одягу муніципальних сажотрусів. Влітку такі коминярі одягали равендукову куртку або фартух, сорочку з фламського полотна²⁰, полотняні штани або панталони та шкіряні рукавиці, усе сірого або чорного кольору. Взимку верхній одяг доповнювався коротким козушком і вовняними панчолами. На голові носили специфічний головний убір, що вирізняв сажотрусів з-поміж іншого робочого люду – цупку облягаючу шапку «кепсель» з сірого сукна, яку одягали зверху на темну косинку. Іноді кепсель замінювався невисоким ковпаком. У теплу пору року сажотруси

17 Задорожнюк А. Б. Виробнича діяльність кам'янецьких ремісників наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. пр. за підсумками ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – С. 175–181.

18 Сборник действующих в Каменец-Подольске обязательных постановлений городской думы. / Составитель Г.А. Езерницкий. – Каменец-Подольск: типография Св.-Троицкого Братства. – 1915. – С. 10-12.

19 Равендук (Равентух, Равендух) – вид тканини, яка виготовлялася з конопель та льону, за якістю поділявся на важкий, товстий та тонкий; у ХІХ – І пол. ХХ ст. активно використовувався для пошиття різноманітних уніформ, сорочок та верхнього одягу.

20 Фламське полотно – найтонший сорт равендуку.

працювали босими, взимку – носили шкіряні або полотняні робітничі чоботи²¹.

Спорядження сажотрусів також вирізнялося своїм специфічним виглядом та призначенням. Основними інструментами коминярів були дерев'яні й металеві мітли, щітки та скребки різних розмірів і форм, якими чистили стінки комину від сажі. У випадку особливо сильних засмічень застосовували чавунне ядро на ланцюгу, вагою 3,5 кг. Задля страховки при спуску всередину комину використовували пенькову мотузку, один кінець якої закріплювали на металевій ремінній пряжці, інший же обмотували ззовні навколо димаря. Недостатність освітлення частково компенсувалась свічним ліхтарем, який брали з собою в димар²².

Нерідко працею сажотруса починали займатися ще в дитячому або юнацькому віці. До 1882 р. у Російській імперії не існувало заборон на дитячу працю, відтак на навчання в ремісничі цехи брали дітей віком від 7–8 років²³. Вони часто виконували найскладнішу частину роботи, оскільки їх комплекція та гнучкість дозволяли провадити очистку пічних труб зсередини. Звісно, важка робота з раннього віку надзвичайно негативно позначалась на стані їхнього здоров'я. Від постійного контакту з сажею (активним канцерогеном) та вдихання продуктів горіння в коминярів розвивалася професійна хвороба – сажова бородавка або рак сажотруса, описана англійським лікарем Персивалем Поттом у 1775 р.²⁴ Особливо часто від цієї хвороби страждали діти, адже вони мали значно вразливішу шкіру, через яку в організм всмоктувалася велика кількість сажі. Окрім раку сажотруса, представники цієї професії часто страждали від астми, сліпоти, артрити та інших хронічних хвороб. Усі ці захворювання, головним чином, виникали через ігнорування елементарних правил гігієни. Брудні, худорляві, вічно втомлені, з чорними від сажі обличчями, запаленими очима та частим надсадним кашлем – саме такими були сажотруси Кам'янця-Подільського.

21 Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е (1825–1881). Т. 18 (1843). – СПб: Типогр. II отделения канцелярии его императорского величества, 1844. – № 16496.

22 Там само.

23 Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е (1882–1913). Т. 2 (1882). – СПб: Типогр. II отделения канцелярии его императорского величества, 1885. – № 931.

24 Waldron H. A. A brief history of scrotal cancer // British Journal of Industrial Medicine. – 1985. – № 40(4). – P. 390–401.

Примітно, що представники цієї професії навіть за мірками XIX ст. мали настільки неестетичний вигляд, що працювали зазвичай у темну пору доби: пізнім вечором та раннім ранком до сходу сонця. Сажотрусам у Російській імперії навіть заборонялося ходити тротуарами, щоб не забруднювати слідами сажі пішохідну частину вулиці й фасади будинків. А стражники і поліційні чини мали стежити за суворим дотриманням згаданої заборони і штрафувати порушників²⁵.

Через те що коминарив на вулицях міста можна було зустріти переважно в темну пору доби, в Російській імперії ця професія обросла низкою забобон та міфів. Постійно закопчені з ніг до голови в чорній сажі, в чорному ж одязі, з набором чудернацьких інструментів – представники коминарської професійної спільноти часто сприймалися обивателями як напівлегендарні хтонічні істоти. Зустріч з ними приносила вдачу, за умови, що перехожому вдасться торкнутися гудзика сажотруса. Талісманами фортуни вважалися й загублені гудзиками, що їх господарі будинків часто знаходили в камінах. Такі повір'я щодо сажотрусів призвели до надмірної романтизації цієї професії як у другій половині XIX ст., так і у наш час²⁶.

У підсумку варто відзначити, що в стрімко зростаючому Кам'янці-Подільському XIX ст. на роботу сажотрусів існував чималий попит. Підтвердженням слугує той факт, що в місті існував окремий професійний цех, який налічував кілька десятків працівників. У наш час професія сажотруса є пережитком минулого й попит на їх роботу є доволі низьким. Відтак, нові покоління дізнаються про існування даної професії лише зі сторінок книг, старовинних документів та фотографій. Цей факт призводить до подальшої сучасної легендаризації та романтизації праці сажотрусів. Однак надуманий образ є далеким від реалій. Направду, це була важка рутинна праця з великим ризиком для життя та здоров'я, що мала небагато спільного із сучасними романтизованими стереотипами.

25 Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е (1825–1881). Т. 12 (1837). – СПб: Типогр. II отделения канцелярии его императорского величества, 1838. – № 4485.

26 Трубочисты в Российской империи. История и происхождение. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ruvera.ru/gallery/russian_people_19.

Артур Михайлик,
кандидат історичних наук, доцент,
директор наукової бібліотеки ПДАТУ

РОЗВИТОК СКОТАРСТВА НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ В РИНКОВИХ УМОВАХ 1861–1914 РР.

У статті визначаються особливості впливу ринкових умов на розвиток скотарства на території Поділля в період 1861–1914 рр. У цей час пануючим напрямком економічних відносин у регіоні стали інтенсифікація аграрного виробництва, промисловості і торгівлі. Не зважаючи на це, істотних змін у добробуті населення краю не відбулося, оскільки внутрішня політика Російської імперії, в складі якої перебувала Подільська губернія, передбачала, насамперед, захист економічних інтересів центральних регіонів країни.

Ключові слова: Поділля, скотарство, аграрне виробництво, Російська імперія, економіка.

Розвиток скотарства, як і економічних відносин взагалі, на території Поділля в другій половині XIX – на початку XX ст. мав цілий ряд особливостей. Поглиблене вивчення цього важливого напрямку господарювання дозволить краще зрозуміти загальні засади економічних трансформацій, які мали місце в регіоні в надзвичайно важливий період для переважної більшості українського населення, в період перебудови аграрної сфери України відповідно до ринкових умов.

До найбільш впливових факторів, які визначили економічний поступ краю після реформи 1861 р., віднесемо поєднання дії ринкових відносин, що швидко розповсюджувалися в регіоні «вшир» і «вглиб» з політикою уряду Російської імперії, направленою на боротьбу з економічною могутністю польського населення. Через тривале перебування регіону в складі Речі Посполитої тамтешня система соціально-економічних відносин істотно відрізнялася від такої, що склалася на Лівобережній та Південній Україні. Тут міцніше вкоренилося кріпацтво, економічне розшарування в лавах селянства було менш виразне. Основну масу населення краю складали поміщицькі селяни (на Лівобережжі, до прикладу, державні).

Враховуючи важливість та багатовекторність названої теми до неї зверталось не одне покоління дослідників. Однак, у працях більшості вчених проблема розвитку тваринництва і, зокрема, скотарства на території Поділля висвітлювалася лише в контексті загальних економічних змін другої половини XIX – на початку XX ст. Великою мірою це пояснюється другорядним значенням названої аграрної галузі в економіці краю порівняно, наприклад, з вирощуванням зернових культур, буряківництвом, промисловим садівництвом тощо.

Вивчення скотарства на території Подільської губернії започаткували Ф. Бельциновський, А. Братчиков, А. А. Копорський, В. О. Геринович, А. І. Ярошевич, С. І. Городецький, А. Н. Челінцев¹. У наступний період його дослідження було продовжено в працях І. О. Гуржій, Б. А. Кругляка, М. Н. Лещенка, В. В. Нечитайла, П. П. Теличука, В. П. Теплицького². Однак, названі автори узагальнюючої праці з названої проблеми так і не створили.

Тваринництво (в тому числі й скотарство) як галузь сільськогосподарського виробництва на території краю помітно відставало від землеробства. За перешкоду до його розвитку була, насамперед, відсутність пасовищ. Велика щільність населення спричинили таке зване аграрне перенаселення регіону. Ринкова вартість землі в краї, чи не найвища в Російській імперії, в умовах інтенсифікації сільськогосподарського виробництва перетворювала тваринництво на

1 Бельциновский Ф. Сельскохозяйственная производительность Подолии в сравнении с Францией. Киев: Витязь, 1902; Братчиков А. По вопросам местного скотоводства и огородничества // Вольские губернские ведомости. 1883. № 28–31, 68; Копорский А. А. Мясные ресурсы Украины, Дона и Северного Кавказа. Киев: Издан. Центр. союза потреб. обществ, 1919; Геринович В. О. Нариси економічної географії України. Кам'янець на Поділлі: Вид-во ІНО, 1921. Т. 1–2; Ярошевич А. И. Юго-Западный край как производительная среда. Киев, 1912; Ярошевич А. И. Юго-Западный край в экономическом отношении. Киев: Типограф. ун-та св. Владимира, 1913; Городецкий С. И. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. Вінниця: Кабінет вивчення Поділля, 1929; Челинцев А. Н. Производительность свинины в Европейской России. Москва: Типограф. А. Пруса, 1916.

2 Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. Київ: Наукова думка, 1968; Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. Київ: Наукова думка, 1962; Кругляк Б. А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века. (На материалах Украины). Самара: Самарский ун-т, 1992; Лещенко М. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. Киев: Издат. соц.-эконом. литературы, 1959; Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004; Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні. Київ: Вид. Київ. ун-ту, 1973; Теплицький В. П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60–90-і рр. XIX ст.). Київ: Політвидав, 1959.

додаткову до рільництва сферу господарювання. Можна погодитися з думкою тогочасного дослідника А. Лисенка, який в одному з періодичних видань Правобережжя писав: «Населення лісо-степової смуги ухилилося на бік рільництва й під впливом цукрової промисловості звернулося до культури цукрових буряків та збіжжя. В селянських господарствах держать майже виключно робочу й гнійну худобу»³. Інтенсивні методи господарювання вимагали широкого використання добрив, у тому числі й органічних. З таких обставин здатність худоби бути своєрідним джерелом таких добрив була не менш важливою, ніж її м'ясо-молочні якості.

Цікаве спостереження належить іншому російському економісту початку ХХ ст. А. А. Зубріліну. В невеликій за обсягом розвідці автор порівнює особливості господарювання пересічного селянина на території Російської імперії з типовим селянським господарством королівства Данії. Зрозуміло, порівняння на користь останнього (на жаль, за більш ніж сто років ситуація не змінилася). «Датчанин отримує від худоби значний прибуток, вважає свою корову годувальницею, мамкою, а російський селянин вбачає в рогатій худобі «необхідне зло», розглядає її як «фабрику добрива», що дорогою ціною постачає такий необхідний в господарстві гній», – пише вчений⁴. Видається, що автор мав на увазі також і селянина українського (т. зв. «малороса»), однак, його твердження щодо такого відношення до худоби на території України, принаймні – Правобережної, видається дещо сміливим. Питома вага грошових прибутків від тваринництва в селянському бюджеті була досить значною і залежала, насамперед, від забезпеченості селянського господарства землею. За даними, зібраними експедицією під керівництвом професора Устьянцева на території Подільської губернії, на початку ХХ ст. доля таких прибутків становила в малоземельних господарствах (біля 2,4 дес. землі) 79,9 відсотків, у середняцьких (біля 5,9 дес. землі) 50,4 відсотки, і в багатоземельних (8,5 дес. і більше) – 44,8 відсотки⁵.

3 Лысенко А. Опыт предварительного исследования себестоимости выращивания одной штуки крупного рабочего скота и свиней и производство одного пуда их живого веса // Подольский Хозяин. 1915. № 7. С. 11.

4 Зубрилин А. А. У коровы молоко на языке. Москва: Знание – сила, 1919. С. 4.

5 Материалы по обследованию животноводства в Подольской губернии. Под руководством профессора Устьянцева. Киев, 1916. С. 265.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в економічних відносинах на території України відбувалися зміни, котрі не могли не торкнутися всіх без винятку галузей народного господарства. Утвердження й швидкий розвиток капіталізму та пов'язані з ним ринкові перетворення спричиняли перебудову старих господарських відносин, інтенсифікацію вже існуючих та створення нових форм та методів виробництва та розподілу продукції. На думку російського вченого початку XX ст. М. Макарова, основними факторами впливу ринкових умов другої половини XIX ст. на розвиток тваринництва були: 1) розширення залізничної мережі; 2) збільшення щільності населення; 3) формування яскраво вираженого товарного напрямку зернового землеробства (що призвело, в свою чергу, до створення ринкового попиту на продукцію тваринництва)⁶. Однак, на перше місце автор все ж таки ставив розвиток залізничного транспорту, який був у змозі на значній території нівелювати ціни на продукти названої галузі. Відсутність якісних шляхів сполучення часто призводила до надмірної залежності ціни на м'ясо, молоко, яйце тощо від відстані до найближчого великого міста. Особливої товарності надавала близькість великих міст та містечок (Вінниці, Проскурова, Кам'янець-Подільського) на території Поділля розвитку молочарства. В сусідніх з ними селах прибуток від утримання корови становив від 70 до 120 руб. на рік⁷.

Прикладом зменшення ролі скотарства в регіоні внаслідок дії ринкового механізму слугує стан вівчарства. Цей напрям тваринництва демонструє тенденцію до зменшення поголів'я протягом пореформеного часу на всій території України, у тому числі й на Правобережжі. Якщо в 1883 р. у Київській губернії нараховувалося 877 548 овець, у Подільській – 815 616 і 707 059 – на території Волинської губ., то на 1913 р. кількість тварин становила 676 603, 576 537 і 726 175 голів відповідно. Слід погодитися з А. А. Копорським, який основну причину такого скорочення вбачав у «..докорінних змінах господарських умов села»⁸. До таких змін належить, насамперед, скорочення кількості нерозораної землі, зменшення світових цін на вовну (через значне збільшення надходжень її на між-

6 Макаров Н. Крестьянское хозяйство и его эволюция. Москва: Типограф. Н. Желудковой, 1920. Т. 1. С. 278.

7 Городецкий С. I Вказ. праця. С. 89.

8 Копорский А. А. Вказ. праця. С. 14.

народний ринок з Австралії та конкуренцію з бавовною), обмежений попит на баранину всередині Російської імперії.

У досліджуваній період продукція подільського тваринництва починає виходити на зовнішній ринок. Домінуючим для неї був західний напрямок. У 1913 р. з 59 635 голів свиней, що було залізницею відправлено за межі губернії, 46 460 голів потрапило в польські землі⁹. Велика рогата худоба вивозилась як в українські губернії (у 1913 р. – 8 028 голів, або 69% вивозу), так і в Литву та Польщу (3 624 – 31%)¹⁰. Велика рогата худоба в пореформений період була одним з основних предметів подільського вивозу в Північну Буковину. За даними І. А. Гриценка, на початку 70-х рр. XIX ст. подільські чиновники на запит губернських органів влади доповідали, що велика рогата худоба південних повітів Поділля продавалася на ярмарку в Балті для відгону в «Австрію», тобто в Північну Буковину¹¹. Слід враховувати, що досить значна кількість худоби потрапляла в Буковину контрабандним шляхом. Майже всі тварини, пригнані з таких торгових центрів Поділля, як Кам'янець-Подільський, Вінниця, Брацлав, Нова Ушиця, продавалися на ярмарках буковинського містечка Садгори як для місцевого використання, так й для відправки в Галичину, Сілезію, Чехію і Нижню Австрію.

Про збільшення обсягів реалізації місцевої худоби свідчить та увага, що приділялася подільським губернським керівництвом стосовно обладнання залізничних станцій, розташованих у межах губернії, необхідними для навантажування і розвантажування гуртової худоби засобами. Так, у 1909 р. при станції Калинівка Вінницького повіту було влаштовано окремих загін для тварин, пристосований для ветеринарного огляду. В 1910 р. такі загоны були споруджені на станціях Гнівани, Жмеринка, Ярошенка, Рахни і Юрківка¹².

Окрім подібних споруд, на станціях Ярошенка, Деражня, Вапнярка, Рибниця та Тростянець планувалось влаштувати окремі приміщення для ветеринарних лікарів. Така необхідність обумовлювалась тим,

9 Гуржій І. О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ: Держполітвидав, 1954. С. 51.

10 Кулишер І. М. Очерк истории русской торговли. Петербург: Антей, 1923. С. 54.

11 Гриценко І. А. Торгівельні зв'язки Поділля з Північною Буковиною в XIX – на початку XX ст. // Проблеми економічної географії Поділля: тези доп. наук. конф. Кам'янець-Подільський, 1988. С. 137.

12 Кам'янець-Подільський міський державний архів. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 7469. Арк. 1.

що названі станції, на думку губернського керівництва, відзначались значним вантажообігом, велику роль у якому відігравала худоба¹³.

Зміни, пов'язані з утвердженням і швидким розвитком капіталізму в пореформеній Україні, торкнулися й конярства. Особливістю Поділля було те, що обсяги товарних оборотів робочої худоби, в тому числі й коней, були більші, ніж того вимагалось потребами відновлення його природного зменшення. Існувала практика продажу коней восени, після закінчення сільськогосподарських робіт, і купівлі навесні. Через це товарообіг робочої худоби значно зростав. Край, завдяки інтенсивному розвитку ринкових відносин на його території, був районом активного споживання робочої худоби, тому весною тут коні навіть дещо дешевшали. Потреби практично всієї Правобережної України в тягловій худобі задовольняв Свято-Троїцький ярмарок у місті Балта (Подільська губ.), який спеціалізувався саме на торгівлі кіньми і великою рогатою худобою.

У 1886 р. на території Поділля на 100 жителів припадало в середньому 27,6 голови ВРХ, 19,5 коней, 35,3 овець (сумарно тонкорунних і простих), 21,9 голови свиней і 0,7 кіз¹⁴. У 1909 р. на 100 осіб припадало в середньому 17,8 голови ВРХ, 15,3 коней, 19 овець, 12,5 свиней і 0,4 кіз¹⁵. Як бачимо, порівняно з іншими тваринами, лише відносна кількість коней на 100 мешканців Поділля зменшилась не значно. Зрозуміло, слід враховувати великий демографічний приріст населення краю, котрий був характерний для регіону в досліджуваний період.

Певною мірою на розвиток тваринництва позитивно впливала велика кількість цукроварень та гуралень регіону. Як правило, при них існували невеликі господарства, де відгодовувалась рогата худоба. Приклад Подільської губернії засвідчує, що в районах розвинутої сільськогосподарської промисловості (Літинський, Вінницький, Брацлавський і Гайсинський повіти) селяни розводили здебільшого свиней та овець. Якщо перші здатні використовувати в харчуванні залишки бурякоцукрового та гурального виробництва, то другі практично їх не спо-

13 Там само. Арк. 2.

14 Гульдман В. К. Справочная книжка Подольской губернии. Каменец-Подольск: Под. губ. стат. комитет, 1900. С. 352.

15 Пустоход П. Демографічні особливості людності України наприкінці XIX віку // Праці демографічного інституту. Демографічний збірник. Київ, 1926. Т. IV. С. 41.

живають, отже безпосереднього зв'язку між станом розвитку аграрної промисловості й станом тваринництва не простежується. Можливо, наявність подібних підприємств позитивно позначалася на якості скотарства (тварини скоріше набирали вагу, були вищі надої тощо).

Дещо по-іншому розвивалося в регіоні свинарство. На відміну від вівчарства, котре скорочується пропорційно кількості вільної землі і, особливо, пасовищ, свинарство зростало в міру збільшення площ під інтенсивними культурами і практично не залежало від наявності запасу землі. Якщо у 1883 р. на території Подільської губернії нараховувалося 505 тис. свиней, то в 1913 р. їх кількість становила 502 тис.¹⁶ Під впливом ринкових умов для розвитку цього напрямку скотарства були притаманні такі ж особливості, що й для вирощування великої рогатої худоби: на території Правобережжя в малоземельних господарствах товарність свинарства була більшою, ніж у хазяйствах багатоземельних. У заможних, забезпечених землею господарствах, за умов надлишку хліба й нестачі м'ясних продуктів, свиня (як і вівця) утримувалася для власних потреб; у дрібних, малоземельних господарствах власний споживчий стимул її утримання поступався ринковому.

Таким чином, в умовах дії ринкових відносин розвиток скотарства відбивав особливості природних та економічних умов господарювання певного регіону. Коли там переважали екстенсивні форми господарювання, то й скотарство було примітивне, а худоба непродуктивна. На території Поділля в 1861–1914 рр. скотарство певною мірою компенсувало селянське малоземелля через використання значної частини продукції рільництва на відгодівлю худоби, тобто перетворення її в такий спосіб на ціннішу продукцію скотарства. Однак, за перешкоду розвитку селянського тваринництва в цьому напрямку був обмежений попит на його продукцію, що, в свою чергу, було наслідком загальної економічної кон'юнктури сільського господарства всієї лісостепової та поліської України в складі Російської імперії. Через це скотарство було не в змозі відчутно вплинути на матеріальне становище переважної більшості населення краю, та й України взагалі, значно поліпшити рівень життя основних виробників, а саме в цьому полягає головне завдання та головна перевага ринкової економіки.

¹⁶ Копорский А. А. Вказ. праця. С. 16.

Олександр Комарницький,

доктор історичних наук, доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

Людмила Комарницька,

викладач Подільського спеціального
навчально-реабілітаційного соціально-економічного коледжу

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО, РЕМЕСЛА І ПРОМИСЛИ У ЖИТТІ МІСТЕЧОК ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті характеризується земельне питання у містечках Подільської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Зазначається, що ця проблема у селянському середовищі залишалася досить гострою. Для більшості містечок характерним було велике польське дворянське землеволодіння. Автори звернули увагу на те, що бідніші верстви селян були позбавлені засобів і економічних умов самостійного господарювання, через що значна частина селянства змушені були емігрувати чи шукати кращих умов виживання за межами рідного краю. Зазначається, що одним із шляхів виходу з обтяжливих обставин було створення кооперативних товариств. Йдеться також про створення у містечках підприємств, що спеціалізувалися на переробці сільськогосподарської сировини, і становище ремесел, якими переважно займалися євреї.

Ключові слова: містечко, латифундія, власник, підприємство, ремесло.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. економічний розвиток містечок Поділля перебував у прямій залежності від землеробства, яким займалися більшість їх мешканців. Особливістю містечка було те, що центральна частина його була власне містечком (міським поселенням), а околиці – звичайними поселеннями селянського типу, де мешканці займалися землеробством¹.

1 Современное состояние еврейских местечек и перспективы их экономического оздоровления / Сост. А. М. Кичаевым; Под ред. и с предисловием Я. Р. Рубинова. Каменец-Подольск, 1929. С. 5; Населені місця Поділля / Центральне статистичне управління України, Подільське губернське статистичне бюро. Вінниця, 1925. С. VIII.

Проблема землі на переломі століть і в наступні роки залишалася головною для українських містечкових селян, для яких сільське господарство й специфічно хліборобське заняття споконвіків належали до найпрестижніших. Для Поділля, як, власне, і для всієї Правобережної України було характерне велике дворянське землеволодіння². У містечках губернії воно сягало 216673 дес. 2137 саж. 46,8% цієї кількості належали польським власникам. Взагалі польське дворянське землеволодіння переважало у містечках 8 із 12 повітів регіону. Якщо взяти до уваги родинне землеволодіння, то можна виявити містечкові латифундії. Наприклад, Собанські володіли 17498 дес. землі, Юрьевичі – 9533 дес. і т. д.³ Земельні володіння інших 4 повітів концентрувалися в російських та українських землевласників. Так, М. Балашов із м-ка Шпиків Брацлавського повіту володів 9125 дес. землі⁴. В містечках Ольгопільського повіту, який загалом був лідером серед повітів за площею землі власників-поляків, серед великого землеволодіння переважало російське: найбільше кидалися у вічі латифундії О. Орлова (м-ко Чечельник, 17594 дес.)⁵.

У селянському середовищі досить гострим залишалося земельне питання, соціальні відносини. Скажімо, на початку 1917 р. з 44,1 млн. дес. землі у Наддніпрянській Україні землеволодіння заможного селянства складало 29,6%, середняків – 22,2%, бідняків 11,5%⁶. Це ж спостерігалось і в містечках, де переважна більшість селянських господарств страждала від малоземелля. Так, у Макові нараховувалося 3 домогосподарі, які володіли надільною польовою землею в розмірі більше 5 дес., 3 – 4-ма, 18 – 3-ма, 58 – 2-ма, 109 – 1-ю, 55 – менше 1 дес., не мали її взагалі 67 домогосподарів⁷.

Нестерпне економічне становище значної частини селянства, бажання поправити свою долю іноді спонукали його до еміграції, пошуків кращих умов виживання за межами рідного краю. Скажі-

2 Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк: ДонНУ, 2003. С. 271.

3 Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книга для землевладельцев и арендаторов / Сост. В. К. Гульдман. Каменец-Подольск, 1903. С. 4–868 (підр. наші).

4 Там само. С. 438.

5 Там само. С. 544.

6 Завальнюк О. М., Рибак І. В. Новітня аграрна історія України. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. С. 5.

7 Державний архів Хмельницької області. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 895. Арк. 124.

мо, з Шатави в Самарську губернію у 1910–1911 рр. переселилась 1 сім'я, у Томську – 4, в Уссурійський край – 9 сімей⁸. Нерідко містечкові жителі піддавались агітації агентів американських фірм з вербування робочої сили і виїздили в США і Канаду. Частина з них у пошуках роботи відходила в міста на Південь України.

Особливістю капіталістичної еволюції українського сільського господарства були не тільки соціальна диференціація селянства, пролетаризація його бідніших верств, спалах еміграцій, але і наростання ініціативності, пошуки виходу з обтяжливих обставин. Багато хто із селян розумів, що вони самі є творцями своєї долі. Їх більшало, а разом з тим удосконалювалися форми і методи селянської самоорганізації. Однією з найяскравіше окреслених і найефективніших форм економічної самоорганізації селянства у той час була кооперація, яка виявилася здатною найкраще адаптуватися до українського середовища, залучити до співпраці різні верстви населення⁹. Історики-аграрники В. Марочко і Ю. Вовк зазначають, що кроком до вирішення цих завдань, був широкий розвиток різноманітних установ дрібного кредитування: сільські банки, кредитно-ощадні товариства, різноманітні каси взаємодопомоги та каси дрібного кредиту¹⁰. За нашими підрахунками, у подільських містечках на початку ХХ ст. функціонували 33 банки, 14 кредитних, 28 споживчих і 23 позичково-ощадних товариств¹¹.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. містечка, поряд з містами, відігравали важливу роль у розвитку і розміщенні продуктивних сил України. Якщо міста залишалися переважно центрами торгівлі із слабкорозвинутою промисловістю, то містечка перебирали на себе функції міст і ставали агромістами – малими населеними пунктами міського типу, які мали тісний зв'язок з сільським господарством і орієнтувалися в основному на переробку та збут аграрної продукції.

8 Там само. Спр. 1018. Арк. 98.

9 Мороз О. Г., Злупко С. М. Українське селянство у першій половині ХХ ст. Трагедія і героїзм. Львів: Універсум, 1997. С. 29.

10 Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). Київ, 1995. 224 с.; Вовк Ю. І. Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку ХХ ст.: автореф. дис. канд. іст. наук... 07.00.01 / Донецький національний університет. Донецьк, 2003. С. 15.

11 Весь Юго-Западный край на 1913 год. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Вольнской губерниям / Сост. Юго-Западным отделением Российской Экспортной Палаты под общим наблюдением М. В. Довнар-Запольского и под ред. А. И. Ярошевича. Киев: Издание Л. М. Фиша и П. Е. Вольсова, 1913. С. 917–1076.

Впродовж другої половини XIX – початку XX ст. жодне із офіційних міст Поділля не випередило свій повіт за обсягами виробленої продукції¹². Більший потенціал повітів був пов'язаний з переважанням у промисловості галузей, які спеціалізувалися на переробці сільсько-господарської сировини. Найпомітніше місце у фабрично-заводському виробництві посідали галузі харчової промисловості, насамперед цукроваріння, борошномельне виробництво і винокуріння, які були тісно пов'язані з сільським господарством¹³.

Перше місце з-поміж інших промислових підприємств за обсягом виробництва посідали цукроварні. За нашими підрахунками, у 1904 р. в подільських містечках нараховувалося 16 цукроварень¹⁴. В період з 1 вересня 1906 р. по 1 вересня 1907 р. вони переробили 5237026,6 берковців буряку (в середньому 275632,97 берк. на одне підприємство), з якого вироблено і взято на облік 5447176,7 пуд. рафінаду і білого цукру (в середньому – 286693,51 пуд. на підприємство), патоки – 1727317,2 пуд. (в середньому – 90911,43 пуд.)¹⁵.

Найбільш тісно з сільським господарством було пов'язане винокуріння, основною сировиною в якому були бурякові відходи (патока) від цукроваріння, картопля, кукурудза та солод. У 1911–1912 рр. продуктивність 20 винокурень склала 280705104 градуси¹⁶. Найбільшими підприємствами галузі були Жабокричський завод, виробнича потужність якого досягала 48574328 градусів¹⁷, Тростянецький – 4640948518, Бершадський – 4245888619. Крім того, у

12 Обзор Подольской губернии за 1901 г. Каменец-Подольский, б. г. Вед. № 2; Вся Россия: Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. Москва: Изд. А. С. Суворина, 1897. С. 724.

13 Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник / І. Курас (відп. ред.), П. Варгатюк, Ю. Гамрецький та ін. (ред. кол.). Київ, 1987. С. 108, 247, 434; Кичий І. В. Борьба за власть Советов на Правобережной Украине. Львов: Вища школа, 1986. С. 17.

14 Адрес-календарь Подольской губернии / Сост. А. Крылов. – Каменец-Подольск: Изд. Поддубстаткома, 1904. С. 232–246.

15 Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1906–1907 гг. / Сост. М. А. Толпигиным. Киев, 1908. С. 188–195, 198–203, 206–215.

16 Держархів Хмельницької обл. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 474. Арк. 2–4; Спр. 475. Арк. 3; Спр. 478. Арк. 5, 9; Спр. 480. Арк. 6–8, 11; Спр. 481. Арк. 5, 9; Спр. 482. Арк. 2–5, 8; Спр. 483. Арк. 2–3.

17 Там само. Спр. 482. Арк. 8.

18 Там само. Спр. 483. Арк. 2.

19 Там само. Спр. 482. Арк. 2.

подільських містечках працювали 9 пивоварень і 15 медоварень²⁰. Створення подібних підприємств заохочувалося царським урядом, оскільки т.зв. «п'яні» гроші завжди були основною прибутковою частиною російського бюджету.

Помітне місце у фабрично-заводському виробництві посідало млинарство. На початку ХХ ст. у містечках Подільської губернії нарахувалося 78 млинів²¹. За своєю потужністю якісно вирізнявся млин у Конецполі, оцінка для обкладання земськими зборами якого становила 75030 руб., прибутковість – 18900 руб., виробничий ефект – 21 тис. пудів²². У містечках працювали також 2 цегельних, 1 лісопилний, 3 чавунно-ливарних, 2 заводи з обробки шкір, 10 маслобонь, 17 сукняних фабрик і т. д.²³ Найбільш динамічно промисловість розвивалася у Немирові, Тульчині і Дунаєвцях²⁴.

Помітну роль у забезпеченні найголовніших потреб чисельного селянства та значної частини міського і містечкового населення відігравала торгівля. Досить розвинутими на терені містечок були ярмарки, на яких збували переважно сільськогосподарську продукцію. Так, серед 32 населених пунктів Поділля, де вони проводилися, 10 були містами, 20 – містечками, 2 – сільськими населеними пунктами. Причому, в містах станом на 1895 р. відбувалось 66 ярмарків, в містечках – 115²⁵. Всі ярмарки поділялися на щотижневі, півмісячні, фіксовані щодо дати проведення та річні. Останні мали місце у Златополі, Жванці, Лянцкоруні²⁶ і 16-денна Петропавловська – у Ярмолинцях²⁷. Особливої уваги заслуговує остання. Сюди щороку прибували на торги до 500 купців з Варшави, Одеси, Бердичева, Бессарабії та самого Поділля. У найманні нарахувалося понад 278 магазинів. Крім того, під місця торгівлі наймалося понад 200 помешкань у місцевих євреїв²⁸. У

20 Весь Юго-Западный край на 1913 год... С. 917–1076.

21 Там само.

22 Держархів Хмельницької обл. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 549. Арк. 6.

23 Весь Юго-Западный край на 1913 год... С. 917–1076.

24 Вся Россия: Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – М.:Изд-во А. С. Суворина, 1897. С. 1625, 1643.

25 Обзор Подольской губернии за 1895 г. Каменец-Подольский, б. г. С. 49.

26 Весь Юго-Западный край на 1913 год... С. 910–921.

27 Вся Россия: Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации... С. 1615.

28 Михайлик А. О. З історії розвитку торгівлі на Поділлі в пореформенні роки // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. Кам'янець-Подільський, 1998. Т. 2 (4). С. 151.

1903 р. на торги було привезено товарів на суму 2132100 руб. і реалізовано на 1401485 руб.²⁹ Також виділялись Тульчин, де торгівельний оборот складав 1,4 млн. руб. і Дунаївці – 1,1 млн.³⁰

Торговельно-посередницька діяльність, як і дрібне виробництво, лихварство майже повністю перебувало у руках євреїв. На 1905 р. у містечках краю нараховувалося 439 заїжджих дворів, переважна більшість яких теж належала євреям. Одним з джерел їхнього прибутку був готельний бізнес. На початку ХХ ст. в подільських містечках нараховувалося 13 готелів³¹. Значна частина містечкового єрейства займалася шинкарством.

Перепис 1897 р. зареєстрував 60 ремесел, якими займалися євреї. Так, у Сатанові їм належали миловарня і мотузкові артілі, виробництво вапна, але більшість займалася обробкою шкіри, пошиттям і продажем одягу, заготівлею та торгівлею продуктами сільського господарства³².

Розвивалися і інші ремесла та промисли. Так, найкращий посуд у Подільській губернії виготовлявся в околицях Зінькова. Висококваліфіковані майстри з обробки каменю (точила, жорна, бруси і т. д.) проживали в містечках Дзигівка та Яруга Ямпільського повіту³³. Найбільше граніту видобувалося в містечках Браїлів, Ворошилівка Вінницького та Снитків Летичівського повітів; піску – в Красному Ямпільського повіту³⁴. Своїми виробами на весь край славилися пильські та старосинявські стельмахи, тульчинські шевці³⁵, гончарі Купина, чинбарі, кушнірі, гончарі, лимарі Сатанова тощо³⁶.

На початок ХХ ст. посилюється селянський рух. Основними

29 Обзор Подольской губернии за 1903 г. Камень-Подольск, б. г. С. 56.

30 Гуменюк А. О. Розвиток торгівлі в містах Правобережної України у 80–90-х рр. ХІХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки. Кам'янець-Подільський, 2000. Т. 4 (6). С. 179.

31 Крылов А. Населенные места Подольской губернии / Издание Подольского губернского статистического комитета. Камень-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1905. С. 96, 262, 300, 308, 318, 336, 351, 363, 378, 394.

32 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. Вып. 1: Подолия. С. 199–200.

33 Григор'єв-Наш. Поділля: географічно-історичний нарис. Кам'янець-Подільський, 1919. С. 47.

34 Обзор Подольской губернии за 1905 г. Камень-Подольск, б. г. С. 33.

35 Григор'єв-Наш. Вказ. праця. С. 48.

36 Блажевич Ю. І. Ремісничькі центри Городоччини (ХVІІІ–ХІХ ст.) // Городоччина: минуле і сучасність у контексті історії Поділля: наук. зб. / [редкол.: Л. В. Баженов (відп. ред.), С. Е. Баженова, М. Б. Петров та ін.]. Городок, 1994. С. 32–33.

формами протесту у цей період виступали підпали поміщицьких маєтків і майна, випаси посівів, порубки лісів поміщиків, напади на млини і економії. Селянські заворушення прокотилися містечками Калинівка, Чернівці, Муровані Курилівці, Піщанка, Шпиків, Зятківці, Дзигівка, Тростянець, Кравчик, Стринівка, Жабокричі, Ободівка³⁷. Історики Б. Заброварний, О. Михайлюк з'ясували, що у ряді випадків селяни висували вимоги скликання Установчих зборів, запровадження громадянських свобод, утвердження рівноправності селян з іншими станами, проведення політичної амністії, усунення національної нерівності, запровадження української мови в школах, обов'язкового користування нею в судах і державних установах, надання Україні автономії і т. д.³⁸ Крім того, у містечках створювалися селянські комітети – зародкові органи нової революційної влади. Відомий український вчений О. Федьков виявив страйковий комітет у Жванчику, організації уповноважених – у Томашполі, Ярмолинцях³⁹.

Перша світова війна, розв'язана провідними капіталістичними країнами, була великою трагедією для українського народу. Особливо сильно постраждали губернії прифронтової зони (Подільська, Волинська), найбільше – населені пункти, які знаходилися в районі бойових дій. В роки війни додатковим тягарем для селян стали повинності, викликані умовами того часу, зокрема, підводна, оборонні роботи, реквізиції, що викликало нову хвилю селянських заворушень. Так, масовий виступ проти реквізицій спалахнув 20 жовтня 1916 р. у Лучинцях⁴⁰. Невдоволення викликав сільськогосподарський перепис 1916 р. У Студениці 13 червня 1916 р. озброєний гурт селян прибув до місцевого псаломщика Шостаківського, який проводив перепис, і поставив вимоги повернути переписні листки. Бланки було видано.

37 Держархів Хмельницької обл. Ф. 228. Оп. 2. Спр. 31. Арк. 5зв.–6; Спр. 151. Арк. 8, 20, 39, 50; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область / [редкол. тому: А. Ф. Олійник, М. Л. Бабій, В. Д. Бовкун та ін.]. Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. С. 272, 441, 456, 507, 652; Лещенко М. Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905–1907 рр. Київ: Вид-во АН УРСР, 1955. С. 54, 78, 98; Його ж. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ ст. Київ: Вид-во політ. л-ри України, 1968. С. 61, 65; Прокопчук В. С. Дунаївці. Краєзнавчий нарис. Львів: Каменяр, 1989. С. 15.

38 Заброварний Б. Й., Михайлюк О. Г. Українське село в роки Першої світової війни: навч. посіб. Луцьк: Надстир'я, 2002. С. 5.

39 Федьков О. М. Політичні партії і селянські громадські організації на Правобережній Україні 1905–1907 рр. С. 260–263.

40 Держархів Хмельницької обл. Ф. 228. Оп. 2. Спр. 215. Арк. 190–191зв.

Інцидент припинив прибулий загін стражників на чолі з становим приставом. У цій справі було заарештовано 18 активних учасників виступу⁴¹.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. у селянському середовищі містечок Подільської губернії досить гострим залишалося земельне питання. Для більшості цих населених пунктів характерним було велике польське дворянське землеволодіння. Утвердження капіталізму зміцнило заможні й середняцькі господарства, які дістали змогу прикупити поміщицькі землі. Що ж до бідніших верств містечкових селян, то вони були позбавлені засобів і економічних умов самостійного господарювання. Більшість селянських господарств страждала від малоземелля. Все це у комплексі залишало гострими соціальні відносини в містечку, над яким економічно і політично панувала поміщицько-магнатська верства. Нестерпне становище спонукало значну частину селянства до еміграції, пошуків кращих умов виживання за межами рідного краю. Все ж більшість хліборобів ставали щораз активнішими у пошуках засобів і шляхів поліпшення власної долі. Одним із шляхів виходу з обтяжливих обставин було створення такої ефективної форми економічної самоорганізації селянства як кооперативні товариства. Містечка, які мали тісний зв'язок з сільським господарством, орієнтувалися на переробку та збут аграрної продукції і створювали підприємства, що спеціалізувалися на переробці сільськогосподарської сировини, частина з яких не вийшли за межі кустарних промислів. (цукроварні, винокурні, млинарство Найбільш тісно з сільським господарством були пов'язані ремесел, якими переважно займалися євреї.

41 Заброварний Б. Й., Михайлюк О. Г. Вказ. праця. С. 41, 85, 113.

МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ «Феномен аристократії в українській науковій і суспільно-політичній думці: проблеми та перспективи»

Сергій Калущий,
магістр історії,
завідувач сектору «Старий замок»
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ФЕНОМЕН АРИСТОКРАТІЇ В НАУКОВІЙ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ В. ЛИПИНСЬКОГО

У доповіді зроблено спробу розкрити погляди історика й ідеолога українського консерватизму В. Липинського на феномен аристократії. Висвітлено розуміння ним його сутності, походження й первісного значення відповідного терміну. З'ясовано трактування природи спадкової (родової) та неспадкової аристократії.

Ключові слова: національна аристократія, еліта, провідна верства, В. Липинський, рицарство, шляхта, козацтво.

Феномен аристократії* неможливо досягнути без розуміння його походження. Аби надто не заглиблюватися у дану проблему зазначимо лише, що слово «аристократія» вперше використали софісти у другій половині X століття до Р. Х. у значенні «влади кращих». Перш за все грецьких басилеїв – військових вождів і командирів збройних загонів й водночас власників великих земельних маєтків – ойкосів, у яких працювали раби ¹. Платон, розкриваючи дане питання, першим

* Аристократія – від грец. *ἀριστος* – кращий, *κράτος* – влада, сила, у буквальному розумінні влада найкращих (Див.: Енциклопедія історії України: у 5 т. / [Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1: А–В. С.118–119).1

1 Кухта Б. Політична еліта (кратократичний аспект). Львів: ЦПД, 2011. С. 11.

чітко сформулював ідею людської нерівності й ієрархічного поділу суспільства на три верстви – правителів, воїнів та ремісників і землеробів. На його думку, верстви аристократів і воїнів є наріжним каменем держави. Аристократію як форму державного правління він вважав найкращою². Його учень Арістотель у праці «Політика» розглядав її як одну із трьох «правильних» форм організації державного життя нарівні із монархією і політією³. За них, стверджував філософ, «управляють найкращі мужі»⁴ і досягається суспільна користь, яка є першочерговим завданням найбільшого із мистецтв – політики⁵. Відповідно «аристократія за Арістотелем – це влада небагатьох із знатних верств суспільства, хто піклується насамперед про спільне благо»⁶.

У середні віки аристократія трансформувалася у специфічну елітарну групу привілейованих осіб – рицарство. Це була родова земельна знать, яка в умовах феодальної організації європейських держав займалася виключно військовою справою й організацією державного життя. Вона пережила революційні потрясіння нового часу та, рекрутуючи до своїх лав здібніших представників із торгівців і фінансистів (третього стану), до завершення Першої світової війни відіграла провідну роль у політичному житті Європи. А в окремих країнах і по сьогоднішній день продовжує її здійснювати (Велика Британія)⁷.

Феномен аристократії та її роль у суспільстві вивчали свого часу М. Бердяєв, Ф. Ніцше, Х. Ортега-і-Гассет та інші вчені⁸. Сучасні дослідники розрізняють низку значень даного терміну: 1) це одна із форм державного ладу, за якої правлять представники родової знаті (як уже зазначалося у даному розумінні його вперше використали давньогрецькі мислителі Платон та Арістотель); 2) спадкова знать,

2 Там само. С. 19–20 .

3 Політологічний енциклопедичний словник / [Упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-ге вид., доп. 1 перероб]. Київ: Генеза, 2004. С. 35.

4 Арістотель. Політика / Арістотель / [Переклав з давньогрецької Олександр Кислюк. Видання третє]. Київ: Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2005. С. 98.

5 Політологічний енциклопедичний словник... С. 35.

6 Там само.

7 Кухта Б. Політична еліта... С. 23–24; Енциклопедія історії України: у 5 т. / [Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 118.

8 Енциклопедія історії України. Т. 1. С. 118–119.

вищий стан, соціальна група, що з'явилася ще в епоху античності, володіє винятковими правами й привілеями; 3) панівна верства сучасного суспільства (вживається переважно у негативному значенні щодо політичних еліт держав сьогодення, за винятком концепцій класичного консерватизму та неоконсерватизму)⁹.

Поняття «аристократія» в українській історіографії та суспільно-політичній літературі набуло ширшого використання у ХІХ – першій третині ХХ ст. Спершу воно застосовувалося у негативному значенні. Зокрема, у працях істориків-народників. Наприклад, М. Костомаров словом «аристократизм» характеризував деструктивний, руйнівний процес, що призвів до розпаду Речі Посполитої¹⁰. Із становленням державницького напрямку української історіографії погляди на роль аристократичної верстви у суспільстві змінилися. У працях його представників відповідний термін використовувався переважно у позитивному контексті¹¹.

В. Липинський – історик та ідеолог українського консерватизму – зробив вагомий внесок у вивчення місця провідних верств у процесах націо- та державотворення, що й стало підґрунтям його історичної концепції та філософії історії. Свої погляди він ґрунтовно висвітлив у трактаті «Листи до братів-хліборобів», виданому 1926 р. окремою книгою у формі сімдесяти трьох епістоляріїв до однодумців¹² та стислому політичному памфлеті «Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р.», який побачив світ 1928 р. у Львові¹³.

Ключова проблема «Листів...» – феномен аристократії, який вчений розумів у первісному, грецькому значенні¹⁴. Її визначав як активну меншість, що «організовує, дає провід і править» пасивною більшістю суспільства¹⁵. Вважав спільнотою «найкращих в даний іс-

9 Енциклопедія історії України. Т. 1. С. 118–119; Кухта Б. Політична еліта... С. 11.

10 Енциклопедія історії України. Т. 1. С. 118–119.

11 Там само. С. 119.

12 Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Wien: Buchdruckerei Carl Herrmann, 1926. XLVIII, 580 с.; Липинський В. К. Твори. Київ-Філадельфія: Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1995. Т. 6: Листи до братів-хліборобів. Про організацію українського монархізму / [за ред. Я. Пеленського]. 16, XLVIII, 470 с.

13 Липинський В. Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р. Львів: Друкарня ОО Василіян у Жовкві, 1928. 30 с.

14 Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С. XXXII, 104, 131, 189.

15 Липинський В. К. Твори. Т. 6. С. 186.

торичний момент серед нації людей, які найкращі серед неї тому, що власне вони в даний момент являються організаторами, правителями і керманічами нації»¹⁶. Факт її існування як явища доводив самою природою суспільства, де «скрізь і завжди є активна меншість, яка організовує, дає провід і править – і є пасивна більшість, яку організовують, якій дають провід і якою правлять»¹⁷. Стверджував, що такий поділ характерний не лише для націй, а є у будь-якому об'єднанні, де виокремлюються особи, котрі мають стихійний нахил до керівництва й організації та ті, хто їх владу, провід приймають, або відкидають¹⁸. Таке розуміння дослідником соціуму близьке до тверджень італійських вчених, основоположників елітології як науки, Г. Моски та В. Парето¹⁹. В. Липинський, не зосереджуючись на трактуванні відповідного терміну грецькими філософами античності, вважав, що свого значення він набув в часи становлення й існування станових монархій середньовічної Європи, «вживався для означення аристократії родової, nobilitованої Монархом і при тім аристократії консервативної»²⁰.

Український учений-енциклопедист Д. Чижевський звернув увагу, що автор «Листів...» розглядав аристократію як категорію динамічну, яка еволюціонує й набирає нових форм (аналогічно трактував й основу консерватизму традицію)²¹. Останній дотримувався думки, що кожні епоха і народ породжують свої аристократії, що можуть відрізнитися зовнішніми ознаками, але завжди стають творцями націй, складають їх невід'ємну складову частину. Тому використовував поняття «національна аристократія»²². У сучасній науці проблему її провідної ролі у становленні феномену нації вивчав британський

16 Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С. 131.

17 Липинський В. К. Твори. Т. 6. С. 186.

18 Там само.

19 Біщук В. Еволюція трактування поняття еліта в історико-філософському контексті та можливість застосування класичних підходів елітаризму в сучасних українських умовах // URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik9/fail/Bishchuk.pdf. 14 с.

20 Липинський В. К. Твори. Т. 6. С. 187.

21 Чижевський Д. Філософські твори: у 4-х тт. / [під заг. ред. В. Лісового]. Київ: Смолоскип, 2005. Т. 2. С. 229.

22 Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С. 131, 137, 209; Липинський В. К. Твори. Т. 6. С. 187; Ясь О. Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина // Історіографічні дослідження в Україні: Наук. зб. (Пам'яті історика України, чл.-кор. НАН України Ф. П. Шевченка). Київ: НАН України. Ін-т історії України, 1999. Вип. 7. С. 298.

дослідник Е. Сміт. На його погляд, вона здійснювала наістворчий процес в епоху середньовіччя і нового часу^{23*}. В. Липинський як синонім (без пояснень відмінностей) вживав терміни «провідна верства», «правляча верства»²⁴. Французьким словом «еліта» не користувався²⁵. Його вперше ввів до наукового обігу В. Парето. У своїх працях італійський дослідник паралельно використовував визначення «правлячий клас», «вищий прошарок суспільства» та традиційний «аристократія»²⁶.

23 Сміт Е. Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Наукове видання. Київ: Темпора, 2009. С. 23.

* Нація (від лат. *natio* – рід, плем'я). Різні наукові школи і дослідники пропонують свої, відмінні від інших, підходи та розуміння даного феномену (Енциклопедія історії України: у 10 т. / [Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Київ: Наук. думка, 2009. Т. 7: Мл–О. С. 348–349; Політологічний енциклопедичний словник... С. 396–397). Вважаємо найбільш виваженим визначення сформульоване відомим британським вченим, одним із провідних спеціалістів із проблем походження націй та націоналізму, Е. Смітом. Він стверджував, що – «це названа і самовизначена людська спільнота, члени якої плекають спільні міфи, спогади, символи, вартості і традиції, створюють і поширюють характерну публічну культуру й дотримуються спільних вартостей і спільних законів» (Сміт Е. Д. Культурні основи націй... С. 40). Ядром її формування вважав «етнічну належність та етнічні зв'язки». Підкреслював ключову роль еліти, а для епохи Середньовіччя й раннього Нового часу – ще й релігії (Сміт Е. Д. Культурні основи націй... С. 8, 23, 65, 105).

24 Пизюр Є. В'ячеслав Липинський і політична думка західного світу // Сучасність. 1969. № 9. С. 105.

25 Городецький О. О. Еліта як об'єкт дослідження в українській історіографії ХІХ – початку ХХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25–26 жовтня 2001 р. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2001. Т. 7 (9). С. 65; Полюга Л. М. Словник синонімів української мови / [2ге вид.]. Київ: Довіра, 2006. С. 300.

26 Ашин Г. К. Элитология: история, теория, современность: монография / [Моск. гос. ин-т междунар. Отношений (ун-т) МИД России, каф. философии]. Москва: МГИМО-Университет, 2010. С. 95–96; Бішук В. Еволюція трактування поняття еліта в історико-філософському контексті та можливість застосування класичних підходів елітаризму в сучасних українських умовах // URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik9/fail/Bishchuk.pdf. 14 с.

* Держава – головний інститут політичної системи, що реалізовує політичну владу і передбачає наявність таких обов'язкових елементів як територія, суверенна у її межах влада та населення, яке на ній проживає (Див.: Політологічний енциклопедичний словник... С. 143–144). Таким, «класичним», визначенням держави користувався і В. Липинський. Її розумів як поєднання території, влади і «громадянства», під яким мав на увазі усе населення. Терміном «суспільство» не користувався через його, на думку вченого, «штучність». «Громадянство» ділив на «народ» – більшість, яку організували, та «панів» – тих, хто організував (Див.: Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С. 374–380). Наголошував на вирішальній ролі у державному будівництві національної аристократії. Зазначав, що

В. Липинський вважав, що першочерговими завданнями аристократії (бо лише вона це може зробити) є створення і захист держави*, постання якої – це найважливіший критерій перетворення етнографічної маси в націю²⁷. Вчений зазначав: «Без своєї власної суверенної державної організації не може бути нації. Власна держава – це синонім влади власної аристократії, і як не може бути нації без своєї власної національної аристократії, так не може бути національної аристократії, а значить і нації, без своєї власної держави»²⁸. Він, дотримуючись своєї концепції «територіального патріотизму», не надавав принципового значення у процесі формування націй етнічним (кровним) зв'язкам²⁹.

Автор «Листів...» розрізняв родову та родову аристократію. На його думку, остання часто уже не відігравала провідницьких функцій; стверджував про доцільність «називати її власним іменем: шляхта, козацтво, патриції, лицарство, самураї і т. д.»³⁰. Поділ аристократії дослідником на родову й не родову нагадує погляди іспанського філософа-консерватора Х. Ортеги-і-Гасета, котрий також не пов'язував істинний аристократизм – сукупність відповідних ознак для здійснення домінуючої ролі у суспільстві – із успадкованим від попередніх поколінь соціальним і матеріальним капіталом³¹.

Розуміння В. Липинським сутності феномену аристократії відповідало методологічним засадам, що їх пізніше сформулювали представники ціннісного підходу до проблем політичних еліт і правлячих верств³². Він сформулював основні її ознаки. Це, перш за все, «її здатність творити нові цінності, будувати, організувати життя»³³. Тому кожна національна аристократія, на його думку, мусить мати: 1) матеріальну силу – армію, державний апарат, засоби виробництва

«під поняттям держава ми розуміємо людей, які правлять, які вже завоювали, вже здобули собі політичну владу» (Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С. 211, 384).

27 Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С. 209–211; Гирич І. Історіософські та суспільствознавчі погляди В. Липинського в його політичній публіцистиці 1908–1914 років // Історіографічні дослідження в Україні. 2013. № 23. С. 148–151.

28 Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С. 211.

29 Гирич І. Історіософські та суспільствознавчі погляди В. Липинського... С. 148–151.

30 Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С. 131.

31 Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас / [переклад з еспанського Вольфрама Бурггардта]. Нью-Йорк: Видання організації оборони чотирьох свобод України (ООЧСУ), 1965. 157, [1] с

32 Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С. XXXII, 104, 131, 189.

33 Там само. С. 104.

промислової та сільськогосподарської продукції; 2) моральний авторитет в очах решти суспільства; 3) стихійну ірраціональну волю до влади. А також організуватися за принципами лицарського ордену³⁴. Для звершення свого основного завдання – розбудови нації й держави – вона, як активна меншість, змушена протистояти пасивній інертній більшості³⁵.

В. Липинський вважав, що усіма названими характеристиками й рисами було наділене свого часу українське козацтво. Ще у монографії «Україна на переломі» (1920 р.) висвітлив складний процес формування еліти Української держави із козацьких старшин, руської православної шляхти, сміливіших й здатних на жертви міщан. У книзі висловлював думку про ключову роль гетьмана Б. Хмельницького у становленні нової української аристократії XVII ст.³⁶.

Проблему проводу, що його завжди здійснює аристократична верства по відношенню до пасивного загалу, вченим розкрито у праці «Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р.». Її видано у Львові 1928 р. невеликою брошурою. Це своєрідна квінтенсенція* його методології історії. Автор висвітлив свої погляди у метафоричній формі, покликаючись на біблійну розповідь про старозавітного патріарха Ноя і його синів Яфета і Хама. Роботу присвячено проблемам аристократії і традиції, носієм якої є остання. Вчений зазначав, що лише шляхетна аристократична меншість, яку порівнював із благочестивим Яфетом, здатна створити державу й протистояти необузданому анархічному Хаму – егоїстичній, нездатній до творчого пориву, самоорганізації й дисципліни більшості³⁷. Він також подав своє розуміння феномену держави. Для нього – це

34 Ісаїв В. Політична соціологія В'ячеслава Липинського // Сучасність. 1984. № 6. С. 91; Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С. XXVII–XXXI, 81, 136–140, 189, 209–211; Липинський В. К. Твори. Т. 6. С. 187–189.

35 Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С. XVI.

36 Липинський В. К. Твори. Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. Т. 3: Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / [ред. Лев Р. Білас, Ярослав Пеленський]. С. 17, 52; Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С. 75; Липинський В. К. Твори. Т. 6. С. 186–187.

* Квінтенсенція – у даному випадку основа, сутність чого-небудь, найсуттєвіше, найголовніше.

37 Липинський В. Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р. Львів: Друкарня ОО Василян у Жовкві, 1928. 30 с.

легальна та легітимна влада, що опереться на традицію і «Боже помазання», територія, зв'язок із якою відчуває більшість населення, якого б вони не були етнічного походження чи віросповідання і громадянство – населення, організоване й структуроване у соціальні інститути (церква, армія, сім'я, клас), які тримаються на авторитетах³⁸.

Праця «Хам і Яфет» цінна й тим, що у ній В. Липинський повторює, висловлені ще у монографії «Україна нав переломі», висновки про час завершення становлення аристократії відновленої Б. Хмельницьким української держави – це «останні роки панування Велико-го Богдана»³⁹. Однак слід обумовити дискусійність такого твердження. Адже, як зазначав вчений, бажання представників найближчого оточення гетьмана отримати булаву ліквідувало у зародку його спробу встановити спадкову форму передачі влади⁴⁰. Відтак виникають сумніви про завершеність складного процесу формування політичної еліти Гетьманщини в останні роки життя Б. Хмельницького.

Проблема протистояння активної творчої меншості і пасивної егоцентричної більшості, яку В. Липинський поставив у брошурі «Хам і Яфет», наштовхує на аналогії й порівняння її із роботою уже згаданого іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гасета «Бунт мас», що побачила світ 1930 р.⁴¹. Це дає підстави стверджувати, що методологічні погляди українського вченого на історичний процес розвивалися у руслі західноєвропейської суспільно-політичної й філософської думки.

Отже, В. Липинський сформулював основи розуміння феномену аристократії в українській науковій і суспільно-політичній думці. Свої погляди розкрив у трактаті «Листи до братів-хліборобів» та політичному памфлеті «Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р.». Мав істотний вплив на елітське розуміння природи суспільства представниками правого середовища в Україні та української діаспори.

38 Липинський В. Хам і Яфет... С. 8–10.

39 Липинський В. Хам і Яфет... С. 22.

40 Липинський В. Хам і Яфет... С. 22–23.

41 Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас / [переклад з іспанського Вольфрама Бурггардта]. Нью-Йорк: Видання організації оборони чотирьох свобод України (ООЧСУ), 1965. 157, [1] с.

Валерій Нестеренко,

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ЮРІЙ НЕМИРИЧ – ВИЗНАЧНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ СЕРЕДИНИ XVII ст.

У статті на основі роботи Ю. Немирича «Роздуми про війну з московитами» зроблено спробу проаналізувати його суспільно політичні погляди на оптимальний устрій Української держави XVII ст..

Ключові слова: *Юрій Немирич, Іван Виговський, «Роздуми про війну з московитами», Гадяцька угода, шляхта.*

Історія багатьох українських аристократичних родів недостатньо вивчена у вітчизняній історичній науці. До них відноситься і родина Немиричів, найбільш відомим з яких був Юрій Немирич – автор пактів Гадяцької угоди 1658 р., один із найбільш визначних представників української політико-правової думки середини XVII ст.

Він походив із стародавнього шляхетного православного роду, відомого уже наприкінці XIV століття. Його далекий предок Андрій Немирич, воевода київський, разом з Остапом Дашкевичем в 1514 р. брав участь у невдалому поході на Москву. А в 1527 р. його загони розбили військо татар, що грабувало українські землі.

Батько Юрія Стефан Андрійович, підкоморій Київський і староста Овруцький, мав багаті маєтності в Київському воєводстві: переважно на території Житомирського та Овруцького повітів. Своїм синам Юрію, Владиславу, Стефану та дочкам Софії, Галці, Катерині залишив у спадок багато сіл та містечок: Горошки, Білка, Черняхів, Коростень, Олевськ, Хочин, Лугини, Сновидовичі та інші. Значні маєтності отримали вони і на Лівобережній Україні: Кременчук, Кобеляки, Перевалочне та інші ¹.

1 Ярмошик І. Юрій Немирич – видатний представник козацької старшини середини XVII століття: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.medievalist.org.ua/2013/04/xvii.html>.

Юрій народився в Овручі у 1612 р. у родині, що належала до найбільших, після Острозьких та Вишневецьких, землевласників в Україні. Майже всі Немиричі на початку XVII ст. належали до соцініанських громад, тому не випадково, що Юрій закінчив Раківську соцініанську академію. Після чого продовжив свої студії за кордоном. З 1630 р. слухав лекції у Лейденському, Амстердамському, Паризькому, Базельському, Падуанському університетах, здійснив освітню подорож до Англії. Найбільше цікавився економікою, міжнародними відносинами, теорією держави і права. Вивчив кілька іноземних мов.

Під враженням від перебування в Голландії та Швейцарії стає послідовним прихильником республіканської форми правління і федеративного устрою держави як союзу республік, що здатний забезпечити громадянські свободи і релігійну толерантність.

У 1634 р. Ю. Немирич пише свій перший військово-політичний трактат «Роздуми про війну з московитами», який був виданий цього року у Парижі. Він проявив себе рішучим противником самодержавно-монархічної влади і деспотизму, поборником громадянських прав, у тому числі і свободи сумління. Вказуючи на деспотичність Московської держави, він виступає рішуче проти зближення з нею. Зокрема, він відмічає: «Сформований за умов рабства характер кожного стрічного мосха [так Ю. Немирич називає московитів – В. Н.] виявляє схильність до пишноти і тілесної розпусти, жорстокий і підступний. Війну вони розпочинають прудко, упокорюються поволі. Будь-яка нерішучість у цих варварів розцінюється як вияв нищості, а нагальний успіх, досягнутий силою, вважається ознакою величі»².

І далі він зауважує: «Такого роду характер свідчить проти їхньої системи державного управління, подібної до турецької, абсолютистської і деспотичної, за якої навряд чи можлива загроза повстання. Некерований законами священний характер цієї країни так зміцнює владу, що сповнені забобонної шаноби мешканці ні свободи не прагнуть, ні неволі (даної, на їхню думку, Богом і царем) не відчують і не уникають. Звідси цар такого схильного до забобонного страху народу втішається надмірним славослів'ям і найбільшою порівняно до інших могутністю. Зміцнює царську владу однакове становище

2 Немирич Ю. Роздуми про війну з Московитами.: [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://litopys.org.ua/suspil/sus64.htm>.

усіх і розподіл посад, з яких навіть найменша (при дворі чи у церкві) надається за згоди царя, якому рідко загрожує небезпека з боку йому підлеглих. Що стосується молоді, то вона не прагне до вільних студій, навчена одного лише славослів'я та плазування перед царями, протягом всього життя при звичаються до рабства. Адже цар і підтверджує їхні права на спадщину, і відправляє часто на заслання навіть могутні і впливові при дворі сім'ї, які ні в чому не провинилися»³.

Загалом цей трактат був одним із перших в історії української та й взагалі європейської політичної думки, в якому були детально проаналізовані державний устрій Московського царства та особливості авторитарної російської політичної культури.

Після навчання в Західній Європі у 1634 р. Юрій повертається в Україну. Його родове помістя містечко Черняхів (в історичних документах не раз зустрічаємо «Немирич на Черняхове Юре») починає відігравати важливу роль у поширенні соцініанських ідей на Київщині

У 1636 р. Немирича обирають депутатом Люблінського трибуналу. А в 1640 р. він одержав важливу посаду Київського підкоморія (урядника суду, що займався розглядом справ про межі земельних володінь). Вона була досить впливова і давала йому можливість підтримувати своїх одновірців. Немирич, часто буваючи послом на сеймах, виступав проти гонінь на антитринітаріїв, які в цей час посилюються з боку католицької церкви та польського уряду.

Напередодні національно-визвольного повстання українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького Ю. Немирич був одним з найкрупніших магнатів в Україні. Всього йому належало 4807 дворів. Для порівняння: Ієремія Вишневецький володів 7603 дворами, Станіслав Любомирський – 4726, Януш Тишкевич – 2127⁴.

У 1648 р. Немирич рятувався втечею від наступаючого козацького війська, але вже восени 1648 р. він повертається в свої маєтки. В цей час, виконуючи доручення майбутнього польського короля Яна Казимира, Немирич познайомився з Б. Хмельницьким. Це сталося за таких обставин. В жовтні 1648 р. Ю. Немирич, як довірена особа

³ Там само.

⁴ Ярмошик І. Юрій Немирич – видатний представник козацької старшини...

кандидата на польську корону королевича Яна Казимира, прибув до похідного козацького табору під Замостям. Через нього, намагаючись знайти підтримку українських козаків, Ян Казимир засвідчував їм свою прихильність і повідомляв, що інший претендент його брат Кароль – непримиренний ворог повстанців. Як відомо, Б. Хмельницький підтримав домагання Яна Казимира на польську корону, не став штурмувати Замостя і повернувся з військом на Україну.

Повернувшись у свої маєтки, Ю. Немирич очолив військовий загін шляхти, яка організувалась і виступила проти козаків та селян на захист своїх володінь. В 1649 р. шляхта Київського воєводства, зібравшись на сеймик, вибрала Немирича керівником шляхетського ополчення проти козаків, а його помістя Горошки (нині село Володарсько-Волинського району) визначила центром військових операцій. В 1652 р. київська шляхта просила короля нагородити Немирича, який активно виступив на захист шляхетських маєтків і багато потратив на це своїх коштів. В 1651–1655 рр. він неодноразово вибирався послом на різні сейми, де відстоював інтереси польських поміщиків.

Ситуація різко змінилась у 1655 р., коли на Річ Посполиту напало шведське військо короля Карла X. Ю. Немирич, як і більшість магнатів-протестантів, перейшов на його бік. У 1656 р. він разом з іншими магнатами (Конецпольським, Вишневецьким) опиняється в таборі шведського короля. Карл X потребував союзників у боротьбі проти Речі Посполитої. Він направляє Ю. Немирича послом до Б. Хмельницького з пропозицією військово-політичного союзу. Юрій чимало у подальшому зробив для розвитку українсько-шведських дипломатичних відносин. Багато чому саме завдяки йому у жовтні 1657 р. в Корсуні вже за гетьманування Івана Виговського був укладений українсько-шведський політичний договір між Військом Запорізьким та Швецією.

Проте, весною 1657 р. спільний наступ козаків, шведів, угорців проти польської армії завершився невдало. За цих складних обставин Ю. Немирич за кілька тижнів перед смертю Б. Хмельницького переходить на козацьку службу. З переходом на сторону українського війська Немирич прийняв православну віру і закликав до цього інших антитринітаріїв.

Ю. Немирич був рішучим противником зближення з Москвою, бо як вважав, що «з Польщею нас єднає освіта, а від Москви відбиває її невігластво. Попри одну віру, ми завжди мали більше спільного з католицькою Польщею, ніж із Москвою»⁵. Цю позицію поділяли гетьман І. Виговський та частина козацької старшини. Пізніше діяльність Ю. Немирича стала досить помітною і стривожила московський уряд, оскільки він не приймав присяги на вірність російському царю. Є свідчення про те, що московський уряд вимагав від І. Виговського вислати Ю. Немирича з Козацької України. Проте, гетьман не зважав на ці вказівки. Мало того, доручив йому керувати Ніжинським та Чернігівським полками, які розташовувались в небезпечній для гетьмана Лівобережній Україні, стримували антигетьманські виступи місцевого населення, невдоволеного соціальною політикою І. Виговського.

Ю. Немирич був прихильником республіканських поглядів, виробив ідеал федеративного союзу республік і бажав застосувати його до свого краю. Як уже зазначалося, він категорично не сприймав політичний устрій Московщини, орієнтувався на західноєвропейський політичний досвід. Тому нічого не було дивного в тому, що виступав за зближення з Річчю Посполитою, переговори з якою розпочались наприкінці 1657 р. Головними діячами при цьому буди – Немирич зі сторони Козацької України та Казимир Беншовський з боку Польщі. 6 вересня 1658 р. під Гадячем скликано Раду, на якій було прийнято рішення скасувати Переяславський договір між Військом Запорізьким та Московським царством і відновити союз з Річчю Посполитою на основі статей, які були підготовлені Ю. Немиричем.

Йшлося насамперед про утворення Великого князівства Руського, яке охоплювало б усі землі України, як Правобережної, так і Лівобережної. Нове князівство повинно було увійти як рівноправне, разом із Польщею й Литвою до реорганізованої Речі Посполитої. Щодо внутрішнього життя, то Військо Запорізьке, отримувало повну автономію, однак зрікалося права зовнішніх політичних відносин. Управлятися Руське князівство повинно було виборними органами. Головою уряду визнавався гетьман, який обирався довічно і був найвищим сенатором Сейму. Князівство мало б власну державну скарб-

5 Там само.

ницю, свої гроші та військо. Передбачалося постійне збільшення, за певною квотою, української православної шляхти. Гадяцькі пакти скасовували Унію (Київський митрополит Діонісій Балабан встиг навіть написати листа до Риму), а також урівнювали у правах українських і польських єпископів. В Україні мала бути заснована друга академія (після Могилянської), а кількість шкіл та друкарень не обмежувалася. Скасовувалася цензура ⁶.

У 1659 р. Гадяцькі пакти обговорювалися Великим сеймом у Варшаві. Ю. Немирич від імені України виступив там із блискучою промовою, яку польські сенатори сприйняли неоднозначно. Консервативні члени сейму відмовлялись прийняти ці умови. Справу залягодив польський дипломат Казимир Беньовський. Запропонував компроміс: оскільки Польща перебуває в тяжкому стані через війну зі шведами, погодитися на Гадяцькі умови, а потім все повернути по-старому. Його розрахунок зводився до того, щоб надати козакам номінальні визнання їх прав, а після того нехай самі їх захищають. На пропозицію К. Беньовського король і сенатори дали урочисту клятву Гадяцькій угоді. На клопотання І. Виговського король Ян Казимир видав Ю. Немиричу привілей на посаду канцлера Великого Князівства Руського. Пакти було схвалено й затверджено двобічними присягами.

Ю. Немирич досягнув найвищої точки у своїй кар'єрі. Фактично, він став другою людиною в Козацькій державі після гетьмана Івана Виговського.

Проте, українські реалії виявились набагато складнішими, ніж прогресивні досконалі теоретичні конструкції. Як показали наступні події ні І. Виговський, ні Ю. Немирич не розуміли реальної ситуації в Україні. Захопившись європейськими передовими ідеями, вони мало уваги приділяли соціальним проблемам селян та рядових козаків, вели себе як польські магнати, чим викликали до себе ненависть з боку запорожців та селян.

Улітку 1659 р. проти гетьмана Виговського та Гадяцьких трактатів розпочалися масові козацькі та селянські повстання під проводом полковників Тимоша Цецори та Василя Золотаренка, які спирались

6 Гадяцька унія 1658 року - Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-4776-5/978-966-02-4776-5.pdf>

на союз із Москвою. Ю. Немирич 1 вересня 1659 р. був оточений та захоплений повсталими козаками поблизу Ніжина. Наступного дня під селом Свидовець, як сказано в літописі Самовидця про війни Богдана Хмельницького, його «порубали на капусту»⁷.

Загалом, політико-правові праці та погляди Ю. Немирича не втратили свого значення в сучасних умовах і є актуальними. Республікансько-федеративний державницький ідеал Немирича є законною ланкою в розвитку політичних державно-правових ідей в Україні від Степана Оріховського і Петра Могили до Івана Мазепи і Пилипа Орлика.

7 Ярмошик І. Юрій Немирич – видатний представник козацької старшини...

Валентин Пагор,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник НІАЗ «Кам'янець»

УПРАВЛІНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАЦЛАВА ЖЕВУСЬКОГО В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

У статті розглянуто кам'янецький період життя Вацлава Жевуського. Проаналізовано два напрямки його діяльності: 1) проектування нових фортифікацій міста; 2) посилення обороноздатності гарнізону Кам'янця-Подільського. Увага приділена військово-топографічному плану міста 1735 р. та люстрації Кам'янця-Подільського 1734 р.

Ключові слова: Вацлав Жевуський, гарнізон, Кам'янець-Подільський, фортифікації, шляхта.

З Кам'янцем-Подільським пов'язано імена визначних державних діячів. Серед них є відома в минулому постать представника шляхетського роду і магнатства Вацлава Жевуського (1706-1779)¹. Він увійшов в історію як державний і політичний діяч Речі Посполитої. Знаний також як поет, драматург, політичний письменник, теоретик поезії, меценат і покровитель мистецтва². Нажаль, внесок Жевуського в історію Кам'янця-Подільського не достатньо вивчений, хоча історичні документи дозволяють це зробити.

Коріння шляхетського роду Жевуських сягають XVI ст. В Речі Посполитій представники роду займали посади старост, воєвод, служили офіцерами. Вацлав Жевуський досить рано розпочав державну кар'єру. 17 жовтня 1732 р. став польним коронним писарем. 24 лютого 1734 р. Юзеф Потоцький призначив Жевуського комендантом Кам'янця-Подільського (Іл. 1).

Зимом 1734 р. Вацлав Жевуський прибувши в Кам'янець-Подільський отримує для проживання дві кам'яниці. Це були будинки

1 Jezierzany, miasteczko w pow. borszczowskim // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa: Filip Sulimierski i Władysław Walewski, 1882. T. III: Haag Керу. . S. 571. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/571 (дата звернення: 21.03.2019 р.)

2 Wiesław Bondyra. Reprezentacja sejmowa Rusi Czerwonej w czasach saskich. Lublin 2005, s. 30.

міщанина Юзефа Секровича. В них сім'я Жевуського влаштувала свій побут, розквартирувала прислугу. Заступаючи на посаду коменданта, Жевуський виголосив промову про необхідність посилення фортифікацій міста. За свій рахунок провів ремонтні роботи фортеці. Частину власних коштів він виділив на утримання військових, які у випадку військової загрози мали захищати місто³. Він добре розумів потребу реконструкції фізично і функціонально застарілих укріплень міста. З огляду на особливу важливість кам'янецької фортеці, посада коменданта була дуже відповідальною.

В обов'язки коменданта гарнізону міста входило стеження за утриманням військових, посилення їхньої військової підготовки, нагляд за дотриманням дисципліни і несенням караульної служби. Обіймаючи посаду коменданта, Вацлав Жевуський розпорядився провести інвентаризацію оборонних споруд і визначити перелік об'єктів фотифікації. Було розроблено проект будівництва нових оборонних споруд. Він доручає поручикку артилерії коронної Яну Вітте (пізніше відомий як Ян де Вітте – комендант фортеці і талановитий архітектор) розробити військово-топографічний план Кам'янця-Подільського 1735 р. (Лл. 2) Сьогодні план зберігається у відділі картографії Національної бібліотеки Польщі (розмір 36,5x46,5 см.)⁴. Його електронна версія представлена в онлайн-бібліотеці «Polona»⁵. План виконано в кольорі, з орієнтацією та шкалою лінійного масштабу. На ньому нанесено існуючі та проектні оборонні укріплення Кам'янця-Подільського, які відображені в експлікації польською мовою.

На основі цього картографічного джерела простежується концепція оборони міста, розроблена архітектором Вітте за погодженням Вацлава Жевуського. Для неї характерні ряд особливостей. По-перше, в плані відводиться значна роль в потребі будівництва нових оборонних мурів для захисту міста. Зокрема, спорудженню

3 Zofia Zielińska: Rzewuski Waclaw (dalsze imiona: Piotr, Rafał, Onufry, Ignacy i z bierzmowania Józef) h. Krzywda (1706–1779). W: Polski Słownik Biograficzny. T. XXXIV. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1992. S. 169 180. URL: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/waclaw-rzewuski-h-krzywda> (дата звернення: 26.03.2019 р.)

4 Planta Kamienca Podolskiego 1735 p. / [deli. Jan Witt Poruc. Ar. Kor] // Biblioteka Narodowa (Warszawa). Magazyn Kartografii. ZZK 7395.

5 Planta Kamienca Podolskiego. URL: <http://polona.pl/item/17516608> (дата звернення: 26.03.2019 р.)

оборонного муру по кромці каньйону від Пільної до Підзамецької брами, прикриття північної ділянки перед Новим замком та ділянки від Південного бастиону до Нового замку. Захист міста планувалось посилити двома оборонними спорудами розташованими по кромці каньйону. Перший мав розташовуватися вздовж каньйону від Вірменського бастиону до Польської брами, другий (більш потужний) мав прикривати південно-східну частину Старого міста, сполучивши башти Гончарську, Різницьку та Кравецьку. По-друге, основний акцент в обороні міста відводився артилерії. Захист міста мали забезпечувати 11 батарей⁶. У фортифікаційному значенні, батарея ефективно прикривала артилерію і протистояла наступальним засобам XVIII ст. Водночас давала можливість здійснювати далекий прицільний артилерійський обстріл. Батарей мали б прикривати все місто-фортецю. Концептуально, після їх будівництва, все місто мало стати укріпленою фортецею, захищене артилерією. Особливу увагу відведено найбільш потужній батареї, яка нанесена на план Ян Вітте 1735 р. під назвою «S. Проект батареї Жевуського». Вона названа на честь діючого коменданта міста. Батарея була запроєктована на 12 гармат. Її бійниці розташовувалися класично, з розтрубом щік назовні. 2 бійниці розташовувалися для прикриття артилеристів на еполементях⁷, решта – 10 гармат мали розташовуватися на фасах⁸.

Експлікація до плану Кам'янця-Подільського 1735 р. відображає: А. Місто Кам'янець; Н. Батарея св. Марії; В. Старий замок; О. Батарея св. Михаїла; С. Новий замок; Р. Батарея св. Станіслава; D. Польська брама; Q. Батарея св. Трійці; Е. Руська брама; R. Батарея; F. Брама замкова; S. Проект батареї Жевуського; G. Брама нова; Т. Вали незавершені; Н. Батарея св. Урсули; U. Парапети [понад каньйоном]; I. Батарея св. Терези; W. Башти міські; К. Батарея св. Мартина; X. Цейхгауз; L. Батарея св. Яна; Y. Мури; M. Батарея св. Григорія; Z. [...] (переклад з польської – Авт.).

Також з комендантством В. Жевуського пов'язана поява великої кількості документації, яка характеризує стан кам'янецького гарні-

6 Батарея // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб.: Брокгауз-Ефрон. 1891. Т. IIIю С. 74.

7 Эполемент // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890-1907.

8 Фас // Архітектура України. Велика ілюстрована енциклопедія. Харків: Веста, 2010. 224 с.

зону та його озброєння у 1734 р. Документи дійшли до нас у складі джерельного комплексу, що зберігається в Державному архіві Кракова і має назву «Підгорецький архів». Назва походить від села Підгірні (сьогодні Бродівський район Львівської області), яке з 1725 р. було власністю родини Жевуських. Впродовж багатьох років у тому замку нагромадилося чимало матеріалів, які висвітлюють життя і діяльність Жевуських – представників родинного гербу «Кривда». Частково ці документи були досліджені професором Львівського національного університету ім. І. Франка, доктором історичних наук М. Г. Крикуном. На основі них можна простежити Кам'янець-Подільський період життя В. Жевуського.

Після аналізу військового аспекту діяльності Вацлава Жевуського, повернемося на рік раніше. Буквально через місяць після заступлення на посаду коменданта з ініціативи В. Жевуського була підготовлена люстрація Кам'янця-Подільського, складена в зв'язку з розквартируванням в місті гарнізону капітаном Й. Дальке, лейтенантом Вільгельмом фон дер Брюггенем. Сьогодні це є цінне історичне джерело, яке подає інформацію про забудову міста, власників будинків, історичні назви вулиць. Люстрація двопланова – інформує про житлові будівлі і розквартироване військо. Згідно люстрації, у 393 із 475 житлових будівель міста було розквартировано 48 офіцерів і 1447 жовнірів. Крім того налічувалось 25 офіцерів, 27 жовнірів і 13 пушкарів, котрі мешкали у своїх власних будинках⁹. У вересні 1734 р. чисельність гарнізону становила 2322 осіб. Це число включає і тих, хто ніс службу на гауптвахті, замку, Польській, Руській і Замковій брамах. Кількість їх від серпня 1728 р. до вересня 1734 р. могла зрости з 221 до 450 осіб. Збільшення гарнізону безперечно відбулося дякуючи старанням В. Жевуського.

Опис міста від 1734 р. є важливим для вивчення соціальних станів міста. Особливо важлива інформація стосується шляхти міста. Люстрація розділяє будівлі за становою приналежністю та видовою ознакою. Будинки діляться на споруди міщан («міські»), шляхти і духовенства. Шляхта, серед якої значилися й офіцери гарнізону, посідала помітне місце в міській забудові. Їй належало 96 будівель,

9 Крикун М.Г. Гарнізон Кам'янця-Подільського 1734 року // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. Вип. 20. С. 377-391.

тобто 20,2 % від 475 будинків розташованих в Кам'янці. В забудові міста шляхетські будинки становили меншість, за винятком вул. Татарської, де їх було 50%. В Кам'янці-Подільському шляхта нагромаджувала в своїх руках ґрунти і будинки скуповуючи їх в міщан, що зумовило зростання незадоволення магістратських властей. 1736 р. україно-польський магістрат в одній зі своїх постанов вказав на «великий занепад міста через неслухне і незаконне присвоювання шляхтою ґрунтів і будинків»¹⁰.

Завдяки ініційованому для підготовки В. Жевуським опису міста, до наших днів збереглися відомості про житло кам'янецької шляхти. За шляхтичами числилися переважно двори і дворики. Вони проживали переважно в приватних 1-2 поверхових садибах, які мали присадибні господарські споруди і так би мовити формували двір. Двором і двориком у Речі Посполитій називали шляхетську садибу – відповідно більшу і меншу. В містах двори і дворики були відгороджені від вулиці парканом. У Кам'янці двори й дворики були скупчені здебільшого в північній частині (вул. Татарська, Троїцька, Зарванська) і найбільше на вул. Довгій. До категорії будівель, охоплених поняттями «двір» і «дворик», входили зрідка духовні, а рідше – міщанські будинки. Всі 8 дворів, які були в Кам'янці, числили за шляхтою. В люстрації шляхетськими названо 90,5 % двориків, духовними – 8,1%; 1,4% припадає на один міщанський. Слід відзначити, що до шляхетських двориків зараховували будинки офіцерів. В свою чергу термін «дім» ужито до найбільшої кількості будівель (37,5% усіх споруд). Розміщені в усіх частинах міста, найбільшу питому вагу вони мали (по низхідній) на вул. П'ятницькій, в Долині, на вул. Зарванській, на Вірменському ринку і на площі Ринок. З них 89,9% – міщанські, 7,3% – духовенства, 2,8% – шляхетські¹¹.

Загалом, Вацлав Жевуський увійшов в історію Кам'янця-Подільського як вмілий державний службовець Речі Посполитої. Завдяки його меценатській рисі характеру, гарнізон міста переживав розквіт, збільшення жалувань, покращення житлових умов військових. Було розроблено проект посилення обороноздатності міста згідно

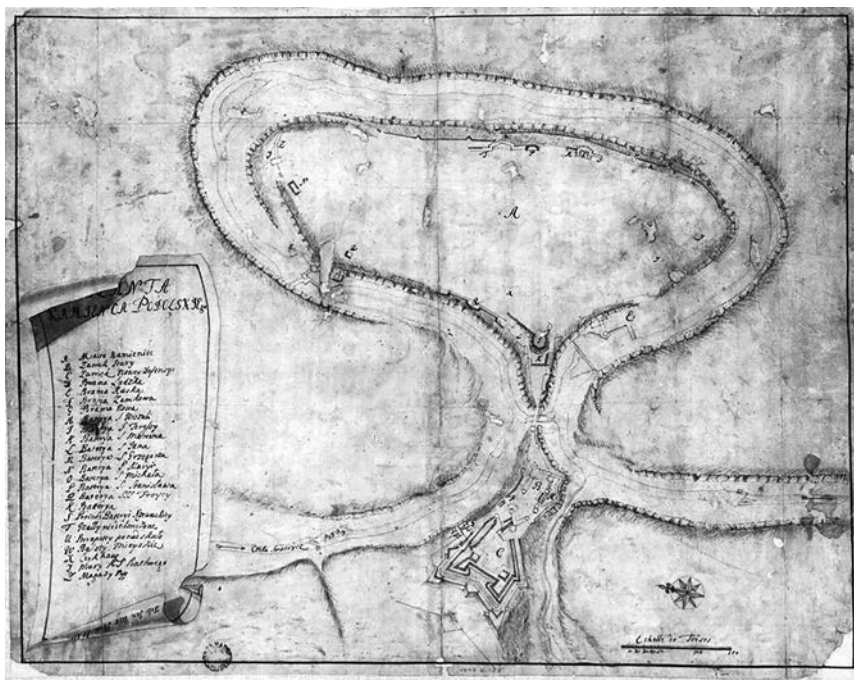
10 Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 2. Т. 5. Київ: Наукова думка, 1993. С. 198-203.

11 Там само. С. 205.

новітніх вимог ведення оборони. У 1735 р. Жевуського нагороджено почесним орденом Білого Орла. У 1736-1750 та 1756-1762 рр. В. Жевуський перебував на посаді подільського воєводи.

Лл. 1

Іл. 2

Олександр Починок,

*магістр історії, аспірант кафедри архівознавства,
спеціальних історичних та правознавчих наук
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка*

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «АРИСТОКРАТІЯ» ТА «ЕЛІТА» У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті робиться наголос на зіставленні, порівнянні та аналізі наукових студій з проблеми осмислення таких дефініцій як «аристократія» та «еліта» і методів їх використання у системі історичних досліджень. Головна увага концентрується на розумінні дослідниками концепту застосування цих термінів у характеристиці діяльності конкретних історичних діячів чи широких прошарків населення.

Ключові слова: *аристократія, еліта, дослідження, концепція, теорія.*

При дослідженні проблеми еліт наріжним каменем для науковців є визначення системи критеріїв, з огляду на які можемо віднести особу діяча до еліти суспільства. Значний плюралізм думок та поглядів дослідників на це питання має двоїстий ефект. З одного боку, науковці отримують широкий спектр методологічних прийомів дослідження, а з іншого – брак уніфікованості спричинює конфронтацію у наукових дискусіях.

Метою статті є осмислення базових поглядів у науковій літературі стосовно використання термінів «аристократія» та «еліта» при дослідженні життя та діяльності історичних осіб. Реалізація мети вимагає розв'язання таких завдань: огляд праць, в яких ці терміни були вперше згадані та введенні у науковий обіг; простеження еволюції понять «аристократія» та «еліта» в історії наукової думки; окреслення основних позицій дослідників щодо проблеми на сучасному етапі; спроба пошуку системи критеріїв, яка б уможливила досягнення консенсусу в трактуванні цих концептів.

Досліджувана проблема є дотичною у працях таких дослідників: М.І. Гурик, М. Шумки ¹, П.Л. Карабущенко ², К.К. Баранцевої ³, В.П. Біщук ⁴, Г.К. Ашина ⁵, Т. Ткач ⁶, А. І. Павко ⁷, А. М. Толкача ⁸ та інших.

Розглядаючи взаємозв'язок та методи використання зазначених понять варто звернути увагу не те, яке значення мали ці дефініції при початковому їх використанні. Оскільки поділ сфер дослідження на окремі науки (природничі, гуманітарні) почався у середині ХІХ ст., тому варто зауважити, що термін «аристократія» отримав своє утвердження ще у донауковий час. Авторами цього поняття прийнято вважати давньогрецьких філософів Платона й Аристотеля. Судження першого зафіксовані у праці «Держава» ⁹ базувались на філософських роздумах про сутність влади та прихід до неї. Інший же, цією дефініцією більш характеризує одну з форм державного правління, якій дає пояснення як «влада найкращих», як можемо знайти у роботі «Афінська політія» ¹⁰.

- 1 Гурик М.І. Концепція еліти В. Липинського: аналіз і перспективи // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. Культурологія, 2010. Вип. 5. С. 405–409; Гурик М., Шумка М. «Каста луччих людей» у соціально-філософському вченні Дмитра Донцова // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. «Філософія». Вип. 8. С. 36–45.
- 2 Карабущенко П.Л. Элитология Платона. Москва; Астрахань, [Б. и.]. 1998. 213 с.; Карабущенко П.Л. Психологические теории элит. Москва: Памятники ист. мысли, 2006. 445 с.
- 3 Баранцева К.К. Еліта як духовно-інтелектуальний феномен (соціально-філософський аналіз) [Текст] : дис. канд. філос. наук: 09.00.03; Київський держ. лінгвістичний ун-т. Київ, 2001. 239 арк.
- 4 Біщук В.П. Еволюція трактування поняття еліта в історико-філософському контексті та можливість застосування класичних підходів елітаризму в сучасних українських умовах // Демократичне врядування. 2012. Вип. 9. С. 201–208.
- 5 Ашин Г. К. Курс элитологии. Москва: МГИМО(У), 2003. 302 с.; Ашин Г. К. Понятие «элиты» и его роль в политических исследованиях // Философские науки, 2005. № 7. С. 23–45; Ашин Г. К. Современные теории элиты: Критический очерк. Москва, 1985. 256 с.
- 6 Ткач Т. Основні ідеї теорії еліт Гаєтано Москі та Вільфредо Парето // Юридична Україна. Київ. 2010. № 7. С. 27–34.
- 7 Павко А. І. Біля витоків формування політичних концепцій елітаризму: В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс // Український історичний журнал. 2008. № 2. С. 91–100.
- 8 Толкач А. М. Концепція елітаризму Х. Ортеги-і-Гассета // Сучасні інформаційні, правові та соціально-економічні аспекти розвитку бізнесу: Збірник матеріалів ХІ міжнародної науково-практичної конференції ПВНЗ «МНТУ імені академіка Ю. Бугая». Чернігів, 2015. С. 54–56; Толкач А. М. Теорія еліт В. Парето та Г. Москі: порівняльний аналіз // Порівняльно-аналітичне право. Ужгород, 2015. № 2. С. 50–53.
- 9 Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ: Основи, 2000. 355 с.
- 10 Аристотель. Афінская полития. Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1937. 255 с.

Таким чином термін отримав прив'язання до політичної сфери. З часом «аристократами» стало прийнято називати осіб, а згодом і цілі роди, які більшою чи меншою мірою мали зв'язок із владними структурами. Перебування при владі генерувало нагромадження великого капіталу окремими сім'ями. Отже, сформувався цілий прошарок населення у різних державах, які завдяки своєму матеріальному забезпеченню мали вплив у керівних структурах та визнання серед суспільства. І. Кант також надавав терміну політичний сенс, класифікуючи форми державного правління¹¹.

Характерною ознакою історичного періоду до ХХ ст. (для більшості країн світу) був суттєвий поділ населення на багатіїв та бідняків. Та й і у сучасному світі матеріальне забезпечення є одним з основним критеріїв рівня суспільного розвитку. З розвоєм наукових знань бути освіченим стало доволі престижно. Тоді, коли здобуття освіти, як початкової так і вищої, було доступне далеко не кожному, отримувати знання могли дозволити собі лише забезпечені члени суспільства. Відтак, смислове наповнення поняття «аристократія» еволюціонувало уже до кількох ознак. Насамперед це: приналежність роду до правлячого стану, наявність великого капіталу та високий рівень освіти.

На сучасному етапі наукової, філософської, політико-соціологічної думки такі терміни як «аристократія» та «еліта» використовуються як синоніми. В більшості випадків серед кола представників сфери публіцистики є поширеним використовувати поняття «еліта», а не «аристократія», коли йде мова про високопоставлених членів суспільства. Така зумовленість викликана здебільшого застарілістю смислового наповнення терміну «аристократ». Також значну роль для дослідників пострадянського простору відіграла прив'язка поняття на означення представників влади імперського часу. І, безумовно, негативно висвітлювалося у комуністичний період.

У словнику української мови знаходимо таке визначення терміну «еліта» – це «...люди, які виділяються серед інших своїм суспільним становищем, розумом, здібностями...»¹². Про еліту,

11 Рубаник С. А. История политических и правовых учений. Москва: Издательство Юрайт, 2015. С. 191.

12 Новий тлумачний словник української мови: у трьох томах. Т.1. / укладачі проф. В. В. Яремченко, к. філол. н. О. М. Сліпущко. Київ: «Аконіт», 2001. С. 643.

на класичному, науковому рівні почали роздумувати наприкінці XIX – на початку XX ст. Першим, хто ввів у науковий обіг термін «еліта»¹³ був соціолог В. Парето. У праці «Compendio di sociologia generale» («Компендіум із загальної соціології») 1920 р.¹⁴, найкраще висвітлюється його бачення даної наукової проблеми. До «еліти» дослідних зараховує тих представників суспільства, які певним чином вирізняються серед загальної маси тим, що їх показники у різних галузях діяльності у суспільстві є вищими ніж у інших. У його працях простежується віха філософських суджень Платона, з яких і виводяться основні елементи елітаризму. Ці ж питання порушували у своїх студіях Г. Моска «Правлячий клас»¹⁵ та Р. Міхельс «Демократична аристократія і аристократична демократія»¹⁶. Проте вони робили особливий акцент на характеристиці представників владних структур.

Заслужують уваги також погляди українського історика-монархіста В.К. Липинського. У його праці «Листи до братів-хліборобів»¹⁷ знаходимо його бачення та розуміння порушеної проблеми. Аналізуючи питання націєтворення та його складових, дослідник спрямовує увагу на «активну групу людей [...] об'єднуючих, організуючих, будуючих націю»¹⁸. Такий прошарок населення він називає «національною аристократією». До того ж, автор наголошує, що використовує «первісне» значення терміну, «з точки погляду завдань об'єднання і організації найкращих людей»¹⁹.

Подібними до думок В.К. Липинського є погляди А. Конт-Спювіля. Французький філософ також зосереджує увагу на «аристотелівському» баченні терміну «аристократія». Підтверджуючи думку давньогрецького філософа, що це «влада тих, хто вважається кращим», він зосереджує основну увагу на розмежуванні аристократії

13 Парето В. Компендиум по общей социологии; пер. с итал. А. А. Зотова. Москва: ГУ ВШЕ, 2008. С. 308.

14 Парето В. Компендиум по общей социологии... 511 с.

15 Моска Г. Правящий класс / Пер. з англ. и прим. Т. Н. Самсонова // Социологические исследования. 1994. №10. С. 97–117.

16 Міхельс Р. Демократична аристократія і аристократична демократія (перекл. А.А. Зотов) // Социс, 2000. № 4. С. 107–116.

17 Липинський В.К. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Відень, 1926. 580 с.

18 Там само. С. 130.

19 Там само. С. 131.

та олігархії. За ним відмінність олігархії виявляється у їх «виділенні незалежно від особистих якостей»²⁰.

Тому серед більшості дослідників побутує переконання, що еліта це певна сукупність або ж коло людей, яке контролює важелі впливу. Хоч в кожній сфері людської діяльності – культурній, економічній, соціальній, політичній є особистості, які є визнані більшістю як кращі. У теперішньому політизованому суспільстві такі прошарки населення як національна «еліта» чи «аристократія» все частіше співвідносяться з поняттям істеблішменту. Оскільки навіть рядовий політикум сповнений представниками сфер культури та спорту. Примітно те, що їх політична діяльність часто позбавлена рис професіоналізму. Тому такі реалії певним чином зумовлюють нівелювання специфічних рис цих дефініцій та упрощують їх смислове навантаження. Більше того, навіть у сучасній політологічній науці «не існує однозначного тлумачення терміну «політична еліта»²¹.

До прикладу іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет, який порушував ці проблеми у праці «Бунт мас»²², говорить про «аристократію» як про «висококваліфіковану та відповідальну»²³ частину суспільства. Основним чинником характеристики елітарності певної людини чи групи людей має бути результативність та корисність праці або хоча б прагнення робити зміни на краще. Еліта, за його словами, як явище завжди була невід'ємною частиною суспільства²⁴. Кожна еліта має пройти шлях приходу до влади та занепаду²⁵. В його працях терміни «еліта» та «аристократія» – синонімічні. Оскільки природну мету існування представників таких кіл суспільства він вбачає у приході до влади. Але поруч з цим, дослідник головним чином зосереджує увагу на тому, що ідентифікатором кращих представників суспільства є інтелектуальна та моральна вищість над масами та підвищене відчуття відповідальності²⁶.

20 Конт-Спонвіль А. Философский словарь / пер. с фр. Е. В. Головиной. Москва: ООО «Издательство «Этерна», 2012. С. 50.

21 Павко А. І. Біля витоків формування політичних концепцій елітаризму... С. 91.

22 Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас // Вибрані твори. Київ: Основи, 1994. С. 15–139.

23 Галушко К. Ю. Ортега-і-Гасет // Енциклопедія історії України. Київ: Наукова думка, 2010. С. 641.

24 Толкач А. М. Концепція елітаризму Х.Ортеги-і-Гассета... С. 54.

25 Галушко К. Ю. Ортега-і-Гасет... С. 641.

26 Гурик М., Шумка М. «Каста луччих людей» у соціально-філософському вченні Дмитра Донцова... С. 37.

Сучасні наукові студії мають характер не стільки розкриття концепту проблеми, скільки вивчення історіографії питання. Основні аспекти розуміння проблеми теорій еліт висвітлив у своїх працях російський професор, доктор філософських наук Г. К. Ашин. Основною з яких є «Современные теории элиты»²⁷, де він критично підходить до питань структури влади як верхівки суспільства. Хоч і варто робити поправку на ідеологічне наповнення роботи, враховуючи час написання (1985). Також варта уваги його пізніша робота «Курс элитологии»²⁸. У ній подано та узагальнено класичні аспекти трактування сенсу понять «еліта» та «аристократія». Подібне дослідження, тільки з дещо іншим ухилом провів П. Л. Крабущенко у праці «Психологические теории элит»²⁹. В його науковому доробку також фігурує студія «Элитология Платона»³⁰, де автор звертається до витоків розуміння означеного концепту одного з творців елітологічної думки.

Важливими в контексті теми є дослідження вітчизняних авторів А. М. Толкача «Теорія еліт В. Парето та Г. Моски: порівняльний аналіз»³¹, «Концепція елітаризму Х. Ортеги-і-Гассета»³²; Т. Ткача «Основні ідеї теорії еліт Гаetano Моски та Вільфредо Парето»³³, А. І. Павко «Біля витоків формування політичних концепцій елітаризму: В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс»³⁴. У цих студіях дослідники подають аналітичний спектр основних бачень та думок основоположників класичної наукової елітології кінця XIX – початку XX століття.

Також варто відзначити дослідження творчої та наукової діяльності В. К. Липинського та його бачення осмислюваної проблеми. Зокрема потрібно виділити працю дослідниці М. І. Гурик «Концепція еліти В. Липинського: аналіз і перспективи»³⁵, яка аналізує елітарні погляди історика та його бачення розвитку національної аристократії.

27 Ашин Г. К. Современные теории элиты... 256 с.

28 Ашин Г. К. Курс элитологии... 302 с.

29 Карабущенко П. Л. Психологические теории элит... 445 с.

30 Карабущенко П. Л. Элитология Платона... 213 с.

31 Толкач А. М. Теорія еліт В. Парето та Г. Моски... С. 50–53.

32 Толкач А. М. Концепція елітаризму Х. Ортеги-і-Гассета... С. 54–56.

33 Ткач Т. Основні ідеї теорії еліт Гаetano Моски та Вільфредо Парето... С. 27–34.

34 Павко А. І. Біля витоків формування політичних концепцій елітаризму... С. 91–100.

35 Гурик М. І. Концепція еліти В. Липинського... С. 405–409.

Проаналізувавши думки дослідників у плані взаємозв'язку та розуміння термінів «аристократія» та «еліта» вбачаємо ухил до їх трактування як понять здебільшого громадсько-політичних. Узагальнюючи окреслені теорії у працях вищезгаданих авторів простежуємо думку, що виділення окремих суб'єктів населення через вияв кращих інтелектуальних, моральних та вольових здібностей, вміння брати відповідальність на себе – породжує ефект виокремлення яскравих особистостей серед загальної маси. Що, як наслідок, призводить до появи тих хто керує і тих хто підкоряється. В демократичних суспільствах, в яких повага до закону цінується, така система працює. В псевдо-демократіях із закоренілою олігархічною системою місцева «грошова аристократія» не допустить до влади не підкорених собі осіб.

Проте розвиток історичної думки на сучасному етапі розширює межі дослідження. Все частіше предметом вивчення стають не стільки масові масштабні процеси, а конкретні постаті в історії. Детальніше вивчення діяльності окремих представників населення, дозволяє визначати їх внесок у розвиток суспільства. Тут на перше місце виходить не прагнення збагачення і отримання влади, а ціннісний підхід – моральні якості, які визначали вчинки людей. Тому вивчення проблеми еліти чи аристократії суспільства має ширший методологічний характер дослідження, ніж зумовленість на здійснення влади над іншими. Професійне виконання своїх обов'язків у різних сферах (економічній, культурницькій, соціальній, суспільно-політичній і т. п.) та прагнення спрямувати свою роботу на благо інших, а не тільки на забезпечення власної вигоди чи владарювання над кимось (на будь-якому рівні), надає можливість відносити таких діячів до прошарку «найкращих представників суспільства».

Анатолій Скрипник,

доктор історичних наук, доцент, викладач кафедри інформаційної діяльності, документознавства і фундаментальних дисциплін Подільського спеціального навчально-реабілітаційного соціально-економічного коледжу

ПОЧЕСНИЙ ГРОМАДЯНИН КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ГУБЕРНАТОР ОЛЕКСАНДР ЕЙЛЕР

Інтерес українських істориків до діяльності та еволюції органів управління Російської імперії на теренах України кінця XVIII – початку XX ст. спрямований на вивчення аспектів, що були поза увагою в період радянської доби. Проблема функціонування губернатора та місцевого адміністративного апарату, їх вдосконалення, місце та роль у проведенні реформ, формуванні нових інститутів влади, є досить багатогранною. На реальний статус губернатора в Російській імперії багато в чому впливали політичні особливості губернії, її традиції, розташування політичних угруповань, активність місцевих органів самоврядування, суспільно-політичні настрої, загальний культурний рівень населення, його соціальний склад тощо.

Ключові слова: *Подільська губернія, губернатор, адміністративна влада, губернські установи.*

В XX століття Подільська губернія вступала з новим, тридцять восьмим у своїй історії губернатором. 14 лютого 1901 р. виконуючим обов'язки подільського цивільного губернатора був призначений статський радник - Олександр Олександрович Ейлер. Він очолював Подільську губернію протягом десяти наступних років, що для такої посади є досить великим строком. На час його губернаторства випали всі ті важливі події, що відбувались в Російській імперії на початку XX ст. Під його керівництвом адміністративна влада в умовах розвитку капіталістичних відносин, наростаючих земельних конфліктів селянства та поміщиків, виникнення політичних партій та рухів, революційних виступів, загального невдоволення широких мас політикою царизму, намагалась зберегти та зміцнити всіма доступними способами підвалини Російської імперії на Поділлі.

Народився Олександр Ейлер у 1855 р. в російському місті Орлі в дворянській родині. Батьки були людьми далеко не бідними і у спадок Ейлер отримав два родових маєтки: один з 682 десятинами землі в Волоколамському повіті Московської губернії, другий – 825 десятин, Богородицького повіту Тульської губернії. В рідному місті навчався в Орловській гімназії, де успішно опановував науки. В серпні 1876 р., після вступних іспитів, був зарахований до Московського університету, де «за дуже хорошої поведінки» закінчив юридичний факультет. За рішенням університетської ради від 2 липня 1880 р. отримав ступінь кандидата права та атестат за № 2310. Разом з отриманням диплома, в цей день у його житті відбулася ще одна важлива подія. Він одружується з донькою генерал-лейтенанта князя Миколи Сергійовича Оболенського, княжною Софією Миколаївною, яка була всього на рік молодшою за свого чоловіка.

Після закінчення університету молодий юрист вирішив оселитися в своєму маєтку у Волоколамському повіті, де з 1881 р. розпочав власну кар'єру державного чиновника. 18 січня 1881 р. дворянами повіту він був обраний на три роки депутатом в комісію для складання продовження дворянських родовідних книг. Пізніше, 25 вересня того ж року, як юриста за фахом, Ейлера вибрали почесним мировим суддею Волоколамського судового округу. На цій посаді він був затверджений указом Сенату від 16 лютого 1882 р. за № 2436. Просування службовими східцями, великою мірою завдяки своїй професійності, освіченості та вмінню знаходити спільну мову з людьми, йшло досить успішно. 3 вересня 1883 р. Ейлер служить в земських установах; він перебував на посаді голови земської управи два терміни (1883–1889 рр.), його вибрали б і на третій, та він відмовився. Протягом цього часу він набув величезного адміністративного та господарського досвіду роботи в земських установах, що відіграло важливу роль в його подальшій кар'єрі. Одночасно О. О. Ейлер був депутатом дворянського зібрання (1881–1887 рр.), надалі обіймав посаду мирового судді. 22 лютого 1886 р. волоколамське дворянство вибрало його повітовим предводителем. До 1893 р., цілих три терміни, він обіймав цю посаду. Вище керівництво також помітило здібного чиновника, і в наказі по Міністерству внутрішніх справ (МВС) від 15 травня 1886 р. «[...] за відмінну службу надано чин титулярного радника» (IX клас),

у 1889 році він вже мав чин надвірного радника (VII клас). 1893 рік видався для Олександра Олександровича теж досить успішним: за рішенням волоколамської міської думи та дворянства він став почесним громадянином міста Волоколамська, а з 9 грудня – камер-юнкером імператорського двору, тобто отримав придворний чин¹.

З цього часу почалася його служба на вищих адміністративних посадах. Наказом міністра внутрішніх справ, в травні 1894 р. його призначено віце-губернатором Новгородської губернії. На цій посаді він був підвищений до чину колежського радника з старшинством за вислугу років, а рівно через рік, 14 травня 1896 р., нагороджений чином статського радника з старшинством.

Прослуживши «належних» п'ять років віце-губернатором в одній з великоросійських губерній, згідно з рішенням царя та міністра внутрішніх справ здібний чиновник був призначений на посаду губернатора в Південно-Західний край, в прикордонну та складну за етно-соціальними відносинами Подільську губернію. Виникла потреба в професійному, освіченому адміністраторі, який вмів та послідовно впроваджував би великоросійську політику за допомогою насамперед цивільної системи управління, не використовуючи без зайвої потреби силових методів. В С-Петербурзі визрівали плани запровадження в Правобережній Україні земських установ, а О. Ейлер мав великий досвід роботи в земствах.

Головні якості кожного адміністративного керівника найкраще проявляються в умовах дестабілізації ситуації, коли доводиться приймати рішення, що тягнуть за собою особисту відповідальність за наслідки². Приблизно у таких умовах опинився О. Ейлер на посаді подільського цивільного губернатора протягом 1905–1907 рр. Основною проблемою, яка постала перед ним, були селянські виступи. Слід згадати, що за своєю економічною спеціалізацією на той час Подільська губернія мала яскраво виражений аграрний характер. Переважну більшість населення складало селянство.

З метою якнайшвидшого заспокоєння, губернатор негайно розіслав по повітах мирових посередників та чиновників з губернського

1 Скрипник А. Ю. Подільський губернатор О. О. Ейлер. Спроба історичного аналізу його діяльності. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ : Вид-во Інституту історії України НАНУ. Вип. VII. 2004. С. 247-249.

2 Блинов И. А. Губернаторы. Историко-юридический очерк. СПб: СПб. 1905. 138 с.

по селянських справах присутствія з цілим набором документів: копіями урядових постанов, рескриптом царя від 30 березня 1905 р. та особистим зверненням генерал-губернатора В. А. Сухомлінова до селян, а окремий додаток до великоднього примірника «Сельского Вестника» мав остаточно умиротворити і припинити виступи. Віру селян до влади на той час ще не було підірвано, вони висували суто економічні вимоги, тому «...завдяки всім цим заходам виступи поступово затихли і селяни заспокоїлись». О. Ейлер із задоволенням зазначив, що ніде не було зафіксовано випадків грабежу, крадіжок чи розбою; селяни сприймали представників влади з довірою та повагою³.

На листопад 1905 р. подільський губернатор склав спеціальну «Інструкцію поліційним чинам і мировим посередникам для боротьби з революційним рухом від начальника губернії». У вступі подана коротка загальна характеристика політичного стану губернії: *«Зважаючи на неспокійний час, виникнення безпорядків та явних посягань на приватну власність, потрібно виробити позицію влади щодо цих подій»*. Далі йшли рекомендації чиновникам, як діяти в тій чи іншій ситуації.

17 листопада 1905 р. відбулося чергове засідання «Подільського товариства сільського господарства». Про його неординарність було повідомлено тільки декільком членам. Більшість була дещо здивована присутністю губернатора, віце-губернатора та губернського предводителя дворянства. Взявши слово, О. Ейлер у своїй промові вдався до аналізу політичної ситуації в країні: *«Перехідна епоха, яку переживає держава, погано відбивається на адміністрації краю і безпеці його мешканців. В нашій і сусідніх губерніях місцеві представники влади втратили всяку енергію; укази царя про дарування широких свобод населенню застали їх зовсім не підготовленими до реформ. Не отримавши точних пояснень щодо нововведень і як скоригувати свої обов'язки відповідно до останніх указів та маніфестів, органи адміністрації чекають нових інструкцій, а всі впевнені що за останній час влада залишилась без будь-яких засобів охорони порядку в країні. Суспільство без начальства існувати не може і до тих пір, поки не відбудуться реформи, поки нововведення*

3 Скрипник А. Ю. Діяльність органів губернської адміністрації Поділля в добу революції 1905-1907 рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. 36. статей. Вип. 32. Київ : Інститут історії України НАН України. 2005. С. 165.

не будуть застосовані на практиці, теперішня влада зобов'язана діяти. В іншому разі переможе анархія» 4. Губернатор запропонував створити комітет з 5 «місцевих жителів» з метою сприяння губернській владі «[...] у встановленні і охороні спокою та порядку. Така підтримка з боку осіб, що зацікавлені в цьому, які добре володіють методами боротьби з безпорядками, можуть надати ефективну допомогу начальнику губернії».

Ідея насправді мала певний сенс. Всі чудово розуміли, що на місцях виконавчі органи влади без спеціального розпорядження начальства не вживали заходів спрямованих на припинення страйків та селянських виступів. Новостворений комітет мав на меті за допомогою вибраних на кожен повіт кореспондентів, усіма силами і засобами протидіяти революційній агітації, спираючись на «[...] чисельну, законслухняну частину населення». На думку губернатора, таке співробітництво місцевих жителів і органів влади під його керівництвом може припинити небезпечні революційні зрушення.

Негайно був вибраний склад комітету: голова – І. С. Шенієвський, члени: К. А. Вейдліх, Д. Н. Чихачьов, А. С. Сафонов і граф Д. Ф. Гейден. Основне завдання комітету полягало в тому, щоб шляхом спільного обговорення визначити справжню ситуацію в губернії та накреслити шляхи подолання негативних явищ, збір оперативної і достовірної інформації.

Загально відомий факт досить довгого зволікання губернатора щодо дозволу відкриття у Кам'янці-Подільському осередку українського товариства «Просвіта» та його філій в інших населених пунктах Подільської губернії. 12 липня 1906 р. правління товариства направило клопотання О. Ейлеру про відкриття бібліотек-читалень під відповідальним завідуванням просвітівців у селах кам'янецького повіту ⁵. Зважаючи на потенційну небезпеку та незручність для влади самого існування такої організації, від імені губернського правління було зроблено запит жандармам про політичну благонадійність активістів «Просвіти». Начальник подільського ГЖУ вже 16 липня дав відповідь: «В вереном мне управлении никаких неблагонадежных сведений не имеется». Але губернатор не поспішав з дозволом, ви-

4 Колишній Кам'янець-Подільський міський державний архів. (далі – КПМДА). ф 228, оп 1, спр 7282, арк 11.

5 К-ПМДА. ф 228, оп. 2, спр. 149, арк. 71.

користуючи всі засоби бюрократичної тяганини: порядок «общего движения дел», необхідність перевірки, погодження з вищими інстанціями тощо. І тільки 26 березня 1907 р. «Просвіта» отримала дозвіл на своє клопотання. Саме за час губернаторства Ейлера подільський осередок організації декілька разів припиняв та поновлював свою роботу⁶. Зате аналогічні прохання від подільських «патріотичних» чорносотенних організацій, таких як «Союз русского народа», завжди вирішувалися швидко, і як правило позитивно. Захищаючи новостворені організації від свавілля місцевого чиновництва губернатор зазначав в своєму циркулярі мировим посередникам та повітовим справникам: «Мною отримані відомості, що в деяких місцях посадові особи перешкоджають селянам об'єднуватися в «Союз русского народа», дозволяючи собі злузувати та знущатися над їх намірами». Єйлер вбачав в них додатковий інструмент в боротьбі з «безпорядками та смутою»⁷. В цих питаннях росіянин Ейлер виказував себе справжнім представником та охоронцем інтересів царського самодержавства, відкидаючи усі свої ліберальні погляди та переконання.

14 лютого 1911 р. виповнювалось десять років губернаторства О. О. Ейлера в Подільській губернії. Жоден з губернаторів, починаючи з 1794 р., не перебував на цій посаді такий тривалий час.

Міська влада на честь такої дати вирішила вшанувати свого губернатора. В резолюції одного з засідань Кам'янець-Подільської міської управи йшлося: «[...] по протоколу міської думи від 4 січня 1911 р. № 2, в складі 17 осіб обговорювали на зборах доповідь управи щодо питання служби О. О. Ейлера на посаді губернатора. Беручи до уваги те, що подільський губернатор О. О. Ейлер за час своєї служби виказав «сердечную отзывчивость» до важливих потреб Кам'янця, надавав допомогу у справі покращення зовнішнього вигляду міста, розвитку освіти, з'єднання міста з мережею залізниць та ін., міська дума одногосно постановила:

В день вступу О. О. Ейлера на посаду (14 лютого) подільського губернатора піднести адрес і поздоровити, для цього дума збирається в повному складі.

6 Просвітницький рух на Поділлі : бібліографічний покажчик / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Наукова бібліотека ; [упоряд і відп. ред. В. С. Прокопчук Кам'янець-Подільський : КПНУ ім. І. Огієнка, 2012. С. 7.

7 К-ПМДА. ф. 108, оп. 1, спр. 142, арк. 1.

Вибрати О. О. Ейлера почесним громадянином міста Кам'янця-Подільського.

Заснувати стипендії імені О. О. Ейлера в навчальних закладах міста ⁸.

Знайшлися серед депутатів міської думи і бажаючі виступити з цього питання. В результаті запропонували постановити «[...] що за час десятирічної служби камергера двору його імператорської величності, дійсного статського радника О. О. Ейлера на посаді подільського губернатора він виявив «свое простодушие и сердечное участие» до інтересів міського благоустрою, а у важкий 1905 р. в місті панував відносний спокій завдяки вмілому і мудрому керівництву О. О. Ейлера» ⁹.

Підготовка до ювілею пішла повним ходом, про це дізналося все місто та й сам Ейлер. Проявляючи свою скромність, губернатор 10 січня 1911 р. надіслав міському голові розпорядження № 184. «На підставі 82 та 83 статей міського положення пропоную вам призупинити до мого особистого розпорядження виконання постанови міської думи № 2». Як начальник губернії він мав право скасовувати чи призупиняти постанови міських органів влади. Та міська влада і не думала відступати від своїх планів, міський голова 28 січня 1911 р. повідомив губернатора, що «[...] під протоколом думи про мотивацію постанови написано: Про таку постанову думи повідомляю ваше превосходительство на підставі 21 пункту, 63 статті міського положення». Досвідчений чиновник завжди міг при бажанні знайти підстави для обґрунтування свого рішення у величезних законах Російської імперії.

Дата наближалася, ентузіазм в місцевої влади не згасав, вони були сповнені рішучості здійснити свої плани 14 лютого. О. Ейлер все ж вирішив в чемній формі запобігти цьому. 8 лютого 1911 р. він особисто надіслав листа міському голові К. В. Туровичу: «Кам'янець-Подільська міська дума, як видно з постанови від 4 лютого, вирішила привітати мене з приводу десятиріччя моєї служби на посаді подільського губернатора, шляхом вибрання в почесні громадяни міста Кам'янця, заснуванням стипендій та встановлення портрета в залі Міської думи та ін.». Далі в своєму листі губернатор подякував

⁸ К-ПМДА. ф 227, оп 1, спр 1019, арк 1.

⁹ Там само. арк 2-4.

за честь та увагу до себе і посилаючись на вимоги закону, що забороняє чествовання посадових осіб, (стаття 665, т. III Статуту про службу в уряді) призупинив виконання постанови думи. «Вважаю, що постанова думи № 2 може бути виконана не раніше, ніж я звільню посаду подільського губернатора». Як найвища посадова особа губернатор поставив в цій справі крапку. Залишається лише припустити, з яких насправді причин він не дозволив провести урочистості: з міркувань скромності і дотримання букви закону чи прихованої зверхності та зневаги до своїх підлеглих, мовляв, не потрібні мені ваші почесті. Депутати думи були явно розчаровані, свято, заплановане на 14 лютого, не відбулося, а в резолюції від 16 березня 1911 р. № 32 записано, що лист дійсного статського радника О. Ейлера прийнятий до уваги. Образились.

В липні 1911 р. О. О. Ейлер отримав призначення на посаду сенатора та гофмейстера при дворі імператора в С.-Петербургу, тому був звільнений від обов'язків подільського губернатора.

Керівництву міста був добре знайомий новопризначений губернатор, який прослужив з Ейлером декілька років. І вже 9 вересня дума звернулася до графа Ігнат'єва з клопотанням, пригадали протокол № 2 та лист, що скасовував його зміст, і на підставі того, що на цей час Ейлер вже не обіймав посаду губернатора просила дозволити відновити постанову. Ігнат'єв був зовсім не проти і до вищих інстанцій пішли необхідні документи на дозвіл та оформлення. Бюрократи в столиці зуміли надати відповідь майже через рік. Першим справився цар, 17 квітня 1912 р. він дозволив «[...] надати колишньому подільському губернатору Ейлеру звання почесного громадянина Кам'янця-Подільського». 11 травня про це стало відомо всім жителям міста, 9 липня 1912 р. подільський губернатор повідомив міського голову про те, що міністерство народної освіти не заперечує щодо введення думою стипендій імені О. Ейлера¹⁰.

Залишились лише формальності, які необхідно було виконати. Губернатор Ігнат'єв в листі до міського голови від 1 січня 1913 р. нагадував, що «[...] згідно обрання О. Ейлера почесним громадянином необхідно доповнити його формулярний список відповідним записом і просив повідомити ці новини самому Олександрові Олександровичу».

10 К-ПМДА ф 227, оп 1, спр 1019, арк 5.

вичу за адресою: Москва. Мало-Ніколо-Песковський провулок будинок № 8, Арбат». 15 лютого 1913 р. було відправлено лист до Ейлера.

Так остаточно закінчилась служба О. Ейлера на посаді подільського губернатора. Ця освічена і на той час помірно ліберальна людина залишила свій помітний та неоднозначний слід в історії Поділля. На час губернаторства припали події революції 1905–1907 рр., наслідки російсько-японської війни (поранені та звільнені в запас), столипінська земельна реформа, і це все за неповних десять років. Вищевикладені документи свідчать про професіоналізм Ейлера, намагання вирішувати конфлікти мирним шляхом, його нетерпимість до недбалого виконання своїх обов'язків чиновниками, прагнення знати справжній стан справ в губернії (поїздки по губернії). Отримавши посаду сенатора, Ейлер перебрався до С-Петербурга.

Віталій Степанков,

*магістр історії, старший викладач
кафедри історії України Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка*

ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ»: СПРОБА РОЗРОБКИ НОВОГО КОНЦЕПТУ

В статті на основі аналізу існуючих в історіографії основних трактовок поняття «політична еліта» зроблено спробу обґрунтувати нове тлумачення її сутності.

Ключові слова: *еліта, держава, суспільство, статусно-функціональний, меритократичний, цінності, владна меншина мораль, аморальність.*

Проблема сутності поняття «політичної еліти» і все, що пов'язане з нею, продовжує викликати велику зацікавленість у середовищі вчених гуманітарних напрямків. І хоча написано чимало робіт, феномен цього соціального явища ще тривалий час залишатиметься епіцентром їх прискіпливої уваги через суперечливу й неоднозначну оціночну характеристику. Не дарма це поняття фахівці називають «полем битви»¹. У даній статті робимо спробу сформувати власне бачення цієї проблеми. Досліджуючи її, російські вчені Г. Ашін й Є. Охотській виділили кілька головних підходів у з'ясуванні сутності

1 Ашін Г. Этнология: история, теория, современность: монография. Москва: МГИМО-Университет, 2010. С. 11–108, 225–275; Батуренко С. А. Современная российская элитология: становление и современное состояние // Вестник Московского университета: социология и политология. Серия 18. 2015. № 3. С. 44–60; Гаман-Голутвина О. В. Политические элиты как объект исследований в отечественной политической науке // Политическая наука. 2016. № 2. С. 38–73; Гожев К. Теория элит і соціально-філософський аналіз конфліктних ситуацій // «І». Львів, 2006. № 45: У пошуках втрачених еліт. С. 58–65; Дука А. В. Основание функционирования властных элит // Власть и элиты / Гл. ред. А. В. Дука. Санкт-Петербург: Ин-терсоцис, 2015. Т. 2. С. 14–72; Дюма Ж. Об изучении элит в современной историографии // Французский ежегодник. Москва: УРСС, 2001. С. 126–137; Карабуценко П. Л. Стандартная модель элитогенеза: ДНК элиты, ПДК элитности и КПД элитизации // Философия и общество. 2013. № 4. С. 100–113; Сравнительная элитология: учебник / Под ред. О. В. Гаман-Голутвиной. Москва: Издательство «Аспект Пресс», 2015. С. 336–375; Тощенко Ж. Т. Элита? Клань? Касты? Клики? Как называть тех, кто правит нами? // Социс, 1999. № 11. С. 123–133; Федоров С. Е. Что скрывалось под понятием «аристократия» в XVII в. // Вопросы истории. 2016. № 1. С. 3–18; Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. 3-ге вид. стер. Київ: Либідь, 2005. С. 430–450.

цього поняття: статусно-функціональний, ціннісний, соціально-класовий й соціокультурний. Основними з поміж них є статусно-функціональний та ціннісний. На їх думку, прихильники статусно-функціонального підходу розглядають еліту через призму «соціального статусу людини», тобто, яке вона займає місце у владних структурах, яку виконує роль у прийнятті тих чи інших рішень і як нею реалізуються управлінські функції. До прихильників ціннісної позиції відносять «духовний аристократизм», особистісну перевагу (культурно-освітню, морально-вольову, фізичну) одних людей над іншими, стиль володарювання². Є й інші підходи. Так, В. Радаєв та О. Шкаратан поділяють еліту на владну і меритократичну. До першої зараховують тих, «...хто володіє в даному суспільстві вирішальною владою», в той час як до другої групи – меритократичної – тих, «хто володіє якимись особливими достоїнствами і особистими якостями»³. Отже, головними ознаками елітності виступають талант і заслуги.

Проаналізуємо названі підходи. Якщо меритократичний спонукає осіб, котрі претендують на елітність, мати певні особливі достоїнства чи якості (або таланти), що, на наш погляд, має сенс вважатися закономірним й цілком логічним критерієм, який виокремлює цю групу людей від решти суспільства чи навіть від тих, хто займається політичною діяльністю, то трактування еліти через владний підхід викликає щонайменше подив: виходить так, що «володіти вирішальною владою» у суспільстві можна без наявності тих чи інших здібностей, заслуг, достоїнств і т.д. Але в такому випадку постає питання: на яких підставах зараховувати таку групу людей до категорії «еліти» (кращих)? Наскільки коректним буде ставити на один щабель особу наділену талантами, й особу позбавлену їх або, просто кажучи, посередніх здібностей? Чи можливо сам факт концентрації у своїх руках владних повноважень у політичній ієрархії суспільства, уже є апріорі заслугою чи талантом? І, якщо так, то перевага статусно-функціонального підходу над ціннісним вже, очевидно, не викликає сумнівів. Наприклад, В. Фесенко звертає увагу на ту обставину, що «... у політології і соціології у трактуванні поняття «полі-

2 Ашин Г., Охотский Е. Курс элитологии. Москва: ЗАО «Спортакадемпресс», 1999. С. 123–124.

3 Радаев В., Шкаратан О. Социальная стратификация. Москва: Наука, 1996. С. 168.

тична еліта» панує функціональний підхід...»⁴. О. Гаман-Голутвіна стверджує, що «в сучасній політичній науці переважає функціональний підхід (еліта є категорія осіб, що здійснюють керівництво суспільством)»⁵. Стратегічну функцію (або функцію політичного цілепокладання), як одну з головних у соціальному призначенні політичної еліти, відзначає і П. Шляхтун, котрий віддає перевагу (як і більшість сучасних вчених) статусно-функціональному підходу, бо, на його переконання, «ціннісний підхід ... видає бажане за дійсне, ідеалізуючи політиків як особистостей». А тому дотримується думки, що «більш реалістичним є функціональний підхід, який робить наголос не на якихось особливих якостях політичної еліти, а на її особливому місці в системі суспільного поділу праці, завдяки якому вона виступає як окрема соціальна група»⁶.

Щоб з'ясувати цю заплутану проблему, вважаємо за доцільне нагадати наступне міркування В. Парето – італійського соціолога, котрий, власне, один з перших ввів до наукового обігу сам термін «еліта»: «Отже, уявімо, що в кожній сфері людської діяльності кожному індивіду надається індекс його здібностей, на зразок екзаменаційних оцінок. Наприклад, найкращому спеціалістові надається індекс 10, такому, якому не вдається отримати жодного клієнта – 1 і, врешті, кретину – 0. Тому, хто зміг нажити мільйони (неважливо, чесно чи ні) – 10, хто заробляє тисячі лір – 6, хто ледве не помирає з голоду – 1, а тому, хто знаходиться у притулку для жебраків – 0.

Таким чином ми сформуємо клас тих, хто має найбільш високі індекси у своїй сфері діяльності, який ми назвемо добірним класом, елітою (elite)»⁷. Зі сказаного випливає, що В. Парето звертав увагу саме на ефективність тих чи інших зусиль (праці, дій) людини. Для ілюстрації висловленого ним міркування торкнемося прикладів культурного життя, що вирувало у Європі у XVII–XVIII ст. Згадаймо, наприклад, славнозвісні прізвища архітекторів-італійців

4 Фесенко В. Вітчизняна політична еліта у контексті «проекту Україна» // Незалежний культурологічний часопис «І». Львів, 2006. № 45. С. 117.

5 Гаман-Голутвіна О. В. Политические элиты России и Вехи исторической эволюции. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. С. 8.

6 Шляхтун П. П. Політологія... С. 449.

7 Парето В. Компендіум з загальної соціології // Політологія: навчально-методичний комплекс. Друге видання, перероблене та доповнене / За редакцією проф. Ф. М. Кирилюка. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. С. 439.

Д. Берніні, В. Растреллі; французів – Луї Лево, Ардуена Мансара й багатьох інших. Чи можна їх зачислити до елітної групи фахівців у сфері зодчества? Безперечно! Але не тому, що вони просто займалися будівництвом тих чи інших, хай навіть важливих споруд, або їхніх комплексів, а, насамперед тому, що досягнули надзвичайно високого рівня кваліфікації. І колонада Собору святого Петра й оформлення майдану біля неї у Римі (Д. Берніні); Зимовий, Царськосельський і Петергофський палаці у Санкт-Петербурзі (В. Растреллі); Версальський палац недалеко від Парижа (Л. Лево, А. Мансар) стали шедеврами, тобто свою роботу вони виконали найкращим чином і мають усі підстави претендувати на найвищі індекси у цій сфері діяльності. Або візьмемо музикальний жанр ХІХ ст. – відразу ж пам'ять підказує прославлених Й. Баха, Д. Верді, Л. Бетховена, Ф. Ліста, Ф. Шопена, Ф. Мендельсона та багатьох інших. Знаменитими вони знову ж таки стали не тому, що займалися музикою, а дякуючи своїм талантам, внаслідок яких їхні твори досягнули вершин мистецтва, а відтак ці автори заслуговують на найвищі показники у системі оцінювання.

Так само і в політичній сфері навряд чи буде доцільним зараховувати до «еліти» тих осіб, котрі «функціонально» займають високі посади і приймають ухвали (хай навіть стратегічного характеру), позбавлені якісної сутності та ефективності. Як тут не згадати роздуми нами уже згаданого П. Шляхтуна про політику, як мистецтво. «Вона пов'язана з людьми, багато в чому залежить від індивідуальних здібностей політика, – зазначав він, – його особистої ініціативи й навіть інтуїції. Політика – це сфера продуманих кроків, заходів, маневрів, компромісів, угод, поступок, обходів, натисків, розрахунків тощо. Мистецтво політичного діяча виявляється в умінні вибрати найоптимальніші для даних конкретних умов форми й засоби досягнення політичних цілей. Тому політику називають ще мистецтвом можливого». Що ж слугує фундаментом для політичного мистецтва? На його думку, «Мистецтво в політиці включає інтелектуальні, раціональні та інтуїтивні засади»⁸. Таким чином оволодіти політичним мистецтвом під силу тільки кращим діячам чи керівникам держави, тобто тим, хто має «інтелектуальні, раціональні та інтуїтивні засади» для політичної діяльності. Іншими словами, політику, як мистецтво

8 Шляхтун П. П. Політологія... С. 169.

можливого, спроможне творити тільки елітне угруповання владної верхівки, але аж ніяк не ті, чії потуги у політичній сфері характеризуються «феноменальною некомпетентністю».

На наше переконання, саме здібності управлінців, які у кінцевому результаті перетворюються на якісні показники, повинні слугувати тим мірилом, з допомогою якого слід підходити до означення сутності еліти, а не функціональне виконання ними службових обов'язків звичайних чиновників. Багато хто з вчених наголошує на недопустимості ототожнення правлячого класу й еліти. Цілком згодні з таким застереженням, але водночас не поділяємо міркувань про ототожнення понять «еліти» і «владної меншості», вважаючи їх різними. Адже ж нестача коефіцієнта якісних показників у діяльності представників влади перетворює їх на «чиновників», тобто на владну меншість чи у владну структуру, але у жодному випадку не на «елітну структуру» чи «елітну меншість». Останні поняття використовує у своїй праці «Меншини й еліти» американських вчених Дж. Сарторі, в якій цілком слушно ставить таке запитання: «... чому треба вживати термін «еліта» цілковито, не маючи на увазі того, що цей термін означає, тобто виражає в силу своєї семантичної значимості? Далі, якщо «еліта» вже не вказує на якісні риси (хист, компетентність, талант), то який же термін ми вживемо, якщо ці характеристики будуть матися на увазі?»⁹. Таким чином, як нам видається, буде логічним і слушним зараховувати до елітної меншини осіб, котрі якісно виконують свої владні функції. Навпаки, відсутність якісних характеристик (показників) «відраховує» їх до владної меншини.

Відштовхуючись від сказаного, не поділяємо позиції П. Шляхтуна, що ігнорує «особливі якості політичної еліти», висуваючи на передній план її місце «в системі суспільного поділу праці, завдяки якому вона виступає як окрема соціальна група». Внаслідок чого й надає перевагу функціональному підходу. Однак, він же, як це не дивно, ставить під сумнів власне функціональний підхід, підкреслюючи важливість показників якості функціонування еліти. Ось його твердження: «Від якісного складу політичної еліти залежить якість самої політики, а в кінцевому підсумку – якість життя кожного з нас». Очевидно, тут має місце суперечність. Адже висловлене застере-

⁹ Сарторі Дж. Меншинства и элиты // Политические исследования: Полис. Москва: РАИ, 1993. № 2. С. 82.

ження «робити наголос не на якихось особливих якостях політичної еліти» не зовсім співпадає з думкою щодо важливості якісного складу «політичної еліти», від управлінської діяльності якої залежить «... в кінцевому підсумку – якість життя кожного з нас». Адже якщо не робити акценту на якісних показниках функціонування політичної еліти, то звідкіля візьметься «якість життя кожного з нас?» Безсумнівно, що останнє знаходиться у безпосередній залежності саме «від якісного складу політичної еліти». А відтак сповна погоджуємося з автором, коли він вказує на фатальність помилок, яких припускаються політики: «Помилки і прорахунки в політиці є найбільш згубними для суспільства. Вони страшніші, ніж навіть помилки в медицині, бо помилка лікаря завдає шкоди окремій людині, тоді як від помилок політиків можуть постраждати все суспільство й загинути мільйони людей»¹⁰. Як видається, дослідник таким блискучим аналізом якісної складової діяльності еліти руйнує підвалини ним же підтримуваного функціонального підходу. Адже, якщо політична діяльність певного кола осіб супроводжується одними помилками й прорахунками, а якісні показники не проглядаються, то, на нашу думку, цих осіб зараховувати до складу політичної еліти не має підстав.

Сказане П. Шляхтуном вступає у протиріччя з висловленням відомого вченого Г. Ласуела, що «еліти – це ті, котрі володіють найбільшою владою»¹¹. Виникає потреба уточнити сутність останнього твердження, якщо «ті, котрі володіють найбільшою владою», проводять політичний курс держави таким чином, що починає страждати й країна, й суспільство, бо помилки і прорахунки зашкалюють, а користь відсутня, або вкрай мізерна, то чому їх називати «елітою»? Наприклад, два лікарі претендують на статус представника «еліти» у своїй галузі, проте методи й рецепти лікування одного з них не тільки не допомагають хворим пацієнтам, а навіть навпаки: згубно на них впливають, після чого вони починають вмирати. Питання: як можна таке «медичне світило» зараховувати до «еліти» і ставити в один ряд з тими, хто насправді прославив своє ім'я ефективними, висококваліфікованими методами лікування, що врятували життя багатьом пацієнтам.

¹⁰ Шляхтун П. П. Політологія... С. 169.

¹¹ Сартори Дж. Меншинства и элиты... С. 82.

Отже, «помилки і прорахунки» є одним з індикаторів, за яким можна виокремити елітну меншість з правлячого класу. «Помилки і прорахунки», що знаходяться на одному полюсі (з точки зору оцінювання) й протилежні їм успіхи й ефективність, на іншому дають змогу глибше осягнути відмінність елітної меншості від владної меншості (або, за словами Дж. Сарторі, елітну структуру від владної структури). По-іншому кажучи, якщо група політиків виконує в країні владно-політичні функції таким чином, що здобутки переважають над втратами, перед нами елітна меншість. Навпаки, у випадку, коли прорахунки переважають якісні показники, це – владна меншість.

Воднораз відзначимо, що ціннісний підхід, попри всі недоліки, має і певне раціональне зерно, яке не слід викидати. Це необхідність врахування коефіцієнту якісних показників у діяльності управлінців. Однак, пріоритетним у виділенні «політичної еліти» з правлячого класу вважаємо не її морально-етичні цінності, а **ефективність** (виділено нами – В. С.) розв'язання соціально-політичних, економічних, культурно-ідеологічних проблем життя суспільства і розвитку держави. Саме в цьому і полягає «цінність ціннісного підходу», але в гнучкій меритократичній моделі, що дає нам підстави висловити припущення про можливість існування іншого підходу до тлумачення сутності «політичної еліти» умовно нами названого **ціннісно-меритократичнимним** (виділено нами – В. С.). Його сутність, як на наш погляд, полягає в тому, що він дозволяє вважати «політичною елітою» не просто привілейовану групу осіб, котра задіяна у владних структурах чи відзначається «духовним аристократизмом», а ту «функціонально об'єднану» правлячу верхівку суспільства, яка ефективно (якісно) виконує свої владно-політичні функції, а відтак має заслуги і перед суспільством, і перед державою («*pro bono publico*» («для загального добра»).

Відомо, що шлях до реалізації національно-політичних й інших цінностей може пролягати, як це не парадоксально, й через застосування «спритності, цинізму, пристосуванства, демагогії, хитрості, підступу – якостей, так яскраво описаних Н. Макіавеллі» й таких неприйнятих для багатьох дослідників, котрі на чільне місце, як для ціннісного підходу, у їхньому розумінні, висувають «...зразки культури, моралі, інтелігентності»¹². Зауважимо, що хоча проблема

12 Ашин Г., Охотский Е. Курс элитологии. Москва: ЗАО «Спортакадемпресс», 1999. С. 129.

моралі й політики, або точніше кажучи, місце морального імперативу у політиці розглядається вже тисячі років, проте вона й нині залишається надзвичайно актуальною. Політична діяльність тісно переплетена з політичною боротьбою, яка триває постійно й носить безкомпромісний характер, бо програш у протистоянні може мати фатальні наслідки для невдах. І, як не прикро відзначати, етичні норми поведінки (чесність, благородство, доброта, милосердя, чуйність, порядність, прощення противників чи ворогів і т. д.) майже завжди є вірними супутниками потенційних невдач або поразок у лабіринтах політичних баталій. Адже вище перераховані моральні чесноти на практиці перетворюють політика на легку мішень для тих, хто керується помислами і намірами дуже далекими від загальнолюдських. «Підбери бджолу, проявляючи доброту, і ти дізнаєшся чим доброта погана» – таке повчальне мусульманське прислів'я, слушність якого підтверджується тисячами прикладів з всесвітньої історії.

Ми не ставимо перед собою завдання з'ясувати правомірність / неправомірність, доцільність / недоцільність, правильність / помилковість, виправданих чи осуджених історією політичних вчинків. Хід наших роздумів зводиться до наступного алгоритму: саме діяння (моральне / аморальне) політичного керівництва, яке у процесі виконання функціональних обов'язків створює сприятливі умови для розвитку суспільства, нації (етносу), держави, розв'язання накопичених у них проблем слугує найголовнішою ознакою «елітності». Не варто у політичному житті зводити Китайську стіну між антагоністичними за природою етичними нормами моральності та її вічного антипода – аморальності. У цій сфері людської діяльності вони часто-густо не лише одне одному не перешкоджають, але й доповнюють. Не слід ставити дилеми: або так, або інакше. Все залежить від конкретно-історичної ситуації. Найголовніше – це досягнення якісного результату для населення країни, суспільства, держави тощо. І, якщо для цього були використані, піддані критиці ті чи інші аморальні чинники дій – це власне не повинно ставити під сумнів високих якісних показників зробленої політичної справи (якщо вони мали місце). Так само і в протилежному випадку: високі морально-етичні норми, що сприяють реалізації успішних дій, спрямованих на розв'язання існуючих проблем, розвиток суспільства, за-

хист суверенітету держави тощо, можуть лише вітатися. А творці заслуг підтверджують статус елітної меншості. І від зворотного: якщо носії влади виявляються неспроможними розв'язати назрілі проблеми суспільства чи захистити незалежність країни, то, незважаючи на те, якими методами вони діяли (моральними чи аморальними), їх не можна зараховувати до політичної еліти. Вони становлять собою лише владну меншість.

Сформульоване В. Парето поняття «еліта», ще довго розпалюватиме наукові пристрасті серед вчених-соціологів, політологів, істориків, філософів, культурологів, бо багатогранність цього поняття залишає величезний простір для роздумів. Ми висловили власне бачення цієї проблеми, не претендуючи на істину. Його основна ідея полягає у тому, що там, де якісні показники державного управління владної меншості дорівнюють нулю, або знаходяться близько біля нього (не кажучи вже про від'ємний коефіцієнт), то вести мову про політичну «еліту» не має підстав. Розмови про «благородне походження», наявність високих інтелектуальних та моральних якостей, владний ресурс, матеріальні багатства – ситуації не рятують. Політика часто є брудною справою (це істина відома всім), тому мав рацію М. Вебер, коли зауважував *«Хто шукає спасіння своєї та інших душ, той шукає його не на шляхах політики, в якій цілком інші завдання...»*¹³. Парадоксальність політичної діяльності полягає у тому, що причетність до «брудної справи» може обернутися добром для громадян країни чи суспільства в цілому, а духовний аристократизм й високоморальність гальмом для соціуму. Мабуть призначення політики, як мистецтва можливого, якраз і полягає в тому, аби навіть «брудні справи», творені елітою, не перешкоджали утвердженню політичних цінностей.

¹³ Вебер М. Покликання до політики // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілий. Київ: Основи, 1998. С. 187.

МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ

«Кам'янець-Подільський – тимчасова столиця української народної республіки»

Віктор Адамський,

*кандидат історичних наук, доцент
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії*

Анна Семенова,

*аспірантка Хмельницької
гуманітарно-педагогічної академії*

ФІНАНСОВИЙ СТАН ВОЛОСНИХ ЗЕМСТВ КАМ'ЯНЕЧЧИНИ У 1919 РОЦІ

У повідомленні аналізуються матеріали наради голів та секретарів волосних управ Кам'янецького повіту, яка відбулася 15 серпня 1919 р. Охарактеризовано фінансовий стан волосних органів самоврядування Кам'янеччини та шляхи вирішення цих проблем. Показана роль повітового земства у процесах підтримки апарату самоврядування на місцях.

Ключові слова: земство, фінансування, кошторис, управа, повіт, волость, Кам'янеччина, рада.

Доба Директорії УНР має достатньо вагому історіографічну літературу, в якій осмислюються різні аспекти заключного періоду національно-визвольних змагань¹. Крім того, існує чимало наукових

1 Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. Київ: Либідь, 1999. 976 с.; Україна кризь віки: У 15 т. Т. 10: Рубльов О. С., Ресет О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / за заг. ред. В. А. Смолія. Київ: Альтернативи, 1999. 320 с.; Політична історія України. XX століття: У 6 т. / ред. кол.: І. Ф. Курас (гол.) та ін. Київ: Генеза, 2003. Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). 488 с.; На-

студій, в яких предметом дослідницького аналізу виступають процеси та явища, що мали місце в Подільському регіоні². Однак, попри цей факт, перед науковою спільнотою залишається доволі багато питань, які потребують до себе прискіпливої уваги. Йдеться, зокрема, про діяльність волосних органів самоврядування, які функціонально виконували значний об'єм повноважень.

У цьому повідомленні автори ставлять за мету проаналізувати фінансовий стан волосних земств Кам'янецьчини у 1919 р. При цьому ми спиратимемось на матеріали, які вдалося відшукати у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

15 серпня 1919 р. відбулася нарада голів та секретарів волосних управ Кам'янецького повіту, протокольно названа з'їздом. За своїм складом вона була достатньо репрезентативна. Городоцьку волость представляв голова управи Л. В. Собкович та секретар В. А. Чорний. Бережанська волость уповноважила голову В. Цасюка та секретаря Т. Ф. Домосілецького, Маківська – відповідно П. Г. Гайду та Р. М. Думанчука, Купинська – Н. В. Івахова та М. Л. Орловського, Смотрицька – Я. І. Ганіна та П. І. Пасічника, Балинська – І. І. Добржанського та К. В. Вінічука, Баговицька – П. І. Уласюка та П. С. Чернописного, Циківська – Н. К. П'янтковського та В. Ф. Терлецького, Орининська – І. Г. Смоляка та В. А. Гринкевича, Лянцкорунська – Ф. Г. Мешішена та О. М. Стрельбіцького, Довжоцька – П. Ф. Михайлова та М. В. Карпяка і Рихтецька – лише секретаря Н. В. Філіпчука, оскільки голова хворів висипним тифом³.

На відкриття засідання прибули також Кам'янецький повітовий комісар Д. Й. Щуровський та член Подільської губернської народної управи, завідуючий відділом допомоги волосним земствам Я. А. Огородник. Останній власне представив особистість нового

риси історії Української революції 1917–1921 років: У 2 кн. / ред. кол.: В. А. Смолій (гол.), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін. Київ: Наукова думка, 2012. Кн. 2. 462 с.; Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 років / гол. ред. Р. Стасюк. Київ: Видав-во «Арій», 2016. 280 с.

2 Лозовий В. С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки: Кам'янецька доба. Київ; Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. 224 с.; Завальнюк О. М., Стецюк В. Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 216 с.

3 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 120.

комісара та обґрунтував необхідність проведення даної наради. Передусім вона зумовлювалась потребою налагодження апаратів волостних управ. Після вітальної промови та подяки присутнім за спільну працю, Я. А. Огородник залишив залу.

На пропозицію Д. Й. Щуровського головою форуму одногосно обрали О. М. Пащенко. Вона запропонувала присутнім ухвалити порядок денний. Він включав до розгляду сім питань, пов'язаних з функціонуванням волостних самоврядувань:

«1) Інформація про волостні кошториси;

2) Вироблення загального видаткового кошторису по утриманню волостних Управ;

3) Інформації про фінансове становище Волостних Самоврядувань.

4) Звіт про витрати допомоги в розмірі 5000 карб. виданої кожній волости з державних коштів.

5) Про розкладки, волостних зборщиків і про заходи до позискання податків.

6) Про позичку з державних коштів на утримання Волостних Самоврядувань.

і 7) Про Волостні Попечительства»⁴.

Нарада з запропонованим порядком денним погодилася.

Щодо першого питання, то присутні заслухали інформацію з усіх куточків повіту. З огляду на те, що представлені повідомлення досить яскраво характеризують фінансове становище волостних земських одиниць, ми оприлюднимо звіти згідно протокольного запису.

«Баговіцька волость – в січні 1919 року було скликано волостний схід, а потім волостну Раду, але ні схід, ні Рада кошторису на 1919 рік не затвердили.

Маківська волость – кошторис було затверджено Волостною Радою 21 лютого 1919 року, але в дуже малому розмірі. Для перегляду кошторису, розробленому на Нараді представників Волостних Управ 16 червня 1919 року скликала кілька раз волостна Рада, але радні на засідання не явилися.

Циківська – кошторис затверджено радою на 128000 карб. в початку 1919 року, а зараз по проекту від 16 червня 1919 року по-

4 Там само. Арк. 120 – 120 зв.

трібно 72000 карб. Для перегляду нового проекту кошторису Рада скликала два рази, але гласні не являлися.

Балинська – 3 лютого кошторис затверджен радою в 35075 карб., а другого серпня на півроку в 43000 карб.

Бережанська – перший раз кошторис було затверджено в лютому, потім вдруге 2-го серпня на 64000 карб., себто з зменшенням проти виставленого на Нараді 16 червня проекту на 8000 карб.

Городокська – для затвердження проекту кошторису від 16 червня скликала Рада 19 червня і 9 серпня, але кожний раз не було належного кворуму. 9-го серпня Рада при кількості 12 радників затвердила кошторис на півроку в 26000 карб.

Гавриловецька – Волостної Ради і Управи не має. Скликали три рази волостний схід, але ніхто не з'являвся.

Довжецька – Волостної Ради і Управи не має. Для затвердження проекту кошторису від 16 червня скликали два рази волостний схід, але кошторис не затверджено, бо сходи збиралися не в повному складі.

Купинська – в березілі кошторис було затверджено на 28000 карб.5, а в серпні – на 73000 карб. Роскладки ще не зроблено. Сума кошторису селян не лякає.

Лянцкорунська волость – кошторис затверджено Радою 3-го серпня на 72000 карб. Обкладено волостним податком лише селянська земля по 8 карб. 46 коп. з десятини. Бувша поміщицька земля волостним податком не обкладена.

Смотричська – Волостної Ради не має. Скликали три рази волостний схід, але на схід ніхто не являвся.

Рихтецька – Волостна Рада відмовилась затвердити кошторис.

Орининська – скликали волостний схід і три рази волостну Раду, але засідання не відбулося і кошторису не затверджено»6.

Із загальних дебатів з'ясувалося, що основною причиною ігнорування гласними скликаних засідань була та, що термін їхніх уповноважень закінчився ще 1 січня 1919 р.

По цьому засідання закрили до 5 години вечора.

Після перерви присутні приступили до затвердження кошторису на 1919 р. Питання удетермінувалося тим фактом, що вироблений

5 Там само. Арк. 120 зв.

6 Там само. Арк. 120 зв. – 121.

на нараді 16 червня 1919 р. проект кошторису завдяки надзвичайній дорожнечі не відповідав вимогам життя і тому потребував перегляду. Обговоривши всебічно дану проблему, присутні вирішили на друге півріччя 1919 р. затвердити наступні цифри:

«Жалування Голові – 900 карб. (на один місяць)		
« 2-м членам Управи по 500 карб. –	1000	«
« Секретарю –	1200	«
« 1-му помічнику секретаря –	900	«
« 2-му « « –	700	«
« Канцелярському –	600	«
« 2-м курерам по 500 карб. –	1000	«
« 1-му сторожу –	500	«
Утримання пошти (одна пара коней) –	2500	«
Канцелярське приладдя –	700	«
Опал –	800	«
Освітлення –	600	«
Разом на один місяць –	11400	«
На півроку 11400x6 =	68400	«
Дрібний ремонт і непередбачені розходи на ½ р. – 2500 карб.		
Разом на ½ року –	70900 карб.» ⁷ .	

При цьому нарада ухвалила просити Кам'янецьку повітову управу затвердити вироблений проект кошторису в порядку ст. 52 Статуту про волосне земство, доповнивши його витраченими сумами з 1 січня до 6 липня 1919 р.

Крім того, О. М. Пащенко внесла на обговорення питання щодо шляхів впровадження в життя складеного кошторису в тих волостях, де вироблений 16 червня проект був розглянутий і затверджений волосними радами. Після тривалої дискусії нарада ухвалила рішення, згідно з яким, аби не викликати обурення з боку населення проти додаткових платежів, віднайти можливим покрити різницю за рахунок зборів з промислових та торговельних підприємств, а також поміщицьких земель, але за умови, що додатковий податок не мав перевищувати 30% земських зборів.

З третього питання ми можемо дізнатися реальний стан справ щодо фінансового становища волосних самоврядувань. Згідно зро-

7 Там само. Арк. 121.

бленого відчиту він був критично важким, що засвідчують протокольні записи:

«Баговіцька волость.»

Не виплачено утримання служачим до 1-го серпня – 6643 карб.

Позичено в Панівецької громади на волостні потреби – 1500 карб.

Сільському Банку взятих для утримання служачих – 5200 карб.

Разом боргу – 13343 карб.

В касі грошей немає.

Балинська волость.

Волостному Банку взятих на видачу утримання служачим – 2615 карб.

Не виплачено утримання служачим по 1-е серпня – 14940 карб.

Разом – 17555 карб.

Знаходиться в касі готівкою – 243 карб. 93 коп.

Гавриловецька волость.

Волостному Банку взятих на утримання служачих – 16000 карб.

Переходячих, теж взятих на утримання служачих – 2000 карб.

Разом – 18000 карб.

В касі грошей не має.

Городокська волость.

Сільській касі взятих на утримання служачих – 5105 карб.

В касі грошей не має.

Довжецька волость.

Волостному Банку взятих на утримання служачих – 7000 карб.

Переходячих та продовольчих пайків – 29000 карб.

Разом – 38000 карб.

Знаходиться в волостній касі готівкою – 450 карб.

Бережанська волость.

Волостному Банку взятих на утримання служачих – 36825 карб.

Переходячих – 2217 карб. 88 коп.

Пайових – 4800 карб.

Разом – 43842 карб. 88 коп.

В волостній касі знаходиться готівкою – 254 карб.

Купинська волость.

Волостному Банку взятих на утримання служачих – 6701 карб.
20 коп.

Продовольчих – 7205 карб. 75 коп.

Разом – 13906 карб. 95 коп.

Знаходиться в касі готівкою – 14 карб.

Лянцкорунська волость.

Волостному Банку взятих на утримання служачих – 23000 карб.

Друкарням – 889 карб. 83 коп.

Разом – 23889 карб. 83 коп.

Знаходиться в касі готівкою – 140 карб.

Маківська волость.

Волостному Банкові взятих на утримання служачих –
13700 карб.

В касі грошей не має.

Орининська волость.

Гроші особливого призначення витрачені на утримання служа-
чих – 14000 карб.

Волостному Банкові на ту ж потребу – 7800 карб.

Переходячих на ту ж потребу – 15000 карб.

Не виплачено утримання служачим – 3000 карб.

Разом – 39800 карб.

В касі грошей не має.

Смотричська волость.

Волостному Банкові взятих на утримання служачих –
10791 карб. 65 коп.

Пайових – 8361 карб. 97 коп.

Разом – 19153 карб. 62 коп.

В касі грошей не має.

Циківська волость.

Волостному Банку взятих на утримання служачих – 13631 карб.
10 коп.

Переходячих – 410 карб.

Не виплачено утримання служачим – 3610 карб.

Разом – 17551 карб. 10 коп.

Готівкових грошей в касі – 9 карб. 80 коп.

По Рихтецькій, Куявській і Ольховецькій волостям відомостей не має»⁸.

Потому представники волосних управ доповіли про витрачені 5000 карб., які в червні 1919 р. видавалися волосним самоврядуванням в якості допомоги. Як правило, джерело витрат було загальним для усіх структур. Гроші спрямували на виплату зарплати службовцям частково за червень та липень. Відповідні відомості голови управ зобов'язувалися оперативно надіслати до повітової управи.

Достатньо інформативними в плані надходження податків на рівні волостей є матеріали, які обговорювалися при розгляді наступного питання порядку денного. Знову ж таки, аби подати вичерпну картину, ми вдаємося до протокольного запису:

«Баговицька волость. Роскладки за 1917 і 1918 роки зроблені. Податків не поступило.

Маківська – роскладки за 1917 і 1918 рік зроблені; невелика частина податків поступила.

Циківська – роскладки за 1917 і 1918 рік зроблені, податки поступили були по всім селам, крім сел Чорної і Стефанівки, але завдяки агітації селян Чорної і Стефанівки позискані земські податки розібрані селянами. Потрібні рішучі заходи до позискання податків з сіл Чорної і Стефанівки, тоді решта сіл виплатить податки безперечно.

Балинська – роскладки за 1917 і 1918 рік зроблені, і часть податків поступила.

Бережанська – роскладки за 1917 і 1918 рік зроблені, податки не поступили.

Городокська – роскладки за 1917 і 1918 рік зроблені і податки не поступили.

Зроблені також роскладки і за 1919 рік, але не передані ще селянам.

Гавриловецька волость – роскладки за 1917 і 1918 роки зроблені, податки заплатило лише одне село.

Довжецька – роскладки за 1917 і 1918 роки зроблені і часть податків поступила.

Купинська – роскладки за 1917 і 1918 рік зроблені і податки

⁸ Там само. Арк. 121 – 122 зв.

поступили.

Лянцкорунська – розкладки зроблені лише за 1917 рік і за цей рік поступила часть податків. Роскладок же на 1918 рік не має.

Смотричська – розкладки за 1917 і 1918 зроблені, податки не поступили.

Рихтецька – розкладки за 1917 і 1918 зроблені, податки не поступили.

Орининська – розкладки за 1917 і 1918 рік зроблені і часть податків поступила»⁹.

Під час обговорення цього питання постала проблема щодо ставлення населення до волосних збирачів податків. З'ясувалося, що в переважній більшості випадків жителі сіл з недовірям відносилися до останніх. Це наймовірно шкодило справі. Тому нарада одногосно вирішила про необхідність доручити цю справу сільським збирачам разом із комісарами, залучаючи, крім того, сільських соцьких та десятників. Списки останніх потрібно було негайно надіслати повітовому комісару для затвердження. Також нарада висловилися за більш жорсткі підходи до збору податків в окремих селах, які найбільш заборгували і які підбурювали інших не платити. Була висловлена впевненість, що в разі сплати нарахованих сум цими населеними пунктами, інші села також швидко розрахуються.

Щодо розсилки платежів по селах у тих повітах, де такі були складені на 1919 р., то нарада визначилася таких не розсилати до поки від повітової управи не буде одержано окладних листів про земські податки на 1919 р., позаяк у листах, надісланих Фінансовою палатою земський податок зазначено в розмірі окладу 1918 р.¹⁰

Достатньо непростою виглядала ситуація з організацією державної позики на утримання волосних управ. Зокрема, на запитання О. М. Пащенко, чи мають управи відповідні уповноваження від волосних рад, представники останніх у більшості своїй відповіли негативно. Так, з різних причин не вдалося отримати згоди в Довжоцькій, Гавриловецькій, Городокській, Купинській, Лянцкорунській, Бережанській, Маківській, Баговицькій, Орининській та Рихтецькій волостях. Лише у Балинській волості рада уповноважила зробити позику на 40000 карб., а в Смотрицькій та Циківській волостях від-

9 Там само. Арк. 122 зв.–123.

10 Там само. Арк. 123.

повідне рішення ухвалила сама управа. У першому випадку сума позики становила 30000 карб., а в другому – 25000 карб.¹¹.

З огляду на такий стан справ, а також з урахуванням того факту, що налагодити апарат самоврядних інституцій у сучасних умовах неможливо, так само як нереальним за умов більшовицької розрухи виглядала ідея щодо скликання волосних рад, нарада ухвалила позичити волосним самоврядуванням під зобов'язання Кам'янецької повітової управи по 20000 карб. для кожної волосної одиниці.

Врешті, після ознайомлення присутніх із законом про допомогу родинам покликаних до війська козаків, що майстерно зробила О. М. Пащенко, нарада прийняла рішення про обов'язковість ужиття належних заходів до відкриття волосних попечительств. Складання списків родин мобілізованих козаків вирішили розпочати після проведеної мобілізації¹².

Таким чином, на час приходу до влади структур Директорії УНР органи місцевого самоврядування перебували у достатньо важкому фінансовому становищі. Волосні земські одиниці Кам'яниччини не становили в цьому відношенні жодних винятків. З огляду на це, органи державної влади в особі повітового комісара та Кам'янецька повітова управа ініціювала проведення особливого засідання за участю представників волостей, на якому був заслуханий комплекс питань щодо з'ясування реального стану справ у цій сфері, а також задля ухвалення окремих рішень, за допомогою яких вдалося б бодай пом'якшити проблему. Уведений до наукового обігу документ, сподіваємось, доповнить і збагатить наше розуміння тих умов, в яких доводилось працювати органам місцевого самоврядування на заключному етапі національно-визвольних змагань.

11 Там само. Арк. 123 зв.

12 Там само.

Олександр Завальнюк,

академік, доктор історичних наук,
професор Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УЛІТКУ– ВОСЕНИ 1919 РОКУ: ПІДТРИМКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕР- ЖАВНОСТІ Й ЗМІЦНЕННЯ БАЗИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Висвітлюється питання про становище єдино діючого на літо–осінь 1919 року осередку національної вищої освіти в УНР – Кам'янець-Подільського державного українського університету, зокрема, появу нових факультетів, зміцнення та розширення науково-педагогічної діяльності його професорсько-викладацької корпорації, збільшення студентського контингенту, здійснення заходів щодо підтримки української держави, підвищення культурно-просвітнього рівня простих громадян і військовиків тощо, а також підтримку державною владою свого дітища.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Кам'янець-Подільський державний український університет, українська влада, професура, студентство, науково-педагогічна діяльність, просвітні заходи.

В історії Української революції 1917–1921 рр. яскравий слід залишив Кам'янець-Подільський державний український університет, який після втрати Директорією Києва залишився єдино діючим новим національним закладом вищої освіти. Його багатогранна діяльність добре з'ясована в українській історіографії, утім період з червня до середини листопада 1919 р., названий спочатку політиками, а згодом і дослідниками «кам'янецькою добою Директорії УНР», окремо ще не розглядався.

Успішні бої українського війська з Червоною армією за визволення Кам'янця-Подільського на початку червня 1919 р. завершили той недовготривалий етап у житті університету, який був пов'язаний з його першою, початковою, радянізацією. Колектив вишу осмислював прожите, понесені втрати, а звільнені з-під арешту викладачі ра-

діли своєму визволенню і винесли з більшовицької буцегарні уроки на майбутнє.

Центральною проблемою літньої підготовки університету до нового 1919–1920 навчального року стали заходи із забезпечення кадрами передусім двох нових факультетів – сільськогосподарського і правничого, узаконених урядом і Директорією ще у квітні 1919 р., під час перебування у Галичині¹, а також трьох інших – історико-філологічного, фізико-математичного і богословського, які розпочинали другий рік роботи. Завдяки співпраці з Міністерством освіти УНР, керівництву вишу в липні–жовтні вдалося організувати призначення на нові посади 1 ординарного професора (С. Л. Рудницький), 2 екстраординарних професорів (М. Т. Геращенко, Є. К. Тимченко), 17 приват-доцентів (Є. П. Архипенко, Є. А. Завадський, О. М. Полонський, Х. М. Лебідь-Юрчик, С. С. Остапенко, С. В. Бачинський, П. Филипович, О. К. Еланич, Г. М. Іваниця, Б. Й. Крижанівський, Л. Б. Б'ялковський, В. О. Геринович, Н. Т. Гаморак, П. В. Табінський, В. П. Храневич, В. Бірчак, О. Яніцький), 2 лекторів (І. І. Олійник, Г. К. Ватич), 6 старших асистентів (В. К. Бернацький, М. П. Вікул, Я. І. Регул, В. К. Добровольський, С. Риндик, С. І. Назаревич), 9 асистентів (Є. В. Феодосієв, А. П. Чернявський, І. І. Шиманович, Л. В. Бачинський, С. М. Красников, О. Соколовський, Я. Лепченко, Ю. Г. Шмідт, Г. Стороженко)². Це було найбільш чисельне посилення професорсько-викладацької корпорації за весь період існування вишу. Щоправда, не всі призначені прибули до Кам'янця-Подільського: із 37 призначених науковців до роботи приступили щонайменше 23, причому троє з них, які до того працювали у Київському державному українському університеті, були тимчасово прикомандировані, через політичні обставини. Більшість із тих, що не з'явилися на нове місце роботи, мали на те об'єктивні причини (воєнні події, відсутність транспортних комунікацій і, як наслідок, неможливість дістатися до Кам'янця-Подільського). Утім, і тих, більш як два десятки професорів, приват-доцентів, лекторів і асистентів, виявилось

1 ЦДАВО України. Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 104; Там само. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 22–33 зв., 27–28.

2 Директорія і Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали у 2-х томах, 3-х частинах / [Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін.]. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т. 1. С. 192 – 195.

достатньо, щоб разом із раніш призначеними викладачами забезпечити навчальний процес на 5 факультетах. На цьому наголошував у жовтні 1919 р. ректор І. І. Огієнко в інтерв'ю газеті «Україна»: «... На цей [1919–1920. – О. З.] рік нам професорських сил вистарчить»³.

На початок другого року існування виш мав більш чисельну професорсько-викладацьку корпорацію, два навчальних корпуси. Кількість студентів, від яких вимагали знання української мови, наприкінці 1919 р. сягала 1407 осіб різних національностей⁴. Фонд бібліотеки станом на 22 жовтня 1919 р. нараховував майже 20 тис. примірників різних видань (за рік він збільшився на 18 тис.)⁵. До ужитку студентам рекомендували курси лекції, підготовлені викладачами університету. Восени 1919 р. їх було зовсім небагато (видали професори П. М. Бучинський і М. М. Хведорів), першого навчального року такі ж видання зробили професор І. І. Огієнко і приват-доцент Л. Т. Білецький⁶. Чимало рукописів навчальних посібників чекали своє черги на видання. Поповнили бібліотечний фонд і перші опубліковані вченими наукові видання. Завдяки роботі читальні, яка містилася у невеличкій кімнаті і запрацювала 20 вересня, студенти замовляли і оперативно отримували більшість замовленої літератури. У вересні цими послугами скористалися 64, у жовтні – 438, у листопаді – 885 студентів⁷. Надалі, попри холодні умови, цей показник зростав.

Бракувало обладнання для навчальної праці з низки дисциплін. На початку вересня університет закупив у місцевої приватної комерційної школи Мазінга, яка припиняла своє існування, обладнання для двох навчальних кабінетів – фізичного і хімічного⁸. На сільськогосподарському факультеті з'явилися кабінети хімії, приватного скотарства, ентомології, механіки, геодезії, фізіології худоби, земельної справи, а також фізіологічна лабораторія⁹. Для нових таких підрозділів не вистачало приміщень та й необхідного обладнання.

Навчальний процес, який відновився на початку жовтня, проходив загалом задовільно. Відповідно до розкладу занять, на кожному

3 Україна. 1919. 22 (9) жовт. С. 2.

4 Державний архів Хмельницької обл. Ф. Р-302. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 1–23

5 Україна. 1919. 22 (9) жовт. С. 2.

6 Державний архів Хмельницької обл. Ф. Р-302. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 36.

7 Державний архів Хмельницької обл. Ф. Р-582. Оп. 1. Спр. 89а. Арк. 45.

8 Трудова громада. 1919. 5 верес. С. 7.

9 Державний архів Хмельницької обл. Ф. Р-582, Оп. 1. Спр. 17. Арк. 24.

факультеті читалися лекції, проводилися практичні (лабораторні) заняття. Оскільки багато студентів змушені були працювати, щоб заробити собі на хліб, то навчання перенесли у другу половину дня, що призвело до збільшення витрат на освітлення аудиторій. І. І. Огієнко стверджував, що «тепер всі студенти не мають на що жити, примушені шукати заробітків і приходять на лекції стомлені. Такий стан, розуміється, цілком ненормальний...»¹⁰. Вільного часу у молоді практично не було (крім заробітків, аудиторних занять і роботи у читальні, доводилося працювати у наукових гуртках, виконувати різні обов'язки в партійних і громадських організаціях, дбати про хворих). Ситуації не могли зарадити у повній мірі батьки тих, хто навчався в університеті, оскільки економічна криза негативно впливала на становище практично усіх українських родин.

Цікаво, що в умовах кровопролитної війни і вкрай складного фінансового становища УНР, керівництво університету, за підтримки державної влади і органів місцевого самоврядування, зробило перші кроки із землевідведення і проектування будівництва своїх навчальних та лабораторних корпусів, житла для професури і бурси для студентів, яке могло тривати 5–10 років. По суті, це мало бути велике університетське містечко. Непросто сьогодні уявити, як мав виглядати цей комплекс, адже його ескізи, на жаль, не збереглися. Відомо, що будівництво площею 50 дес. планували на ділянці коло залізниці Кам'янець-Подільський–Ларга.

Студентство під час більшовицького господарювання у місті, як стверджували свідки, демонструвало певну розгубленість, ходило на мітинги, де слухали комуністичну риторику, зокрема, роз'яснення політики щодо буржуазії і трудящих мас, робилися «впевнені» прогнози щодо перемоги світової соціалістичної революції. Під час музично-літературних вечірок, на які запрошувалися представники від робітничо-селянської влади, молодь вимушено використовувала червоні прапори, співала «Інтернаціонал» тощо¹¹. Коли патріотично налаштовані юнаки дізналися про наступ українських військ на

¹⁰ Україна. 1919. 22 (9) жовт. С. 2.

¹¹ Білецький Л. Т. Моє спомини (1917–1926 рр.) / [підгот. тексту, вступ. стаття та імен. покажч. В. Р. Адамський]. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 201. С. 165–168; Сивенко Б. Кам'янецький університет і його студентство в 1918–1919 рр. // Кам'янець-Подільський державний український університет: ювілейні спогади / [Упоряд. та автор передм. В.Р.Адамський]. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2015. С. 327.

Кам'янець-Подільський, частина з них вийшла назустріч визволителям, щоб провести найменш безпечними дорогами, а інші патрулювали в місті, забезпечуючи порядок і спокій¹².

Після відновлення української влади настрої переважної більшості студентської молоді змінився на академічно-трудоий, ангажованість політичним радикалізмом поступилася місцю більш-менш спокійному, розміреному життю. Коли стало відомо, що більшовики без суду і слідства розстріляли їхнього товариша Ю. Приходька (виконуючи завдання від місцевого осередку партії українських есерів, він проводив у навколишніх селах антибільшовицьку агітацію), рішуче засудили цей злочин і взяли участь у велелюдному патріотичному похороні його та ще одного студента – поета С. Грищенка, який поліг на полі бою з червоноармійцями¹³.

Влітку до студентського контингенту влилося більше 168 хлопців і дівчат з Галичини, які прибули до Кам'янця-Подільського разом з частинами Української Галицької армії, рятуючись від репресій польського військового режиму в рідних місцях. Крім галичан, молодіжне середовище поповнили біженці з регіонів Наддніпрянської України, захоплених радянськими чи білогвардійськими військами. У політичному сенсі проявлялася неоднорідність між різними регіональними групами студентства, що мала тенденцію до посилення.

Керівництво університету дбало про збільшення кількості студентської молоді, яка з часом мала б поповнити кадри української інтелігенції. Коли влітку оголосили прийом заяв для вступу на 5 факультетів, то виявилось, що кількість абітурієнтів була більшою, ніж очікувалося. З цього приводу І. І. Огієнко заявляв: «В цьому році ми маємо вже 900 прохань. Така велика кількість студентів вступаючих [абітурієнтів. – О. З.] ставить нас в скрутне становище. Одмовлять в прийнятті не хотілось би, але й приймати нема куди [через брак навчальних площ. – О. З.]. Особливо великий вплив на сільсько-господарський факультет»¹⁴.

12 Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. С. 31.

13 Сивенко Б. Вказ. праця. С. 327; Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921 рр.) у документах і матеріалах / [Уклад. й автори вступ. статті С. А. Копилов, О. М. Завальнюк]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. 848 с.

14 Україна. 1919. 22 (9) жовт. С. 2.

У червні, коли до Кам'янця-Подільського перебазувалися Директорія, уряд, міністерства УНР і проводи українських політичних партій, виникла потреба у працівниках середньої і нижчої ланки, яку переважно задовольняло студентство КПДУУ. Це були старші за віком юнаки, які мали певний досвід роботи в органах місцевого самоврядування, військових канцеляріях, навчальних закладах тощо. Молодь охоче підтримувала важливі державні заходи.

Чимало викладачів брали посильну участь у державно-політичному житті республіки, підтримуючи тим самим визвольну боротьбу і українську державність. Вже після прибуття з Галичини, 11 червня на квартирі І. І. Огієнка державні і громадські діячі (від університету були присутні професори М. М. Хведорів, В. О. Біднов і приват-доцент Л. Т. Білецький) влаштували урочистий обід на честь приїзду до міста Голови Директорії і Головного Отамана військ УНР Симона Петлюри. У своєму вітальному слові до високого гостя ректор наголосив, зокрема, на потребі врахування керівництвом країни думки тих місцевих діячів, які трудяться на ниві національно-культурного відродження¹⁵. Наприкінці місяця на сторінках місцевої преси з'явилася колективна заява групи громадських діячів, яку назвали «Меморандумом до Високої Директорії Української Народної Республіки». Серед 20 осіб, які підписали його, значилися професори І. І. Огієнко і В. О. Біднов. Підписанти пропонували керівництву країни провести низку політичних і соціальних реформ¹⁶. Утім це зовсім не свідчило, що вони стали в опозицію до влади. Та й представники вищого ешелону влади не сприймали цю заяву як виклик. Навпаки, вони цінували зусилля ректора й багатьох представників професорсько-викладацької корпорації за те, що вони 20 липня на базі університету утворили і швидко розгорнули активну діяльність дуже потрібної для допомоги українській справі організації – Подільського відділу Українського Червоного Хреста на чолі з І. І. Огієнком. Ця структура взялася за допомогу «всім жертвам війни фронтової і домашньої», збір білизни, взуття, ліків, грошей, літератури «для читання хворим і все таке, що знадобиться хворому й раненому козакові». Щоб такі

15 Мельник Е. М. Кам'янець-Подільський український народний університет (листопад 1919 – початок 1921 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 7. С. 28–35.

16 Трудова громада. 1919. 19 серп. С. 6.

заходи були якомога всеохоплюючими і результативними, І. І. Огієнко закликав «негайно приступити до утворення філій Українського Червоного Хреста» у всіх населених пунктах Поділля¹⁷.

У липні приват-доцент С. В. Бачинський взяв участь у засіданнях членів Трудового конгресу України, які знаходилися у Кам'янці-Подільському¹⁸. Тоді ж група професорів і приват-доцентів (І. І. Огієнко, В. О. Біднов, П. Г. Клепатський), взяла участь у підготовці інформаторів-інструкторів з відновлення органів місцевого самоврядування в Ушицькому, Проскурівському та Кам'янецькому повітах¹⁹. А в наступному місяці професор П. В. Клименко, добровільно залишивши посаду декана історико-філологічного факультету КПДУУ, очолив кілька державних структур: відділ охорони пам'яток старовини й мистецтва (з книжковою і архівною секціями) Головного управління у справах мистецтв і національної культури, що діяло при Міністерстві народної освіти, і спеціальну архівну комісію, яка опікувалася збереженням архівної спадщини українського народу²⁰.

Після того, як 24 вересня Директорія і уряд звернулися до українського народу із закликом підніматися на бій проти денікінської загрози, рада професорів КПДУУ 15 жовтня одностайно ухвалила «Звернення до світових держав з протестом проти нищення генералом Денікіним української культури» (керівний орган закладу з болем с прийняв повідомлення про те, що денікінці закривають українські навчальні заклади, а захопивши Київ, відмовилися визнати державні права столичного українського університету)²¹.

Про те, що влада цінували зазначених професорів, свідчить хоча б той факт, що і уряд, і Директорія позитивно сприйняли подання Кирило-Мефодіївського православного братства (очолював В. О. Біднов), зроблене у вересні, щодо призначення І. І. Огієнка на посаду міністра культів (ісповідань). Новий керівник цього відомства

17 Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921 рр.) у документах і матеріалах / [Уклад. й автори вступ. статті С. А. Копилов, О. М. Завальнюк]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. 848 с.

18 Трудовий шлях. 1919. 19 лип. С. 2; Трудовий шлях. 1919. 20 лип. С. 2.

19 Сивенко Б. Вказ. праця.

20 Нариси з історії архівної справи в Україні / [За заг. ред. І. Матяш та К. Климової]. Київ: Видав. дім «КМ Академія», 2002. С. 350; Сивенко Б. Вказ. праця. С. 132.

21 ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 187. Арк. 69.

сформував Раду міністра ісповідань, до якої увійшли, зокрема, професор В. О. Біднов і приват-доцент Ю. Й. Сіцінський – прихильники курсу на українізацію Церкви та її автокефалію, успішно поєднував виконання міністерських, ректорських і професорських обов'язків. Зокрема, в інтересах держави він активізував роботу цієї державної структури щодо українізації церковного життя, 3 подачі І. І. Огієнка уряд прийняв закон про створення Українського Священного Синоду, який 14 жовтня затвердив Голова і члени Директорії УНР, виділивши на його утримання і роботу канцелярії 300 тис. крб.²². З ініціативи міністра ісповідань у жовтні на базі богословського факультету відбулися курси для священиків, дияконів, регентів церковних хорів і учнів дяківських шкіл (загалом 57 осіб), на яких слухачів готували до проведення Служби Божої українською мовою. Після 11 лекцій, які прочитали І. І. Огієнко, В. О. Біднов, та інші науковці, частина священиків «стали правити Службу Богу з тою [українською. – Авт.] вимовою»²³.

Міністр ісповідань запропонував С. В. Петлюрі і главі уряду влаштувати відкриту обітницю вищої української влади, державних службовців різного рівня і військовиків на вірність УНР. Відповідне внесення він зробив на засіданні Ради Народних Міністрів 10 жовтня 1919 р. Тут було створено відповідну комісію із 7 керівників міністерств (до неї увійшов й сам І. І. Огієнко) для «переробки форми присяги і універсала згідно з думками, висловленими Кабінетом»²⁴. Саме свято відбулося 14 жовтня 1919 р. А через 3 три дні в університетській залі ректор, згідно рішення ради професорів, прийняв обітницю на вірність УНР від імені професури і службовців КПДУУ²⁵.

25 жовтня у Кам'янці-Подільському було проведено представницьку Державну нараду, скликану представниками вищої влади «з метою ознайомлення про найважливіші справи нашого державного життя». На запрошення Директорії й уряду у її роботі взяли участь професор І. І. Огієнко, приват-доценти Є. П. Архипенко, С. В. Ба-

22 Директорія і Рада Народних Міністрів... С. 548.

23 Копилов С. А., Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський університет у національному відродженні України 1918–1920 рр. // Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921 рр.) у документах і матеріалах / [Уклад. С. А. Копилов, О. М. Завальнюк]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. С. 23.

24 Директорія і Рада Народних Міністрів... С. 545.

25 Державний архів Хмельницької обл. Ф. Р-582. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 14.

чинський, Л. Т. Білецький, С. Ю. Гаєвський і С. С. Остапенко²⁶. Починаючи з 3 листопада, професорсько-викладацька корпорація КПДУУ почала перераховувати 5% своєї зарплатні на потреби хворих і поранених козаків Дієвої Армії УНР. Лише за один місяць у шпиталі від них надійшло 3824 крб., що полегшило становище бійців, які змушені були відновлюватися після подій на фронті і поширення тифу²⁷.

15 листопада Директорія й уряд УНР покидали Кам'янець-Подільський через передачу його під польський військовий контроль, що мало запобігти появі тут денікінців. Тоді виникло питання про необхідність залишення у місті представника вищої української влади. Одностайно було вирішено створити нову державну посаду (її назвали Головноуповноважений уряду УНР) для зносин з польськими структурами і організації роботи кількох тисяч працівників українських міністерств в окупованому державному центрі УНР, опіки над усіма українськими громадянами та державними і приватними інституціями, що залишалися на «опущеній урядом території», різними громадськими організаціями, шпиталями, хворими, захисту їхніх інтересів та фінансуванні потреб тощо²⁸. Вибір було зроблено на користь І. І. Огієнка (ці обов'язки виконував до жовтня 1920 р.). З поставленими завданнями справлявся загалом непогано, наполегливо і послідовно захищаючи все українське.

Напередодні першої річниці існування КПДУУ, І. І. Огієнко наголошував: «Те, що столиця Української [Народної] Республіки перенесена до Кам'янця, відбилось і на Університеті: професорам приходиться працювати далеко більш, ніж звичайно, і зараз можна сказати, що майже всю культурно-освітню працю несуть професори нашого Університету»²⁹. Факти засвідчують, що керівник університету мав повну рацію. Ще під час наступу українського війська на Кам'янець-Подільський, рада професорів, намагаючись запобігти можливому єврейському погрому, ухвалила рішення звернутися через пресу до українських козаків із закликом не чинити насилля

26 Україна. 1919. 14 верес. С. 4.

27 Копилов С. А., Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський університет у національному відродженні... С. 22.

28 Тюрменко І. І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона): монографія / [Передм. Н. І. Миронець]. Київ, 1998. С. 260.

29 Україна. 1919. 22 (9) жовт. С. 2.

над євреями, а взяти їх, які і всіх інших мешканців міста, під свій надійний захист від насилля більшовицького режиму³⁰. Коли становище у місті стабілізувалося професорсько-викладацька корпорація запропонувала провести в університеті цикл безкоштовних лекцій для робітників і козаків Дієвої Армії УНР. У переповненій найбільшій за розмірами аудиторії № 1 у вечірній час свої науково-популярні лекції прочитали: професор І. І. Огієнко («Що таке українська мова»), приват-доцент П. Г. Клепатський («Українська народна нація»), професор В. О. Біднов (з історії України), професор П. В. Клименко («Історія літературного становища України»), приват-доцент М. О. Драй-Хмара («Слов'янознавство»), приват-доцент А. С. Синявський («Економічні питання»)³¹. За повідомленням преси, на цих заходах побувала «сила народу», який ледь вміщувався в аудиторії³².

На цьому лекційне просвітництво університетської професури не припинилося. Вже 10 серпня в університеті відкрилися курси з українознавства для урядовців, старшин і козаків Окремого корпусу Кордонної охорони. Вони прослухали лекції В. О. Біднова (з історії України), П. Г. Клепатського (з історії українського письменства), В. О. Гериновича (з географії України)³³. Через десять днів склад аудиторії змінився – отримати конкретні настанови прибули учителі міських шкіл, які не були етнічними українцями і, виконуючи розпорядження департаменту середньої школи Міністерства народної освіти, прослухали лекції з української мови, що дали їм необхідні знання для переходу на україномовне навчання середнешкільників³⁴. 12 серпня 1919 р., під час святкування 150-річчя від дня народження батька української літератури І. П. Котляревського, перед виставою «Наталка Полтавка», яку у міському театрі ставила трупа М. К. Садовського, до високоповажної публіки звернувся професор В. О. Біднов з промовою про великого українця. Він з'ясував місце І. П. Котляревського в історії українського письменства, а також значення його творчості для сучасної доби³⁵. А 6 жовтня на багатолюдному засіданні ради професорів, присвяченому пам'яті професора

30 Державний архів Хмельницької обл. Ф. Р-6. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 37, 39.

31 Новий шлях. 1919. 13 черв. С. 2.

32 Подольский край. 1919. 12 июля. С. 2.

33 Трудова громада. 1919. 2 лип. С. 6.

34 Трудова громада. 1919. 19 серп. С. 6.

35 Трудовий шлях. 1919. 19 лип. С. 2.

К. В. Широцького (помер 13 вересня 1919 р.), прозвучали виступи І. І. Огієнка, Ю. Й. Сіцінського і Л. Т. Білецького про його життєвий і творчий шлях, внесок у скарбницю українського мистецтвознавства³⁶. У вересні на замовлення начальника залоги Кам'янця-Подільського приват-доцент Ю. Й. Сіцінський прочитав для урядовців і старшин лекцію про історичні фортифікаційні споруди міста³⁷. Упродовж вересня-жовтня публічні лекції в університеті слухали урядовці Генерального штабу Дієвої Армії УНР, різні групи державних службовців³⁸. Чимало виступів мали чітку національно-патріотичну і державницьку спрямованість. Наприклад, «Перший Універсал Української Центральної Ради та його значення», «Українські церковні братства та їх значення» (В. О. Біднов); «Державність і соціалізм» (П. В. Клименко); «Політичні й етнографічні назви східного слов'янства» (І. І. Огієнко); про Українських січових стрільців, українізацію церкви, «Антропологічні ознаки українського народу», «Ідея єднання у слов'янських народів», «Українські колядки і щедрівки» (М. О. Драй-Хмара) та ін.³⁹.

Коли 1 листопада 1919 р. у місті відкрився народний український університет, який мав не наукове, а культурно-просвітнє значення, група науковців КПДУУ (С. В. Бачинський, П. Г. Клепатський, М. А. Плевако, С. С. Остапенко, В. О. Геринович, Н. Т. Гаморак, Ю. О. Русов, А. Е. Маліновський, Л. Т. Білецький, Є. А. Завадський, І. І. Шимонович) на правах сумісників забезпечили у цьому закладі викладання різних дисциплін слухачам, які мали початкову і вищу початкову освіту та здобували знання на природничому і гуманітарному факультетах⁴⁰. На навчання тоді записалось 144 хлопці і дівчата. Згодом їх стало 160⁴¹. Без залучення до викладацької роботи зазначених вчених якість навчального процесу неминуче прогнала б.

Українська влада позитивно ставилася до діяльності КПДУУ. Директорія і уряд з пошаною ставилися до університету, розцінювала його як видатне досягнення національно-культурного відроджен-

36 Україна. 1919. 7 (20) жовт. С. 4.

37 Тюрменко І. І. Вказ. праця.

38 Директорія і Рада Народних Міністрів... С. 29.

39 Трудова громада. 1919. 5 верес. С. 7; Трудова громада. 1919. 10 верес. С. 4; Трудовий шлях. 1919. 29 черв. С. 2; Україна. 1919. 4 (22) лист. С. 3–4.

40 Громада. 1919. 8 черв. С. 1; Україна. 1919. 4 (22) лист. С. 3–4.

41 Мельник Е. М. Вказ. праця. С. 31–32.

ня українців. З нагоди 1-ї річниці відкриття вишу, яке відзначалося 22 жовтня, на запрошення ректора участь у святкових заходах взяли С. В. Петлюра, члени Директорії, прем'єр-міністр та інші високопосадовці. Керівник держави прибув на свято із запізненням, спричиненим державними справами. Привітання від Директорії зачитав один із двох присутніх її членів – Ф. П. Швець. Пафосно прозвучали слова про те, що «викликаний до життя визволенням з-під російсько-го гніту глибоко природним стремлінням українського народу до світу, Державний Кам'янецький Університет по волі Одвічного Передсуду стає Альма Матер не тільки для своїх вихованців, а й для всієї новітньої української культури, що, безперечно, почне свій останній [сучасний. – Авт.] період з часу заснування Кам'янець-Подільського Державного Університету. В сьогоднішній же момент, момент нових величних змагань, коли славне місто Кам'янець стало осередком визвольних прагнень українського громадянства, особливо гостро відчувається душею мати свій рідний притулок культури, який дасть нам нові сили і нові натхнення для дальшого державного будівництва. ...В сьогоднішні роковини всі кращі побажання Українського Народу, всі кращі думки стремлять до злиття з чистим світоцем чистої правди й науки – Державним Українським Кам'янецьким Університетом»⁴².

Прем'єр-міністр І. П. Мазепа у своєму слові наголосив: «Це свято дороге не тільки для Вас і всієї Університетської сем'ї, а й для цілої України, для всіх тих, кому дороге існування нашої демократичної Республіки, хто захищає добробут народу України. Університет є осередком найвищої національної культури, її надійна фортеця». Звертаючись до професури і студентства, промовець закликав їх «збудувати і захистити одно з найкращих національних надбань – свою вищу школу», побажав університету майбутнього. Після цих слів керівник українського уряду повідомив присутнім, що напередодні Рада Народних Міністрів на пропозицію глави держави виділила кошти на 10 підвищених стипендій імені Директорії УНР для студентів-незаможників⁴³.

Отже, влітку–восени 1919 р. Кам'янець-Подільський державний український університет, який завдяки Дієвій Армії УНР позбувся

42 Україна. 1919. 22 (9) жовт. С. 2.

43 Україна. 1919. 23 (10) жовт, С. 3.

більшовицької опіки, активно працював у державному і політичному центрі країни, провівши дерадянізацію своєї структури і порядків та провівши кілька десятків важливих лекційно-пропагандистських, організаційних кроків, спрямованих на посилення в інформаційному просторі і свідомості старшин, вояків та місцевих жителів української патріотичної ідеї, знань з історії і культури України. Окремі науковці брали участь у найбільш резонансних подіях державного і церковного життя, посідали відповідальні посади в управлінських галузевих структурах, чимало з них увійшли до місцевого комітету Українського Червоного Хреста і допомагали пораненим та хворим козакам української армії, обездоленим людям. Керівництво країни високо цінувало роль КПДУУ у державотворчих процесах. Зміцнювалася база підготовки фахівців різних спеціальностей. Збільшувалася чисельність і якість професорсько-викладацької корпорації, яка на високому і достатньому рівні забезпечувала навчальний процес, творила навчально-методичне забезпечення і наукові праці. Майже утричі зріс багатонаціональний студентський контингент. Чимало майбутніх фахівців займалися науково-гуртковою роботою. Патріотично налаштована молодь підтримувала українську державність, готувалася її захищати на ідеологічному, культурному і військовому фронтах.

Аналіз діяльності університету за весь період існування переко-нує, що найбільш відчутний внесок у зміцнення бази національної вищої школи і розвиток українського відродження він зробив саме у кам'янецьку добу Директорії УНР, коли для цього були найбільш сприятливі умови.

Олександр Комарніцький,
доктор історичних наук, доцент
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

Людмила Комарніцька,
викладач Подільського спеціального
навчально-реабілітаційного
соціально-економічного коледжу

ПОЛІТИЧНА ТА НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЬСЬКИХ МІСТЕЧОК У «КАМ'ЯНЕЦЬКУ ДОБУ» ДИРЕКТОРІЇ УНР

У статті на основі аналізу архівних джерел, періодики йдеться про зростання політичної та національної свідомості жителів містечок. Автор зазначає, що у «Кам'янецьку добу» Олександр УНР вони надавали моральну і матеріальну підтримку армії, допомагали їй білизною, одягом, взуттям, продуктами харчування, підтримували мобілізаційні заходи української влади, загалом всі державотворчі заходи української влади. У цей період поліпшилася ситуація із просвітньою справою. Деякі містечка через військові дії тимчасово ставали повітовими центрами, відбулася реорганізація органів місцевого самоврядування. Водночас, у статті звернено увагу на те, що мали місце і неправомірні дії представників української влади, українського війська. Наслідком такої злочинної діяльності стали напади місцевого населення на представників влади.

Ключові слова: містечко, населення, армія, мобілізація, «Прогреси».

Період визвольних змагань 1917–1920 рр. нині становить предмет особливої уваги дослідників. Події Української революції до здобуття Україною державної незалежності масштабно замовчувалися, оскільки саме в цей час гранично проявилось прагнення українського народу до творення власної державності. Революційні зрушення 1917–1920 рр. не могли не позначитися і на житті та діяльності населених пунктів України, зокрема, у «Кам'янецьку добу» Директорії УНР.

Жителі містечок надавали моральну і матеріальну підтримку армії УНР. 18 липня 1919 р. після звільнення Яруги від більшовиків, місцеве населення вітало республіканське військо хлібом-сіллю¹. Подібне мало місце і в Смотричі².

Населення допомагало армії білизною, одягом, взуттям, продуктами харчування. Цю роботу було активізовано у вересні–жовтні 1919 р., коли з департаменту місцевого самоврядування МВС звернулися до губернських і повітових та міських управ з обіжником, де просили «допомогти армії речами, утворювати майстерні для виготовлення білизни, чобіт, верхнього одягу, організувати спеціальні дні збору для військ продуктів харчування». Наприкінці містився патріотичний заклик: «Всі, хто любить свою Україну, хто бажає її волі, щастя і ладу – станьмо до спільної праці, щоб своїми синами, своїм піклуванням про забезпечення армії доказати, що ми воліємо любити і обороняти свою республіку!»³ З цією метою у містах і містечках утворювалися об'єднані ради державних, громадських, кооперативних, політичних установ і організацій. Військовий діяч О. Левицький досить вичерпно передав атмосферу тих днів: «Уряд вирішив залатати дірки у матеріальному забезпеченні армії, запелювавши до патріотичних почуттів населення. Тягар такої реквізиції впав майже виключно на місто і містечко, де були військові відділи і уряди. Село переважно участі в цій акції не брало...»⁴. Перша половина жовтня 1919 р. була оголошена «тижнем українського козака»⁵. Зокрема, пожертвування внесли жителі Юзвина, Калинівки, Гніваян, Стрижівки⁶. Для збору білизни були утворені комісії у Немирові, Тростянці, Шпикові, Вороновиці⁷. Зі Шпикова і Печари повідомляли, що «коли потрібно хліб для наших визволителів, ми дамо з великою охотою»⁸. Ве-

- 1 Заняття Яруги // Бюлетень Штабу Залоги м. Могилева-Подільського. Могилів-Подільський. 1919. 19 лип. Ч. 8. С. 2.
- 2 ЦДАВО України. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 177. Арк. 22.
- 3 Держархів Вінницької обл. Ф. Д. 255. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 9.
- 4 Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (спомин з часу від липня до грудня 1919 р.). Відень, 1921. С. 21.
- 5 Держархів Вінницької обл. Ф. Д. 255. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 10, 12.
- 6 Там само. Арк. 29, 37, 54–55.
- 7 ЦДАВО України. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 171. Арк. 97.
- 8 О. С. Вражіння з місць // Український козак. Фронтowa газета Української Народної Армії. Кам'янець-Подільський. 1919. 19 верес. Ч. 51. С. 1–2.

лику допомогу надавала також Дунаєвецька суконна фабрика, де шили козакам шинелі⁹.

Містечка надавали допомогу армії УНР, коли вона вела бойові дії. Зокрема, у Ярмолинцях під час наступу військ РСЧА жителі допомагали українським частинам і заблокували залізницю, захопивши при цьому 2 більшовицькі панцирники. Тоді ж городоцькі селяни обеззброїли 40 червоноармійців¹⁰. Допомогу українським козакам надавало населення Китайгорода¹¹.

Містечкові жителі підтримували мобілізаційні заходи української влади. Архівні дані свідчать про те, що, наприклад, на сільських сходах Пиляви¹², Новокостянтінова¹³, Ялтушкова¹⁴ були ухвалені рішення про необхідність оголошення мобілізації. Досить успішно вона пройшла у Городку¹⁵ і Дунаївцях¹⁶.

Окремо зупинимося на взаємовідносинах містечкового населення і частин УГА. З переходом Галицького війська р. Збруч перед ним постало завдання перебудувати свою роботу таким чином, аби пристосувати її до нових умов, зокрема належало налагодити дружні стосунки з населенням Поділля. Останнє мало неабияке значення, адже із перших днів перебування УГА на новій території в ряді випадків подоляни неприяно поставились до галичан¹⁷, називали їх «австріяками», «мадярами» і навіть «англічанами»¹⁸, подекуди напали на окремі відділи, завдаючи людських втрат.

В зв'язку з такими подіями бюро пропаганди відразу взялось за роз'яснення мети передислокації галичан. В цьому плані відбулись зустрічі, наприклад, 12 серпня з членами волосної управи у Меджибожі¹⁹. Наполегливо працював і освітній відділ. Він проводив бага-

9 ЦДАВО України. Ф. 1065. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 14.

10 Війна. Інтерв'ю зі штабом загону // Новий шлях. 1919. 12 черв. Ч. 2. С. 4.

11 Хроніка. Китайгород Ново-Ушицького повіту // Громада. 1919. 6 черв. Ч. 2. С. 2.

12 ЦДАВО України. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 73. Арк. 50

13 Там само. Спр. 71. Арк. 205.

14 Там само. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 20 зв.

15 Там само. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 71. Арк. 20.

16 Там само. Спр. 54. Арк. 135.

17 Там само. Ф. 2188. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 23.

18 Левицький О. Пропаганда і преса // Українська Галицька Армія у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Т. 1. Вінніпег: Вид. хор. УСС Д. Микитюк, 1958. С. 325; ЦДАВО України. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 7 зв.

19 Дописи. Меджибож, Летичівського повіту (від власного кореспондента) // Трудова громада. 1919. 17 серп. Ч. 40. С. 7; Олійник С. В. Українська Галицька Армія і населення Поділля

толюдні віча, які часто закінчувалися виступами стрілецьких хорів або виставами театральної групи. Зокрема, такі акції були проведені у Віньківцях²⁰, Пиляві²¹.

Крім того, застосовувалися інші види пропагандистської і культурно-освітньої діяльності. Населення отримувало інформацію з галицьких часописів, що мало неабиякий вплив на формування їхньої свідомості. Так, 14 жовтня 1919 р. після мітингу в Станіславчику галичани роздали селянам чимало примірників своїх газет²². Активно діяв Дунаєвецький освітній гурток, вплив якого поширювався на всю волость і прилеглі території. Основна робота гуртка була спрямована на поширення освіти серед населення, організацію найбільш свідомої частини селянства і міщанства в культурно-освітні товариства, пропаганду ідеї самостійності України під час проведення різних заходів, боротьбу проти антиукраїнської агітації, виховання національної свідомості, підвищення освітнього рівня вояків армії УНР²³. Важливу роль у розвої національно-культурного життя відіграли військові театри при галицьких підрозділах, зокрема у Браїлові²⁴.

Проведена робота позитивно вплинула на ставлення до галицького війська, зняла напруженість у стосунках із місцевими жителями. Проскурівський повітовий комісар у зв'язку з цим повідомляв, що населення «після пояснення щиро каж[е], що це краще, як злодії-більшовики. Галицькі війська дисципліновані»²⁵. Як наслідок, у Мурованих Курилівцях населення зустрічало галицьке військо з хлібом-сіллю²⁶. В скрутну хвилину селяни і міщани надавали йому посильну допомогу. Так, мешканці Меджибожа, почувши, що група галичан розташувалася у Проскуріві і має велику потребу у хлібі,

(липень 1919 – квітень 1920 рр.) // Наукові праці історичного факультету [К-ПДП]. Т. 1. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 245.

20 ЦДАВО України. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 57. Арк. 179.

21 ЦДАВО України. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 73. Арк. 13.

22 Білгородський М. М. Матеріали про культурно-освітню роботу УГА на Вінниччині на сторінках газети «Стрілець» // Тези доповідей X-ї Вінницької обласної краєзнавчої конференції. Вінниця, 1991. С. 82–83.

23 ЦДАВО України. Ф. 2188. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 1–3.

24 Демчик Т. Військові театри при ГА // Календар Червоної Калини на 1924 р.: Ювілейне видання в десятиліття виступу УСС, 1914–1924. Львів, К.: Червона калина, 1923. С. 153.

25 ЦДАВО України. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 7 зв.

26 ЦДАВО України. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 57. Арк. 200.

привезла до полку 15 пудів борошна²⁷. У Немирові розмістилася лікарня для галичан²⁸, а в Браїлові – будинок одужуючих²⁹.

Більшість подільських містечок підтримали державотворчу політику української влади. Так, Дзигівська містечкова громада на зібранні 24 вересня 1919 р. вирішила підтримати уряд УНР «всіма силами, як людьми, так і хлібом..., сплатити всі належні податки за минулі роки і внести у волосну касу, дати по 20 фунтів пшениці державі»³⁰. Таку ж моральну підтримку виявило містечкове населення Ялтушкова³¹. У Калюсі і Фрамполі «селянство гаряче бажало повороту української влади»³².

Патріотичним почуттям населення у значній мірі сприяла агітаційна робота представників української влади. Наприклад, на зібраннях (віче, мітинги, сходи) у Дзигівці³³, Соколізці³⁴ промовці інформували про тодішнє становище держави, «надзвичайно тяжкі умови і боротьбу з денікінцями, більшовиками-комуністами, поляками..., тяжку працю Головного Отамана Петлюри і про... завдання бути самостійними, не від кого незалежними». У Мурованих Курилівцях було прочитано відповідні лекції³⁵.

З приходом до влади Директорії дещо поліпшилася ситуація із просвітньою справою. Відновили свою діяльність «Просвіти» у Михалполі, Дунаївцях, Городку, Оринині³⁶.

Однією із найпоширеніших форм діяльності «Просвіт» була організація театральних гуртків, що організовували вистави. Так, 1 вересня 1919 р. гуртком аматорів Снитківського просвітянського това-

27 Олійник С. В. Продовольче і військово-господарське забезпечення Української Галицької Армії на Поділлі (липень–листопад 1919 р.) // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 293.

28 Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (спомин з часу від липня до грудня 1919 р.). Відень, 1921. С. 109.

29 Олійник С. В. Організація та діяльність санітарних установ УГА на території Наддніпрянської України (1919–1920) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Т. 4.(6). Кам'янець-Подільський, 2000. С. 202–205.

30 ЦДАВО України. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 274 зв.–275.

31 Там само. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 20 зв.

32 Там само. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 57. Арк. 62; Там само. Спр. 185. Арк. 62.

33 Там само. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 274.

34 Дописи. Селянин: м. Соколець, Жванчикської вол. // Трудова громада. 1919. 7 верес. № 56. С. 7–8.

35 ЦДАВО України. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 71. Арк. 269, 321.

36 Там само. Арк. 88, 206 – 206 зв.

риства поставлено виставу «Майська ніч», 1533 крб. збору від якої пішли на просвітянські потреби³⁷. Для вистав аматорського гуртка передано колишній клуб м-ка Ладизжин³⁸. 30 серпня 1919 р. відбулося велике свято з нагоди роковини створення Орининської «Просвіти». Було організовано дві вистави, місцевий національний хор проспівав декілька пісень, оркестр духової музики виконав «Ще не вмерла Україна», «Не пора, не пора»³⁹. Такі ж вистави відбулися у Миньківцях⁴⁰.

Місцеві просвітянські організації прагнули до консолідації, поєднання своїх зусиль. Так, 28 серпня 1919 р. відбулася нарада представників Ялтушківської, Слобідської, Білечанської, Підлесянської «Просвіт», де було ухвалено створити волосну раду «Просвіт», яка б слідкувала за діяльністю кожної їхньої організації. Зокрема, вирішено заснувати фонд на будівництво волосного народного будинку ім. Т. Г. Шевченка⁴¹.

З іншого боку, анархія, військові дії та часті зміни влади призводили до того, що «Просвіти» або призупиняли свою діяльність, або були малодіяльними. З Дунаївців повідомляли: «Місцева «Просвіта» опинилася в тяжкому стані. Театральні вистави зовсім припинилися. Члени «Просвіти» зовсім не з'являються на збори. Коштами Управа не допомагає». Цим скористалися антиукраїнські елементи. Скажімо, діяч Степной у місцевому театрі поставив п'єсу «Чорт на Україні», де висміював Українську державу, її нездатність до самостійного життя⁴². Разом з тим, винила такому становищу і влада. Історик А. Пижик справедливо зауважує, що уряд УНР не зумів налагодити ефективної системи передачі інформації, не виділив необхідних коштів культурно-просвітнім товариствам для активізації пропагандистської роботи⁴³.

37 3 життя «Просвіт» на Поділлі: Безталанный П. м. Снітків, Могилівського повіту // Село. 1919. 12 груд. № 23. С. 28.

38 3 життя «Просвіт» на Поділлі: Боднарченко А. м. Ладизжин, Гайсинського повіту // Село. 1919. 21 січ. № 2. С. 23–24.

39 3 життя «Просвіт» на Поділлі: Козак М. м. Оринін, Кам'янецького повіту // Село. 1919. 20 верес. № 18. С. 26–27.

40 ЦДАВО України. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 6; Там само. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 71. Арк. 206.

41 3 життя «Просвіт» на Поділлі: Антоні С. м. Ялтушків, Могилівського повіту // Село. 1919. 20 верес. № 18. С. 27.

42 По Поділлі (Від власних дописувачів): Ступницький М. м. Заміхів Ушицького повіту // Село. 1919. 5 верес. № 16. С. 14.

43 Пижик А. М. Культурно-просвітня діяльність уряду УНР в період Директорії. Київ: Четверта хвиля, 1998. С. 31.

Через військові дії містечка тимчасово ставали повітовими центрами. Ямпільський повітовий комісар 6 вересня 1919 р. у донесенні Подільському губернському комісару, повідомляючи про перенесення повітового комісаріату у м-ко Чернівці, переконував: «...думаю буде добре залишити його тут назавше. Чернівці мають центральне положення Ямпільщини...»⁴⁴. У цьому ж містечку відбувся повітовий селянський з'їзд⁴⁵, а у Вінницькому повіті з повітового центру до м-ка Тиврів було перенесено учительську семінарію, оскільки «умовини життя [тут] значно кращі, ніж у Вінниці... [Цей] культурний осередок... [мав] обслуговувати не лише Вінницький повіт, але і частину Брацлавщини...»⁴⁶.

У добу Директорії УНР реорганізовувалися органи місцевого самоврядування. Крім того, паралельно все ще функціонував «на підставі бувшого російського закону» інститут міщанських управ і старост⁴⁷. Тому громадяни вимагали від державної влади у цій сфері поліпшити ситуацію. Як наслідок, 24 червня 1919 р. було прийнято постанову «Про організацію влади на місцях», за якою відновлювався інститут комісарів і встановлювалася система вертикального підпорядкування органів влади зверху до низу. Громадою села (містечка) обирався сільський комісар, який затверджувався повітовим комісаром⁴⁸. Він організував охорону села за принципом натуральної повинності, доводив до громад розпорядження та закони УНР, подавав щотижневі звіти волосному комісару⁴⁹. Обиралися також помічник сільського голови, збірник податків, десяцькі⁵⁰. Відновлювали свою роботу виборні органи самоврядування – народні управи⁵¹.

44 ЦДАВО України. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 72.

45 Телеграми. Поїздка тов. Часника й Щадилова. Яруга, 4.VIII // Трудова громада. 1919. 6 серп. № 30. С. 4.

46 ЦДАВО України. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 442 зв.

47 Там само. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 184. Арк. 262.

48 Лозовий В. С. Місцеві органи влади УНР в Кам'янецьку добу Директорії УНР (червень–листопад 1919 р.) // Матеріали ІХ-ої історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: І. С. Винокур (гол.), М. М. Дарманський, О. М. Завальнюк та ін. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 284.

49 Копія. Циркулярно. До п. Губерніяльного Комісара Поділля (В. о. Міністра, Товариш Міністра Внутрішніх Справ П. Христюк) // Новий шлях. 1919. 14 черв. Ч. 4. С. 2.

50 ЦДАВО України. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 63. Арк. 55; Там само. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 187 зв; Офіційний відділ Міністерства Внутрішніх Справ: «Про тимчасову організацію влади на місцях» // Селоспілка. Орган селянських спілок на Уманщині. 1919. 28 серп. № 3. С. 3.

51 Лозовий В. С. Вказ. праця. С. 285.

Впровадження цих рішень проходило не без проблем. Брацлавський повітовий комісар 4 вересня 1919 р. повідомляв, що «назву волосний і сільський комісар ще не вводив, через те, що населення рахує ці назви і посади чисто большевицькими і відноситься до них вороже»⁵².

Ускладнювали становище і неправомірні дії представників української влади. Не всі з них пам'ятали, що «обов'язки, наложені на них, повинні виконуватися совісно і чесно, а з громадянами поступати законно і не давати причин до жалоб і нарікань»⁵³. Наприклад, комендант Немирова наклав на населення містечка контрибуцію в 1 млн. крб.⁵⁴. У Ялтушкові повітовий комісар Крастич самовільно розпорядився про продаж 4 тис. пудів цукру⁵⁵. У Жванці і Бершаді посадові особи пиячили⁵⁶. Станіславчикський комендант самочинно розпорядився про збір хліба у маєтках, наказав вивезти коней, худобу, зерно, не залишаючи навіть для озимого засіву⁵⁷. Зафіксовано випадки перевищення місцевими органами своєї компетенції. Скажімо, у Яришеві місцевий комендант втручався у адміністративні функції міліції⁵⁸. Дунаєвецька управа пропонувала населенню до 1 листопада 1919 р. сплатити податки. В іншому разі «буде приступлено до примусового взискання»⁵⁹.

Мали місце і злочинні дії українського війська. Зокрема, козаки, солдати проводили незаконні реквізиції у Макові, Пикові, Мурованих Курилівцях, Гнівани, Китайгороді, Держані, Озаринцях, Жванці, Джурині, Лянцикоруні⁶⁰, накладали контрибуції у Дунаївцях, Красному, Лянцикоруні, Жванці, Чемерівцях, Сатанові, Калюсі, Вільхівцях, Соکیلці, Миньківцях, Городку, Купині⁶¹, грабували у Городку,

52 ЦДАВО України. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 7.

53 Там само. Спр. 90. Арк. 23.

54 Там само. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 166. Арк. 132; Там само. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 65.

55 Там само. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 54. Арк. 261.

56 Там само. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 49 зв.; Там само. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 57. Арк. 23 зв.

57 Там само. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 221.

58 Там само. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 167. Арк. 21.

59 Там само. Ф. 543. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 12 зв.

60 ЦДАВО України. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 4 зв.; Там само. Спр. 89. Арк. 20; Там само. Спр. 90. Арк. 151; Там само. Спр. 177. Арк. 22; Там само. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 57. Арк. 28; Там само. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 252; Там само. Ф. 1794. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 338.

61 Там само. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 22, 28, 32; Там само. Спр. 89. Арк. 70; Там само. Спр. 177. Арк. 22; Там само. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 290; Там само. Спр. 21. Арк. 4; Там само. Спр. 27. Арк. 105.

Купині, Смотричі, Чемерівцях, Старій Синяві, Меджибожі, Шатаві, Чернівцях, Шаргороді, Кам'янці⁶², розганяли і роззброювали міліцію, втручалися в роботу органів місцевого самоврядування у Держані, Жванці, Меджибожі, Гранові, Шарівці, Смотричі, Озаринцях⁶³. Представники державної влади не завжди могли протистояти таким злочинним діям.

Ускладнювали і без того складну ситуацію напади на містечка грабїжницьких злочинних банд. Архівні документи, матеріали тогочасної періодики свідчать про великі набіги на Івангород, Сокилець, Заміхів, Маків, Лучинці, Немирів⁶⁴.

Для їх оборони створювалися загони самоохорони, які діяли відповідно до наказу Ради Народних Міністрів від 11 червня 1919 р.⁶⁵. Такі формування безпосередньо підпорядковувалися сільському комісару. Начальник загону і помічник обиралися сільським сходом і, за поданням сільського комісара затверджувалися волосним. Несення охорони вважалося повинністю, а тому не оплачувалося⁶⁶. Ушицький повітовий комісар 14 жовтня 1919 р. повідомляв, що «містечкові жителі у цьому відношенні більш свідомі. Селяни не бачили сенсу багатіїв охороняти..., жадають платні»⁶⁷. Ефективно діяли загони самоохорони у Дзигівці⁶⁸, Дунаївцях⁶⁹.

Наслідком злочинної діяльності української влади стали напади місцевого населення на її представників. Проскурівський повітовий комісар доповідав губернському комісару, що в Макові населення розправилось з начальником міліції⁷⁰. Те ж саме відбулося і в Озаринцях⁷¹. У Чемерівцях і Оринині міліціонерів побили, а в Лян-

62 Там само. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 57. Арк. 24; Там само. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 98, 342;

Там само. Спр. 14. Арк. 202; Там само. Спр. 21. Арк. 9, 11; Там само. Спр. 27. Арк. 51, 152.

63 Там само. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 52; Там само. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 128; Там само. Спр. 11. Арк. 391; Там само. Спр. 21. Арк. 6, 44; Там само. Спр. 27. Арк. 49, 51.

64 Там само. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 22; Там само. Спр. 177. Арк. 19 зв.; Там само. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 29.

65 Там само. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 543. Арк. 13 зв.

66 Там само. Спр. 63. Арк. 56.

67 ЦДАВО України. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 23.

68 Там само. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 274 зв.

69 Там само. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 134 зв.

70 Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область / Ред. кол. тому: М. І. Мехеда (гол. ред.), Ю. О. Гаврик, Б. М. Галай та ін. Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 249.

71 По повіту // Дністрянська хвиля. 1919. 17 верес. Ч. 16. С. 2.

цкоруні і Макові – роззброїли і заарештували⁷². Подібної участі не уникнули і українські козаки. Напади, частина з яких закінчилися побиттям, зафіксовані у 4 містечках⁷³. У Станіславчику декількох козаків було вбито⁷⁴. Жителі Сокільця, Царгорода, Ружиців, Гусятин⁷⁵ відмовилися прибути по мобілізації на збірні пункти.

У «Кам'янецьку добу» Україна являла собою театр воєнних дій. Наддніпрянська і Галицька армії вели масштабні війни з денікінцями, поляками і більшовиками. Уряд УНР певний час спрямовував свої зусилля на досягнення домовленості з керівництвом денікінської армії про взаємодію в боротьбі з Червоною армією. Її так і не було досягнуто, оскільки денікінці не визнавали права України на незалежність, прагнули до відновлення єдиної та неділимної Російської держави, переслідували українську мову, літературу і мистецтво, закривали україномовні періодичні видання, українські школи, знущалися з пам'яті Т. Г. Шевченка тощо⁷⁶. Крім того, білогвардійські частини почали наступ з метою захопити українські території, підконтрольні армії УНР. Зважаючи на це, український уряд 24 вересня 1919 р. оголосив Добровольчій армії війну⁷⁷. Підтримку українській владі у її боротьбі з Денікіним висловили чимало містечкових громад. Щоправда, Брацлавський і Гайсинський повітові комісари повідомляли, що інтелігенція і міщанство повітових міст і містечок «виховані в «преклоненні» перед єдиною (Російською імперією. – Авт.) вони зараз чекають тільки часу, коли Денікін прилучить їх до єдиної...»⁷⁸.

Ряд представників української влади відкрито заявляли про свою лояльність до денікінського режиму. Так, начальник Вапнярк-

72 ЦДАВО України. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 178; Там само. Спр. 9. Арк. 288; Там само. Спр. 11. Арк. 362 зв., 411.

73 Там само. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 71. Арк. 354; Там само. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 40, 184, 403.

74 Там само. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 12.

75 Там само. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 8; Там само. Спр. 177. Арк. 19; Там само. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 57. Арк. 57; Там само. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 187–187 зв.

76 Лихолат А. В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–1922). Київ: Держвидав політ. л-ри УРСР, 1955. С. 401.

77 Довбня В. Січові Стрільці Київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років: організація та правові засади діяльності / За наук. ред. проф. П. П. Михайленка. Київ: Текст, 2002. С. 79.

78 ЦДАВО України. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 8.

ської районної міліції Шпекуляк відкрито говорив, що він «чекає Денікіна»⁷⁹. У Межиріві начальник охорони видав наказ зустрічати війська Денікіна і Антанти з хлібом-сіллю⁸⁰. Дописувач з м-ка Печера О. Семененко повідомляв: «Багацько є людей, що награвували грошей та й сидять вдома й чекають на Денікіна, агітуючи проти Українського правительства»⁸¹. Натомість селянство вороже ставилося до денікінців, побоюючись, що вони «насадять скрізь панів і одберуть землю»⁸².

Таким чином, аналіз наявних архівних джерел, періодики свідчить про зростання політичної та національної свідомості жителів містечок. Зокрема, у «Кам'янецьку добу» УНР вони надавали моральну і матеріальну підтримку армії, допомагали їй білизною, одягом, взуттям, продуктами харчування, підтримували мобілізаційні заходи української влади, загалом всі державотворчі заходи української влади. У цей період поліпшилася ситуація із просвітньою справою. Деякі містечка через військові дії тимчасово ставали повітовими центрами, відбулася реорганізація органів місцевого самоврядування. Водночас, мали місце і неправомірні дії представників української влади, українського війська. Наслідком такої злочинної діяльності стали напади місцевого населення на представників влади.

79 Там само. Спр. 90. Арк. 72 зв.

80 Там само. Ф. 1794. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 303.

81 По Поділлю (Від власних дописувачів): Семененко О. м. Печера, Брацлавського повіту // Село. 1919. 29 жовт. № 21. С. 31.

82 ЦДАВО України. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 8.

Олександр Кравчук,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського

ПОДІЛЬСЬКІ ГУБЕРНСЬКІ КОМІСАРИ ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ УНР

У статті подано біографічні довідки керівників найвищих інституцій цивільної влади Української Народної Республіки у Подільській губернії у 1919 р. Стисло охарактеризовано їх діяльність, насамперед політичну, на Поділлі, в інших регіонах України та в еміграції.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Директорія, Поділля, Кам'янець-Подільський, Вінниця, губернський комісар, начальник губернії.

Персоніфікація історії української революції є одним із важливих завдань сучасної історичної науки. У випадку Подільської губернії зазначена тема має загальноукраїнське значення. Адже це був регіон, де найдовше працювали владні інституції українських державних утворень доби національної революції. Особливу цікавість викликають постаті голів місцевих адміністрацій. Посаду очільника губернської адміністрації Поділля наприкінці 1918–1920 рр. обіймали Є. С. Богуславський (листопад 1918 р.), Г. К. Степура (грудень 1918 р. – травень 1919 р.), М. П. Куриленко (травень – липень 1919 р.), М. П. Кондрашенко (липень – листопад 1919 р.), В. К. Приходько (листопад 1919 р. – березень 1920 р.), Є. А. Колодяжний (березень – липень 1920 р.), Ф. О. Сумневич (жовтень – листопад 1920 р.). Всі голови місцевих адміністрацій діяли в надзвичайних умовах війни з більшовиками кінця 1918–1920 рр. Екстремальні умови державного будівництва в роки української революції супроводжувалися обмеженням можливості їх впливу на суспільні процеси. По різному склалася доля очільників губернії. Частина з них – емігрувала, інші – у різні часи знищені радянською репресивною системою.

Мета статті – подати відомості про основні етапи життя очільників Подільської губернії наприкінці 1918–1920 рр.

Посади голів місцевих адміністрацій неодноразово змінювали назву. Із падінням царизму в березні 1917 р., замість губернаторів запроваджено посади губернських комісарів¹. Вони були повноважними представниками Тимчасового уряду на місцях, представниками центральної влади, відповідали за правопорядок, наглядали за дотриманням законів, інформували центральні органи влади про ситуацію в регіонах. Їх правовий статус висзначало Тимчасове положення про губернських та повітових комісарів від 19 вересня 1917 р.². Статус представників власне української державності губернські комісари отримали в листопаді 1917 р., з часу проголошення УНР. В Українській Державі гетьмана П. Скоропадського, 16 травня 1918 р. голови адміністрацій отримали назву губернських і повітових старост³. Із початком протигетьманського повстання, Директорія УНР відновила посади комісарів. Законом від 5 жовтня 1920 р. замість них запроваджено посади начальників губерній і повітів⁴. Зауважимо зміну місця перебування голів Подільської губернської адміністрації. Із початком Першої світової війни функції губернського центру фактично переходять до Вінниці. Втім, наприкінці грудня 1917 р. губернський комісар Г. Степура повернувся до Кам'янець-Подільського. Очільники адміністрації працювали там до квітня 1919 р, коли місто на короткий час було зайняте Червоною армією. Після відновлення влади УНР на Поділлі, губернський комісар Є. Богуславський короткий час урядував у Вінниці, інші губернські комісари – в офіційному адміністративному центрі Поділля. Наприкінці 1919 р. Кам'янець-Подільський зайняли підрозділи польської армії, які перешкождали діяльності українських інституцій. У березні 1920 р. губернський комісаріат Поділля містився в Новій Ушиці, а

1 Кудлай О. Б. Губернські комісари // Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 2: Г–Д. С. 241.

2 Законодавча база процесу становлення місцевих органів державної влади доби Гетьманату П. Скоропадського: збірник документів і матеріалів. Хмельницький: Державний архів Хмельницької області, 2013. С. 37–43.

3 Державний вісник. 1918. 5 черв.

4 Гудима В. В. Формування вищих регіональних адміністративних органів влади на Поділлі в добу Директорії Української Народної Республіки // Краєзнавець Хмельниччини: наук.-краєзн. зб. Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 6. С. 49.

з відновлення влади УНР на частині Поділля, у травні–червні 1920 р. її владні установи перебували у Вінниці.

Євген Семенович Богуславський (1883–1950) – громадсько-політичний, культурно-освітній діяч. Народився 19 лютого 1883 р. у с. Слобода Покровська (нині Куп'янського району, Харківської області) в сім'ї земського лікаря. Випускник Київської духовної семінарії (1907 р.), кандидат богослов'я. Із 1907 р. викладав, згодом очолював різні навчальні заклади (Золотоніська чоловіча та жіноча гімназії, із 1914 р. – Жмеринська чоловіча гімназія). Із березня 1917 р. – член Київської комісії з видання брошур та листівок для армії. Входив до Чернігівської та з 1917 р. Вінницької «Просвіт». Очолив Вінницьку міську філію Подільської губернської української ради, створену у травні 1917 р. Восени 1917 р. обраний гласним Вінницьких повітових земських зборів, у січні 1918 р. – заступником голови Вінницької повітової шкільної ради. Із липня 1918 р. – директор 1-ї Вінницької української гімназії «Просвіти». Був членом Вінницької філії Українського національного союзу. Після повалення гетьманату у Вінниці, 19–30 листопада 1918 р. – губернський комісар Поділля. Він згадував, що «одним з перших забезпечив Директорію матеріальними засобами, взявши з гетьманських хлібозаготівель солідну суму до 7 000 000 рублів». Про своє урядування у губернії також відзначав наступне: «Довелося турбуватися про мобілізованих, які охоче йшли проти гетьмана. Поверталися з Австрії, а потім Німеччини обідрані і голодні військовополонені – потрібно було допомагати. Почалися хвороби, між іншим сипний тиф – медична допомога в основному теж була у віданні губернського комісара. Губернією бродили гетьманські стражники – «варта» (населення називало їх пірижком за форму головного убору); відбувалися безчинства, боротьба з ними була дуже важкою». Також Є. Богуславський згадував про обеззброєння німецького гарнізону Вінниці 8 грудня 1918 р.: «Невеликий німецький гарнізон все ще залишався у Вінниці, займаючи приміщення тодішнього реального училища. Генерал Єрошевич вважав справу роззброєння цього гарнізону легкою, але ми не хотіли зайвих жертв, тим більше, що в розпорядженні німців, за нашими відомостями, було декілька гармат, якими вони могли [пошкодити] будівлю готелю, зайнятого Директорією. Німців

дещо налякав ген[ерал] Єрошевич, а потім вступили у переговори, які проводив я. Підписано було угоду, яка дозволяла німцям без зброї, боєприпасів і коней, із запасом їжі на декілька днів їхати додому в Німеччину. Була надана німцям деяка сума грошей». Із січня 1919 р. – член Товариства розповсюдження технічної освіти на Поділлі. Із лютого 1919 р. – помічник губернського комісара освіти. У жовтні 1919 р. – член Вінницької повітової народної управи, у травні-червні 1920 р. – її голова. Очолював філію Українського Червоного Хреста при армії УНР у 1920 р. Один із засновників вінницьких часописів «Шлях» (1919) та «Хвиля» (1920). Із липня 1920 р. – на теренах Польщі. 1921 р. переїхав на Волинь. У Луцьку організував книгарню «Нива». Із 1923 р. працював вчителем української мови в польській вчительській семінарії в м. Острог, входив до наглядової ради Українського кооперативного банку (з 1926 р.). 1928 і 1930 рр. обирався до парламенту польської держави за списком «Безпартійного блоку співпраці з урядом». Працював у парламентських комісіях (освітня, закордонних справ, конституційна). 1931 р. вступив до проурядової партії «Волинське українське об'єднання». Брав участь у діяльності культурно-освітніх товариств у містах Луцьк («Рідна хата», «Чеснохресне братство», «Українське товариство прихильників української культури, освіти та охорони пам'ятників старовини») і Рівне («Українська школа», «Товариство будівництва шкіл на Волині», «Товариство ім. митрополита Петра Могили»). Підтримував українізацію православної церкви в міжвоєнній Польщі, працював у Луцькій підкомісії перекладу Святого Письма та богослужбових книг українською мовою. Належав до активних діячів заснованого 1933 р. Волинського громадського комітету допомоги голодуючим у радянській Україні. Після встановлення радянської влади на Західній Волині у 1939 р., працював у шкільному відділі Луцька. Ув'язнений німецькою владою в Кракові в 1941–1942 рр. Звільнений із зобов'язанням не займатися громадсько-політичною і літературною діяльністю. Надалі працював у різних установах Луцька. Після Другої світової війни – літературний редактор газети «Радянська Волинь», викладач Луцької духовної семінарії, заступник директора обласного інституту вдосконалення вчителів. Незважаючи на вимушену співпрацю з органами державної безпеки СРСР, комуністичних ідей

не поділяв. 3 січня 1950 р. заарештований. 8 квітня 1950 р. помер у тюремній лікарні Луцька⁵.

Григорій Калістратович Степура (1881–1944) – громадсько-політичний і культурно-освітній діяч, правник, журналіст. Народився 20 листопада 1881 р. у сім'ї лікаря в м. Жванець Подільської губернії (нині – Кам'янець-Подільського району Хмельницької області України). Навчався в місцевій початковій школі, духовних семінаріях у Кам'янці-Подільському і Кутаїсі (Грузія), Харківському ветеринарному інституті, Варшавському університеті. Активний учасник українського життя, у Варшавському університеті був одним з організаторів української студентської громади, адміністратором драматичного гуртка. Із 1912 р. працював у м. Кам'янець-Подільський адвокатом, мировим суддею, заснував «Просвіту» у Жванці. Допишував у місцеву пресу (криптоніми та псевдоніми: Г. С.; Громадянин; Жваченко-Подністряк Гр.). У 1914 р. виїхав з родиною до Сум, обійняв посаду секретаря повітової земської управи. На початку революції повернувся на Поділля, став одним із провідних українських громадсько-політичних діячів краю. Із 4 квітня 1917 р. – начальник міліції Кам'янецького повіту, із 10 вересня – заступник губернського комісара Поділля. Із 6 листопада – в. о. губернського комісара Поділля, 2 грудня – затверджений на цій посаді. Сприяв українізації адміністративного апарату. Підтримував Українську партію соціалістів-революціонерів, від якої брав участь у виборах до Українських Установчих зборів. 27 грудня 1917 р. Г. Степура з канцелярією губернського комісара переїхав до Кам'янця-Подільського, іншими губернськими інституціями у Вінниці керував його заступник В. Дудич. З метою зміцнення української влади в регіоні, у січні 1918 р. наказав засновувати на Поділлі осередки «Вільного козацтва». В умо-

5 Власноручні покази заарештованого Євгена Богуславського 11–23 січня 1950 р. // Реабілітовані історією. Рівненська область. Рівне, 2017. Кн. 7. С. 194–218; Давидюк Р. Євген Богуславський: проблеми співпраці з політичними режимами // *Наук. вісн. Східноукр. нац. ун-ту ім. Лесі Українки*. Серія: Іст. науки. Луцьк, 2017. Вип. 5. С. 51–57; Кравчук О. М. Встановлення влади Директорії УНР на Поділлі (листопад–грудень 1918 р.) // *Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: матер. Всеукр. наук. конф. Кам'янець-Подільський, 2009*. С. 205–220; Кравчук О., Мельник Н. Спогади Є. Богуславського про Вінницю у період гетьманату // *Вінниччина: минуле та сьогодення*. Краснзавчі дослідження: матер. ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. Вінниця, 2018. С. 249–257; Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.). Київ, 2008. С. 293–295; *Республіканські вісти*. 1919. Ч. 50. 2 лют. С. 2.

вах наступу Червоної армії Радянської Росії на УНР, стабілізувати внутрішню ситуацію не вдалося. 21 січня 1918 р. збільшовичені військові підрозділи проголосили владу Рад у Кам'янці-Подільському. Після укладення Брест-Литовського мирного договору УНР з Центральними державами, силами української армії спільно з австро-німецькими військами почалося повернення контролю над територією України. 28 лютого 1918 р. Г. Степура повернувся до Кам'янця-Подільського. 9 квітня 1918 р. погодився обійняти посаду губернського комісара Харківщини. Гайдамацький полк, сформований ним, більше місяця відбивав атаки червоноармійських підрозділів у березні-квітні 1918 р. на підступах до Харкова і одним із перших вступив у місто. За гетьманату – мировий суддя в м. Жванець. Брав активну участь у протигетьманському повстанні в Кам'янці-Подільському 19–20 листопада 1918 р. Фактично почав виконувати обов'язки губернського комісара. Згодом був призначений старшим помічником Подільського губернського комісара Є. Богуславського, що перебував у м. Вінниці. 10 грудня 1918 р. затверджений на посаді Подільського губернського комісара. Працював в екстремальних умовах війни РСФРР проти УНР, уряд якої був змушений переїхати на Поділля (26 січня 1919 р. – до Вінниці, а 6 березня – до Жмеринки). 15 січня 1919 р. сприяв ліквідації в Кам'янці-Подільському виступу деяких військових частин проти влади УНР. У зв'язку з ускладненням відносин УНР з Румунією після Хотинського повстання в січні 1919 р., підтриманого губернською владою Поділля, 17 березня 1919 р. відправлений у відпустку терміном на два місяці. Після службового відрядження до Галичини, Г. Степура був звільнений із посади губернського комісара Поділля із 14 травня 1919 р. Мешкав в Жванці, де відновив адвокатську практику, очолював товариство споживачів «Дністер», сприяв заснуванню і очолив українську гімназію ім. Б. Хмельницького, був почесним головою комісії по заснуванню історико-етнографічного музею. Із липня 1920 р. повернувся до праці у міністерстві внутрішніх справ УНР. Здійснював ревізію діяльності прифронтових дивізійних комісарів, виконував обов'язки голови департаменту місцевого самоврядування. Із кінця 1920 р. – перебував на українських землях у складі тогочасної Польщі. Жив у містах Борщів, Рівне, Луцьк. У січні 1921 р. очолював делегацію

УНР до Варшави, яка протестувала проти визнання урядом Польщі УСРР. У Луцьку, де проживав із 1923 р., заснував Бюро правних порад і писання прохань, брав активну участь у діяльності «Просвіти». 1924 р. отримав польське громадянство. 1927 р. входив до комітету по вшануванню пам'яті Головного Отамана С. Петлюри. Підготував «Історію села Жванець». Після встановлення в краї радянської влади в листопаді 1939 р. репресований. Помер на засланні у м. Ургенч, Узбекистан⁶.

Михайло Прокопович Куриленко (1885 – ?) – громадсько-політичний та культурно-освітній діяч. Народився 14 листопада 1885 р. у незаможній сім'ї в с. Короп на Чернігівщині. Закінчив Кролевецьке міське училище (1909 р.), Київський учительський інститут (1913 р.). Працював на Поділлі в Ямполі вчителем вищого початкового чоловічого училища. 26 березня 1917 р. кооптований до складу Ямпільських повітових земських зборів. Входив до складу Ямпільського повітового виконавчого комітету. Член Української партії соціалістів-революціонерів. У 1918 р. – інструктор з позашкільної освіти По-

6 Губа П. І. Українське відродження: Спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917–1920 рр. Черкаси: ЧДТУ, 2002. С. 124; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. С. 416–426; Завальнюк О. М., Комарницький О. Б. Кам'янець-Подільський в Українській революції 1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський: «Аксиома», 2010. С. 39–40, 52; Йолтуховський Р. В. Життєвий шлях Григорія Калістратовича Степури за спогадами його сина Тараса Григоровича Степури // Матеріали III науково-красознавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». Хмельницький, 2011. С. 222–234; Лехицька І. Губернський комісар // Ділове місто. 2014. № 43. 13 листоп. С. 9; Лозовий В. С. Григорій Степура – політичний та громадський діяч Поділля в добу революції // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2001. Т. 6 (8). С. 552–558; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Київ: «Темпора», 2003. С. 123; Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність друга половина XIX – перша половина XX ст.). Київ: Вид. центр «Просвіта», 2008. С. 682–684; Огієнко І. Рятуння України / Упор., автор передмови і статей М. С. Тимошик. Київ, 2005. С. 116, 119; Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / упоряд. і авт. передм. Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. С. 37–45, 351–362; «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): зб. док. і матер. / упоряд., вступ. стаття В. Адамського, Б. Кришчука. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 373, 473; Ратушняк І. І. Пovalення гетьманату П. Скоропадського в Кам'янці-Подільському // Матеріали XIV Подільської наукової історико-красознавчої конференції. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. С. 255–262; Республіканські вісти. 1918. Ч. 11. 12 груд. С. 2; Рожко В. ... В таких живе її безсмертя (Григорій Степура) // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Кн. 1. С. 602–604; ЦДАВОВУ України. Ф. 1092. Оп. 3. Спр. 314. Арк. 2–4, 6–10, 18 зв.; ЦДАВОВУ України. Ф. 1792. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 97, 104, 122.

дільської губернської народної управи. Встановлення гетьманату не підтримав, на початку травня 1918 р. на селянському з'їзді в Ямполі закликав до його повалення. Під час гетьманату працював у Кам'янці-Подільському директором гімназії. За словами В. Приходька, це була «Людина жива, здібна, привітна, з організаційним хистом ...». У липні 1918 р. обраний членом Ради Подільської «Просвіти». У грудні 1918 – січні 1919 рр. – Ново-Ушицький повітовий комісар. У січні 1919 р. обраний депутатом Конгресу Трудового Народу Української Народної Республіки. Із січня 1919 р. – помічник губернського комісара Поділля, із квітня – член Подільської губернської народної управи. 21 травня – 27 липня 1919 р. – губернський комісар Поділля. Затверджений на посаді Директорією УНР 13 червня 1919 р. За його ж словами, висловленими у листі міністру внутрішніх справ 25 липня 1919 р., на посаді губернського комісара «твердо поставив собі першим і найближчим завданням прийняти усі ... міри до закріплення та зміцнення влади Української Народної Республіки, забезпечення громадського спокою, охорони здоров'я, улаштування нормального тилу для армії та підняття економічного добробуту населення ...». 11 червня 1919 р. утворив Комісію по розгляду всіх більшовицьких справ, а також злочинів, зроблених більшовиками. 14 червня 1919 р. видав наказ про створення при повітових і міських управах комісій з обліку культурно-історичних пам'яток. Розчарувавшись в ідеологічних засадах і політиці просоціалістичних представників уряду, приєднався до легальної правої опозиції. Також серед його управлінських заходів – розпорядження про боротьбу з агітаторами проти української державності та саботажем різних працівників (15 червня 1919 р.), про покращення санітарного стану Кам'янця-Подільського (16 червня), щодо організації та діяльності місцевих органів влади (31 червня) тощо. Підписав загалом з 20-ма особами «Меморандум громадських діячів Поділля» від 23 червня 1919 р. У документі вимагалось змінити засади політики уряду Директорії УНР, зокрема, скасувати трудові ради на місцях, передати селянам землю у власність за викуп, утворити «діловий кабінет» з безпартійних. 22 липня 1919 р. у листі до Міністерства внутрішніх справ пропонував низку заходів для здійснення мобілізації до Дієвої армії УНР. Після звільнення з посади очільника адміністрації регіону,

продовжував працювати в Подільській губернській народній управі. Разом з В. Приходьком відмовився припинити її діяльність в умовах польської окупації Кам'янця-Подільського. У листопаді 1920 р. – виїхав до Галичини, певний час працював в Міністерстві освіти УНР. Згодом проживав з родиною в Косові (нині – Івано-Франківська область), де 1922 р. очолив мистецько-промислову спілку «Гуцульське мистецтво», яка опікувалася відродженням традицій старого українського килимарства, займалася вишивкою, керамікою, різьбою по дереву тощо. Після приєднання Західної України до складу СРСР, двічі арештовувався (у жовтні і грудні 1939 р.) за звинуваченням в активних діях і боротьбі проти робітничого класу та революційного руху. 18 квітня 1940 р. співробітники НКВС вивезли М. Куриленка з Івано-Франківська до Житомира. Подальша доля невідома⁷.

Микола Пилипович Кондрашенко (1890–1938) – громадсько-політичний діяч. Народився в селянській сім'ї в м. Павлоград Катеринославської губернії. Закінчив фізико-математичний факультет Петроградського університету. Член Української партії соціалістів-революціонерів. Інструктор Центральної Ради на Катеринославщині та Чорноморщині. Завідувач шкільним відділом Катеринославської повітової управи. Голова 8-ої дивізійної залізничної бригади. У 1918 р. очолював Павлоградську повітову управу та

7 Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губернських старост і комісарів (1918–1920) / Упоряд. В. Кавунник. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2017. С. 154–157; Гудима В. В. Михайло Куриленко – губернський комісар Директорії УНР, освітній та громадсько-політичний діяч Поділля у 1917–1920 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Т. 19. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 179–187; Директорія, Рада Народних Міністрів УНР 1918–1920. Документи і матеріали. У 2 т. Київ, 2006. Т. 1. С. 643; Життя Поділля. 1919. № 24; Завальнюк К., Борсуківський С. Незламні. Ямпільці в обороні державності: 1917–1925 рр. Вінниця: Книга-Вега, 2009. С. 87; Лейберов О. О. «Ваша влада, ваш оборонець...» – як обирали Конгрес трудового народу Української Народної Республіки. // Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки. Ніжин, 2015. Вип. 79. С. 159; Лозовий В. С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. С. 110; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Київ: «Темпора», 2003. С. 219, 247, 376; Михайло Куриленко. Ічня, 2017. 32 с.; Новий шлях. 1919. Ч. 2. 18 черв. С. 2, 3; Ч. 10. 21 черв. С. 1, 2; Ч. 11. 22 черв. С. 1; Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.). Документи й матеріали. Вінниця: Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1959. С. 286–288; Подільські губернські відомості. 1919. № 37. 12 лип.; Приходько В. Вказ. праця. С. 229; Стефанівський Ю. Подвижник національного відродження // Свобода. 1991. Ч. 210. 2 листоп. С. 2; ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 7366. Арк. 25–26 зв.

місцеву філію Національного союзу Заступник, 8 грудня 1918 р. – 4 лютого 1919 р. – в. о. Катеринославського губернського комісара. 12 травня 1919 р. призначений представником міністерства внутрішніх справ. На нього покладено завдання здійснити «всебічне ознайомлення з діяльністю всіх місцевих підлеглих Міністерству Внутрішніх Справ інституцій на Волині та Поділліу, ... а також вияснення справи з поверненням селянам контрибуцій, взятих при гетьманщині». 26 липня – 17 листопада 1919р. виконував обов'язків губернатора комісара Поділля. 19 жовтня 1919 р. ставив перед урядом питання про збільшення заробітної плати місцевим службовцям. На цей час на підконтрольній УНР частині Поділля зосередилося 5 тис. урядовців. 4 листопада 1919 р. у Кам'янці-Подільському провів з'їзд повітових комісарів Поділля. Після приходу в місто польської армії, 17 листопада 1919 р. залишив посаду і виїхав за кордон. Певний час перебував у Чехословаччині, де 1921 р. працював в Українському Громадському Комітеті в Празі. 1923 р. повернувся на батьківщину. Жив у Харкові. Працював науковим співробітником Українського фізико-технічного інституту. Заарештований у квітні 1931 р., звинувачений у приналежності до «Української військової організації». Позбавлений волі в концтаборах на 3 роки. Вдруге арештований 1938 р. Розстріляний за вироком військової колегії Верховного Суду СРСР 20 жовтня 1938 р. у Харкові⁸.

Віктор Кіндратович Приходько (1886–1982) – громадсько-політичний і культурний діяч, правник. Народився 31 січня 1886 р. у сім'ї вченого садівника в с. Княжпіль (нині Кам'янець-Подільського району Хмельницької області). Навчався в Приворотському духовному училищі Ушицького повіту (1895–1899 рр.), Подільській духовній

8 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920: Документи і матеріали. У 2-х т., 3-х част. К., 2006. Т. 1. С. 608; Лапчинська Н. В., Золотарьов В. А. Політичні репресії на Харківщині в 1921 – першій половині 1934 р. // Реабілітовані історією. Харківська область: Книга перша. Ч. 2. К.-Х., 2008. С. 58; Лозовий В. С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). – Кам'янець-Подільський, 2005. С. 112; Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. Київ, 2003. С. 246, 380; Огієнко І. Рятівання України / Упор., авт. передм. і статей М. С. Тимошик. Київ, 2005. С. 185, 192; Подільські губернські відомості. 1919. № 41. 2 серп.; Реабілітовані історією. Харківська область: Книга перша. Ч. 1. К.-Х., 2005. С. 590; Республіканські вісти. 1918. Ч. 11. 12 груд. С. 2; ЦДАВОВУ України. Ф. 1092. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 4; ЦДАВОВУ. Ф. 1092. Оп. 3. Спр. 133. Арк. 6–6 зв., 10; ЦДАВОВУ України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 49–50 зв.

семінарії (1899–1905 рр.). У 1907–1909 рр. – студент юридичного факультету Дерптського університету (нині – Тарту, Естонія), згодом Київського університету, який закінчив 1912 р. Із 1911 р. – службовець Подільського земства. У 1913 р. – секретар земського журналу «Економічне життя Поділля». Певний час виконував обов'язки судового слідчого з цивільних справ Кам'янець-Подільського окружного суду. Під час Першої світової війни – військовий слідчий. З початком Лютневої революції 1917 р. активно включився в український політичний рух. 5–6 травня 1917 р. обраний Першим Подільським українським з'їздом у Вінниці одним із представників від Поділля в Українську Центральну Раду. Очолював відділ народної освіти Подільського губернського земства (1917–1918), був Подільським губернським комісаром з народної освіти (серпень 1917 – квітень 1918). Розгорнув активну діяльність з організації українського шкільництва. Брав участь у виборах до Російських Установчих зборів за списком Української трудової партії. На зборах губернського земства 25 квітня 1918 р. у Вінниці обраний головою Подільської губернської народної управи. Під час гетьманату продовжив роботу в земстві, яке повернулося до Кам'янця-Подільського. До гетьманського режиму ставився негативно, вважав його реакційним. Брав участь у протигетьманському повстанні в Кам'янці-Подільському. Очолив відділ судових справ (у статусі міністерства) Директорії УНР у Вінниці (грудень 1918). За згодою з Директорією свої повноваження передав С. Шелухіну. У березні 1919 р. переобраний головою Подільського земства. 23 червня 1919 р. підписав «Меморандум громадських діячів Поділля», що критикував внутрішню політику Директорії УНР. 26 листопада 1919 р., а за іншими відомостями у середині грудня 1919 р. призначений Подільським губернським комісаром. Головноуповноважений уряду УНР І. Огієнко зауважив: «Це призначення було дуже потрібне, бо треба було організувати все Поділля, і нічого не можна було позоставляти без догляду. При губерніяльному комісарі склалося велике управління, воно провадило реальну працю по всьому Поділлю». У той час влада УНР поширювалася на п'ять повітів Поділля (Кам'янецький, Ушицький, Проскурівський, Могилівський і Ямпільський). Розгорнути діяльність на посаді голови губернії не мав можливості у зв'язку з позицією командуван-

ня підрозділів польської армії, яке перешкоджало функціонуванню українських установ. За спогадами В. Приходька, польські військові здійснювали політику «непомітної інкорпорації цієї частини Поділля до корінної Польщі, і тактика полягала в тому, щоб «поступово й непомітно» зліквідувати на цих теренах українські установи, українські школи і взагалі українське життя». У березні 1920 р. управління губернського комісаріату евакуювалося з Кам'янця-Подільського до Нової Ушиці. 29 червня 1920 р. затверджений урядом на посаді товариша (заступника) головноуповноваженого уряду УНР. Виїхав до Польщі, став депутатом Ради Республіки, скликаної емігрантами в січні 1921 р. у Тарнові, був товаришем міністра фінансів УНР. Також був уповноваженим Комісії по ліквідації майна Українського Червоного Хреста в Тарнові. 14 січня 1922 – 17 липня 1923 рр. – керуючий Міністерства фінансів в еміграційному уряді А. Лівіцького. Переїхав до Чехословаччини, викладав в Українській господарській академії в Подебрадах. У 1929 р. виступив з ідеєю скликання Всеукраїнського національного конгресу та запровадження національного податку. Був одним із засновників і членом управи Товариства охорони українських історичних пам'яток за кордоном з осідком у Празі (1931–1939). У Чехії почав писати спогади «Під сонцем Поділля», першу частину видав у Празі 1931 р., згодом декілька разів перевидавав. У них висвітлив історію українського руху на Поділлі в 1895–1907 рр. За Другої світової війни увійшов до складу Українського Центрального Комітету в Кракові. 22 червня 1941 р. підписав звернення Комітету до українського народу із закликом об'єднатися навколо комітету для відновлення Української держави. У 1945 р. переїхав до Регенсбургу в Західній Німеччині, де підготував декілька томів «Щоденника» про історію української еміграції другої половини 1940-х рр. Працював в Українському технічно-господарському інституті. 1949 р. виїхав у США, проживав у Нью-Йорку. Протягом десяти років очолював Український конгресовий комітет в США. У 1960–1967 рр. працював над другою частиною мемуарів «Під сонцем Поділля», в якій йдеться про події 1907–1920 рр. Помер 7 лютого 1982 р. у Нью-Йорку⁹.

9 Бойчук М. П., Лякіна Р. М. Українські лікарі закордоном (Польща 1920–1924, Чехословаччина 1922–1940 рр.). Київ: Медінформ, 2009. С. 90. Гудима В. В. Формування вищих регіональних адміністративних органів влади на Поділлі в добу Директорії Української

Євген Андрійович Колодяжний (? - 1958) – український громадсько-політичний діяч, правник. Працював адвокатом. У період Центральної Ради і Директорії УНР обіймав посаду Сумського повітового комісара. Восени 1919 р. очолював Департамент загальних справ Міністерства внутрішніх справ УНР. Призначений губернським комісаром Поділля 10 березня 1920 р., коли ця установа перебувала в Новій Ушиці та складалася лише з 7 осіб. Після початку відновлення влади УНР на Наддніпрянщині під час радянсько-польської війни 1920 р., брав участь у зустрічі 5 травня у Вінниці голови Директорії УНР С. Петлюри. 13 травня 1920 р. затверджений на посаді Подільського губернського комісара Управою Головного Комісара Уряду УНР К. Лоського. Прагнув налагодити адміністрацію УНР у повітових Поділля, звільнених від Червоної армії. Призначив до польських дивізій, що оперували на території Поділля, окремих комісарів із завданням організувати українську владу, бути посередником між українським населенням і польськими військовими. Під час його урядування, на Поділлі перебували уряд і Директорія УНР (зокре-

Народної Республіки // Красзнавець Хмельниччини: наук.-красн. зб. Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 6. С. 49.; Кравчук О. М. В. Приходько про Першу світову війну та революційні події в Російській імперії // Формування та діяльність місцевих державних адміністрацій та самоврядування в період Української революції 1917–1920 рр.: матер. круглого столу. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 32–41; Кравчук О. М. Культурно-освітня діяльність В. Приходька на Поділлі в 1917–1920 рр. // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення: до 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: матеріали 23-ї Всеукр. наук. іст.-красн. конф. Вінниця, 2011. С. 267–274; Кравчук О. М., Калитко С. Л. Спогади Віктора Приходька як джерело з історії Подільського регіону початку ХХ століття // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. Київ, 2010. Вип. 32. С. 90–98; Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.). Київ, 2008. С. 620–621; Наш шлях. 1920. Ч. 85. 5 трав.; Огієнко І. Рятуння України / упоряд., авт. передм. і статей М. С. Тимошик. Київ, 2005. С. 148, 151, 152, 161, 200; Піскуп В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ ст.). Київ: «МП Леся», 2006. С. 623; Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2 / упоряд. і авт. передм. Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця, 2011. 416 с.; Приходько В. Момент з підписання Варшавського договору (Спогад) (1). // Свобода. 1954. Ч. 124. 30 черв. С. 3; Рекрут В. П. «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національному визвольному русі: кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Вінниця, 2006. С. 170, 186; Трембіцький А. А. Віктор Приходько у визвольних змаганнях українського народу в 1917–1922 рр. // Формування та діяльність українських національних урядів періоду української революції 1917–1921 рр. Кам'янець-Подільський, 2008. С. 313, 316, 326; Трембіцький А. А., Трембіцький А. М. Особистісно-індивідуальний світ членів родини Приходьків // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 16. С. 225–247; ЦДАВОВУ України. Ф. 1793. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 53.

ма, у Вінниці впродовж 15 травня – 8 червня 1920 р., у Жмеринці – 9–14 червня). Із 15 липня 1920 р. Є. Колодяжний був звільнений з посади губернського комісара і відряджений до Адміністративного департаменту Міністерства внутрішніх справ. 1920 р. емігрував. Проживав на Західній Волині, що у 1919–1939 рр. перебувала в складі Польщі, у м. Рівне. Працював у магістраті, керував книгарнею «Наша культура». Брав участь у заснуванні осередків культурно-освітніх об'єднань у м. Рівне: «Літературно-мистецького товариства ім. Лесі Українки» у 1927 р. і «Рідна хата» у 1931 р. Після Другої світової війни жив у м. Ульм (ФРН). І. Огієнко в часописі «Віра й Культура» (Вінніпег, Канада) опублікував некролог про смерть Є. Колодяжного «по тяжкій недузі ... 30 січня 1958-го року. Останні роки жив зовсім самотній в старечому домі в м. Ульмі в Німеччині. І всі забули про скромного реального працівника Відродження України...»¹⁰.

Федір Олександрович Сумневич (1885–?) – український громадсько-політичний і культурно-освітній діяч, правник. Народився 15 лютого 1885 р. у с. Муровані Курилівці (нині – селище міського типу Вінницької області). Навчався в Приворотському духовному училищі, Подільській духовній семінарії, у 1911 р. закінчив юридичний факультет Варшавського університету. У 1914–1917 рр. служив прапорщиком у російській армії. Член Української партії соціалістів-революціонерів. У липні 1917 – квітні 1918 р. – Рівненський повітовий комісар, у квітні – травні 1918 р. – голова Рівненської повітової управи. У травні

¹⁰ Віра й Культура. 1958. Ч. 5 (53). Березень; Гудима В. В. Формування місцевих державних адміністрацій на Поділлі в період Головноуповноваженого уряду УНР (листопад 1919 – липень 1920 рр.) // Формування та діяльність місцевих державних адміністрацій та самоврядування в період Української революції 1917–1920 рр.: матер. круглого столу. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 60–61; Давидюк Р. П. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. Львів; Рівне, 2016. С. 527, 481; Директорія, Рада Народних Міністрів УНР 1918–1920. Документи і матеріали. У 2 т. Київ, 2006. Т. 2. С. 62–69, 71–89, 90, 115–118, 123–202, 204–294, 296, 297–307, 314–319, 688, 690; Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність друга половина XIX – перша половина XX ст.). Київ, 2008. С. 712; Наш шлях. 1920. Ч. 98. 20 трав.; Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.). Документи й матеріали. Вінниця: Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1959. С. 303; Реабілітовані історією. Рівненська область. Рівне, 2017. Кн. 7. С. 201; Сохацька Є. І. Тема Поділля на сторінках часопису митрополита Іларіона (Івана Огієнка) «Віра й Культура» (1953–1967 рр.). // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 25. С. 407; Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині. Т. 1. / Авт.-упоряд.: Іванущенко Г. М. Суми, 2010. С. 136; Хвиля. 1920. 18 трав.; ЦДАВОВУ України. Ф. 1092. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 2–4.

1918 р. – арештований гетьманською владою. У грудні 1918 р. Директорією УНР призначений Волинським губернським комісаром. Із травня 1919 р. – представник Міністерства внутрішніх справ при Першому Галицькому корпусі. Брав участь у мобілізації до армії УНР на Правобережній Україні. За спогадами воїна Української Галицької армії Н. Гірняка, «Це був виїнятково солідний урядовець адміністрації, людина з юридичною освітою». У серпні 1919 р. – вдруге обійняв посаду Волинського губернського комісара. Учасник Першого Зимового походу, армійський комісар при армії М. Омеляновича-Павленка. 10 грудня 1919 р. був одним із творців Крайової ради Брацлавщини в м. Хмільнику як адміністративного органу кількох повітів Волинської і Подільської губерній. 29 грудня 1919 р. на засіданні Ради Народних Міністрів у Вінниці був призначений «виконуючим обов'язки міністра фінансів і народної господарки». 29 жовтня – 16 листопада 1920 р. – начальник Подільської губернії. Емігрував. Проживав на українських землях у складі Польщі. У червні 1921 р. очолив у Тернополі філію Центрального бюро біженців з України. У серпні 1921 р. звільнений Радою Народних Міністрів УНР у запас, після чого виїхав до Чехословаччини. У 1923–1926 рр. – очолював Українську селянську спілку в Празі. У 1926–1929 рр. – асистент кафедри економіки і правознавства Українського Високого Педагогічного Університету ім. М. Драгоманова в Празі. Подальша доля невідома¹¹.

Автор не претендує на вичерпну інформацію із теми дослідження. Біографічні матеріали потребують подальшої розробки та уточнення. Окремим важливим завданням історичної науки є аналіз конкретної управлінської діяльності голів губернських адміністрацій Поділля у 1917–1920 рр.

11 Вінниця у спогадах: у 3 т. Вінниця, 2017. Т. II: Початок ХХ ст. – 1920 р. С. 788; Гудима В. В. Волинський губернський комісар доби Директорії УНР Ф. Сумневич // Острозький краєзнавчий збірник. Острог, 2013. Вип. 6. С. 176–181; Гудима В. В. Формування вищих регіональних адміністративних органів влади на Поділлі в добу Директорії Української Народної Республіки // Краєзнавець Хмельниччини: наук.-краєзн. зб. Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 6. С. 49; Директорія, Рада Народних Міністрів УНР 1918–1920. Документи і матеріали. У 2 т. Київ: Вид. ім. О. Теліги, 2006. Т. 1. С. 576–577; Коваль Р., Моренець В. «Подебрадський полк» Армії УНР: До історії Українських січових стрільців, Богданівського та Гордієнківського полків військ Центральної Ради, 1-ї Сірої, 1-ї Запорозької, 2-ї Волинської, 3-ї Залізної, 4-ї Київської, 5-ї Херсонської та 1-ї Кулеметної дивізій Армії УНР, Галицької армії, Вільного козацтва, повстансько-партизанського руху, Запорозької Січі Юхима Божка, Окремого чорноморського коша військ Директорії, ЛУН, УВО, ОУН, Карпатської Січі та дивізії «Галичина». Київ: Історичний клуб «Холодний Яр»; «Орієнтир», 2015. Т. 1. С. 182.

Роман Ляскович,

*аспірант кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка*

МОБІЛІЗАЦІЯ ДО ДІЄВОЇ АМІЇ УНР НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ ВЛІТКУ 1919 Р.: ПРОБЛЕМА ЯКІСНОЇ ОРГА- НІЗАЦІЇ І РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ

Стаття присвячена питанню про недоліки у організації поповнення особового складу Дієвої армії УНР під час літньої мобілізації 1919 року, відразу після звільнення території низки повітів Подільської губернії від більшовицьких військ. На основі історичних джерел, які вводяться в науковий обіг уперше, з'ясовано низку недоліків у проведенні цієї мобілізаційної кампанії, а також виявлено основні причини, що негативно позначилися на її результативності.

Ключові слова: *Дієва армія УНР, мобілізація, Поділля, військо-
ве керівництво, запілля, недоліки.*

Упродовж багатьох десятиліть у радянській історичній науці насаджувались хибні концепції, перекручувались факти, що стосувалися, зокрема, подій 1917–1921 рр., коли український народ відновив свою державність і намагався вистояти у збройному протистоянні з різними ворожими силами. У незалежній Україні вдалося переломити попередні історіографічні підходи, створити якісно нові праці про Українську революцію в цілому в країні та її регіонах, зокрема, хоча низка важливих питань ще потребує дослідження. У цьому контексті заслуговує висвітлення багатогранний процес творення війська Української Народної Республіки, зокрема, проведення мобілізаційної кампанії у звільнених від Червоної армії повітах Поділля влітку 1919 р., коли стало можливим реалізувати шанс повернути під український контроль раніш втрачені території.

Бої першої половини червня 1919 р. показали слабкість організації Збройних сил України. Тому військове керівництво намагалося реорганізувати їх для протидії ворогу, які відповідали б вимогам часу, очистити ряди захисників держави від сумнівного «елементу» та завести міцну дисципліну.

Після визволення Кам'янця-Подільського, уряд УНР вже 9 червня оголосив мобілізацію козаків 1889-1898 рр. народження, підстаршин – у віці до 35 і старшин – до 40 років. Призовники мали з'явитися на збірні пункти упродовж 7 днів, але, через відсутність налагодженого мобілізаційного апарату, ця робота розпочалася фактично наприкінці червня. Тимчасом поповнення армії УНР відбувалося заходами бойових груп, які розташовувалися у визволених територіально-адміністративних одиницях¹.

Упродовж літньої кампанії, яка мала на меті визволення усєї території Правобережної України, губернські і повітові комісари, військові отамани та інші посадовці доповідали вищому керівництву про хід мобілізаційних заходів у відвоєнованих у ворога повітах, пропонуючи своє бачення вирішення існуючих проблем.

Про різні недоліки в проведенні кампанії повідомляв 16 червня Подільському губернському комісару, зокрема, помічник державного інспектора Б. Палащук, який працював над поповненням особового складу 4-ої Холмської дивізії. Він наголошував, що мобілізаційній справі шкодила насамперед безсистемність, яка мала місце в роботі тилових установ. Зокрема, як виявилось, накази і оголошення для населення з вимогою ставати до війська ніхто не слухав, оскільки люди зневірилися в здатності Дієвої армії здолати ворога. Поспіх у роботі не до кінця сформованих мобілізаційних органів, які проводили набір новобранців до війська без відповідних списків, також давався взнаки. Через це не вдалося вкласти у визначений для кампанії 5-денний термін².

Спостерігаючи за подіями, що відбувалися у запіллі, отаман Ю. Капкан пропонував відмінити територіальне комплектування армії та утворити військові округи, а в тилівій смузі покласти на етапних комендантів відповідальність за встановлення ладу і набір новобранців. Крім того, він наполягав на необхідності створення належних умов для повноцінного формування військових частин шляхом мобілізації чоловічого населення, пропонував змінити існуючі правила, які, на його думку, були застарілими і негативно впливали на процес організації поповнення особового складу українського війська³.

1 Оголошення // Козак. Вістник 6-го загону. 1919. 16 черв. № 3. С. 1.

2 ЦДАВО України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

3 Там само. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 46.

Негативно впливали на морально-психологічний стан козаків поразки на фронті та дефіцит медичного та матеріального забезпечення. Вони боялися, що через погану роботу санітарної служби, нікому буде надати допомогу навіть при найлегшому пораненні. Наприклад, один із працівників мобілізаційного органу повідомляв, що став свідком того, як поранені козаки самостійно дісталися з поля бою до найближчого санітарного вагона в Проскурові, але лікар лазарету їх не прийняв. У пошуках шпиталю вони промовляли: «Ото навоювались, що й нас не приймають ніде, ... ніхто не дасть стакану води – хоч погибай». Ця інформація поширювалася на фронті, спонукаючи окремих вояків до дезертирства, була відома у тилу⁴.

Фіксувалися випадки панічної втечі новобранців з поля бою через дефіцит амуніції і боєприпасів (якщо була зброя, то не було набоїв, і навпаки). Все це негативно впливало на свідомість призовників, які різними способами намагалися не йти до «ненадійної» армії. Деякі сільські громади протидіяли державним органам, що мали завдання мобілізувати чоловіків⁵, рішуче заявляючи, що не дадуть «ні війська, ні хліба, хай уже закінчиться та війна»⁶. Щоб переломити ситуацію на краще і досягти більшої результативності в отриманні армією людського ресурсу, згаданий Б. Палащук пропонував провести загальну мобілізацію чоловіків різних призовних груп у віддалених від району бойових дій повітах, а також негайно покінути з отаманщиною⁷. Утім, до цих пропозицій не прислухалися, оскільки військово-стратегічна ситуація змінювалася динамічно, а військо потребувало все нових і нових контингентів для широкого наступу на Київ і Одесу. Тож продовжував працювати раніш вироблений мобілізаційний механізм.

Значною проблемою для армії і української влади було політичне протиборство «лівих» та «правих» партій, міжособиці між партійними функціонерами. Останні, замість плідної роботи на місцях щодо сприяння вирішенню військово-мобілізаційного питання, застрягали в міжпартійних чварах. Лише зусилля окремих командирів, наголошує сучасний історик В. С. Лозовий, утримувало бойові

4 Там само. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 76. Арк. 185.

5 Там само. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

6 Там само. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 76. Арк. 185.

7 Там само. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1 зв.

частини від розвалу і дезертирства в той час, як запільні органи конфліктували між собою і не допомагали воякам на передовій, або в кращому випадку надсилали її із запізненням⁸.

За місяць кровопролитних боїв і усіх можливих спроб поповнити військові ряди через систему призову практично нічого не змінилося. Знову поступали скарги і звіти від військовиків і повітових комісарів про труднощі в тилу, які перешкоджали повноцінному творенню боєздатної армії, як важливого чинника державотворення. Після переходу Української Галицької армії на територію Правобережжя послабився тиск ворога, що було шансом для перегрупування частин Дієвої Армії УНР і мобілізації до неї нових сил. Однак попередні причини, які перешкоджали успішному мобілізаційному процесу, викоринити не вдалося.

20 липня губернiальний комісар Подiлля М. Куриленко надiслав звіт до адміністративного департаменту Міністерства внутрішніх справ УНР, в якому зазначив, що справа поповнення людьми армії УНР «як по мобілізації, так і по заклику новобранців можна рахувати програною» (мав на увазі невисокий рівень поповнення людським ресурсом проти очікуваного. Протягом літа в Кам'янецькому повіті було прийнято близько 2800 новобранців⁹). На його думку, цьому сприяли три причини: 1) відсутність сталого плану організації прийому на призовних дільницях, 2) недосконала практика примусового набору чоловіків і 3) несприятливі події на фронтах¹⁰.

До цього переліку можна додати ще один серйозний чинник, пов'язаний з ігноруванням необхідного вишколу поповнення, яке раніш не отримало військової підготовки. Справа у тому, що після комплектування бойових частин новобранцями, через 1–2 дні їх відправляли на передову, де часто перелякані, без елементарного військового досвіду юнаки покидали в кращому випадку поле бою, інші ж, хто залишався на фронті, гинули через відсутність бойових навиків. Тому вливання до рядового складу недосвідчених новобранців не мало відчутного значення для успішного вирішення локальних військово-тактичних завдань.

8 Лозовий В. С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. С. 99.

9 ЦДАВО України. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 25–80.

10 Там само. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 160. Арк. 78.

М. Куриленко також звернув увагу і на проблему «ухилянтів» від призову, необхідність жорсткішої боротьби з дезертирством (пропонував вдаватися до розстрілу, як це робили в ЗУНР), пропонував доручити організацію призову новобранців повітовим комісарам, яких треба було наділити додатковими повноваженнями і правом застосувати, в разі необхідності, військову силу. У зв'язку з цим він радив ліквідувати малоефективні повітові комендатури (їх керівники самовільно втручалися в адміністративне життя волостей і повітів), обмежити права отаманів, які, самовільно мобілізуючи населення, не звітували про це відповідним військовим структурам¹¹.

Однією з перешкод успішному проведенню мобілізаційної кампанії був непрофесіоналізм у виконанні своїх обов'язків частиною працівників адміністративних органів, на чому наголошував, зокрема, Ушицький повітовий комісар О. Лазаренко. Сільські органи влади не завжди відповідали своєму призначенню, до них часто потрапляли випадкові, поспіхом залучені люди, що позначалося як на якості заходів із проведення мобілізації, так і організації порядку на збірних пунктах, забезпеченні новобранців військовим одягом і харчами¹².

Становище на фронті і в тилу вимагало докорінних змін. Зрозуміло, що під час оборонних боїв зробити це було практично неможливо. Під час наступу командування намагалося спрямувати діяльність тилових установ у ефективне русло. Уже 22 липня начальник Головного управління Генерального Штабу отаман О. Шайбле роз'яснив, що формування армії буде проводитись в запіллі виключно Військовим міністерством, через що закликав зменшити політичний вплив на цей процес, а тиліві структури приступити до нормальної праці¹³. З цими настановами солідаризувався отаман А. Вовк, який вважав, що мобілізаційний апарат має бути єдиним і постійно діючим (у Кам'янецькому повіті в липні 1919 р. несподівано виявилися аж три комісії, які займалися проведенням мобілізації). Йому мали б допомагати стабільні місцеві адміністративні установи, очолювані патріотично налаштованими людьми, хоча не раз спостерігали і протилежне¹⁴.

11 Там само.

12 Там само. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 1.

13 Там само. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 3.

14 Там само. Арк. 43.

13 вересня, з ініціативи Військового міністерств і Подільського губернського комісара, у Кам'янці-Подільському була скликана нарада для обговорення проблемних питань, виявлених в літній мобілізаційній кампанії на Кам'яничині. Учасники наради були одностайні в тому, що не зовсім успішний хід минулої кампанії пов'язаний головним чином з недоліками в роботі комісій на збірних пунктах, що було викликано, зокрема, затримкою у виплаті військовим начальником належних коштів, нестачею харчів, а також відсутністю відповідних помешкань для розміщення мобілізованих. Вказувалося і на те, що нагромаджений контингент не вдавалося вчасно відправити до військових частин через брак потягів, а ще зберегти його в повному складі через відсутність охорони (чимало мобілізованих втікали із збірних пунктів)¹⁵.

На заваді успішній мобілізації, як прозвучало на нараді, була непродуманість і суперечливість певних юридичних норм у різних законах і розпорядженнях, на основі яких проводилася мобілізація, недостатня правова обізнаність деяких військових начальників, які відповідали за поповнення війська особовим складом. Зокрема, з'ясувалося, що військовий начальник Кам'янецького повіту самочинно звільнив від мобілізації учителів шкіл, посилаючись на закон від 13 січня 1919 р. Утім, він не знав, що інший державний акт, прийнятий 17 лютого 1919 р., скасовував окремі пункти закону, яким він керувався. Тож до війська призивалися всі старшини і урядовці військового часу до 43 років, які займали в школах вчительські посади до 7-ого класу включно¹⁶.

Значним недоліком в роботі з новобранцями на збірних пунктах учасники наради називали ігнорування роз'яснювальної роботи щодо відповідальності за порушення військових статутів, зокрема, у разі дезертирства. До того ж, начальники цих пунктів не організовували складання присяги новобранців на вірність військовому обов'язку, що робило відповідальність перед законом не повною¹⁷.

Загалом, нарада виробила такі консолідовані рекомендації: 1) створити комісію з представників Міністерства внутрішніх справ та інших міністерств для видання у доступній формі законів щодо

15 Там само. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 222.

16 Там само. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 30. Арк. 31.

17 Там само. Ф. 538. оп. 1. Спр. 84. Арк. 222 зв.

мобілізації; 2) налагодити контроль за прийняттям козаками присяги на вірність військовому обов'язку; 3) негайно видати закон про запровадження кари за дезертирство; 4) відповідно до закону від 26 січня 1919 р. утворити надзвичайні військові суди; 5) військовим начальникам налагодити контроль за збірними пунктами, забезпечити їх належний матеріальний стан, який сприятиме кращій організації мобілізованих; 6) надати військовим начальникам збройні загони для використання в ході проведення наступних мобілізацій; 7) комісії, що розглядає заяви про надання законних відстрочок від виконання військового обов'язку, негайно видати обіжник з детальним роз'ясненням, які категорії чоловіків підлягають чи і звільняються від оголошеної мобілізації¹⁸.

Враховуючи досвід літньої мобілізації і ситуацію, яка склалася на фронті, 27 вересня 1919 р. уряд УНР розпорядився закликати до війська контингенти чоловіків 1889–1898 рр. народження¹⁹. При підготовці і прийнятті цього акту не було враховано чимало конструктивних пропозицій військових начальників, які наголошували на недоліках попередньої кампанії.

Отже, у літній мобілізаційній кампанії 1919 року до Дієвої армії УНР на Поділлі, яка забезпечила її особовому складу відчутне поповнення, виявилось чимало серйозних недоліків, які негативно вплинули на результативність цього заходу. У першу чергу затягувалася робота з формування місцевих органів влади у визволених від більшовиків територіально-адміністративних одиницях, бракувало добре підготовлених працівників мобілізаційних комісій, фінансування, недостатньо організованими виявилися команди збірних пунктів, які мали обмежений матеріальний ресурс. Вироблені по свіжих слідах загалом раціональні рекомендації фахівців щодо усунення виявлених організаційних і структурних проблем, у тому числі і дезертирства на стадіях як оформлення на військову службу, так і під час бойових операцій, залишилися здебільшого на папері, оскільки для їх імплементації бракувало і часу, і сил, і значних ресурсів. Залишалося сподіватися, що надалі вони будуть якимось враховані і позначатися кращим чином на наступних мобілізаційних кампаніях.

18 Там само. Арк. 223.

19 Накази // Україна. 1919. 30 верес. Ч. 39. С. 1.

Тетяна Ляскович,
здобувач кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

ПИТАННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЄВОЇ АРМІЇ УНР У ФОКУСІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ (ЧЕРВЕНЬ–СЕРПЕНЬ 1919 Р.)

У статті на основі газетних матеріалів висвітлено процес організації постачання української армії різними ресурсами в Подільському регіоні, який влітку 1919 р. повернувся під контроль Директорії УНР. Зокрема, українська преса повідомляла про заходи, спрямовані для матеріально-технічного забезпечення війська.

Ключові слова: постачання, інтендантство, армія УНР.

Успіхи Дієвої Армії УНР і Української Галицької армії в літніх боях 1919 р. проти більшовицьких військ на Поділлі створили умови для відновлення діяльності українських державних органів. Серед їх першочергових завдань було забезпечення українських бійців необхідними матеріальними і технічними ресурсами, без яких чисельно зростаюче військо не могло виконувати поставлені бойові завдання.

На сьогодні цей аспект військової історії ще не достатньо вивчений. У комплексі історичних джерел важливе місце посідають матеріали української періодичної преси, які по свіжих слідах інформували читачів, зокрема, про зусилля влади із вирішення окресленої проблеми. Чимало відповідних матеріалів вмістили часописи, які видавалися в Кам'янці-Подільському, Вінниці та Могилеві-Подільському.

На початку червня 1919 р. українські частини здобули місто Кам'янець-Подільський, яке стало державним центром Української Народної Республіки. Щоправда, противник не збирався уступати свої позиції і вперто захищав їх. Однією з причин, що стримувала успішне просування Дієвої Армії УНР, було її недостатнє матеріально-технічне забезпечення. Тому урядові структури розробили низку невідкладних заходів, спрямованих на зміцнення боєздатності війська.

Через ведення постійних бойових дій, матеріальна база української армії майже повністю себе вичерпала. Про це свідчить той факт, що за наказом 9 червня 1919 р. про поповнення особового складу шляхом мобілізації новобранці мали з'являтися на збірні пункти добре одягненими, зі своїми харчами та зброєю. Також наголошувалося на тому, що не будуть виплачуватися кошти за принесені одяг та зброю, оскільки «призиваємі закликаються вдруге»¹. Часто військові підрозділи вимушено вдавалися до самозабезпечення шляхом самовільних реквізицій у населення необхідного майна, що викликало до них ворожі настрої. Тому вище військове командування, беручи до уваги той факт, що єдиним джерелом задоволення потреб армії залишалося селянство, 10 червня 1919 р. видало наказ Ч. 9209, яким суворо збороняло подібні реквізиції. Лише в разі виникнення потреби в харчах, фуражі та підводах війську надавали право звертатися в цьому питанні до місцевих органів самоврядування, за все реквізоване проводилася оплата готівкою. За її відсутності селянам видавали квитки з підписами та печатками частин, у якій вони мали отримати кошти. Порушників наказу обіцяли негайно віддавати до надзвичайного військового суду².

За матеріалами преси можна простежити процес налагодження справи постачання армії вже першого літнього місяця. З цією метою при Подільській Губернській народній управі був створений відділ військових заготівель. До його складу, як повноправний член, входив представник служби постачання від Військового міністерства. Обов'язками зазначеної структури були: заготівля для армії продовольства, предметів військового спорядження, обмундирування і коней. Відділу військових заготівель надавалося виключне право платних реквізицій у населення рухомого і нерухомого майна, фабрик, заводів, товарів на складах і залізницях. Ці заходи мали проводитися на кошти УНР і за цінами, які він сам встановлював³.

Звільнення території від більшовиків обійшлося дорого українському народу. Від ворожої кулі загинуло чимало вояків, але ще біль-

1 Наказ про мобілізацію гол. Отам. Петлюри // Новий шлях. 1919. 15 черв. Ч. 5. С. 4

2 Наказ Військам Дієвої Армії Української Народньої Республіки // Селянська громада. 1919. 22 черв. Ч. 1. С. 7–8; Наказ Губерніяльного Коменданта на Поділлю // Новий шлях. 1919. 18 черв. Ч. 7. С. 2

3 Наказ Головної Управи військ У. Н. Р. // Новий шлях. 1919. 19 черв. Ч. 8. С. 1–2.

ше армія втратила через поранення та епідемії. Періодичні видання активно друкували звернення урядовців та громадських діячів до населення України про допомогу. Зокрема, міністр народного здоров'я й опікування Д. Одрин у своїй відозві закликав «Просвіти», різні товариства, гуртки та спілки створювати відділи Червоного Хреста для допомоги бійцям, які отримали тілесні ушкодження. Адаже, за його словами, «відсутність шпиталів, ліків, білизни... – утворили жахливий стан в справі допомоги хворим і пораненим. Сотні хворих ріжними тифами, поранених валяються на фронті, на станціях і в не улаштованих шпиталях без догляду і належного піклування»⁴. Негативно відбивався на здоров'ї козаків дефіцит білизни, верхнього одягу і взуття. Доводилося виконувати бойові завдання без чобіт, від чого пухли ноги, а в дощову погоду це загрожувало простудою. Зміна білизни лише раз у два місяці сприяла розповсюдженню різного роду інфекцій. Тому автори статей із заголовками «Ставайте до помочі», «Не можна забувати козаків», «На поміч фронтіві» апелювали до моралі кожного громадянина, прохали не бути байдужими і допомагати армії⁵.

Вже в середині червня з преси можна було довідатися про покращення організації тилу. До цього долучилися органи місцевого самоврядування. При Губерніальній народній управі був створений Комітет допомоги хворим і раненим козакам. Праця його учасників була спрямована на поліпшення санітарного становища козаків військових частин та на допомогу тим, хто на той час не перебував в епіцентрі військових подій через хворобу або через поранення⁶. 15 червня Комітет влаштував збір коштів у різних установах, а також організував концерт на користь поранених козаків. Вдалося зібрати 40 222 крб.⁷. У Кам'янці-Подільському земці відкрили безкоштовну лазню для козаків, забезпечили їх дефіцитним милом. У майбутньо-

4 Всі до помочі нашій Народній Армії // Селянська громада. 1919. 29 черв. Ч. 2. С. 3; Громадяне України ! // Визволення. 1919. 25 черв. №. 2. С. 2.

5 Не можна забувати козаків ! // Новий шлях. 1919. 15 черв. Ч. 5. С. 2; Ставайте до помочі // Український козак. Жмеринка. 1919. 15 черв. Ч. 8. С. 1; На поміч фронтіві // Визволення. 1919. 26 черв. № 3. С. 1.

6 Діяльність земства // Новий шлях. 1919. 15 черв. Ч. 6. С. 4.

7 Організація Комітету допомоги хорим і раненим козакам при Губерніальним Земстві // Новий шлях. 1919. 24 черв. Ч. 12. С. 4; Діяльність земства // Новий шлях. 1919. 15 черв. Ч. 6. С. 4; Справоздання комітету допомоги раненим та хорим козакам // Новий шлях. 1919. 22 черв. Ч. 11. С. 4.

му Комітет прагнув створити майстерню для ремонту пошкодженої білизни, куди вояки могли здавати брудну і обдерту одіж, а в обмін отримувати чисту і відремонтовану. Виконання задуманого залежало від того, чи піде на зустріч громадянство і пожертвує речі для армії. За браком інформації нам не відомо чи вдалось запустити майстерню⁸. Також при Губерніальній народній управі діяв відділ військового та господарського постачання. Але для його нормального функціонування не було достатньої кількості обладнання. Щоб вирішити цю проблему, члени цього відділу звернулися до жіноцтва з проханням зареєструвати свої швейні машинки. У реєстраційній картці обов'язково вказувалося чи надається пристрій в тимчасове користування та можливість його продажу⁹.

Допомогу війську в постачанні надавало Міністерство народного господарства. Зокрема, в одному з інтерв'ю керівник цього відомства наголосив на тому, що мають бути створені нові органи для постачання війська, бо «існуючі тепер харчові управи, Комісії Постачання, військові комісії не відповідають своєму призначенню і агенти їх, конкуруючи, піднімають ціни»¹⁰.

Випробувавши на собі більшовицьке поневолення, на допомогу війську відгукнулося і селянство. Так, газета «Новий шлях» повідомляє, що населення Проскурівського повіту організувало постачання хліба для армії. У районі Жмеринки селянство проголосило мобілізацію і вступило до лав українського війська зі своєю зброєю і харчами¹¹. Єврейське населення організувало в місті Миколаєві Проскурівського повіту лікарню для поранених козаків, куди приносили їжу і ліки¹².

Багато місця українські часописи відводили діяльності у Кам'янці-Подільському Подільського комітету Українського Червоного Хреста. Сюди запрошувалися всі охочі допомогти пораненим козакам. Членський внесок для вступу становив 25 крб.¹³. Для

8 Діяльність земства // Новий шлях. 1919. 15 черв. Ч. 6. С. 4.

9 Заклик // Новий шлях. 1919. 14 черв. Ч. 4. С. 2.

10 В Міністерстві Народнього Господарства // Новий шлях. 1919. 24 черв. Ч. 12. С. 3.

11 В районі Жмеринки // Новий шлях. 1919. 13 черв. Ч. 3. С. 4; 3 Проскурівського повіту // Новий шлях. 1919. 22 черв. Ч. 11. С. 4.

12 Вражіння з Миколаїва // Український козак. 1919. 22 черв. Ч. 14. С. 1–2; Допомога євреїв козакам // Новий шлях. 1919. 22 черв. Ч. 11. С. 4.

13 Подільський Комітет Українського Червоного Хреста // Визволення. 1919. 2 лип. №. 8. С. 2.

підтримки фізичного стану хворих вояків, відділ утворив харчовий пункт, де знесилені недугою отримували хліб і гарячий чай¹⁴. Щоб віддячити армії за звільнення Кам'янця-Подільського від більшовиків, представники комітету 28 червня повезли на фронт подарунки для поранених бійців: хліб, сало, тютюн, мило¹⁵. Військово-санітарне управління організувало лазню-пральню. На її господарчі потреби, зокрема придбання мила, дров, проведення дезінфекції, було асигновано 20 000 грн. Воякам для миття видавалась по 1/3 фунта (0,134 кг) мила¹⁶.

Наприкінці червня 1919 р. у пресі опублікували телеграму державного інспектора А. Певного до уряду, в якій повідомлялося про важке становище армії на фронті. Задля його покращення, на думку урядовця, треба було залучити всі кооперативи, міське самоврядування й інтелігенцію¹⁷. Враховуючи важкі обставини, в яких опинилася українська армія, уряд УНР 27 червня відправив ноту до держав Антанти, в якій закликав світових лідерів посприяти доступу до наявних у розвинутих країнах необхідних матеріально-військових і санітарних засобів, щоб мати змогу продовжити збройну боротьбу з Росією¹⁸.

На початку липня до редакції газети «Селянська громада» надійшов лист з фронту від частини Сірої дивізії. Козаки і старшини скаржилися на відсутність одягу, взуття і харчів. Вони звернулися до громадян зі словами: «Ви, селяне і громадяне, за нашими спинами спокійно спите, солодко їсте, будujete нові хати та стодоли. І це все ви робите в той момент, коли Ваші сини і брати по кілька день не сплять, хліба не бачуть, голим тілом світять, босі б'ються з ворогом. Змучені хронічним недоїданням...»¹⁹. До цього додавався ще й брак

14 Харчовий пункт Подільського Відділу Українського Червоного Хреста // Визволення. 1919. 11 лип. №. 17. С. 2; Харчовий пункт Подільського Відділу Українського Червоного Хреста // Селянська громада. 1919. 20 лип. Ч. 5. С. 8; Харчевый пункт Подильскаго Виддиду Укаинського Червоного Хреста // Подольский край. 1919. 11 июля. Ч. 411. С. 2.

15 Подільський Комитет Українського Червоного Хреста // Визволення. 1919. 2 лип. №. 8. С. 2.

16 Міністерство Військової Справи // Вістник Української Народної Республіки. 1919. 23 лип. Ч. 23. С. 1.

17 Заклик Певного // Новий шлях. 1919. 25 черв. Ч. 13. С. 3.

18 Діяльність Правительства // Визволення. 1919. 6 лип. №. 12. С. 2; Нота Правительства У. Н. Р. до держав Антанти // Селянська громада. 1919. 13 лип. Ч. 4. С. 3–4.

19 Лист з фронту на запілля (в тил) // Селянська громада. 1919. 3 серп. Ч. 7. С. 6–7.

санітарних матеріалів. Тому 4 липня постановою Ради народних міністрів УНР у розпорядження Міністерства здоров'я і опікування було виділено 20 млн. грн. на купівлю ліків і білизни для козаків²⁰. Виконання цієї справи було доручено помічнику головного начальника постачання полковнику М. Бондаровському²¹. Але процес купівлі за кордоном займав багато часу, через блокаду українських кордонів майно довгий час могло перебувати на зарубіжних складах, чекаючи дозволу на вивезення²². Українським Червоним Хрестом була організована спеціальна місія для купівлі медикаментів та санітарного обладнання, але й вона мусіла чекати на дозвіл виїзду за кордон²³. З'їзд державних інспекторів, який тривав з 9 по 12 липня, у винесених ним постановках лише підтвердив відсутність медичних матеріалів, харчів та одягу на фронті. Його делегати наполягали на зменшенні місячної платні козакам, пояснюючи це тим, що органи постачання не могли задовольняти зростаючий попит, який призводив до росту продовольчих цін²⁴.

За таких умов на допомогу приходило свідоме селянство, яке турбувалося про військо і приносило на фронт харчі²⁵ та навіть зобов'язувалося дати зброю, сховану від більшовиків²⁶. Щодо участі в цих акціях міських мешканців, то, як наголошував невідомий дописувач, ця категорія українців загалом була пасивною (сиділи в ресторанах і кафе) у той час, коли козаки були босими та голодними²⁷. Де-хто з них, не переймаючись потребами війська, прагнув лише набити власну кишеню, спекулюючи майном, якого потребували на фронті. Редакція газети «Україна» повідомила, що такий випадок був у Проскурові. Там місцевий житель з метою власних інтересів приховав цілий склад господарських речей, які вдалося знайти державній інспектурі Запорізької групи з допомогою небаждужих мешканців²⁸.

20 Двадцять мільйонів гривень на ліки і білизну // Селянська громада. 1919. 17 серп. Ч. 9. С. 8.

21 Закупка товарів для населення і військ // Селянська громада. 1919. 6 лип. Ч. 3. С. 7.

22 Борімся з деморалізацією // Визволення. 1919. 27 лип. № 27. С. 1.

23 64. Укр. Червоний Хрест // Останні новини. Кам'янець-Подільський, 1919, 7 лип. Ч. 1. С. 2

24 Постанови з'їзду Державних Інспекторів // Селянська громада. 1919. 3 серп. Ч. 7. С. 5–6.

25 Прихильність селян до нашого війська // Вістник Української Народньої Республіки. 1919.

16 лип. Ч. 17. С. 2; Селяне помагають козакам // Селянська громада. 1919. 27 лип. Ч. 6. С. 8.

26 Дожидають Петлюри // Вістник Української Народньої Республіки. 1919. 18 лип. Ч. 19. С. 2–3.

27 Їм однаково // Визволення. 1919. 4 лип. № 10. С. 1.

28 Боротьба з спекулянтами // Україна. 1919. 10 серп. Ч. 2. С. 3.

З метою поліпшення стану бойових частин армії, уряд 19 липня розпорядився, щоб міністр фінансів організував негайну грошову допомогу війську, а міністр народного господарства забезпечив козаків і старшин одягом²⁹. Турбувалася влада і про тих бійців, які перебували в шпиталях. Наказом ч. 72 від 22 липня 1919 р. була встановлена харчова добова норма для одужуючих та хворих вояків³⁰.

Коли всі попередні заходи не дали успішного результату, уряд Директорії 30 липня затвердив закон «Про тимчасове встановлення натуральної повинності по постачанню білизни для Дієвої Армії». У ньому зазначалося, що з огляду на поширення серед війська різних хвороб, які негативно впливали на його боєздатність, влада накладає на населення натуральну повинність із постачання Дієвої армії білизною. Її виконання покладалося на громадян, які: 1) володіли або винаймали житло з трьома і більше кімнатами; 2) володіли підприємством, прибуток від якого складав 1000 крб. і більше. Обсяг повинності визначався розміром прибутку, одержаного від підприємства, і площею помешкання³¹. Один комплект білизни включав: сорочку, підштаники, рушник та пару шкарпеток або онуч. За кожний комплект білизни виплачувалася винагорода в сумі 50 крб. При відсутності білизни можна було заплатити грошима – 500 крб. за один комплект. На виконання повинності відводився десятиденний термін з часу її оголошення. Для цього створювалися відповідні комісії з представників комісаріату, місцевої військової влади і самоврядування. Зібрана білизна поступала в розпорядження Міністерства народного здоров'я й опікування³². 9 серпня розпочала свою роботу така комісія в м. Кам'янці-Подільському³³.

В інструкції, яка регламентувала порядок виконання наказу, наголошувалося, що, здавши білизну, її власник отримував відповідну квитанцію. Після відведеного часу на виконання повинності, міліція

29 Налагодження справи постачання армії // Вістник Української Народньої Республіки. 1919. 20 лип. Ч. 21. С. 2–3.

30 Наказ // Подольський край. 1919. 29 июля. Ч. 421. С. 1; Пайок для видужуючих козаків // Селянська громада. 1919. 17 серп. Ч. 9. С. 8.

31 Наказ Головної Управи Війська У. Н. Р. // Україна. 1919. 14 серп. Ч. 5. С. 4.

32 Там само.

33 Багатші городяне, дайте білизну для козаків // Селянська громада. 1919 31 серп. Ч. 11. С. 4; Комісія по збору білизни // Україна. 1919. 23 серп. Ч. 12. С. 4; Наказ Подільського Губерніального Комісара // Подольський край. 1919. 10 авг. Ч. 425. С. 1; Наказ Подільського Губерніального Комісара // Україна. 1919. 10 серп. Ч. 2. С. 3.

разом з представниками, призначеними від комісії, обходила місто і перевіряла виконання наказу громадянами. Якщо відповідної квитанції не виявляли, то порушник упродовж трьох діб сплачував до Державної скарбниці штраф. У разі ігнорування цієї норми закону, порушників чекали примусові роботи на користь армії із розрахунку: за кожний комплект білизни відпрацьовували один тиждень³⁴. За сприяння Головного військово-санітарного управління був створений санітарний рухомий загін, який займався пранням білизни вояків. При ньому функціонувала майстерня для ремонту старої білизни. Спеціально навідуючись до військової частини, загін роздавав козакам чисту білизну, забирав брудну і, виправши її, переїжджав далі³⁵.

Преса публікувала матеріали про соціальний захист сімей тих військовослужбовців української армії, які знаходилися на фронті. Це було необхідно для того, щоб козак не покидав своєї бойової позиції для допомоги сім'ї. З огляду на це, 30 липня був затверджений закон «Про забезпечення родин осіб, що знаходяться на дійсній військовій службі». Відповідно до нього, на державну допомогу мали право родини козаків, старшин, які вступили до українського війська по мобілізації або з власного бажання. Сюди входили дружина та діти до 16 років або старші, якщо мали фізичні вади, а також непрацездатні батьки, брати і сестри, якщо вони утримувалися за рахунок військовослужбовця. Допомога визначалась в таких розмірах: батькам і дружині – по 100 грн., дітям, сестрам і братам – 50 грн. на місяць³⁶.

На початку серпня події на фронті вимагали покращення матеріально-технічного забезпечення військ, щоб сприяти успішному наступу на Київ та Одесу. Утім, докладені зусилля не дали бажаного результату. Неналагодженість апарату постачання не лише негативно впливала на армію, а й на настрої серед громадян. Бо як можна пояснити той факт, писала «Україна», що всі заводи, майстерні, швейні, миловарні віддавали свої продукти військовим агентам, а

34 Військове Міністерство // Вістник Української Народньої Республіки. 1919. 17 серп. Ч. 44. С. 1.

35 Добрий початок // Україна. 1919. 16 серп. Ч. 7. С. 3; Рухома пральня білизни // Селянська громада. 1919. 24 серп. Ч. 10. С. 8.

36 Забезпечення родини козаків Української Народньої Армії // Селянська громада. 1919. 24 серп. Ч. 10. С. 8.

козаки постійно скаржились на нестачу харчів та одягу³⁷. Мабуть справа полягала в самій організації системи забезпечення війська та недобросовісному виконанню завдань відповідними структурами. За повідомленням преси, 3 серпня 1919 р. вийшов наказ про заборону проводити самочинні реквізиції та вилучати в селян підводи. У разі потреби командир частини мав звертатися в цьому питанні до органів місцевого самоврядування³⁸. Та дуже часто, коли приходилось до діла, сільські комісари не виконували своїх обов'язків і не йшли назустріч у допомозі війську. Хоча саме вони добре знали, хто вже давав підводи на потреби армії. Тому й виникали конфлікти між населенням і козаками, бо останні могли взяти майно в одного і того самого власника двічі³⁹.

Не справляючись самотужки з вимогами фронту, Головне інтенданство видавало відозви з проханням допомогти війську сукном, полотном, шкірою, чоботами, черевиками, шапками. Бажаючі мали надіслати заяву з вказівкою, що можуть продати або віддати і по якій ціні⁴⁰. Харчове забезпечення армії взяли на себе селяни. Преса свідчила, що жителі сіл неодноразово організовували доставку хліба на передову⁴¹. У деяких волостях збір хліба проводився виключно для війська⁴². Забезпечували і козаків в тилу. До військового шпиталю у с. Панівцях Кам'янецького повіту громада села приносила безкоштовно різні продукти⁴³. Щоб віддячити українським частинам за вигнання більшовиків з с. Фрамполя Проскурівського повіту, єврейська громада збрала для них 10 пудів хліба⁴⁴. Населення надавало допомогу армії зброєю, бо знало, що без боєприпасів не здолати ворога. Державний інспектор однієї з військових груп повідомляв, що селяни добровільно здають зброю⁴⁵.

37 Хто у нас господарює ? // Україна. 1919. 10 серп. Ч. 2. С. 1–2.

38 Про порядок постачання підвод для армії // Селянська громада. 1919. 31 серп. Ч. 11. С. 4.

39 Чи не пора покінчити з безладдям ? // Селянська громада. 1919. 3 серп. Ч. 7. С. 3–4.

40 Оголошення // Вістник Української Народньої Республіки. 1919. 8 серп. Ч. 36. С. 4; Оголошення // Подольський край. 1919. 7 авг. Ч. 424. С. 1; Оголошення // Україна. 1919. 24 серп. Ч. 13. С. 4.

41 Нам допомагають // Останні новини. 1919. 4 серп. Ч. 5. С. 1; Повстання // Україна. 1919. 12 серп. Ч. 3. С. 3.

42 Життя фронту // Україна. 1919. 28 серп. Ч. 16. С. 1; Настрій на фронті // Україна. 1919. 24 серп. Ч. 13. С. 1; Селяне і нова влада // Україна. 1919. 26 серп. Ч. 14. С. 2.

43 Шпиталь для козаків // Селянська громада. 1919. 17 серп. Ч. 9. С. 8.

44 Жиди помагають українському військові // Селянська громада. 1919. 10 серп. Ч. 8. С. 8.

45 Селяне здають зброю // Вістник Української Народньої Республіки. 1919. 8 серп. Ч. 36. С. 3.

На середину серпня налагодились торговельні відносини з Румунією, котра дозволила вільне перевезення через свою територію зброї, амуніції і харчів⁴⁶. Готовність надати допомогу республіканському війську виявили німецькі колоністи, які були надзвичайно обурені грабінницькою політикою більшовиків⁴⁷.

У зв'язку з браком в українських дивізіях коней, на засіданні Ради народних міністрів було ухвалено закон про кінну повинність для Дієвої Армії УНР⁴⁸. Для раціонального розподілу харчових ресурсів всім військовим частинам наказувалось подавати відомості про свій чисельний склад за минулий місяць на перше число нового⁴⁹. Щоб якось ліквідувати дефіцит зброї, 31 серпня був виданий наказ до селянства про здачу армії гвинтівок, кулеметів, артилерійського приладдя і набоїв. Зброю приймали коменданти і комісари. Щоб якомога повніше забезпечити виконання цього наказу, передбачалися відповідні санкції до порушників: усіх, хто не виконав його в 10-денний термін, оперативно віддавали під військово-польовий суд⁵⁰. Однак, не відомо, чи застосовувалася ця норма на практиці.

Отже, як повідомляла українська преса, у червні–серпні 1919 р. органи влади УНР, військові та громадські структури розпочали активну роботу для організації матеріального постачання армії. Через блокаду українських кордонів та недостатню кількість сировини для виробництва військового спорядження, головним джерелом забезпечення козаків залишалось селянство, яке спочатку не охоче виконувало розпорядження, але згодом активно долучилось до справи допомоги військовослужбовцям. Проте, через обмеженість території, слабкість виконавчих органів влади, неналагодженість комунікацій уряду не вдалося створити повноцінну систему постачання Дієвої Армії УНР. Ця проблема плавно перейшла у осінній період 1919 р.

46 Відносини в Могилівському повіті // Останні новини. 1919. 18 серп. Ч. 7. С. 1–2; Згода України Румунії // Україна. 1919. 4 верес. Ч. 21. С. 3.

47 Кольоністи і наше військо // Український козак. 1919. 27 серп. Ч. 40. С. 2.

48 Кінна повинність // Український козак. 1919. 31 серп. Ч. 42. С. 3.

49 Наказ по Залозі м. Кам'янця на Поділлі // Україна. 1919. 4 верес. Ч. 21. С. 4.

50 Військам Наддніпрянської Дієвої Армії Української Народньої Респ. // Україна. 1919. 18 верес. Ч. 31. С. 4.

Олександр Марчук,

аспірант кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ОГІЄНКА В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ (ЧЕРВЕНЬ–ВЕРЕСЕНЬ 1919 РОКУ)

У статті аналізується громадсько-політична діяльність Івана Огієнка в Кам'янці-Подільському в червні–вересні 1919 року, зокрема його роль в організації та функціонуванні Подільського осередку Червоного Хреста, проведенні різних публічних заходів, спрямованих на розширення суспільно-політичного світогляду та залучення до підтримки державних процесів різних категорій мешканців, здійсненні політичного демаршу групи місцевих громадських діячів щодо соціалістичної політики української влади, нарешті, звернено увагу на його участь у роботі Українського національно-демократичного союзу.

Ключові слова: Іван Огієнко, Директорія УНР, Кам'янець-Подільський, громадсько-політична діяльність, опозиційні сили.

Сучасні процеси, спрямовані на побудову в Україні реального громадянського суспільства, постійно розвиваються, охоплюють громадську і політичну сфери життя, позитивно впливаючи на вироблення відповідної позиції і посилюють активність різних вікових груп, що має важливе значення для подальшого розвитку української спільноти. Відомі громадські діячі сміливо йдуть у політику, наполегливо обстоюючи певні моделі реформування державного управління, інших галузей життя країни.

Їхньому зростанню сприяють як сучасні чинники, так й історичний досвід, накопичений у цій сфері упродовж життя багатьох поколінь українців. Не є виключенням і період Української революції початку ХХ ст., коли нація отримала шанс самостійно будувати і вдосконалювати свою державу, захищала її від зовнішньої загрози. Одним із активних громадсько-політичних діячів того часу був І. І. Огієнко, який влітку – на початку осені 1919 р., відповідно до

державно-політичної ситуації в країні, докладав значних організаційних зусиль для посилення громадсько-політичної активності кам'янчан.

Піднята тема вже привертала увагу таких українських дослідників, як О. М. Завальнюк¹, В. С. Лозовий², О. Ф. Головка³ та ін., утім цілісно вона не з'ясована. Ця обставина пояснює потребу висвітлення зазначеного аспекту біографії І. І. Огієнка.

З червня до середини вересня 1919 р. І. Огієнко не займав керівних посад в органах виконавчої влади УНР, проте, повернувшись до Кам'янця-Подільського з Галичини, де він втратив посаду міністра освіти УНР, почав активно займатися різними політично-громадськими справами⁴, оскільки тогочасна ситуація в державі потребувала від свідомого громадянства активної підтримки, у першу чергу

- 1 Завальнюк О. І. І. Огієнко – організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету: хроніка діяльності (1919) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оюм, 2006. Т. 6. С. 80–121; Завальнюк О. Іван Огієнко – міністр народної освіти УНР // Іван Огієнко й утвердження гуманітарної освіти та науки в Україні: матеріали доп. і повідомлень на Всеукр. наук.-практ. конф. Житомир: Журфонд, 1997. С. 13–14; Завальнюк О. Іван Огієнко і керівники української держави у 1917–1921 рр.: співпраця на ниві національного відродження // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія: Філологічна. 2015. Вип. XII. С. 114–124; Завальнюк О. Іван Огієнко про своє життя, науково-педагогічну, державно-управлінську і громадську діяльність у Кам'янці-Подільському: інтерпретація історика // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2018. Вип. 11. С. 30–47; Завальнюк О. Політична діяльність Івана Огієнка на Поділлі // Велетень науки: матер. Всеукр. наук.-педагог. читань, присвяч. вивченню спадщини Івана Огієнка. Київ: Четверта хвиля, 1996. С. 32–34; Завальнюк О., Комарницький О., Лозовий В. Кам'янець-Подільський – тимчасовий державний і політичний центр УНР // Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: матер. Всеукр. наук. конф. Кам'янець-Подільський: Оюм, 2009. С. 50–65.
- 2 Лозовий В. Діяльність І. Огієнка в кам'янецький період Директорії УНР // Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка (1882–1972) в контексті українського національного відродження. Наукові доповіді другої Всеукр. наук.-теорет. конф. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 1997. С. 89–90; Лозовий В. Іван Огієнко і діяльність легальної опозиції соціалістичному уряду УНР у Кам'янецьку добу Директорії // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія: Історична та філологічна. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. VIII. С. 166–173.
- 3 Головка О. І. І. Огієнко та Український Червоний Хрест (1919 р.) // Тези доп. наук.-теорет. конф. «Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка в контексті українського національного відродження». Кам'янець-Подільський: Видав. відділ. фірми «Імідж», 1992. С. 36–37.
- 4 Лозовий В. Діяльність І. Огієнка... С. 89.

українському війську, яке вела активні наступальні бої за визволення окупованих Червоної армією територій.

Однією з найбільших світових організацій, яка в подібних ситуаціях надавала посильну допомогу різним народам, був Міжнародний Червоний Хрест. проте в тимчасовій столиці УНР не було її представництва. Та й створений у квітні 1918 р. Український Червоний Хрест (УЧХ) не виявляв активності. Саме тому 20 червня 1919 р. у Кам'янець-Подільському державному українському університеті відбулися установчі збори Подільського відділу УЧХ, які започаткували існування цієї структури⁵. Склад президії виглядав так: голова – І. І. Огієнко, скарбник – Ю. Й. Сіцінський, секретар – Ю. А. Гудзій, бухгалтер – Н. І. Величко, члени: лікарі К. Г. Солуха і О. Ф. Білоус, юрист В. К. Приходько, професор В. О. Біднов, педагоги С. Ф. Русова і О. О. Петлюра, архітектор В. Ю. Січинський. Пізніше до управи ввійшли представниці від жіночих організацій – Г. П. Приходько, Г. Турович та ін.⁶

Під керівництвом І. І. Огієнка управа виконувала чималий обсяг роботи. Насамперед, зростали ряди організації, яка наприкінці липня налічувала вже 255 членів, переважно представників різних груп інтелігенції та громадських діячів. До неї вступила більшість професорів, доцентів, асистентів і лаборантів К-ПДУУ. Найбільш активними членами організації були І. І. Огієнко, В. О. Біднов, М. О. Грінченко, Ю. Й. Сіцінський, С. Ф. Русова, Г. Турович. Ю. А. Гудзій, В. К. Приходько, Н. І. Величко, К. Г. Солуха та ін.⁷

Основну увагу управа приділила організації короткотермінових курсів для сестер-жалібниць військового часу, відкриттю притулків для дітей військовиків, які були на фронті чи загинули в боях за незалежність, і бідних громадян, дешевої їдальні для найбільш потерпілих від війни і економічної розрухи, спеціальної амбулаторії Українського Червоного Хреста, санітарно-харчових пунктів на залізниці і у фронтівій зоні, динамічних санітарних груп для обслуговування бійців на фронті⁸. Управа також організовувала неодноразові збо-

5 Завальнюк О. І. Огієнко – організатор, ректор і оборонець... С. 93.

6 Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канава // Рятуння України/ упоряд. М. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2005. С. 125.

7 Лозовий В. Діяльність І. Огієнка... С. 36–37.

8 Завальнюк О. Іван Огієнко про своє життя... С. 43.

ри коштів для поранених і хворих козаків Дієвої Армії УНР⁹. Так, 6–8 липня в Кам'янці-Подільському було проведено народне гуляння зі збором коштів у фонд УЧХ. Завдяки цьому заходу вдалося зібрати понад 104 тис. крб.¹⁰.

У зв'язку з поширенням епідемії інфекційних захворювань, зокрема на тиф, актуалізувалося питання про співпрацю з Міжнародним Червоним Хрестом, іншими організаціями для придбання за кордоном дефіцитних ліків та санітарного майна. За повідомленням часопису «Вістник Української Народньої Республіки», з цією метою було сформовано закордонну місію УЧХ на чолі з І. І. Огієнком для поїздки у Румунію, Італію, Швейцарію та інші держави¹¹. Утім, як з'ясувалося згодом, керівником місії став інший діяч, оскільки у І. І. Огієнка, як ректора університету, нагромадилося багато організаційних і кадрових питань напередодні нового навчального року. Та й червонохрестівської роботи вистачало. 25 липня управа Подільського відділу УЧХ звернулася до всіх міністерств, інституцій і канцелярій УНР з проханням надати відомості про сестер-жалібниць колишнього «Російського товариства Червоного Хреста», які знаходилися в штатах цих структур¹², щоб використати їх за призначенням.

Важливою складовою громадської діяльності І. Огієнка було просвітництво – читав для різних зацікавлених груп населення і на професійних курсах різного спрямування лекції, виголошував промови на різних патріотичних заходах за участю широкої громадськості. Так, з нагоди відзначення другої річниці першого універсалу Української Центральної Ради, в університетській церкві зранку 29 червня відправилась служба Божа, а о 18.00 год. відбулося відкрите засідання ради професорів, на якому серед інших з доповіддю на тему «Культурно-просвітне життя України за два останні роки» виступив керівник вишу¹³. Преса склала про це такий короткий звіт: «Ректор, проф. І. І. Огієнко в своєму докладі намалював дуже інтересну картину культурного руху на Україні за два останні роки; він

9 Лозовий В. Діяльність І. Огієнка... С. 89.

10 Головка О. Вказ. праця. С. 37.

11 Радіотелеграма до міжнародного комітету Червоного Хреста у Женеві // Вістник Української Народньої Республіки. 1919. 26 лип. С. 4.

12 Подільський відділ Українського Червоного Хреста // Трудовий шлях. 1919. 25 лип. Ч. 16. С. 2.

13 З Університетського життя // Трудовий шлях. 1919. 29 черв. Ч. 3. С. 4.

намалював розвиток нашої школи як вищої, так і нижчої, зріст видавничої діяльності, позашкільної освіти, культурно-освітніх установ. Цифрами він доводив розмір культурної праці і цим підкреслював велику здібність нашого народу, що й серед безладдя двох років зумів багато зробити для свого культурного розвитку»¹⁴. Промовець вселяв присутнім віру в те, що українці здатні добитися високих результатів національного відродження, оскільки мають чималий інтелектуальний потенціал і велику підтримку своєї держави.

Патріотична українська ідея, яка сприяла росту національної свідомості громадян, проходила й через інші публічні виступи І. І. Огієнка, зокрема, під час роботи в університеті науково-популярного і суспільно-політичного 10-денного лекторію для місцевих робітників і козаків українського війська. Він запропонував слухачам лекцію «Що таке українська мова», яку вони охоче сприйняли¹⁵.

Губерніальним комісаріатом були організовані агітаційно-інструкторські курси, на яких були представники різних повітів Поділля. Тут читали лекції з історії України, про українське письменство, національне питання, міжнародне становище УНР, українську культуру, кооперацію та її значення в будівництві сучасної держави, Українську революцію на Україні, діяльність українських політичних партій та інші. Одним із лекторів був професор І. І. Огієнко. Вхід був вільний, а відбувалися вони в аудиторії № 1 університетського будинку¹⁶.

28 серпня, на свято Пречистої Діви Марії, І. І. Огієнко взяв участь у науковому зібранні за участю громадськості міста, де був одним із доповідачів, доступно і кваліфіковано пояснив аудиторії широко вживані, але не до кінця зрозумілі багатьом терміни: «російський», «руський» «московський», «український», «малоросійський»¹⁷. 7 вересня в приміщенні університету він прочитав платну публічну лекцію «Відродження української церкви». Ще однією темою, яку вчений запропонував слухачам, стали «Політичні й етнографічні назви східного слов'янства»¹⁸.

14 З Університетського життя // Трудовий шлях. 1919. 1 лип. Ч. 3. С. 3.

15 Хроніка // Трудовий шлях. 1919. 12 лип. Ч. 9. С. 2.

16 Там само.

17 Академічне життя. Наукове зібрання // Україна. 1919. 26 серп. Ч. 14. С. 4.

18 Завальнюк О. І. І. Огієнко – організатор, ректор і оборонець... С. 102.

Ще у червні професор прийняв пропозицію стати радником Міністерства народної освіти УНР, IV-го, найвищого, класу, прислужитися справі формування якісної освітньої політики¹⁹. У цьому статусі він взяв участь, зокрема, у засіданні Ради міністра освіти, яке відбулося 2 липня і обговорило законопроект «Про шкільне управління», попередньо схвалений ще 24 лютого, коли відомство очолював І. І. Огієнко. Цей документ тоді не був затверджений через погіршення військово-стратегічної ситуації в УНР та критику в громадсько-педагогічних колах (одні називали його мало ліберальним, а інші – навіть реакційним). Після жвавих дискусій, у яких взяв участь І. І. Огієнко, дорадчий орган постановив: законопроект підтримати і рекомендувати міністру підписати його та внести на розгляд уряду, отримавши таким чином повноцінний юридичний акт для негайного впровадження нових управлінських структур у практику державно-громадського освітнього життя²⁰.

І. І. Огієнко займався не лише громадськими справами, а й активно намагався брати активну участь у політичних процесах, зокрема, відкрито не підтримував соціалістичного курсу уряду прем'єр-міністра Б. М. Мартоса. Значного резонансу у зв'язку з цим викликала офіційна заява опозиційно настроєної групи, названа «Меморандумом громадських діячів Поділля», подана Директорії та Раді Народних Міністрів УНР, а потім опублікована у пресі. 20 червня І. І. Огієнко разом з майже двома десятками подільських діячів (М. Куриленко, В. К. Приходько, В. О. Біднов та ін.), оцінюючи стан справ у країні, дійшли висновку, що він зовсім невтішний і є прямим наслідком «недоладної організації верховної влади та хибної внутрішньої та зовнішньої політики уряду»²¹. Тому вони настирливо пропонували керівництву країни²² тимчасово запровадити президентство і Конституцію УНР, сформувати новий уряд із здібних і освічених безпартійних осіб, спрямувавши його діяльність на розв'язання таких завдань: 1) визволити територію УНР від зовнішніх ворогів; 2) подолати анархію і забезпечити в державі лад та спо-

19 Огієнко І. Моє життя... С. 122;

20 Діяльність уряду. В міністерстві освіти. Переведення в життя закону про управління освітою в У. Н. Р. // Трудовий шлях. 1919. 17 лип. Ч. 12. С. 3

21 Лозовий В. Іван Огієнко і діяльність легальної опозиції... С. 168.

22 Завальнюк О. Іван Огієнко і керівники української держави... С. 118.

кій, скликати народне представництво з метою прийняття Основного Закону; 3) провести за державні кошти земельну реформу шляхом розподілу великої і середньої власності серед безземельного і малоземельного селянства; 4) відновити діяльність суду; 5) скасувати закон про трудові ради, надати земству права бути опонентом місцевих органів влади; 6) відновити вільну торгівлю і промисловість, широко заявивши про це у суспільстві, боротися зі спекуляцією шляхом фінансування земства і кооперативів; 7) організувати регулярну, боєздатну національну армію через запровадження загальної військової повинності, забезпечення у військових частинах твердої дисципліни та недопущення їх до участі в політичній боротьбі²³; 8) упорядкувати фінансову та інші сфери.

В разі неприйняття висловлених пропозицій, ця група (хто її очолював – невідомо) попереджала владу про загрозу недалекого в часі, але дуже сумного сценарію: «В разі відкинення вищевказаних головних основ державно-політичної роботи, ми передбачаємо остаточний крах Української державності, позаяк дотеперішня політика уряду не може дати країні ні ладу, ні демократичних реформ, ні державного існування». Поява «Меморандуму», на думку деяких істориків, дала новий поштовх консолідації правих сил і посилила критику ними політичних засад та реальної роботи соціалістичного кабінету. Зрештою, це і призвело до його часткової реорганізації.

Виконати бодай частину положень меморандуму було надзвичайно складно в умовах ведення війни. Хоча й уряд та члени Директорії не могли ігнорувати запити активної частини суспільства. Вже 30 червня Голова Ради Народних Міністрів УНР Б. М. Мартос улаштував вечерю членів уряду з представниками опозиції, серед яких був й І. І. Огієнко. Тут було обговорено усі пункти «Меморандуму», зроблено спробу порозумітися щодо частини з них. Після цієї зустрічі опозиціонери заявили, що вони вибирають суто легальні форми боротьби за реалізацію своєї програми²⁴.

15 липня у Кам'янці-Подільському було утворено Український національно-демократичний союз (УНДС), який об'єднав активних представників політикуму демократичного спрямування (соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники, хлібороби-демократи, на-

23 Завальнюк О. Політична діяльність Івана Огієнка... С. 32–33.

24 Лозовий В. Іван Огієнко і діяльність легальної опозиції... С. 169.

родні республіканці, селянські соціалісти), без правлячих соціал-демократичної і соціалістично-революційної партій. Основна мета УНДС полягала у тому, щоб «об'єднати всі живі українські сили» через утворення міцної самостійної демократичної держави, вироблення і запровадження нового виборчого закону, що призведе до появи законної влади, відповідальної перед парламентом. І. І. Огієнко увійшов до складу Президії цієї структури²⁵. Як пізніше згадував сам діяч, він виступив з промовою на «товариській бесіді», що відбулася 19 липня за участю членів «Національно-Державного Союзу» (очевидно, у назву вкралася помилка. – О. М.), окремих осіб та представників галицького уряду, закликаючи наддніпрянських і наддністрянських політиків до тісної співпраці заради української державності²⁶.

І. І. Огієнко в складі Президії УНДС добивався розвитку демократизації державного та громадського життя УНР. У серпні в наслідок тиску «правих» сил соціалістичний уряд проголосив декларацію про перехід до парламентської форми правління на основі загального виборчого права, обіцяли реорганізацію Кабінету Міністрів²⁷. Зокрема, 28 серпня відбувся пленум УНДС, у якому взяв участь І. І. Огієнко. Тут було заслухано інформацію про переговори у справі входження до складу уряду «поміркованих політичних груп». Опозиції було запропоновано посади міністрів закордонних справ, освіти та. Тоді ж Б. М. Мартос подав у відставку, а новий уряд почав формувати І. П. Мазепа²⁸.

1 вересня І. І. Огієнку було запропоновано очолити Міністерство культів (згодом його перейменували на Міністерство ісповідань), а через два тижні, в «порозумінні з організованим громадянством українським», Івана Івановича призначили керівником цього відомства²⁹. З того часу він офіційно відновив свій колишній статус державного діяча, а громадсько-політичній роботі приділяв набагато менше уваги, наполегливо працюючи в уряді і активізуючи держав-

25 Лозовий В. Діяльність І. Огієнка С. 89; Його ж Іван Огієнко і діяльність легальної опозиції С. 169.

26 Огієнко І. Моє життя... С. 124.

27 Лозовий В. Діяльність І. Огієнка С. 89.

28 Лозовий В. Іван Огієнко і діяльність легальної опозиції С. 171; Огієнко І. Моє життя... С. 54.

29 Огієнко І. Моє життя... С. 127.

но-церковну політику на Поділлі, за вироблення якої відповідало Міністерство ісповідань.

Отже, у червні–вересні 1919 р. І. І. Огієнко займався активною громадсько-політичною діяльністю, спрямованою передусім на консолідацію демократичних політичних сил, зміну державного устрою країни, розширення її соціальної і політичної бази, проведення низки ефективних соціальних і політичних реформ для зміцнення української державності та її військового захисту. Очолюючи Подільський відділ УЧХ, організовував усіляку допомогу нужденному населенню, пораненим і хворим козакам, намагався налагодити співпрацю з міжнародними організаціями для посилення боротьби з епідемією тифу, сприяв у підготовці для цього сестринських кадрів. Як талановитий лектор, посилював просвітницьку роботу, вносив свій вклад у національно-патріотичне виховання населення.

Юрій Митрофаненко,

*кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри теорії
і методики середньої освіти КЗ
«Кіровоградський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти
імені Василя Сухомлинського»*

СПРАВА ОТАМАНА ВОЛИНЦЯ

На основі нових архівних джерел розглянуто маловідомий епізод з історії отаманщини доби Української революції.

Ключові слова: *отаманщина, отаман, регіональні республіки, «множинна суверенність», Директорія.*

У матеріалах ЦДАВОВУ вдалося віднайти справу, яка до цього не вивчалася дослідниками, у тому числі постаті отамана Ананія Гавриловича Волинця. Вона знаходиться у фондах Міністерства юстиції УНР доби Директорії (фонд 2208) під назвою «Справа по обвинуваченню отамана Волинця у ворожих діях проти петлюрівського військового командування»¹. Це відразу викликало інтерес, оскільки про неї не згадували історики Роман Коваль та Костянтин Завальнюк, автори публікацій та монографії присвячених А. Волинцю². Не доводилося зустрічати прізвище отамана й у згадках про судові процеси над іншими повстанськими ватажками Й. Біденко, І. Семесенко, О. Палієнко, П. Болбочаном, про що відомо з інших джерел³.

У пропонованій статті чиниться спроба аналізу цієї неоднозначної справи, присвяченої періоду становлення влади Директорії на території України, актуальність якої вбачається як у пізнавальному, так й історіографічному сенсі. Враховуючи інтерес до проблеми отаманщини в історії Української революції, на що вка-

- 1 Центральний державний історичний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ). Ф. 2208. Оп. 6. Спр. 129. Арк. 1–129.
- 2 Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. Київ: Правда Ярославичів, 1999. 616 с.; Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. Київ: Діокор, 2001. 287 с.; Коваль Р., Завальнюк К. Трагедія отамана Волинця. Київ: Діокор, 2002. 216 с.
- 3 Солдатенко В. Петлюра – отаманщина – погроми (історичні факти й оцінки на тлі новітніх публікацій // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ ст. Київ: ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 123; Чеботарів М. Визвольні змагання очима контррозвідника Київ: Темпора, 2003. С. 31.

зують такі дослідники як В. Солдатенко та С. Литвин⁴, а також необхідністю залучення до наукового обігу нових джерел, автором пропонується аналіз матеріалів даної справи. Вони висвітлюють маловідомий епізод з історії становлення влади Директорії УНР у січні 1919 р., торкаються проблеми використання отаманських формувань для боротьби з анархічними селянськими республіками, а також висвітлюють їх неоднозначне трактування представниками офіційних органів влади УНР.

Увагу до центральної постаті справи: особистості отамана А. Волинця, першим привернув увагу колишній полковник армії УНР Михайло Середа в нарисах, присвячених подіям Української революції і, зокрема, феномену отаманщини⁵. Серед сучасних науковців місце отамана в новітній історії України досліджували Р. Коваль, К. Завальнюк⁶ та Я. Тинченко⁷.

Я. Тинченко у книзі «Офіцерський корпус армії УНР», яка є першим системним дослідженням біографій українських командирів часів Визвольної війни 1917–1921 рр., подає біографічні відомості про отамана⁸. За свідченнями самого Ананія Гавриловича Волинця, які знаходяться в матеріалах справи, народився він у селі Карбівка Гайсинського повіту Подільської губернії. Освіту здобував у Гайсинському реальному училищі, а фах агронома у Верхньодніпровському сільськогосподарському училищі, де навіть був співредактором нелегального українського журналу «Наше життя». По закінченню навчання за деякими даними працював учителем, став членом партії українських есерів. У 1917 р. був призначений Центральною Радою повітовим комісаром та начальником міліції Гайсинського повіту. Вже тоді сформував загони українського Вільного козацтва, які були

4 Солдатенко В. Петлора – отаманщина – погроми... С. 82–83.

5 Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. Київ: Темпора, 2004. С. 23–25.

6 Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. Київ: Правда Ярославичів, 1999. 616 с.; Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. Київ: Дікор, 2001. 287 с.; Коваль Р., Завальнюк К. Трагедія отамана Волинця. Київ: Дікор, 2002. 216 с.

7 Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921): наук. вид. Київ: Темпора, 2007. С. 83; Україна. 1919 рік.: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали: документ.-наук. вид. / [Передм. Я. Тинченко]. Київ: Темпора, 2004. С. 15.

8 Тинченко Я. Офіцерський корпус... С. 83.

першою формою отаманщини суспільно-політичного феномену Української революції. Навесні 1918 р. як представник Центральної Ради інспектував органи місцевої влади в Київській та Подільській губерніях. У жовтні 1918 р. організував у Гайсині курінь Національної гвардії, який підтримав протигетьманське повстання. За даними Р. Ковалю на початку грудня 1918 р. Він командував трьохтисячним загonom, з кінним відділом у 200 вершників⁹.

М. Середа, нещадний у критиці отаманщини та її провідників, дає схвальну оцінку А. Волинцю як командиру повстанського загону: «Отаман Волинець був запеклим ворогом озброєної юрби і палким прихильником свідомої національної армії. Почуття національних зобов'язань він поглиблював і поширював у своїх частинах зі всім розмахом досвідченого педагога»¹⁰.

Загальновідомим українським отаманом А. Волинець став під час подій січня 1919 р. Цей період становлення влади Директорії був складним. Лідери УНР не мали спільної політичної платформи і через це не могли визначитися з формою організації місцевої влади. Саме тому нерідко виникали конфлікти між комендантами і комісарами Директорії та отаманами, наділеними повноваженнями С. Петлюрою, а також представниками місцевих рад, які самостійно створювалися селянами. Накази, які видавалися різними членами Директорії, часто суперечили один одному і не розмежовували компетенції цивільної та військової влади, що не додавало їй авторитету.

Населення, якому було важко розібратися в нюансах політичної боротьби в Україні, для захисту своїх інтересів організовувало селянські республіки. У залежності від політичних симпатій вони утворювалися під національними, більшовицькими чи анархістськими гаслами. А іноді, на думку історика Матвія Стахіва, «подібні республіки утворювалися в ім'я бездержавності або просто для «парубоцької слави» чи навіть для грабунку. До них прилучалися більшовицькі агітатори, але вони не мали виразних більшовицьких кличів. Республіки було організовано під гаслом: «наша волость сама по собі», отже не потребує визнавати над собою ніякої державної вла-

9 Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю... С. 84.

10 Середа М. Отаманщина. Отаман Волинець // Літопис Червоної Калини. 1930. Ч. 7–8. С. 24.

ди»¹¹. У західній соціології для позначення подібних утворень було вжито дефініцію «множинна суверенність»¹².

Один з таких феноменів революційної доби в Україні і виник у Летичівському повіті Подільської губернії, чим створив значні проблеми для поширення влади УНР у цьому регіоні. «Республіка» являла собою об'єднання сіл повіту, в якому провідну роль відігравало село Голосківці. Небезпека існування в запіллі подібних недержавних утворень полягала в тому, що вони руйнували владу Директорії та тил армії УНР, перешкоджали руху потягів для допомоги ЗУНР, обеззброювали українських козаків. Подібні «республіки» завдали чимало шкоди УНР, згадаємо хоча б сумнозвісну «Пашківську волость».

У Летичівському повіті пробільшовицькі налаштовані селянські об'єднання були достатньо добре організовані та озброєні. Пізніше А. Волинець у матеріалах справи згадував про «картину широкої і потужної жидо-більшовицької організації». Кожне село «республіки» мало «верховного головнокомандуючого», сотні рушниць і навіть кулемети. Селяни в повіті виявляли належну солідарність і підтримували один одного. Населеним пунктам, які відмовлялися чинити опір УНР, загрожувала розправа. Центрами антиукраїнських виступів являлися села, де переважало російське населення. Активністю в боротьбі з офіційною владою УНР вирізнялася молодь, яка мала пробільшовицькі настрої. Саме вона «тримала в руках прихильників Директорії»¹³.

У січні 1919 р. загін А. Волинця діяв у районі Гайсина. За наказом командира 2-го Подільського корпусу отамана Ф. О. Колодія підрозділи Волинця вирушили на територію Летичівського повіту для ліквідації більшовицьких повстань проти Директорії, центром яких була саме «Летичівська республіка», оскільки перші спроби придушити ці виступи виявилися невдалими. З'явившись на території повіту з широкими повноваженнями від коменданта, отаман Волинець видав листівку, в якій зазначив, «що прибув для допомоги місцевій владі в боротьбі з більшовицько-жидівськими бандами, котрі руйнують порядок і спокій в повіті» і закликав працювати на «користь і щастя України»¹⁴.

11 Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Торонто, 1968. У 7 т. Т. 1. С. 168.

12 Гіденс Е. Соціологія. Київ: Основи, 1999. С. 586.

13 ЦДАВОВУ, Ф. 2208. Оп. 6. Спр. 129. Арк. 27, 32.

14 Коваль Р., Завальнюк К. Вказ. праця. С. 24.

Необхідно зазначити, що до Волинця в повіті діяв загін сотника Романенка, який спробував мирно переконати селян у протиправності їх дій та припинити антидержавні виступи. Намагаючись знайти спільну мову з мешканцями села Голосківці, сотник вдався навіть до укладання з ними письмової «мирної угоди» оригінального змісту: «Сим підтверджує делегація 1-го Гайсинського полку ім. С. Петлюри, що заключили мирний договір з комітетом с. Голосківка, який заручає, що не буде зі сторони згаданого полку, ні одного вистрілу по селах, хатах та, що не будемо роззброювати їх. Дальше заручаємо, що в разі нападу якоїсь чужої банди, чи команди, ми всі станемо до допомоги. Зі своєї сторони наша команда долучить всякого старання, щоби не лучилась (не відбулась – Ю. М.) ніяка крадіжка чи грабіж, яку мали б зробити жовніри названого полку»¹⁵.

Проте голосківці, незважаючи на те, що домовленість гарантувала їм цілковиту безпеку, невдовзі збройно виступили проти куреня Волинця. Виступ ініціювала молодь під впливом більшовицької агітації¹⁶. Протягом кількох днів запеклих боїв отаман Волинець ліквідував анархічні республіки та роззброїв більшовицькі села Летичівського повіту, які, за словами отамана Колодія, «вже два роки були осередками великоросійських більшовиків на всьому Поділлі»¹⁷.

Отже, використання Директорією отаманських загонів для зміцнення влади УНР у провінції було цілком вдалим та ефективним методом реалізації потенціалу української отаманщини. В умовах, коли регулярні частини армії УНР боролися на фронтах, а сил міліції було недостатньо для боротьби з добре озброєними прихильниками більшовизму, подібна співпраця військової та цивільної влади зміцнювала вплив Директорії на периферії.

Проте реакція центральних органів влади УНР на дії Волинця була неоднозначною. Невдовзі до представників Директорії в Летичівському повіті надійшов наказ військового міністра припинити діяльність загону отамана Волинця¹⁸. Згодом до повіту прибула слідча комісія на чолі з полковником Миколою Наркевичем для роз-

15 ЦДАВОВУ. Ф. 2208. Оп. 6. Спр. 129. Арк. 40.

16 Там само. Арк. 2–2а.

17 Там само. Арк. 5.

18 Там само. Арк. 3.

слідкування діяльності загону. У наказі про здійснення попереднього слідства «по справі діяльності загону Волинця для подавлення повстанського руху в селі Голосківка» відзначалося, що «частини 2-го корпусу користувалися способами по своїй суворості не викликаними обставинами і не відповідальними факту, що містить в собі ознаки злочинного перевищення влади»¹⁹.

Причиною проведення слідства стали листи голосківського священика Кошуцького до міністра віросповідань Івана Огієнка та міністра військових справ Олександра Осецького, де факт сепаратистських виступів мешканців с. Голосківці проти української влади та їх провина перед УНР визнавалися. Однак священик просив «помилування» в уряді УНР невідомого населення, яке було «кепською поінформовано» про стан справ у державі, і тому піддалося впливу більшовицьких агітаторів від Жмеринського «совдепу»²⁰.

Лист є спробою пояснити причину виступів, однак у ньому відчувається і своєрідна селянська хитрість, намагання відвести провину від себе. Якщо в першому листі священик просив не застосувати репресії до селян, які час від часу виступали проти УНР, то в другому вимагав суворо покарати отамана за жорстокість у ставленні до селянства. Переконаючи міністрів, Кошуцький використав убивчий аргумент, намагаючись довести, що «діяльність загону Волинця з надзвичайно рішучими діями і часто не викликаними обставинами, знижували авторитет Уряду»²¹.

Таким чином, завдяки втручанням в справу двох міністрів «справа Волинця» набула розголосу. Варто звернути увагу на голову комісії цієї справи М. Наркевича. Крім того, він очолював військовий суд при канцелярії Військового міністерства УНР. Пізніше саме М. Наркевич був головою суду при розгляді справ заарештованих повстанських отаманів: Й. Біденка, О. Палієнка, І. Семосенка, М. Святненка, Яценка. При чому М. Наркевич поводить себе відверто лояльно до них і зміг добитися пом'якшеного вироку. Можливо, на цей факт розраховував П. Болбочан, який просив допустити до участі в розгляді своєї справи в ролі адвоката полковника Наркевича²².

19 Там само. Арк. 5.

20 Там само. Арк. 2–2а.

21 Там само. Арк. 97.

22 Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Вказ. праця. С. 123.

Порушення справи свідчило про намагання уряду обмежити свавілля військових, нехай і нерегулярних частин, навіть при виконанні важливих наказів. Влада намагалася захистити цивільне населення та впорядкувати стан справ у власному запитті.

Під час слідства було опитано Ф. Колодія, командира 2-го Подільського корпусу, який скеровував діяльність загону отамана. Сам А. Волинець написав особисте пояснення з приводу інциденту. Комісія розглянула й свідчення мешканців села Голосківці та вище згаданого священика Кошуцького. Отаман Колодій, який віддав наказ Волинцю ліквідувати «більшовицькі республіки», дав позитивну оцінку діяльності його загону та особисто отаману, хоча й зазначив, що радив тому «при ліквідації «совдепії» не застосовувати ніяких заходів, які б могли нагадувати гетьманські каральні експедиції»: «Наказ мій про рішучість виконання боротьби з більшовиками торкався тільки більшовиків, але ніяких наказів за контрибуції і навіть реквізиції я не давав, і до мене у ці дні ніхто з донесеннями та скаргами не звертався»²³.

Виправдовуючи Волинця, він зазначив, що приборкати виступи пробільшовицьки налаштованих, добре озброєних та організованих селян можна було лише «рішучими військовими мірами»²⁴.

А. Волинець написав детальний звіт про події в с. Голосківці, відзначив запеклий характер боїв з селянами, коли він навіть був змушений застосовувати гармати та кулемети. Не заперечуючи факт реквізицій, пояснював їх умовами крайньої необхідності. Повідомив слідство про кошти, які селяни, побоюючись гніву та розправи з боку козаків, проти яких вони воювали, надали отаману²⁵. Отаман Волинець називає карбованці, які отримав від селян «пожертвуванням», хоча насправді це була своєрідна форма селянського викупу. Справа містить розписку («квиток»), який засвідчує цей епізод. Наводимо нижче текст цього документу: «Одержано від уповноважених селян с. Голосківці, пожертвовані селянами на чоботи козакам окремого Курія двадцять тисяч (20, 000) крб., за що приносимо щирю подяку. Отаман Волинець»²⁶.

23 ЦДАВОВУ. Ф. 2208. Оп. 6. Спр. 129. Арк. 8–8а.

24 Там само. Арк. 39.

25 ЦДАВОВУ. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 78–79.

26 ЦДАВОВУ. Ф. 2208. Оп. 6. Спр. 129. Арк. 69.

Отаман доводив, що хотів лише налякати цією мірою селян, які збройно боролися і вбивали його козаків, і повернути гроші. Проте під тиском бійців: «Ми босі й голі воюємо, нас убивають і їм ніякої кари за це нема!», залишив у скарбниці полку 20.000 крб²⁷.

Волинець припускав протиправність своїх дій, але намагався пояснити їх: «Я розумію, що з боку це може показатися формальною контрибуцією, але крайня нужда примусила мене використати цей спосіб, бо многократні ходатайства про видачу коштів не мали успіху. На жалування козакам я не отримав ні шага, хоча фактично ми працювали з 20 листопада. На кошти отримані з сіл я замовив 160 пар чобіт і обув босих козаків, хоча й не всіх»²⁸.

Зазначимо, що на той час будь-які контрибуції та реквізиції були суворо заборонені Директорією, про що Колодій інформував Волинця²⁹.

Свідчення селян по цій справі містили дані про протиправні дії козаків Волинця та матеріальні збитки, які вони при цьому понесли³⁰.

М. Наркевич висновки своєї комісії побудував саме на свідченнях мешканців с. Голосківці і місцевого священика, який закликав владу наказати виключно винних, у той час як Волинець карав всіх підряд без суду та слідства, що й викликало обурення мешканців с. Голосківці.

Комісія визнала винним Волинця в накладанні контрибуції, проведенні реквізицій, застосуванні жорстоких мір щодо «мирного села», неповерненні грошової контрибуції. Військовий суддя вимагав притягти А. Волинця до відповідальності за «злочинне перевищення влади»³¹.

Погоджуючись з висновками полковника, які базувались на забороні Головного Отамана здійснювати реквізиції та контрибуції, викликає подив характеристика с. Голосківці як «мирного села». Нагадаємо, що саме цей населений пункт був центром збройної боротьби проти легітимної влади Директорії УНР, прояви якої вона закли-

27 Там само. Арк. 80.

28 Там само. Арк. 80 зв.

29 Петлюра С. Статті. Листи. Документи... С. 221, 229.

30 ЦДАВОВУ. Ф. 2208. Оп. 6. Спр. 129. Арк. 90–96.

31 Там само. Арк. 98–98 зв.

кала придушувати. Незважаючи на факт антидержавної боротьби, військова судова влада брала під захист селян як громадян УНР.

Однак виконання свого рішення М. Наркевич не дочекався. Командування Дієвої Армії УНР інакше оцінило рішучість отамана і стало на його захист. Від начальника штабу фронту військовий суддя отримав телеграму-резольцію такого змісту: «Отаман Волинець ніяк не може бути зараз командирований, бо на нього і його полк покладена великої важності бойова задача, від якої залежить вся справа фронту, а замість нього виконати її ніхто не зможе»³².

За успішну ліквідацію масштабного більшовицького заколоту, саме так було розцінено ліквідацію більшовицької «Летичівської республіки», А. Волинцю було присвоєно звання підполковника. У цьому випадку військова доцільність виявилася вищою за норми закону. Здавалося, що в справі Волинця було поставлено крапку. Вже 25 січня 1919 р. він став командиром 61-го пішого дієвого полку ім. С. Петлюри Дієвої армії УНР, сформованого на основі Гайсинського куреня Національної гвардії. Його полк і надалі продовжував відзначатися високою національною свідомістю та дисципліною³³.

«Справа Волинця» виявила існування громадянського конфлікту Української революції, в якому важко було визначити винного та правого. Умови військового часу накладали відбиток на судочинство, а неспроможність Директорії налагодити постачання військ, легалізувало реквізиції та контрибуції. Саме цим пояснюється різниця в оцінках мір, які застосував А. Волинець при ліквідації «Летичівської більшовицької республіки». Представники військового командування вважали їх виправданими, а члени військового суду неприпустимими навіть по відношенню до цивільного населення, яке збройно боролось проти Директорії.

Події розгрому «Летичівської республіки» знову виринули у 1941 р., коли А. Волинця, колишнього отамана армії УНР, притягла до відповідальності радянська влада. Одним з пунктів його обвинувачення була боротьба проти більшовиків Летичівського повіту: «подавлення селянських повстань, організованих більшовиками проти Петлюри»³⁴. Якщо під час судового слідства, організованого владою

32 Там само. Арк. 99.

33 ЦДАВОВУ. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 198 зв.

34 Коваль Р. Повернення отаманів... С. 191–192.

УНР, отамана було виправдано, то за вироком суду СРСР у 1941 р. А. Волинця було розстріляно.

Отже, «процес Волинця» доби УНР виявила недосконалість українського законодавства та суперечливість наказів, які видавала Директорія. З одного боку, українська влада вимагала жорстоко придушувати будь-які антиурядові виступи, а з іншого – забороняла заходи, без яких ліквідація таких виступів унеможлилювалася. По друге, розслідування дій загону Волинця свідчило про спроби влади УНР законним чином вирішувати суперечки між військовими і цивільним населенням, що мало додати владі авторитету та зміцнити довіру до неї на периферії. По третє, аналіз справи доводить, що в січні 1919 р. військові отамани були виведені з-під впливу судової влади та були недосяжними для неї завдяки підтримці військових Головним Отаманом. В той період С. Петлюра припускав, що отаманщина ще не набула потужного деструктивного характеру і її провідники користувалися його протекцією. По четверте, використання принципу військової доцільності замість законності при розгляді подібних конфліктів надавало свободу дій менш дисциплінованим і законослухняним отаманам, ніж Волинець, наприклад, Й. Біденку. Подібні підходи до розв'язання справ лише сприяли поширенню негативних проявів отаманщини серед регулярних і нерегулярних частин УНР, які не зважали на цивільні органи влади і нерідко руйнували власний тил не гірше за «більшовицьких агентів».

Віктор Прокопчук,

доктор історичних наук, професор

ПОЛКОВНИК П. Ф. БОЛБОЧАН: ТРАГІЧНІ СТОРІНКИ ЖИТТЯ (ДО 100-РІЧЧЯ СТРАТИ НА СТ. БАЛИН)

У статті розповідається про діяльність в роки визвольних змагань на терені Проскурівщини, Кам'яниччини командувача Запорізького корпусу Дієвої армії УНР отамана Болбочана П. Ф. й останні трагічні сторінки його життя в червні 1919 року.

Ключові слова: Дієва армія УНР, Головний отаман, Державний інспектор, Наказний отаман, Надзвичайний військовий суд, Товариство запорожців імені полковника П. Болбочана.

Про військову діяльність полковника армії УНР Петра Болбочана написано чимало. Найперші спогади, потрактування дали учасники національно-визвольних змагань В. Винниченко, Б. Мартос, І. Мазепа, М. Середа, С. Шемет, Я. Штендера, В. Верига, Б. Монкевич¹. Оцінки різні: ті, хто служив з П. Ф. Болбочаном, бачать у ньому зразок відданості українській справі, мудрого військовика, хороброго й винахідливого. Представники державного керівництва, зокрема В. Винниченко, Б. Мартос, навішали йому ярлики анархіста, реакціонера, у такий спосіб віддячуючи за пряму й відкриту критику на їх адресу. Більш помірковану оцінку діяльності полковника дано в «Енциклопедії українознавства»: «*Болбочан Петро (1883–1919), полк. Армії УНР, здібний організатор і визначний стратег... 9.6.1919 у Проскурові зробив спробу самовільно стати на чолі Запор. корпусу і за вироком Воєнно-Польового суду був розстріляний біля ст. Балин на Поділлі*»². У роки незалежності з'явилося два глибоких дослідження – монографія В. Сідака, Т. Осташко, Т. Вронської «Полковник

1 Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції, mareць 1917 р. – грудень 1919 р.). Київ, 1990. Ч. III; Мартос Б. Болбочан й Оскілко: Спогади. Мюнхен, 1958; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. Київ, 2003; Середа М. Отаман Болбочан // Літопис Червоної Калини. 1930. Березень; Шемет С. Полковник Петро Болбочан (замітки до історії Запорозького Корпусу 1917–1919 рр.) // Хліборобська Україна (Відень). Кн. 4. 1922/23; Штендера Я. Засуджений до розстрілу. Львів, 1995; Верига В. Визвольні змагання в Україні, 1914–1923 рр.: У 2-х т. Т. 1. Львів, 1998; Монкевич Б. Похід Болбочана на Крим. Нью-Йорк, 1956.

2 Енциклопедія українознавства: Перевид, в Україні. Львів, 1993. Т. 1. С. 152.

Петро Болбочан: трагедія українського державника»³ та монографія П. Брицького, Є. Юрійчук «Жертва української революції: трагічна доля полковника П. Болбочана»⁴. Базуючись на архівних документах, автори глибоко проаналізували життєвий шлях і військову діяльність полковника Болбочана П. Ф., довели відсутність підстав для розстрілу й піддали таким чином науковій і моральній реабілітації його чесне ім'я.

Автор ставить мету висвітити останні сторінки життя полковника Болбочана П. Ф. – українотворчу діяльність у 1917–1919 рр., зв'язок з нашим краєм, події трагічного для нього червня 1919 року.

Петро Федорович Болбочан – виходець з сусіднього з Кам'янцем-Подільським Хотинського району, народився 5 жовтня 1883 року в с. Гіджеу (нині – с. Ярівка) у сім'ї священика. Послужний список капітана 38-го піхотного Тобольського генерала графа Милорадовича полку в колонці 6-й «Где воспитывался» фіксує два навчальних заклади: Кишинівську духовну семінарію, де навчався 2 роки, і Чугуївське піхотне юнкерське училище, в якому навчався протягом 1905–1909 рр. Ще в училищі демонстрував українські симпатії, зорганізувавши гурток для поширення рідного слова. Начальник училища полковник Фок заборонив діяльність гуртка, обмежившись стосовно здібного юнкера лиш усною доганою.

У лавах 38-го Тобольського пішого полку, заснованого ще 1703 року, пройшов фронтовими дорогами Першої світової, дослужившись до чину підполковника царської армії й отримавши п'ять бойових нагород, у тому числі – ордени Св. Анни і Св. Станіслава 2 і 3 ступенів кожен. Він командував кулеметним і розвідувальним підрозділами полку, завідував школою прапорщиків, був полковим ад'ютантом-керівником полкової канцелярії, командував запасним полком⁵.

Революційні події 1917 року застали його в нашому краї. Підполковник П. Болбочан відав обозом 5-го корпусу російської армії. Захоплений підйомом національної свідомості, як українець, взявся

3 Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника: наук. видання. Київ: Темпора, 2004. 416 с.: іл.

4 Брицький П. П., Юрійчук Є. П. Жертва української революції: трагічна доля полковника П. Болбочана. Чернівці: Знання, 2006.

5 Центральний державний військово-історичний архів Російської Федерації. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 160429. Арк. 1–14 зв.

за непопулярну серед російського корпусного командування справу українізації, намагаючись з офіцерів і солдатів – українців створити окрему національну військову частину. Після тривалих зносин з Генеральним секретарем військових справ Центральної Ради 22 листопада 1917 року був призначений командиром сформованого ним 1-го Українського республіканського пішого полку з 5 тис. бійців. На початку грудня вживав заходів до українізації всього 5-го корпусу, що дислокувався в Проскурові, заходів, які, на жаль, зазнали невдачі. З одного боку справу зруйнувала вимога комісара Центральної Ради П. Макаренка приймати до українського війська лише тих старшин, що добре володіли українською мовою, з іншого удару завдав Корпусний солдатський комітет, який видав наказ розпустити Український полк. Болбочан П. Ф. вдався до арешту Комітету і його ближчого оточення, але полк все ж був роззброєний, а казарми підірвані. Вцілілі сили на чолі з командиром і його заступником сотником І. Коржем направились до Києва⁶. Так визначився шлях Болбочана П. Ф. у революцію.

На базі групи, яку привів він до Києва напередодні наступу М. Муравйова, був сформований Республіканський курінь – близько 500 бійців і старшин у складі Сердюцької дивізії. Підрозділ брав активну участь у боях з наступаючим противником. Невдовзі Республіканський курінь був реорганізований у 2-ий Запорізький піший курінь і приєднаний до Окремого Запорізького загону генерала К. Прісовського. У ніч з 8 на 9 лютого 1918 року під час відступу українських військ у с. Гнатівка недалеко Києва відбулася нарада командного складу з метою об'єднання військових частин для спільних дій. Однак С. Петлюра зі своїм гайдамацьким підрозділом відмовився ввійти до складу Окремого Запорізького загону, на що П. Болбочан зауважив С. Петлюрі, що він *«зі своїх персональних дрібних мотивів став на перешкоді тому об'єднанню, яке могло врятувати останки української збройної сили від знищення»*⁷. Звідси бере початок недружелюбне ставлення С. Петлюри до П. Болбочана, яке згодом усугубилося й привело до розправи над прямолінійним полковником.

У Житомирі, де тимчасово осіла Центральна Рада та її уряд, П. Ф. Болбочан очолив губернську військову комендатуру, взявся

6 Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Вказ. праця. С. 10–11.

7 Брицький П. П., Юрійчук С. П. Вказ. праця. С. 14.

за наведення порядку. Після визволення Києва окремий Запорізький загін був реорганізований у Запорізьку дивізію під командуванням генерала З. Натієва. У її складі воював Запорізький піший полк П. Болбочана. Під час визволення Полтавщини, Харківщини підполковник Болбочан П. Ф. проявив високі командирські якості, наявність бойового досвіду. За його голову більшовицьке командування обіцяло 50 тис. крб., вчинило два замаху, а російські добровольці заочно винесли йому смертний вирок. 6 квітня 1918 року запорожці взяли Харків, а 9 квітня дивізія була розгорнута в корпус, 1-у Запорізьку дивізію якого очолив П. Болбочан. За таємним усним наказом військового міністра О. Жуковського спеціально виділена зі складу корпусу група військ під командуванням П. Болбочана за період 10–27 квітня 1918 року, випереджуючи 15-у німецьку дивізію генерала фон Коша, з боєм взяла Крим, 24 квітня вступила у Сімферополь. Однак після німецького ультиматуму за наказом з Києва вимушена була повернутися в район Мелітополя⁸.

Під час Гетьманату Запорізький корпус підтримав дії П. Скоропадського, спрямовані на утвердження незалежної Української держави. У своїх «Спогадах» гетьман тричі згадує П. Ф. Болбочана. Свого часу група самостійників запросила його на нараду, де йшлося про виступ проти Порша, який доручалося здійснити «*некоему капитану Болбочану*». Генерал-лейтенант П. П. Скоропадський тоді порахував П. Ф. Болбочана «*совершенно неподходящим*»⁹. З приходом до керівництва Українською державою, коли німці не могли справитися з більшовицьким наступом на півночі України, П. П. Скоропадський направив на Чернігівщину полк з бригади генерала Борковського. У мемуарах згодом підкреслив, що «*этот полк дрался очень недурно под командой Болбочана*»¹⁰. В результаті 5 листопада 1918 року підполковник Болбочан П. Ф. отримав чин полковника армії Української держави. Про його становище й роль у той час свідчить факт неодноразових аудієнцій, які мав П. Болбочан у Гетьмана. Під час останньої зустрічі намагався навести П. Скоропадського до співпраці з українськими партіями, пропонував очолити повстання проти окупантів, що назріло. Але коли Гетьман не прийняв пора-

8 Там само. С. 26–29.

9 Скоропадський П. П. Спогади. Київ; Філадельфія, 1995. С. 102.

10 Там само. С. 296.

ду, П. Болбочан відверто заявив, що «в разі повстання не буде його підтримувати». Пізніше у «Спогадах» Гетьман зафіксує, що в ході повстання «криме Києва приходилось отражать наступление полка украинцев, сформированого австрийцами, и Болбочана, шедшего с Харькова»¹¹. Хід цей був фатальним для гетьманців, а роль підрозділів П. Ф. Болбочана в долі повстання – чи не вирішальною.

За Директорії полковник П. Болбочан, а згодом і отаман, що в Армії УНР прирівнювалося до генеральського звання, став командувачем Лівобережного фронту. Відносини з керівництвом Директорії, зокрема – В. Винниченком, склалися у Болбочана П. Ф. не кращим чином. Він критикував їх за хитання в бік більшовицької Росії, дезорганізацію місцевої влади, анархію у війську, відсутність підтримки живою силою і озброєнням. І коли Болбочан П. Ф. під тиском російських і німецьких сил відступив спочатку із Харкова, потім – із Полтави, його противники, знаючи характер цих відносин, скористалися моментом. 22 січня 1919 р. о 5-ій ранку наблизений до С. Петлюри сотник О. Волох – командир Богданівського полку заарештував отамана Болбочана П. Ф. і його штаб. У телеграмі Головному отаману С. Петлюрі О. Волох повідомив: «Сучасне становище примусило мене заарештувати отамана Болбочана з його штабом і вступити в тимчасове керування Запорізьким корпусом. Арешт був зроблений у зв'язку з невдачами під Полтавою, а також недовір'ям запорізьких військ до нього за орієнтацію на Дон...»¹² Ця виходка сотника була сприйнята С. Петлюрою спокійно. А коли через п'ять місяців Болбочан П. Ф. з наказу Державного інспектора М. Гавришка вирішив взяти на себе командування своїм же Запорізьким корпусом, то це коштувало йому життя. Але розглянемо хід подій послідовно і повернемося до січневих подій.

Болбочан П. Ф. відкинув пропозицію відбити у О. Волоха штаб, намагаючись не допустити кровопролиття, і зажадав негайно доставити його до Києва, щоб розібратися в ситуації. 24 січня 1919 року П. Болбочан вже був у Києві, перебував під домашнім арештом у готелі «Континенталь» у кімнаті № 22. Поруч знаходились апартаменти С. Петлюри, членів уряду, але ніхто «не знайшов часу» прийняти опального отамана. Тим часом у його київській квартирі був прове-

11 Там само. С. 318.

12 Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Вказ. праця. С. 59.

дений обшук, вилучено майна, гроші, коштовності на 90 тис. крб. 26 січня П. Болбочан надсилає Головному отаману С. Петлюрі першого відкритого листа, який характеризує його прямоту, запальність, глибоке вболівання за долю Армії, за долю України: *«За що я заарештований? Може за те, що по першому закликку Директорії енергійно піднявся до повстання і своїми діями рішив судьбу повстання на всій Україні? Може, за мої гучні перемоги? Може за те, що я передбачав, що за повстанням буде анархія і вимагав організованості, а не демагогії і не боявся це Вам в вічі казати... Я потребував кинути балачки, проводити міцну владу і діло робити. Я знаю, Києву це було не по нутру..., бо, бачите, всіх діячів може скомпрометувати в очах народу і вони, бідні, можуть свої посади втратити... Скажіть, будь-ласка, що Ви зробили доброго за весь час? Скажіть, чи було хоть одно Ваше розпорядження з самого початку повстання, а не популяризація Вашого імені, що не руйнувало би армію, з чим я боровся весь час?... Ви всі винуваті, бо Ви не можете розбиратися в самих простих життєвих питаннях, а лізете в Міністри, лізете в керівники Великої Держави, лізете в законодавці...»*¹³ Підстав до арешту, а тим більше суду цього разу не виявилось, окрім однієї – розумних, чесних і відвертих ніколи не любили. Тому й «проковтнув» С. Петлюра виходку О. Волоха, як і цього листа П. Болбочана.

Спочатку його направили в Станіславів. Під час кількомісячного перебування під домашнім арештом П. Болбочану поступила пропозиція галичан влитися в їх армію, з чим не погодився Головний отаман. Галичани дали йому повноваження і засоби для формування в районі Мікулин-Скала військових загонів. Але наступ поляків завадив здійсненню і цих повноважень.

Зі Ставкою П. Болбочан переїхав до Тернополя, зустрівся з С. Петлюрою і отримав пропозицію відбути до Італії для формування з військовополонених українських підрозділів. Перед від'їздом до Італії вирішив попрощатися із запорожцями, які кликали його до себе. 6 червня 1919 р., у день визволення Проскурова військами Запорізького корпусу, через Волочиськ прибув до міста. А далі справи розгорталися блискавично, некеровано і фатально для отамана Болбочана П. Ф. Наведемо хроніку подій:

13 Там само. С. 195.

7 червня

У Проскурові, в ресторані, відбулася зустріч з комдивом Осмоловським, державним інспектором Гавришком, командирами полків Зельницьким, Дяченком та ін.

Цього дня зібрання полковників Запорізької групи військ Дієвої армії УНР звернулося до державного інспектора М. Гавришка із заявою: «... Рішуче вимагаємо аби на нашу групу був негайно призначений от. Болбочан – людина чисто військова, це наше вимагання ми будемо підтримувати усіма маючимися в наших руках засобами»¹⁴.

Державний інспектор Запорізької групи полковник М. Гавришко листом за номером 45 звернувся до командуючого цією групою військ отамана В. Сальського: «Аби спасти єдину надію України запоріжців від розвалу на підставі §1 закона від 13 травня с/р про Державну Інспектуру я цим пропоную Вам негайно здати свої обов'язки отаману Болбочану, а щоб уникнути неізбїжного кровопролиття, наказую Вам не перечити наказам командуючого військами групи Отамана Болбочана, позаяк Ви мною усуваєтесь з займаної Вами посади»¹⁵.

Листом Ч. 46 Державний інспектор М. Гавришко наказав П. Болбочану «... негайно вступити в командування військами Запорожської групи»¹⁶.

Листом Ч. 47 М. Гавришко доповів Головному отаману Армії УНР про віддані ним накази: «Доношу, що сьогодні до мене, як представника державного уряду, звернулися полковники полків дорученої моїй інспектурі Запорожської групи з заявою, копію якої додаю... Аби охоронити армію від розпаду, призначив отамана Болбочана Командуючим Запорожською групою, до якого козаки та старшини відносяться з великою любов'ю і кожний гаразд життя за його пожити... Війська впевнені, що у Вас залишиться таке ж відношення до них як і раніш і ви їм ствердите це призначення»¹⁷.

8 червня

О 7-ій ранку В. Сальському було вручено наказ державного інспектора М. Гавришка.

14 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 2279. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 17

15 Там само. Ф. 3810. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 69–69 зв.

16 Там само. Ф. 2279. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 16.

17 Архів С. Цапа (СГД). Спр. 3. Арк. 160.

О 9-ій до штабу в готелі «Венеція» на Олександрівській вулиці (нині – Проскурівська) прибув отаман Болбочан, а з ним начдив 7-ої дивізії Осмоловський, кінний полк, інші підрозділи, оркестр. У цей час 6 і 8 дивізії вели бій між Проскуровим і ст. Богданівкою. Відбулися переговори про передачу командування. В. Сальський не згоджувався, зателефонував у Чорний Острів, де знаходилася Ставка, і отримав усний наказ Головного отамана С. Петлюри почекати приїзду Головного державного інспектора Кедровського.

Біля 15-ої після переговорів з Кедровським Болбочан покинув штаб.

Увечері Кедровський мав зустріч з полковниками, які підписали звернення про призначення П. Болбочана, і отримав запевнення, що вони «... будуть виконувати накази вищого командування»¹⁸.

9 червня

Отаману В. Сальському, командувачу Запорізької групи військ, надійшла телеграма Головного отамана С. Петлюри. У ній зазначалося: *«Сьогодні вранці Державний інспектор Запорізької групи Гавришко самовільно і незаконно усунув з посади Командуючого Запорізькою групою Отамана Сальського, призначивши на його місце Балбачана... Пан Гавришко мною усувається з посади Інспектора з відповідальністю перед судом за зроблений ним злочин, Отаман Сальський ... залишається і надалі Командуючим ... Рахуючи вчинок Балбачана, як самовільний захват власти, я призначаю слідство над ним, наказуючи йому негайно прибути до Ставки»*¹⁹.

Цього ж дня Головний отаман підписав наказ Ч. 70256, яким оголосив П. Болбочана і М. Гавришка поза законом, і наказав начальнику контр-розвідувального відділу штабу Дієвої армії УНР полковнику М. Чеботаріву заарештувати їх²⁰.

10 червня

У рапорті Головному отаману С. Петлюрі начальник розвідувального відділу штабу Дієвої армії УНР полковник М. Чеботарів доповів, що «... при активній допомозі другої сотні Дорошенківського полку Запорізької дивізії арештован між 11-ою і 12-ою годиною

18 ЦДАВО України. Ф. 2279. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 24–29.

19 Український козак. 1919. Ч. 4. 11 черв.

20 ЦДАВО України. Ф. 2279. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 15.

сего місяця Отаман Болбочан, який під охороною направляється в Чорний Острів в розпорядження Штабу армії Дієвої»²¹.

Наказний отаман О. Осецький наказом Ч. 207 для розгляду справи отамана П. Болбочана призначив надзвичайний суд у складі голови – осаула Кліма, коменданта штабу Дієвої армії, секретаря – хорунжого Лінкевича, членів – сотника Вербицького, сотника Бартоша, ройового півсотні Гусака, слідчого Подільського, прокурора Певного, оборонця – рядового козака Дідуха²².

Об 11 год. 15 хв. у Чорному Острові розпочався суд над П. Болбочаном, який з перервою на 2 год. тривав до 20 год. 20 хв. Вирок гласив: «Отамана Болбочана Петра за его злочинну акцію, завдяки якій сталась дезорганізація військ УНР ведучих наступ, позбавити усіх прав стану і покарати смертю через розстріл...»²³

Маючи можливість протягом 6 годин після оголошення вироку просити помилування, П. Ф. Болбочан звернувся листом до Наказного отамана О. Осецького. Він просив помилування, вважав, що «не такий я винувний, аби нести таку сувору кару», або «о зменшенні суворой карі», заявляв про готовність служити навіть простим козаком. Просив прийняти і вислухати. На тексті листа О. Осецький поставив резолюцію: «Негайно. Штаб армії Дієвої. Представити на догляд п. Головному Отаману прохання отамана Болбочана. 11.VII.1919 р. Отаман Осецький»²⁴.

11 червня

Наказний отаман О. Осецький надіслав листа Міністру юстиції А. Лівіцькому й повідомив, що при розгляді справи отамана Болбочана виявилось, що в подіях замішані цивільні, і просив призначити нове слідство (що зупиняло виконання вироку – В. П.), допитати П. Болбочана. Міністр дав розпорядження заступнику голови державної слідчої комісії В. В. Лихопою негайно допитати Болбочана²⁵.

12 червня

У війська пішов наказ Ч. 210, в якому Наказний отаман О. В. Осецький повідомив суть справи і своє рішення «затвердити

21 Там само. Арк. 20.

22 Там само. Арк. 22.

23 Там само. Арк. 13–13 зв.

24 Там само. Арк. 14–14 зв.

25 Там само. Ф. 3810. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 28.

засуд надзвичайного військового суду, присудивши Отамана Болбочана до смертної кари через розстріл» й попередження «що всяка спроба самочинного захоплення військової влади і руйнування фронту буде безпощадно каратися»²⁶.

Член Державної слідчої комісії Лихничий у Чорному Острові допитав знову П. Ф. Болбочана. Зламаний Петро Федорович показав, що ще в Станіславові в гуртку, який фактично очолював Шемет, велася мова про виступ проти уряду, перебрання влади, у чому він, П. Болбочан, мав зі своїм Запорізьким корпусом зіграти вирішальну роль. При цьому додавав: «Але я всім зазначив, що проти Головного Отамана я не виступлю, і так і зробив»²⁷.

15 червня

Запорожці знову звернулися листом на захист П. Болбочана: «Ми, запорожці, по старому історичному звичаю обібрали нашим командуючим старого запорожця отамана Болбочана, якого від нас в м. Кременчuzі вирвано було ... Отамана Болбочана ніхто не має права одірвати від нас, бо він є наш старий працівник, людина освічена і заплямованість його честі не доказана. Хай буде над ним самий строгий контроль, але працю продовжувати він мусить і повинен»²⁸.

17 червня

Зважаючи, що рядовий козак ролі адвоката на суді не виконував, а лише числився, П. Болбочан звернувся до О. Осецького «допустити до розгляду моєї справи, яко оборонця, полковника Наркевича»²⁹.

26 червня

Наказний отаман звернувся листом до начальника канцелярії Головного отамана: «Прохаю повідомити, чи не буде яких-небудь розпоряджень від п. Головного Отамана по справі Петра Болбочана, маючи на увазі два прохання Болбочана на ім'я п. Головного Отамана... По одержанні відповіді, що таких розпоряджень не буде, ділу буде дано дальший хід». Того ж дня канцелярія письмово повідомила: «... Відповіді Головний Отаман давати не буде». На цьому ж документі О. Осецький поставив резолюцію: «Наказую

26 Архів С. Цапа (СГД). Спр. 3.

27 ЦДАВО України. Ф. 3810. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 16–21.

28 Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Вказ. праця. С. 147.

29 ЦДАВО України. Ф. 2279. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 6.

негайно виконати вирок суду по ділу Петра Болбочана від 10 червня 1919 р.»³⁰

30 червня

Листом на адресу голови суду при Штабі Дієвої армії комендант Ставки осаул Клим доповів: «Вирок згаданого (отамана П. Болбочана – В. П.) виконано 28 червня 1919 року в 22 годині на станції Балін»³¹.

Скупі рядки документів не можуть передати того, що пережив і переніс улюбленець фронтовиків, особливо – запорожців, отаман Болбочан П. Ф. У 20-х числах червня 1919 року Ставка перебувала неподалік Кам'янця-Подільського у вагонах, на колесах. За штабними вагонами тягли й арештантський, набитий отаманами, полковниками, власне – старшинами Дієвої Армії. За спогадами багатьох сучасників планувалася не одна спроба визволити Петра Федоровича. Полковник П. Дяченко підготував ударну групу старшин, яка мала вчинити напад на станцію Балін. Але без згоди ув'язненого ніхто не наважувався на цей крок. На всі пропозиції, як згадував С. Цап, він відповідав: «Не бажая і не дозволю, щоб через мене розвалився фронт, пролилася даремно кров і прийшов кінець Україні»³². Болбочана П. Ф. жорстоко катували. «У часі перебування Болбочана в Баліні, крім усіх інших тортур, його два рази водили на розстріл..., викопували яму й екзекуційна чота стріляла в нього сліпими патронами (набоями без куль)». «В арешті його страшенно мучили, – зазначає невідомий автор статті, спираючись на свідчення близьких та рідних отамана, – сусіди, як і його жінка, яка шукала за ним, чули його крики з того вагону, в якому він був замкнений..., його вже божевільного тайно вбито під вагоном...»³³

Невинна людина, патріот, який зробив для України так багато в самий відповідальний переломний період, не міг нормальним розумом сприйняти жорстокість і безглуздя, яке чинилося за мовчазної згоди С. Петлюри. Він був і фізично, і психічно зламаний. «Стан, в якому вже перебував полковник Болбочан, – писав сотник С. Цап, – примусив припинити вже справу його визволення з «в'язниці на ко-

30 Там само. Арк. 10.

31 Там само. Арк. 8.

32 Архів С. Цапа (СГД). Спр. 1. Арк. 181.

33 Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Вказ. праця. С. 136.

лесах», бо ж це не принесло б жодної користі... - полковник Болбочан вже був мертвий духовно і фізично, скалічений на душі й тілі»³⁴.

В останні дні свого життя секретар державної слідчої комісії, що займалася справою П. Болбочана, Я. Кривицький, розкаюючись і в такий спосіб знімаючи гріх з душі, у лікарні надиктував своєму лікарю сповідь про останні дні, фізичні й психічні муки П. Болбочана, про його смерть від руки начальника контррозвідки полковника М. Чоботаріва. Він твердив, що півчота стрільців з охорони двічі відмовилася стріляти і *«тоді розлючений начальник охорони Чоботарьов (соціал-демократ-марксист) добув нагана і двічі вистрелив полковнику Болбочанові в голову, по тому вхопив агонізуючого за комір і поволік, копаючи ногами, до ями...»*³⁵

Розстріл П. Ф. Болбочана викликав широкий резонанс і негативну реакцію в українських колах. 6 липня 1919 року група старшин, підстаршин і козаків різних частин Запорізької групи передала В. Сальському заяву з вимогою «негайної ревізії процесу над страченим Болбочаном» й передання до суду Міністрів і «всіх осіб, що спричинилися до мордування й ганебного замучення Болбочана». Посол УНР в Австрії В. Липинський засудив цей вчинок, заявив, що уряд УНР «став виразно на шлях партійного терору», і на знак протесту подав у відставку.

1920 року в Україні було засновано Товариство запорожців імені полковника П. Болбочана, діяльність якого особливо розгорнулася у вигнанні. Першим головою Товариства став полковник І. Дубовий, командир 1-ої Запорізької стрілецької бригади, заступником – підполковник С. Зощенко, командир 1-ої Запорізької гарматної бригади. Центральна управа базувалася в Парижі, філії – у Франції, Німеччині, Чехословаччині, Маньчжурії, Америці, Канаді. У Польщі, де дислокувався уряд УНР в екзилі, діяльність Товариства була заборонена.

29 червня 1921 року після таємної панахиди «по убієнному воєнові Петрові» сам С. Петлюра прибув у табір інтернованих у Вадовицях. Була проведена серія допитів, колишнього Державного інспектора Запорізької групи полковника М. Гавришка побито і разом з іншими організаторами панахиди відправлено до карного табору в Домб'є...».

34 Архів С. Цапа (СГД). Спр. 1. Арк. 181.

35 Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Вказ. праця. С. 152.

На процесі в справі С. Шварцбарта, який вбив С. Петлюру, М. Гавришко був запрошений адвокатом убивці, як свідок. Гавришко, як і багато інших колишніх старшин Дієвої армії УНР, «були заганні до більшовиків» самим Головним отаманом та його оточенням³⁶.

13 квітня 1934 року в Празі на спеціальному засіданні Товариства були розглянуті наявні документи у справі П. Болбочана, заслухані повідомлення свідків і таким чином здійснена спроба офіційно омити чесне ім'я полковника П. Болбочана...

Проїшли роки. З Українською незалежністю відкрилися архіви, доступ до закордонних джерел, до нащадків повертається правда про українських героїв. У серпні 2005 року за підтримки фонду імені Євгена Чикаленка на ст. Балин у Дунаєвецькому районі на Хмельниччині неподалік обеліска загиблих односельчан з'явилася гранітна плита з надписом: *«Біля цього місця 28 червня 1919 року трагічно загинув визначний український воєначальник полковник Петро Болбочан»*. А далі – рядки з його першого відкритого листа С. Петлюрі: *«Ми перед батьківщиною свій обов'язок виконали чесно. Як хто нас буде в чім-небудь обвинувачувати, хай зробить це той, хто більше нас зробив для батьківщини...»*

П. Болбочан, 10 січня 1919 р.»³⁷

16 травня 2009 року, у зв'язку з 90-річчям розстрілу на ст. Балин (з 2017 року відноситься до Смотрицької селищної об'єднаної територіальної громади Дунаєвецького району) полковника Дієвої армії УНР Петра Федоровича Болбочана біля меморіальної плити на його честь відбувся мітинг-реквієм.

Мітинг вступним словом відкрив заступник голови Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України В. С. Прокопчук, повідав жителям села, учням початкової школи і гостям про події 90-річної давності. Хвилюючими були виступи учнів, які продемонстрували знання української історії доби національно-визвольних змагань, суть трагедії полковника – патріота, заступника голови Дунаєвецької райдержадміністрації Г. І. Отруб-

³⁶ Там само. С. 196.

³⁷ Інформацію про встановлення меморіальної плити полковнику Петру Болбочану й мітинг з цієї нагоди помістили газети «Голос України» та «Дунаєвецький вісник» за 18 серпня 2005 року.

чак та начальник відділу освіти районної державної адміністрації Ф. П. Поліщук.

З великим інтересом сприйняли учасники мітингу слово доктора історичних наук, професора кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Петра Павловича Брицького, який разом з донькою Євгенією Петрівною Юрійчук, тоді кандидатом історичних наук, а нині доктором політичних наук, у числі перших дослідили трагічну історію П. Ф. Болбочана, уродженця Хотинщини, видав монографію «Жертва української революції: трагічна доля полковника П. Ф. Болбочана» (2005), піддав його науковій та моральній реабілітації. Він повідав чимало цікавих фактів з життя і військово-політичної діяльності П. Ф. Болбочана, подарував школярам Балинської та Станційнобалинської шкіл вказану книгу.

До меморіальної плити, як данина пам'яті сучасників, лягли квіти.

Ігор Ратушняк,

*старший викладач кафедри філософії та суспільних наук
Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова*

ВСТАНОВЛЕННЯ ВЛАДИ ДИРЕКТОРІЇ УНР У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ (ЛИСТОПАД 1918 р.)

У статті розглянуто встановлення влади Директорії УНР у Кам'янці-Подільському в листопаді 1918 р. Показано кризові явища в системі гетьманського місцевого управління, діяльність українських політиків Кам'янця-Подільського щодо організації проти-гетьманського повстання і утвердження влади Директорії УНР в адміністративному центрі Подільської губернії.

Ключові слова: Директорія УНР, Г. Стенура, В. Приходько, Подільський Український національний союз, Кам'янець-Подільський, Поділля.

Дослідження питання утвердження влади Директорії УНР у губерніальних центрах, зокрема, Кам'янець-Подільському, є важливим завданням вітчизняної науки. Це підтверджує недостатній рівень наукової розробки теми, адже в центрі уваги дослідників протигетьманського повстання, насамперед, перебували питання боротьби за Київ (О. Бойко¹, П. Кліщинський², П. Гай-Нижник³ та ін.), а подільські сторінки теми боротьби за відновлення УНР охопили, переважно, терени всієї губернії (В. Галатир⁴, О. Кравчук⁵, В. Лозовий⁶,

- 1 Бойко О. Д. Протигетьманське повстання 1918 р.: шлях Директорії до влади // Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: матер. Всеукр. наук. конф. Кам'янець-Подільський, 2009. С. 149–161.
- 2 Кліщинський П. В. Антигетьманський переворот: підготовка, хід, наслідки // Поділля у добу Української революції 1917–1921 рр.: матер. круглих столів. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 81–88.
- 3 Гай-Нижник П. Листопад-грудень 1918 р.: повстання Директорії чи успішна спроба державного перевороту? // Київська старовина. 2008. № 3. С. 117–120.
- 4 Галатир В. Правобережна Україна в період гетьманату П. Скоропадського. Заходи місцевих органів державної влади щодо стабілізації суспільної ситуації // Історія України. 2013. лютий. № 4 (788). С. 4–9.
- 5 Кравчук О. М. Встановлення влади Директорії УНР на Поділлі (листопад-грудень 1918 р.) // Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: матер. Всеукр. наук. конф. Кам'янець-Подільський, 2009. С. 205–220.
- 6 Лозовий В. С. Г. Стенура – політичний та громадський діяч Поділля в добу революції //

С. Олійник⁷, І. Ратушняк⁸, В. Стецюк⁹ та ін.). Натомість, повнота дослідження вимагає розкриття особливостей процесу утвердження влади Директорії УНР в адміністративному центрі Подільської губернії в Кам'янці-Подільському, чому й присвячено дану статтю.

Восени 1918 р. ситуація в прикордонному, віддаленому від столиці Української Держави місті Кам'янці-Подільському була доволі складна. Система гетьманського місцевого управління, незважаючи на певні успіхи в його налагодженні, залишалася недостатньо ефективною, невирішеними залишалися численні внутрішньополітичні проблеми. Зокрема, напруженими були відносини старост з органами самоврядування, нерозв'язаним залишалося аграрне питання, ускладнене «карними експедиціями» (інструмент відновлення приватної власності і водночас репресій проти селян). Проросійськи налаштовані службовці часто репресували українських інтелігентів. Розрив інтересів влади і суспільства неминуче повинен був проявитися після падіння зовнішньополітичних опор гетьманату – Німецької та Австро-Угорської імперій.

Серйозний конфлікт виник серед вищого керівництва губернії з проголошенням у ній військового стану (9 листопада 1918 р.). Командир II-го Подільського корпусу П. Єрошевич прагнув повністю поставити діяльність голів державних адміністрацій під свій контроль, що викликало протести губернського старости С. Кисельова і навіть вилилося в його прохання про відставку, яка прийнята не була. З іншого боку ще одним кадровим конфліктом була ситуація з вінницьким повітовим старостою П. Гусаковим. Його нетактовність і репресивні дії викликали конфлікти з органами самоврядування і П. Єрошевичем.

Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т. 6 (8). – Кам'янець-Подільський, 2001. С. 552–558; Його ж. Кам'янець-Подільський в період гетьманату (травень – листопад 1918 р.) // Матеріали X-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. С. 357–360.

- 7 Олійник С. В. Боротьба з гетьманським режимом на Поділлі в 1918 році // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Т. 2. Кам'янець-Подільський, 2007. С. 22–31.
- 8 Ратушняк І. І. Повалення гетьманату П. Скоропадського в Кам'янці-Подільському // Матеріали XIV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2014. С. 255–263.
- 9 Стецюк В. Б. Гарнізон Кам'янця-Подільського в добу гетьманату // Поділля у добу Української революції 1917–1921 рр.: матер. круглих столів. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 69–77.

П. Гусаков був родичем міністра внутрішніх справ В. Рейнбота і зумів втриматися на посаді¹⁰, незважаючи на те, що його відставку підтримав С. Кисельов¹¹. Особисті конфлікти вищих керівників губернії поглиблювали дієздатність місцевої влади, що виявилася неготовою до початку повстання, незважаючи на те, що 14 листопада 1918 р. з Києва С. Кисельова попереджали про його можливість¹². Про опозиційні настрої українських політичних сил представники влади знали. Так, С. Кисельов 16 листопада 1918 р. повідомляв в Міністерство внутрішніх справ: *«Існування в губернії нелегальних національних українських організацій агентура не відмічає, а вказує на групування окремих особистостей навколо товариства «Просвіта»...»*¹³.

На Поділлі Директорія комплексно підійшла до організації повстання. Колишні урядовці УНР в губернії і представники Директорії отримали від неї наказ про збройний виступ і взяття влади до своїх рук. Так, Я. Гальчевський був відповідальний за здійснення повстання проти гетьмана у Вінницькому, Кам'янецькому, Літинському, Летичівському повітах¹⁴. Зокрема, у Вінницю був відправлений представник Директорії УНР, студент Київського політехнічного університету С. Синявський. Він загітував «серед офіцерських караульних рот і місцевого гайдамацького полку ряд людей з командних верхів, які співчували уряду УНР» і в ніч з 18 на 19 листопада 1918 р. розпочав роззброєння гетьманських структур¹⁵. Після цього, 19 листопада 1918 р. на бік Директорії УНР перейшов командир II-го корпусу П. Єрошевич, що ізолювало центр губернії – Кам'янець-Подільський – від Києва, адже телеграфний зв'язок зі столицею здійснювався через Вінницю¹⁶.

10 Калитко С. Л., Кравчук О. М. Діяльність Пилипа Гусакова на посаді Вінницького повітового старости у 1918 р. // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Вип. 21. Серія: Історія: зб. наук. пр. Вінниця, 2013. С. 132.

11 Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877–1937) у документах епохи / Авт.-упоряд.: О. М. Кравчук, І. І. Ратушняк, К. В. Завальнюк. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 209–210.

12 Лозовий В. С. Кам'янець-Подільський в період гетьманату ... С. 360.

13 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 329 зв.

14 Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.). Київ: Вид. центр «Просвіта», 2008. С. 356.

15 Держархів Вінницької області. Ф. Р–6023. Оп. 4. Спр. 19049. Арк. 20–21.

16 Слово Подолі. 1918. № 152. 20 нояб.

У Кам'янці-Подільському повстання було результатом самоорганізації українського громадянства. Ще 23 жовтня 1918 р. політичну ситуацію з членами Подільської філії Українського Національного Союзу та місцевими діячами УПСР обговорив М. Шаповал – один з ініціаторів протигетьманського повстання. У спогадах він писав про цей політичний наслідок свого відвідування свята відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету таким чином: « На другий день були наради в місцевій філії Українського Національного Союзу, а також довше довіроче засідання губернського комітету УПС-Революціонерів і Селянської Спілки, на якому я докладно реферував стан речей, можливі «ближчі перспективи». Ясно одно, що «треба до чогось готуватись»¹⁷. Взагалі усунення гетьмана українські політичні сили планували здійснити на II Українському національному конгресі в Києві, запланованому на 17 листопада 1918 р.¹⁸. Не виключено, що саме з наближенням цієї дати діячі Українського Національного Союзу відправляли в регіони своїх представників для привернення на свій бік українських військових. Втім, гетьман заборонив проведення конгресу. Після цього була утворена Директорія, яка почала боротьбу з гетьманом. Голова Подільського земства В. Приходько згадував, що 16 листопада одержав з Проскурова від земського співробітника В. Січинського, делегованого на II Український національний конгрес, телеграму, з якої зрозумів, що почалося повстання проти гетьмана Скоропадського. У Кам'янці «...центром ситуації стала губерніяльна народня управа. Сюди прибігали люди і приносили різні відомості – чутки: що робиться в Білій Церкві, що в губернаторському будинку, що серед німецьких вояків...»¹⁹. Рада Подільського Українського національного союзу і земства виступили за підготовку повстання і утворили комітет з трьох осіб, якому були надані диктаторські повноваження. УНС і земство опиралися на організовані Комітетом національної оборони (одна з інституцій Подільського УНС) селянські дружини і

17 Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). Упорядкував Инж. С. Зеркаль. Нью-Йорк, 1958. С. 27.

18 Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ; Філадельфія: АТ «Книга», 1995. С. 303, 305.

19 Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / упоряд. і авт. передм. Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. С. 143.

патріотично налаштовані українські військові частини²⁰. Пришвидшили дії губернської управи відомості про організацію одним з українських військових у Кам'янці-Подільському Миколаївом повстанської сотні з метою «робити в Кам'янці «переворот». У цей час, як згадував В. Приходько, «... До земства якомсь спонтанно почали збиратись співробітники управи, головно ж подільські політичні діячі з різних повітів, що опинилися в Кам'янці після гетьманських арештів і тюрми. Народ переважно усе молодий і бадьорий. Ми знали, що у Кам'янці стоїть в розпорядженні старости Кисельова гетьманська сотня, ... є ... артилерійська частина, з гарматами... Але загальний настрій зібраних був піднесений і оптимістичний. Ми знали і почували, що за нами народ, уся селянська Подільська губернія...»²¹.

На вимогу осередку УНС (очолював викладач технічної школи в Кам'янці-Подільському В. Злотчанський) і Подільської губернської управи на чолі з В. Приходьком на бік Директорії УНР перейшов командир місцевого гарнізону полковник М. В'яземцев. Крім того, повстання підтримав 7-ий піший подільський полк, дислокований у Кам'янці-Подільському²².

Після рішення про повалення гетьманської влади українські діячі намітили на посаду губернського комісара Г. К. Степуру, українського соціаліста-революціонера, що обіймав цю посаду за Центральної Ради.

В. Приходьку було доручено провести телефонну розмову з С. Кисельовим. Під час розмови Приходько зрозумів, що губернський староста знає про початок повстання, але вдає протилежне. Губернська адміністрація дійсно знала про початок повстання. Наприклад, 18 листопада 1918 р. з Вінниці від одного з дільничних начальників Державної варти, С. Кисельов отримав телеграму про те, що «на південно-західних залізницях, йдуть розпорядження комісарів з Козятина і Білої Церкви уряду Петлюри. Повна неясність моменту, хто в цей день уряд. Між Вінницею і Калинівкою, за розпо-

20 Копержинський К. Як стався переворот в Кам'янці на Поділля // Село. 1918. № 2. 23 листопа. С. 2.

21 Приходько В. Вказ. праця. С. 353.

22 Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії) Київ, 2009. С. 238.

рядженням командира 2-го корпусу, підірвані шляхи. Охорона тане в руках зібраного офіцера. Прошу вказівок»²³.

Про наступні події В. Приходько згадував так: «Повернувшись до «революційного конвенту», я заявив: розуміється, прекрасно знає про повстання, але вдає, що нічого сінько йому не відомо. Безперечно, хвилюється – і очікує – що буде. Знаючи Кисельова, не думаю, щоби хотів збройно оборонити свою владу. Він для цього – зарозумний!

Тим часом, редактор «Села» (одним з членів його редакційної колегії був В. Приходько – авт.) виготовив відозву до населення, що уже вранці мала появитися на мурах міста.

... І я запропонував зробити переворот по телефону. Гострим і категоричним тоном з'ясувати в двох словах ситуацію і зажадати передати владу. Мирно, без спротиву, без крові. За те гарантувати Кисельову повну недоторканність.

Заперечень не було. Тоді усі перейшли до телефону. Настала тиша. Усі напружено чекали. Степура «набрався духу» й твердо та рішуче заявив: З наказу Українського Національного Союзу пропоную Вам, Пане Кисельов, передати владу в губернії Українському Національному Союзові на Поділлі, а персонально мені, адвокату Григорію Степурі, що призначений губерніяльним комісаром Поділля. Пропоную Вам, Пане Кисельов, виконати моє зарядження негайно, без спротиву і без пролиття крові. Вам особисто гарантується недоторканність і волю рухів.

Хвилина напруженої мовчанки – і телефонічна капітуляція. Кисельов не сперечався і зразу заявив згоду. Можливо, був вдоволений. Попросив тільки, щоби, крім нього, було забезпечено недоторканність також губерніяльному інспекторові поліції Потатуєву.

Послідувала наша згода.

Так, телефонічно, без краплі крові, було скинуто на Поділлі гетьманську владу...». В інших повітах гетьманат було повалено з боями проти гетьманських урядовців.

«... Оповідали лише, – згадував Приходько, що губерніяльний староста Кисельов, без будь-яких затримок, – передав владу – папери та документи, а на ранок, зібравши на автомобіль свої речі, разом з полковником – великоросом Потатуєвим, виїхав на

Проскурів, до свого маєтку. Згідно з умовою, ніхто їм перешкод не робив»²⁴.

Враховуючи перехід місцевого гарнізону, а у Вінниці і командира II-го Подільського корпусу П. Єрошевича на бік Директорії УНР, будучи позбавленим телеграфного зв'язку з Києвом, що здійснювався через Вінницю, губернський староста передав у Кам'янці-Подільському службові справи Г. Степури. *«Перехід влади стався без крові та насильства о двадцятій годині ночі прийняв владу од Губерніального Старости Кисельова ...»* – повідомив Г. Степура П. Єрошевича²⁵.

Загалом, Кам'янець-Подільський став другим губернським центром України, після Харкова (гетьманат тут було повалено у ніч на 17 листопада 1918 р.²⁶, де було встановлено владу Директорії УНР. На Поділлі Кам'янець став другим адміністративним центром (після Вінниці), де було повалено Гетьманат. Особливістю цього процесу був його мирний характер. У більшості повітів Поділля відбувалися сутички прихильників нової влади з гетьманцями.

Дослідники вказують різні дати встановлення влади Директорії УНР у м. Кам'янці-Подільському. Перший наказ про своє призначення губернським комісаром Поділля Г. Степура підписав 19 листопада 1918 р.²⁷. Підписаний 19 листопада аналогічний наказ, Вінницька міська управа прийняла 20 листопада²⁸. Ще один, той же самий текст першого наказу Г. Степури, але вже датований 20 листопада 1918 р., опублікувала газета «Голос Подільської церкви»²⁹.

Враховуючи, що ще 19 листопада 1918 р. С. Кисельов звертався як губернський староста до П. Ренненкампа про призначення його уповноваженим по цивільній частині у Вінницькому повіті³⁰, вважаємо, можливою датою повалення гетьманату в Кам'янці-Подільському 19 листопада. Звісно, це припущення потребує подальшого уточнення.

Зважаючи на майже одночасне повалення гетьманату у Вінниці (в ніч з 18 по 19 листопада) та Кам'янці-Подільському (19 ли-

24 Приходько В. Вказ. праця. С. 143.

25 Голос подольской церкви. 1918. № 32. 4 груд. С. 2.

26 Тинченко Я. Вказ. праця. С. 288.

27 ЦДАВО України. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1–2.

28 Держархів Вінницької області. Ф. Д-230. Оп. 2. Спр. 108. Арк. 110–111.

29 Голос подольской церкви. 1918. № 32. 4 груд. С. 2.

30 Подільський губернський староста Сергій Кисельов... С. 210.

стопада), виникає питання про наявність координації цих дій. На нашу думку, конкретно в цих випадках координації не було, про що свідчить виникнення певної неузгодженості у питанні призначення очільника Подільської губернії. Якщо в Кам'янці-Подільському на цю посаду було запрошено Г. Степуру, то в Вінниці 21 листопада губернським комісаром було проголошено Є. Богуславського, ставленика Вінницької філії УНС³¹. 25 листопада 1918 р., згідно наказу по II-му Подільському корпусу, затвердженого Директорією УНР, Подільським губернським комісаром призначено Є. Богуславського, а його старшим помічником Г. Степуру³².

Отже, провідну роль в поваленні гетьманату в Кам'янці-Подільському відіграла національно свідомо українська інтелігенція, патріотично налаштовані військові тощо. Поряд з Вінницею, Кам'янець-Подільський став одним з перших міст Поділля, де було встановлено владу Директорії УНР, що було важливою передумовою ліквідації гетьманської адміністрації на теренах всієї губернії. Через те, що на Поділлі гетьманська влада була повалена однією з перших, цей регіон став важливим плацдармом в утвердженні української республіканської влади у загальноукраїнському масштабі.

31 Слово Подолі. 1918. № 154. 22 нояб. С. 1.

32 Центральний державний історичний архів України в м. Київ. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 7355. Арк. 17.

**НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО
МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА**

— Том 3 —

Наукове видання

Підписано до друку 08.01.2020 р. Формат 60x84 1/16. Гарнітура Liberation
Serif. Умов. друк. арк. 23,95. Друк офсетний. Папір офсетний.
Зам. № 9656. Наклад 300 примірників.

ПП Буйницький О.А.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Князів Коріатовичів, 1.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 28.04.2006 р. серія ДК №2477.